

T.C.

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

TEFSİR BİLİM DALI

**MUHAMMED EMİN EL-HERARÎ'NİN HADÂİKU'R-RAVH VE'R-
RAYHÂN FÎ RAVÂBÎ ULÛMÎ'L-KURÂN ADLI TEFSİRİNDE
KUR'ÂN'I YORUMLAMA YÖNTEMİ**

DOKTORA TEZİ

Şule Yüksel ARICI

BURSA 2024

T.C.

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

TEFSİR BİLİM DALI

**MUHAMMED EMİN EL-HERARÎ'NİN HADÂİKU'R-RAVH VE'R-
RAYHÂN FÎ RAVÂBÎ ULÛMÎ'L-KURÂN ADLI TEFSİRİNDE
KUR'ÂN'I YORUMLAMA YÖNTEMİ**

DOKTORA TEZİ

Şule Yüksel ARICI

DANIŞMAN

Prof. Dr. Celil KİRAZ

BURSA 2024

TEZ ONAY SAYFASI

T. C.

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Tefsir Bilim Dalı'nda **711723006** numaralı **Şule Yüksel ARICI**'nin hazırladığı “**Muhammed Emîn el-Herârî'nin Hadâiku'r-Ravh ve'r-Rayhân fî Ravâbî Ulûmi'l-Kurân Adlı Tefsirinde Kur'ân'ı Yorumlama Yöntemi**” konulu Doktora Çalışması ile ilgili tez savunma sınavı, 24/07/2024 günü 14:00-16:00 saatleri arasında yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin/çalışmasının **başarılı** olduğuna **oybirliği** ile karar verilmiştir.

Üye

Tez Danışmanı ve Sınav Komisyonu Başkanı

Prof. Dr. Celil KİRAZ

Bursa Uludağ Üniversitesi

Üye

Doç. Dr. Celalettin DİVLEKÇİ

Bursa Uludağ Üniversitesi

Üye

Prof. Dr. Ahmet GÜÇ

Bursa Uludağ Üniversitesi

Üye

Prof. Dr. İlhami GÜNAY

Kütahya Dumlupınar Üniversitesi

Üye

Prof. Dr. Yunus Emre GÖRDÜK

Balıkesir Üniversitesi

24/07/2024

YEMİN METNİ

Doktora tezi olarak sunduğum “**Muhammed Emîn el-Herârî’nin Hadâîku’r-Ravh ve’r-Rayhân fî Ravâbî Ulûmi’l-Kurân Adlı Tefsirinde Kur’ân’ı Yorumlama Yöntemi**” başlıklı çalışmanın bilimsel araştırma, yazma ve etik kurallarına uygun olarak tarafımdan yazıldığına ve tezde yapılan bütün alıntıların kaynaklarının usulüne uygun olarak gösterildiğine, tezimde intihal ürünü cümle veya paragraflar bulunmadığına şerefim üzerine yemin ederim.

09/08/2024

Adı Soyadı : Şule Yüksel ARICI
Öğrenci No : 211723006
Anabilim Dalı : Temel İslâm Bilimleri
Programı : TİB (Tefsir) Doktora
Statüsü : ☐ Yüksek Lisans ☐ Doktora

İNTİHAL YAZIM RAPORU
BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞI'NA

Tez Başlığı: **Muhammed Emîn el-Herârî'nin Hadâiku'r-Ravh ve'r-Rayhân fî Ravâbî Ulûmi'l-Kurân Adlı Tefsirinde Kur'ân'ı Yorumlama Yöntemi**

Yukarıda başlığı gösterilen tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 280 sayfalık kısmına ilişkin, 03.06.2024 tarihinde şahsım tarafından *Turnitin* adlı intihal tespit programından aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan özgünlük raporuna göre, tezimin benzerlik oranı % 7'dir.

Uygulanan filtrelemeler:

1. Kaynakça hariç
2. Alıntılar hariç/dâhil
3. 5 Kelimeden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç.

Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Özgünlük Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları'nı inceledim ve bu Uygulama Esasları'nda belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

09.08.2024

Adı Soyadı : Şule Yüksel ARICI
Öğrenci No : 211723006
Anabilim Dalı : Temel İslâm Bilimleri
Programı : TİB (Tefsir) Doktora
Statüsü : ☐ Yüksek Lisans ☐ Doktora

Danışmanı

Prof. Dr. Celil KİRAZ

ÖZET

Yazar Adı Soyadı	:Şule Yüksel ARICI
Üniversite	:Bursa Uludağ Üniversitesi
Enstitü	:Sosyal Bilimler Enstitüsü
Anabilim Dalı	:Temel İslâm Bilimleri
Bilim Dalı	:Tefsir
Tezin Niteliği	:Doktora Tezi
Tez Danışmanı	:Celil KİRAZ

Muhammed Emîn el-Herârî'nin Hadâiku'r-Ravh ve'r-Rayhân fî Ravâbî Ulûmi'l-Kurân Adlı Tefsirinde Kur'ân'ı Yorumlama Yöntemi

Bu tez, Etiyopyalı bir müfessir olan Muhammed Emîn el-Herârî'nin (ö. 2019) “*Hadâiku'r-Ravh ve'r-Rayhân fî Ravâbî Ulûmi'l-Kurân*” adlı tefsirine ilişkin bir yöntem çalışmasıdır. Çalışmanın amacı, 1400 yıllık tefsir birikimine hakim olan çağdaş müfessir Herârî'nin Kur'ân'ı anlama yöntemini tahlil edip değerlendirmenin yanı sıra onun *Hadâik* adlı eserini tefsir ilmine dair konular çerçevesinde ve ulûmu'l-Kur'ân açısından incelemektir. Müfessirin tefsir ve tevil ayırımına dair açıklamaları, muasır bir müfessir olmasına rağmen klasik tefsir yorumlama yöntemlerine bağlılığı ile çağının ve coğrafyasının siyasî, ekonomik ve sosyal sorunlarını tefsirine yansıtması ve çözüm yollarına işaret etmesi klasik ve günümüz yaklaşımını bir arada harmanlayan bir tefsir ortaya çıkarmasını sağlamıştır. Ayrıca âyetlerin güncel ve bilimsel bilgiler ışığında yorumlanmasına olanak sağlayan görüşleri ve bu bilgilerin Kur'ân'ın îcâzını desteklediğine dair açıklamaları *Hadâik*'i önemli ve araştırmaya değer kılan özelliklerin başında gelmektedir.

Çalışmamız bir giriş ve üç bölümden oluşmaktadır. Girişte, araştırmanın konusu, amacı, önemi, yöntemi ve kaynakları ile *Hadâik* ile ilgili yapılmış çalışmalar ele alınmıştır. Birinci bölümde Herârî'nin yetiştiği ortam olan Etiyopya ve Herar bölgesi hakkında bilgiler verilmiştir. Daha sonra Herârî'nin hayatı ve ilmi şahsiyeti çerçevesinde te'lif ettiği eserlere yer verilmiştir. Bu bölümde son olarak tefsirin mukaddimesi, metodu ve kullandığı kaynaklar incelenmiştir. İkinci bölümde müfessirin rivayet ve dirayet yöntemi tahlil edilmiştir. Dilbilimsel, kelimî, fikhî, işârî, içtimâî ve bilimsel açıdan dirayet yöntemleri incelenmiştir. Üçüncü bölümde ise *Hadâik*, Kur'ân'ın lafız ve mana özelliklerini ortaya koyan Kur'ân ilimleri yönünden değerlendirilmiştir.

Nihâi olarak *Hadâik*'in rivayet tefsirinin kaynakları kitap, sünnet, âsâr ve fasih Arap kelimidir. Herârî bu yönüyle klasik tefsir literatüründen yararlanarak ve klasik yöntemlere sadık kalarak eserini telif etmiştir. Eser, Kur'ân ilimleri yönünden zengin bir telif özelliği göstermektedir. Diğer yandan dirayet tefsiri kapsamında içtihadî görüşlere yer vermesi ve güncel meselelere ve bilimsel bulgulara atıfla tefsirini yapması Herârî'nin tevil yönünü öne çıkarmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Herârî, *Hadâik*, Rivayet, Dirayet.

ABSTRACT

Name Surname :Şule Yüksel ARICI
University :Bursa Uludag University
Institution :Social Sciences Institution
Field :İslamic Sciences
Branch :Tafsir
Supervisor :Professor, Celil KİRAZ

Muhammad Emîn el-Harari's Method in Interpretation of the Qur'an in His Book Hadaïq Al-Rawhi Wal-Rayhân Fi Rawabi Ulûm Al-Qur'an

This thesis is a methodological study of “Ḥadā’iq al-rūḥ wa-al-rayḥân fî Rawābî ‘ulûm al-Qur’ân” by Muhammad Amen al-Hararî, an Ethiopian exegete. The aim of the study is to examine the Qur’ân of Ḥadā’iq, which Hararî, a contemporary exegete, contributed to the tafsir corpus that emerged with the accumulation of 1400 years of tafsir, in terms of dirayah, narration method and ulûm al-Qur’ân sciences. The commentator's explanations on the distinction between tafsir and tawil, his adherence to the classical methods of tafsir interpretation despite being a contemporary commentator, and his reflection of the political, economic and social problems of his age and geography in his tafsir and pointing to solutions have enabled him to produce a tafsir that blends classical and contemporary approaches together. In addition, his views that enable the interpretation of verses in the light of current and scientific information and his explanations that this information supports the Qur’ân’s ijâz are among the most important features of Ḥadā’iq that make it important and worthy of research.

Our study consists of an introduction and three chapters. In the introduction, the subject, purpose, importance, method and sources of the study and the studies on Ḥadā’iq are discussed. In the first chapter, information about Hararî's upbringing in Ethiopia and Harar city is given. Then, Hararî’s life and the works that he had written within the framework of his scholarly personality are given. Finally, the tafsîr's introduction, methodology and the sources he used are analyzed. In the second part, the method of narration and dirāyah of the commentator is analyzed. The methods of dirāyah are analyzed in terms of linguistic, theological, jurisprudential, al-Ishârî, social and scientific aspects. In the third part, Ḥadā’iq is evaluated in terms of the Qur’ānic sciences that reveal the Qur’ân’s wording and meaning.

Finally, the sources of Ḥadā’iq's narrated tafsîr are the book, the Sunnah, the traditions, and the Arabic theology. In this respect, Harari composed his work by utilizing the classical tafsir literature and adhering to the classical methods. The work is rich in Qur’ānic sciences. On the other hand, the fact that he includes ijtihâdî views within the scope of dirāyah tafsîr and makes his tafsîr with references to current issues and scientific findings emphasizes Hararî’s tawil aspect.

Keywords:Tafsir, Hararî, *Ḥadā’iq*, Riwāyah, Dirāyah.

ÖNSÖZ

Kur'ân tevâtüren nakledilen insanları hidayet yoluna sevk eden ilahi bir çağrıdır. Bu çağrının yüce manaları hakkında asırlar boyu devam eden tefsir faaliyetlerinin tarihsel süreçteki gelişimini gözlemek tefsirler sayesinde mümkündür. Bu faaliyetler nazmının eşsizliği, manalarındaki müjde, tehdit, öğüt içeren muhtevasının yanı sıra meseller ve kıssalarla süslenmiş anlatımının benzersizliği ile Kur'ân'ın korunmuşluğuna ve fesâhatinin delillerine dair yorumlar içermektedir. Muhammed Emîn el-Herârî'nin *Hadâiku'r-Ravh ve'r-Reyhân* adlı tefsiri de asrımızda yazılmış, Kur'ân'ın tefsir ve te'vilini inceleyen ve ulûmu'l-Kur'ân konularına yer veren kıymetli bir eserdir.

Bu eser, müfessirin Kur'ân-ı Kerîm'i Hz. Peygamber, sahâbe ve tâbiîlerden rivayet edilen nakiller ile yorumlamış olması açısından klasik bir tefsir özelliği göstermektedir. Ayrıca Arap dili ve belâgatını içeren kâidelere ve fıkaların ve mezheplerin görüşlerine yer vermenin yanı sıra âyetlerin işârî yorumlarına değinmiştir. Bu bakımdan onun tefsiri Kur'ân'ın tasavvufî yorumu açısından da zengin bir telifdir.

20. yüzyılda yazılmış klasik bir tefsir özelliği gösteren *Hadâik*, müfessirin yaşadığı coğrafya olan Doğu Afrika'nın sosyal ve siyasi sorunlarını yansıttığı bir tefsir olmuştur. Âyetlerin tefsirinde güncel bilimsel bulgularla görüşlerini desteklemiş olması ve pek çok tefsir yaklaşımını bir arada bulundunması yönüyle özgün bir tefsir özelliğine de sahiptir.

Söz konusu esere ilişkin bu tezin başından tamamlanmasına kadar geçen süreç boyunca konunun belirlenmesi, yazım aşamasındaki yönlendirmeleri ile gelişmesine katkı sunan ve son hâle gelmesinde ciddi emekleri olan danışmanım kıymetli hocam Prof. Dr. Celil KİRAZ'a, jüride bulunarak çalışmanın gelişmesi noktasında görüşlerini ve eleştirilerini paylaşan kıymetli hocalarım Prof. Dr. Remzi KAYA'ya, Prof. Dr. Ahmet GÜÇ'e, Doç. Dr. Celalettin DİVLEKÇİ'ye şükranlarımı sunarım. Ayrıca savunma jürisinde bulunan kıymetli hocalarım Prof. Dr. Yunus Emre GÖRDÜK ve Prof. Dr. İlhami GÜNAY hocalarıma değerli katkılarından dolayı şükranlarımı arz ederim. Doktora ders dönemindeki katkılarından dolayı kıymetli hocam Prof. Dr. Abdurrahman ÇETİN'e, tezi baştan sona okuyarak önemli katkılar sunan kıymetli mesai arkadaşım Doç. Dr. H. Merve ÇALIŞKAN BAŞER'e ve tezi okuyarak katkı sunan kıymetli Arş. Gör. Dr. Sema ÜNAL'a, Arapça şiirine dair görüşlerine başvurduğum kıymetli Dr. Öğretim Üyesi Enas BOUBES'e ve bu süreçte fikirleriyle katkı sunan kıymetli hocalarım ve çalışma arkadaşlarıma müteşekkirim.

Son olarak her türlü desteğini hissettiğim kıymetli annem Fatma ATEŞ ve kıymetli babam Veysel ATEŞ'e, kıymetli eşim Gökhan ARICI'ya ve birlikte geçireceğimiz vakitten tasarrufta bulunduğum oğlum Ömer Halit'e en kalbi şükranlarımı sunarım. Başarı Allah'tandır.

Şule Yüksel ARICI

İZMİR / 2024

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI	i
YEMİN METNİ	ii
İNTİHAL YAZIM RAPORU	iii
ÖZET	iv
ABSTRACT	v
ÖNSÖZ	vi
İÇİNDEKİLER	viii
KISALTMALAR	xiv
GİRİŞ	1
A. ARAŞTIRMANIN KONUSU VE AMACI	1
B. ARAŞTIRMANIN ÖNEMİ, YÖNTEMİ VE KAYNAKLARI	2
C. HERARÎ'NİN ESERİYLE İLGİLİ YAPILMIŞ ÇALIŞMALAR	4

BİRİNCİ BÖLÜM

HERARÎ'NİN YETİŞTİĞİ ORTAM, HAYATI, ESERLERİ VE TEFSİRİ HAKKINDA GENEL BİLGİLER

1. HERARÎ'NİN YETİŞTİĞİ ORTAM: ETİYOPYA	8
2. HERARÎ'NİN YAŞADIĞI BELDE: HERAR	9
3. HERARÎ'NİN HAYATI, İLMİ ŞAHSİYETİ VE ESERLERİ	11
4. HERARÎ'NİN TEFSİRİ HAKKINDA GENEL BİLGİLER	15
4.1. MUKADDİMESİ	17
4.2. GENEL YAPISI	24
4.3. HERARÎ'NİN TEFSİRİNDE KAYNAK GÖSTERME YÖNTEMİ VE KULLANDIĞI KAYNAKLAR	31

İKİNCİ BÖLÜM

HADÂİK'İN RİVAYET VE DİRAYET TEFSİRİ AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ

1. HADÂİKU'R-RAVH VE'R-RAYHÂN'IN RİVAYET YÖNÜ.....	41
1.1. KUR'ÂN'IN KUR'ÂN İLE TEFSİRİ.....	42
1.1.1. Âyetin Manasını Tefsiri	43
1.1.2. Kelimenin Manasını Kur'ân'dan Âyetle Açıklaması	45
1.1.3. Müşkilin Tavzîhi.....	46
1.1.4. Mücmelin Tafsîli.....	47
1.1.5. Mutlakın Takyîdi	49
1.1.6. Müphemini Tebyîni.....	50
1.1.7. Âmmın Tahsîsi.....	51
1.2. KUR'ÂN'IN SÜNNETLE TEFSİRİ.....	52
1.2.1. Âyetlerin Manasını Açıklama.....	56
1.2.2. Kelimelerin Manasını Sünnetle Açıklaması.....	57
1.2.3. Müşkilin Tavzîhi.....	58
1.2.4. Mücmelin Tafsîli.....	60
1.2.5. Mutlakın Takyîdi	61
1.2.6. Müphemini Tebyîni.....	62
1.2.7. Âmmın Tahsîsi.....	63
1.2.8. Hadislerin Sıhhat Derecelerini Belirtmesi	65
1.3. KUR'ÂN'IN SAHÂBE KAVLİYLE TEFSİRİ	67
1.4. KUR'ÂN'IN TÂBİÛN KAVLİYLE TEFSİRİ	71
1.5. KUR'ÂN'IN ARAP ŞİİRİYLE İSTİŞHÂD EDİLEREK TEFSİRİ	73
1.5.1. Âyetin Manasını Desteklemek İçin	74
1.5.2. Kelimenin Manasını Desteklemek İçin.....	76
1.5.3. Sarf İlmi Açısından Tahlîli	79
1.5.4. Nahiv İlmi Açısından Tahlîli	81
1.6. İSRÂİLİYÂTA YAKLAŞIMI	83
2. HADÂİKU'R-RAVH VE'R-RAYHÂN'IN DİRAYET YÖNÜ	88
2.1. FİLOLOJİK TEFSİRİ.....	89
2.1.1. Lügat.....	90

2.1.1.1. Kelimenin Lügat Manasının Verilmesi	91
2.1.1.2. Kelimenin Arapçadaki Kullanımlarının Açıklanması	92
2.1.1.3. Ezdâda İşaret Edilmesi.....	93
2.1.2. Sarf.....	95
2.1.2.1. Kelimenin Vezninin Açıklanması	95
2.1.2.2. İ'âl Kurallarına İşaret Edilmesi	96
2.1.2.3. Kelimenin Müfred-Tesniye-Cem'i Oluşuna İşaret Edilmesi.....	97
2.1.2.4. Müzekker-Müennes Oluşuna İşaret Edilmesi.....	97
2.1.3. Nahiv.....	98
2.1.3.1. Cümlelerin Nahiv Açısından İncelenmesi.....	99
2.1.3.2. Dil Otoritelerinin Açıklamalarına Yer Verilmesi	100
2.1.3.3. Harflerin ve Edatların Tefsir Edilmesi	102
2.1.3.4. Kur'an'ı Baştan Sona İ'râbının Yapılması	104
2.1.4. Belâgat	105
2.1.3.1. Beyân.....	105
2.1.3.1.1. Teşbîh	106
2.1.3.1.2. Mecâz	106
2.1.3.1.3. İstiâre	107
2.1.3.1.4. Kinâye.....	108
2.1.3.2. Bedî'	109
2.1.3.2.1. Cem'	109
2.1.3.2.2. Cinâs	110
2.1.3.2.3. Tıbâk.....	111
2.1.3.2.4. Mukâbele	111
2.1.3.2.5. İltifât	112
2.1.3.2.6. Leff-ü Neşr.....	112
2.1.3.2.7. Mübâlağa	113
2.1.3.3. Meânî.....	114
2.1.3.3.1. İstifhâm.....	114
2.1.3.3.2. Zikr-Hazf	115
2.1.3.3.3. Nidâ	116
2.1.3.3.4. Takdim-Tehir.....	116

2.1.3.3.5. Bazı Belâğî Örnekler.....	117
2.2. KELÂMÎ KONULARI TEFSİRİ.....	118
2.2.1. İlâhiyyât	122
2.2.1.1. Allah'ın İsimleri.....	122
2.2.1.2. İnsanın Fiilleri.....	124
2.2.1.3. Haberî Sıfatları Tefsiri.....	126
2.2.1.3.1. İstivâ	126
2.2.1.3.2. Yed.....	127
2.2.1.3.3. Vech.....	129
2.2.1.3.4. 'Ayn	129
2.2.1.3.5. Mekk	130
2.2.2. Nübüvvât.....	130
2.2.2.1. Peygamberlere İman ve İsmetü'l-Enbiya.....	131
2.2.2.2. Peygamberlere Verilen Mucizeler.....	134
2.2.2.3. Garânîk Hadisesi.....	137
2.2.3. Sem'îyyât	139
2.2.3.1. Melekler	139
2.2.3.2. Şeytanlar ve Cinler.....	140
2.2.3.3. Kıyamet Günü.....	142
2.2.3.3.1. Berzah Âleminde İnsanların Halleri.....	143
2.2.3.3.2. Kıyamet Alametleri	145
2.2.3.3.3. Sûr'a Üfürülmesi.....	146
2.2.3.3.4. Şefaât.....	148
2.2.3.3.5. Ru'yetullah	149
2.3. FIKHÎ KONULARI TEFSİRİ	150
2.3.1. İbâdât	152
2.3.1.1. Abdest.....	152
2.3.1.2. Namaz	154
2.3.1.3. Oruç.....	157
2.3.1.4. Zekât	158
2.3.1.5. Hac	161
2.3.2. Muâmelât	163

2.3.2.1. Nikâh.....	163
2.3.2.2. Talâk.....	166
2.3.2.3. Miras	169
2.3.2.4. Vasiyet.....	171
2.3.3. Ukûbât.....	172
2.3.3.1. Adam Öldürme	172
2.3.3.2. Zina.....	175
2.3.3.3. İçki İçme.....	177
2.3.3.4. Hırsızlık.....	178
2.4.TASAVVUFÎ (İŞÂRÎ) TEFSİRİ	180
2.5. İÇTİMÂÎ TEFSİRİ.....	184
2.6. BİLİMSEL TEFSİRİ	190

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

HADÂİK'İN KUR'ÂN İLİMLERİ AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ

1. KUR'ÂN'IN NÜZÛLÜ	197
2. İLK VE SON İNDİRİLEN ÂYET.....	201
3. ÂYETLERİN VE SÛRELERİN TERTİBİ	202
4. MEKKÎ-MEDENÎ.....	204
5. ESBÂBÜ'N-NÜZÛL	205
5.1. Bir Soru Üzerine İnen Âyetler	207
5.2. Bir Kişi veya Topluluk Hakkında İnen Âyetler	208
5.3. Vuku Bulan Bir Olay Üzerine İnen Âyetler.....	211
6. GARÎBU'L-KUR'ÂN	213
7. YEDİ HARF VE KIRAATLER.....	215
8. VÜCÛH VE NEZÂİR.....	223
9. MÜNÂSEBÂTU'L-KUR'ÂN	224
9.1. Sûre İçî Münâsebet	225
9.2. Sûreler Arası Münâsebet.....	226
10. NÂSİH MENSÛH.....	228
10.1. Neshin Tarifi, Kısımları ve Şartları	229

10.2. Hakkında Nesh Konusunda İhtilafın Olduğu Âyetler	233
10.3. Nesh ve Bedâ Arasındaki Fark.....	234
11. KISASU'L-KUR'ÂN.....	236
11.1. Kıssaların Amacını Zikretmesi.....	238
11.2. Kıssaları Fasıl Açarak Anlatması.....	240
11.3. Kıssaların Gerçekliğine Dair Deliller Sunması	242
12. MÜBHEMÂTU'L-KUR'ÂN.....	244
13. MÜTEŞÂBİHU'L-KUR'ÂN.....	246
14. AKSÂMU'L-KUR'ÂN	249
15. TEKRÂRU'L-KUR'ÂN.....	251
16. MÜŞKİLÜ'L-KUR'ÂN	253
17. İ'CÂZÜ'L-KUR'ÂN.....	256
18. FEZÂILU'L-KUR'ÂN.....	261
19. MECÂZU'L-KUR'ÂN.....	263
20. EMSÂLÜ'L-KUR'ÂN	265
SONUÇ.....	268
KAYNAKÇA.....	273
ÖZGEÇMİŞ	287

KISALTMALAR

a.mlf.	:Aynı Müellif
b.	:Bin, İbn
bk.	:Bakınız
bs.	:Baskı
b.y.	:Basım Yeri Yok
çev.	:Çeviren
DEÜİFD	:Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
DÜİFAD	:Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
DİA	:Diyanet İslam Ansiklopedisi
DİB	:Diyanet İşleri Başkanlığı
ed.	:Editör
EKEV	:Erzurum Kültür ve Eğitim Vakfı
Hız.	:Hazreti
İFAV.	:Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları
Krş.	:Karşılaştırınız
nşr.	:Neşreden
ö.	:Ölüm Tarihi
r.a.	:Radiyallâhu anh
s.a.v.	:Sallallâhu ‘Aleyhi ve Sellem
TDV	:Türkiye Diyanet Vakfı
thk.	:Tahkik Yapan
ts.	:Basım Tarihi Yok
vd.	:Ve Diğerleri
y.y.	:Yayın Evi Yok

GİRİŞ

A. ARAŞTIRMANIN KONUSU VE AMACI

Bu çalışmanın konusu Muhammed Emîn b. Abdullâh el-Qremi el-Alevî el-Herârî eş-Şâfiî'ye (1930-2019) ait *Hadâiku'r-Ravh ve'r-Rayhân fî Ravâbî Ulûmi'l-Kurân* isimli eserinin tefsir yöntemi ile müellifin tefsir alanına katkısının değerlendirilmesidir.

Tezimizin amacı, hacimli bir mukaddime ve yazdığı otuz iki cilt tefsirinde İslâm geleneğinin rivayet birikimi ve âlimlerin görüşleri ile çağının sosyal, siyasal ve bilimsel gelişmelerini sentezleyerek yazdığı tefsirinin yöntemini ortaya koymaktır. Bahsi geçen bu yön, Herârî'nin eseri üzerinde yaptığımız bu çalışmanın ana iddiasını oluşturmaktadır.

Eser, tefsirin donuk bir ilmi birikim halinde olduğu ve bütün tefsirlerin birbirinin tekrarı olduğu iddialarını çürüten bir tefsirdir. Aynı asırda ve coğrafyada yazılmış birçok müellifin eserinden farklı olarak müfessirin siyasi nedenlerle memleketinden göç etmek zorunda olması ve bu konuları tefsirine taşıması tefsirinin orijinal yönünü meydana getirmektedir. Diğer yandan âyetlere getirdiği içtimâî ve bilimsel yorumlar rivayet açısından zengin olan eserinin dirayet yönünden de güçlü olduğunu gösteren bir özelliğidir.

Bu çalışma, Herârî'nin hayatını ve ilmi kişiliğini ortaya çıkaran coğrafyaya dair bilgi vermektedir. Bununla birlikte tefsirinde izlediği yöntem ve öne çıkan hususlar ile müfessirin *Kur'ân tarihi*, *Tefsir usûlü* ve *İslâmî ilimler* alanındaki yeterliliğini görmenin yanı sıra şu sorulara cevaplar aranmaya çalışılmıştır:

- Eser, rivayet mi yoksa dirayet ağırlıklı bir tefsir midir?
- Eser, dirayet yöntemlerinden hangilerini daha çok kullanmıştır?
- Eser, Kur'ân-ı Kerim'in indiği nüzûl ortamındaki anlamlarını dikkate almış mıdır?
- Herârî'nin ilmi birikiminin tefsirindeki yansımaları nelerdir?
- Tefsir literatürünün tefsirindeki yansımaları nasıldır?
- Müfessir, tefsirinde hangi Kur'ân ilimlerini öne çıkarmıştır?
- Eser, 20. yy. tefsirlerinin bir kısmı gibi İslâm dünyasının problemlerini tartışan bir içtimâî tefsir midir?
- Müfessirin müteşâbih âyetleri tefsir etme noktasında tutumu nasıl olmuştur?

- Müfessirin isrâiliyâta bakışı nasıldır?
- Eserin klasik ve modern tefsirlerle ortak ve ayrılan yönleri nelerdir?
- Eserin fıkıh, kelâm, hadis gibi İslâmî ilimlerle ilişkisi nedir?

Müfessirin hayatı ve eserleri, yukarıdaki bu sorular ışığında tefsir yöntemini ortaya çıkarmak için değerlendirmeye tabi tutulmuştur. Çünkü ilmî donanım müfessirin yöntemini belirleyen en önemli unsurdur. Tefsir eserini İslâmî ilimlerin diğer alanlarında yazdığı pekçok eserden sonra yazmasından da İslâmî ilimlerdeki birikimini bir noktaya ulaştırdıktan sonra kaleme aldığı anlaşılmaktadır.

Herarî'nin kelâmî, fikhî ve işârî yorumlar yapmasının yanı sıra rivayetlere yoğun müracaat etmesi, Kur'ân'ı baştan sona i'râb ederek tefsir yapması onun eserinin en bariz örneklerindendir. Bununla birlikte bizi bu eser üzerinde çalışmaya yönelten en önemli amiller; rivayet yönünden zengin olmasının yanı sıra çağdaş tefsir yaklaşımlarına da içtimâî ve bilimsel tefsir yöntemlerini kullanmış olmasıdır.

B. ARAŞTIRMANIN ÖNEMİ, YÖNTEMİ VE KAYNAKLARI

Herarî, İslâm tarihinde önemli bir yer olan Habeşistan'da (bugünkü adıyla Etiyopya'da) doğmuş, kasabasına nispetle Herarî olarak isimlendirilmiştir. Herarî, ailesinden aldığı dînî eğitim ve ilmî gelenek sayesinde erken yaşlardan itibaren ilim tedrisine katılmış ve İslâmî ilimlerin çeşitli branşlarında tedris vazifesini yerine getirmeye başlamıştır. Kelâm, Hadis, Sarf, Nahiv, Belâgat gibi alanlarda döneminin önde gelen âlimlerinden dersler almış, sonrasında da ilim halkaları kurmuş önemli bir zattır.

Herarî'nin tefsiri; dilbilimsel tahliller içeren rivayet ağırlıklı, fikhî ve kelâmî tefsir yorumlarına yer vermesi açısından klasik tefsir metoduyla yazılmış tefsirlerle ortak bir özellik göstermektedir. *Hadâiku'r-Ravh* ve *r-Rayhân* isimli eser, Doğu Afrika'da yaşamış ve o coğrafyadan beslenmiş, o coğrafyanın problemlerini tefsirine yansıtmış bir müfessirin tefsiri olarak 20. yüzyılda yazılmış olması nedeniyle çalışmaya değerdir. Herarî'nin tefsirindeki metodunu, onun ilmî birikimini ve beslendiği klasik ve muasır kaynak eserlerini göstermesi açısından bu çalışma, tefsir literatüründe önemli bir boşluğu doldurmaktadır.

Çalışma üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde Herarî'nin yetiştiği ortam olan Etiyopya ve Herar'ın sosyal ve siyasi durumu, müfessirin hayatı, ilmî kişiliği eserleri ve tefsiri hakkında genel bilgilere yer verilmiştir. Ayrıca bu bölümde tefsirine yazdığı

mukaddime, tefsiri boyunca kullandığı kaynaklar ve tefsirinde izlediği yöntemle değinilmiştir. İkinci bölümde ise müellifin tefsirde kullandığı rivayet ve dirayet metoduna yer verilmiştir. Üçüncü bölümde ise eserde müfessirin Kur'ân ilimleri yönünden değeri ve bu ilimlerle ilişkisi değerlendirilmiştir.

Çalışmamızda, nitel araştırmanın dokuman inceleme yöntemi ile tahlil ve karşılaştırma yöntemi kullanılmıştır. Böylelikle müfessirin Kur'ân'ı yorumlama metodunu ortaya çıkarmak amaçlanmıştır. Bunun için müellifin yararlandığı müfessirler, söz konusu eserlere gidilerek karşılaştırılmıştır.

Çalışmamızda müfessirin görüşleri eserin Dâru Tavki'n-Necât tarafından 2001 yılında neşredilen nüshasından yararlanılarak aktarılmıştır.

Âyetlerin çevirisinde Diyanet İşleri Başkanlığı'nın meali kullanılmıştır. Kur'ân tarihi ve ulûmu'l-Kur'ân ile ilgili Süyûtî'nin *el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'ân*, Zerkeşî'nin *el-Burhân fî ulûmu'l-Kur'ân*, Zürkanî *Menâhilü'l-İrfân*, Zehebî'nin *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn* gibi Arapça eserleri ile Türkiye akademisinde yazılmış çeşitli Kur'ân ve Tefsir Tarihi ile Tefsir Usûlü kitaplarına müracaat edilmiştir.

Müfessirin kaynaklarına başvurulmuş ve karşılaştırmalar yapılmıştır. O eserler Taberî'nin (ö. 310/923) *Câmiu'l-Beyân 'an tevîli âyi'l-Kur'ân*, Zemahşerî'nin (ö. 538/1144) *Keşşâf 'an hakâiki't-tenzil*, İbn Atıyye el-Endelüsî'nin (ö. 541/1147) *el-Muharreru'l-vecîz fî tefsîri'l-kitâbi'l-Azîz*, İbnü'l-Cevzî'nin (ö. 597/1201) *Zâdü'l-mesîr*, Fahreddin er-Râzî'nin (ö. 666/1268'den sonra) *Mefâtihu'l-Gayb*, Kurtubî'nin (ö. 671/1273) *el-Câmi 'li-ahkâmi'l-Kur'ân*, Abdullah b. Ömer el-Beyzâvî'nin (ö. 685/1286) *Envâru't-tenzil ve Esrâru't-te'vil*, Ali b. Muhammed Hâzin'nin (ö.741/1341), *Lübâbü't-te'vil fî me'âni't-tenzil*, Ebû Hayyân el-Endülüsî'nin (ö. 745/1344) *el-Bahru'l-muhît*, Ebu'l-Fidâ İsmail b. Ömer b. Kesîr'in (ö. 774/1373) *Tefsiru'l-Kur'âni'l-azîm*, Süyûtî'nin (ö. 911-1505) *Lübâbü'n-nükûl fî esbâbi'n-nüzûl*, Semîn el-Halebî'nin (ö. 756/1355) *ed-Durru'l-masûn fî Ulûmi'l-kitabi'l-meknûn*, Ebu's-Suûd Efendi'nin (ö. 982/1574) *İrşâdü'l-akli's-selîm*, İsmail Hakkı Bursevî'nin (ö.1137/1725) *Ruhu'l-beyân*, Şihabuddin Mahmud el-Âlûsî'nin (ö. 1270/1854)) *Ruhu'l-meânî fî tefsiril-Kur'âni'l-Kerîm*, Merâgî'nin (1883-1952) *Tefsiru'l-Merâgî* adlı eseri gibi önemli rivayet ve dirayet tefsirleridir. Bu nedenle müfessirin yorumlama yöntemini ve literatürden ne ölçüde yararlandığını tespit edebilmek için eserlere başvurup karşılaştırma yapılmış, müellifin literatür içindeki konumu ortaya çıkarılmıştır.

C. HERARÎ'NİN ESERİYLE İLGİLİ YAPILMIŞ ÇALIŞMALAR

Türkiye’de ve yurtdışında Herarî’nin tefsirinin çeşitli yönlerine dair çalışmalar yapılmıştır. Bu çalışmalar incelendiğinde iki tanesi hariç Kur’ân’ın bazı sûrelerini kapsayan kıraat, sebep-i nüzûl, münâsebât gibi ulûmu’l-Kur’ân ilimleri özelinde çalışmalar ile konu özelinde çalışılmış ya da Herarî’nin tefsirindeki rivayetlerinin tenkidini amaçlayan çalışmalar olduğu tespit edilmiştir. Hadâik ile ilgili yöntem çalışmaları incelendiğinde, 2006 yılında Ezher Üniversitesi’nde yapılan *Menhecu’s-Şeyh Muhammed el-Emin el-Hererî fî Tefsirih Hadâiku’r-Ravhi ve’r-Rayhân fî Ravâbî Ulûmi’l-Kur’an dirasetün tahliliyyetün nakdiyyetün* isimli doktora tezinin esbâb-ı nüzûl, nesh, kıraat, israiliyât, akaid, münâsebet ve ahkâm gibi dirayet meselelerini ele aldığı bilgisine ulaşılmıştır. Bu çalışmanın rivayet ve dirayet konularını tam manasıyla kapsamaması ve Türkiye’de de bu eserin yöntemine dair çalışmanın yapılmamış olması bu çalışmayı yapmaya sevk etmiştir. Ayrıca Herarî ile ilgili yapılan yöntem çalışmasının diğeri olan 2013 yılında Ümmü Derman Üniversitesi Usûli’l-din Fakültesi’nde Ahmet Abdurrahman el-Varak tarafından yapılan *Menhecu’s-Şeyh Muhammed el-Emin el-Hererî fî Tefsirih* isimli yüksek lisans tezinin içeriğine ulaşılammıştır. Özellikle Türkiye’de yapılan çalışmalar incelenmiş olup tefsir eserinin tüm yönleriyle ele alındığı bir çalışmanın olmamasından dolayı bu tezi yapmaya karar verilmiştir.

Eserle İlgili Yurtdışında Yapılan Tezler ve Yayınlar¹

- 2016 yılında Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı’nda Prof. Dr. Mehmet Halil Çiçek danışmanlığında Servet Demirbaş tarafından yapılan *Hadâiku’r-Ravhi ve’r-Rayhân fî Ravâbî Ulûmi’l-Kur’ân’da Tefsir Yöntemi -Âl-İmrân Sûresi Örneği-* isimli Yüksek Lisans tezi.
- 2020 Yılında Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı’nda Prof. Dr. Musa Kazım Yılmaz danışmanlığında Muhammed Asım Özmen tarafından yapılan *el-Herarî’nin Hadâiku’r-Ravhi ve’r-Rayhân fî Ravâbî Ulûmi’l-Kur’ân’ında Kıraat Tahlilleri (İsrâ ve Kehf Sûreleri Örneği)* isimli Yüksek Lisans tezi.

¹ Müfessir ile ilgili yapılmış yurt içindeki tezlere dair bilgiler YÖKTEZ VE İSAM veri tabanlarından yararlanarak elde edilmiştir.

- 2020 Yılında Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı’da Dr. Hatice Şahin Aynur danışmanlığında Zübeyir Karataş tarafından yapılan *Muhammed el-Emîn el-Hererî’nin Hadâiku’r-Ravhi ve’r-Rayhân Adlı Eseri Bağlamında Kadın Konusuna Yaklaşımı* isimli Doktora Tezi.
- Servet Demirbaş’ın “Muhammed el-Emîn el-Hererî’nin Hayatı, Eserleri Ve Hadâiku’r-Ravh Ve’r-Rayhân’da Tefsir Yöntemi (Âl-i İmrân Sûresi Örneği)” adlı makale çalışması.²

Eserle İlgili Yurtdışında Yazılan Tezler³

- 2006 yılında Ezher Üniversitesi Usulu’d-Dîn Fakültesi’nde Abdüsselam Muhammed ez-Zehebî danışmanlığında İbrahim Abdülhalim es-Selame tarafından yapılan *Menhecu’s-Şeyh Muhammed el-Emin el-Hererî fî Tefsirih Hadâiku’r-Ravhi ve’r-Rayhân fî Ravâbî Ulûmi’l-Kur’an Dirâsetün Tahlîliyyetün Nakdiyyetün* isimli Doktora Tezi.
- 2008 yılında Ezher Üniversitesi’nde Seyyid Mursi el-Buyûmî danışmanlığında Ali Himmet Ahmet Salih Rıdvan tarafından yapılan *ed-Dahîl fî Tefsîri’s-Şeyh Muhammed el-Emin el-Hererî el-Müsemma Hadâiku’r-Ravhi ve’r-Rayhân fî Ravâbî Ulûmi’l-Kur’an Min Evveli Sûreti’l-Arâf ilâ Âhiri Sûreti’l-Kehf* isimli Doktora tezi.
- 2008 yılında Ezher Üniversitesi’nde İmad Yakup Hameti tarafından yapılan *ed-Dahîl fî Tefsîri’s-Şeyh Muhammed el-Emin el-Hererî el-Müsemma Hadâiku’r-Ravhi ve’r-Rayhân fî Ravâbî Ulûmi’l-Kur’ân Min Evveli Sûreti’l-Arâf ilâ Âhiri Sûreti’l-Kehf* isimli Doktora Tezi.
- 2008 yılında Ezher Üniversitesi’nde Seyyid Muhammed Desûkî tarafından yapılan *Dahîl fî Tefsîri’s-Şeyh Muhammed el-Emin el-Hererî el-Müsemma Hadâiku’r-Ravhi ve’r-Rayhân fî Ravâbî Ulûmi’l-Kur’an’ Min Evveli Sûreti Fâtiha ila Âli İmrân 93* isimli Yüksek Lisans Tezi.

² Servet Demirbaş, “Muhammed el-Emîn el-Hererî’nin Hayatı, Eserleri ve Hadâiku’r-Ravh Ve’r-Rayhân’da Tefsir Yöntemi (Âl-i İmrân Sûresi Örneği)”, *Bayburt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14 (30 Aralık 2021), 109-132.

³ Müfessir ile ilgili yapılmış yurt dışı çalışmaları el-Manzumah veri tabanı üzerinden yararlanarak yazılmıştır.

- 2009 yılında Ezher Üniversitesi Usulu'd-Dîn Fakültesi'nde Fethi Muhammed Garib tarafından yapılan *ed-Dahîl fî Tefsiri 'ş-Şeyh Muhammed el-Emin el-Hereri el-Müsemma Hadâiku'r-Ravhi ve'r-Rayhân fî Ravâbî Ulûmi'l-Kur'an min Evveli Sûreti Meryem ilâ Âhiri Sûreti 'ş-Şuarâ* isimli Doktora Tezi.
- 2011 yılında Ezher Üniversitesi'nde Abdulfettah İbrahim Aşur tarafından yapılan *Dahîl fî Tefsiri 'ş-Şeyh Muhammed el-Emin el-Hereri el-Müsemma Hadâiku'r-Ravhi ve'r-Rayhân fî Ravâbî Ulûmi'l-Kur'an Min Evveli Sûreti Neml ila Ahiri Sûreti Yâsin* adındaki Yüksek Lisans Tezi.
- 2013 yılında Ümmü Derman Üniversitesi Usûli'd-din Fakültesi'nde Ahmet Abdurrahman el-Varak tarafından yapılan *Menhecu 'ş-Şeyh Muhammed el-Emin el-Hereri fî Tefsirih* isimli Yüksek Lisans Tezi.
- 2013 yılında Ümmü Derman Üniversitesi'nde Muhammed Tayyip Musaid tarafından yapılan *Tenâsüb beyne Suveru'l-Kur'ân fî Tefsîri "Hadâiku'r-Ravhi ve'r-Rayhân fî Ravâbî Ulûmi'l-Kur'an" li Muhammed Emîn b. Abdullah el-Herari: Dirâsetün Mevzüiyyetün* isimli Yüksek Lisans Tezi.
- 2014 yılında Ümmü Derman Üniversitesi'nde Ömer b. Yusuf tarafından yapılan *el-Favâidu'l-Vâridetü fî tefsîri "Hadâiku'r-Ravhi ve'r-Rayhân fî Ravâbî Ulûmi'l-Kur'an" li Muhammed Emîn b. Abdullah el-Uluvvî el-Herari: Cem'an ve dirâseten* isimli Yüksek Lisans Tezi.
- 2017 Ümmü Derman Üniversitesi'nde Tahir Ahmet Abdülkadir tarafından yapılan *Esbâbu'n-Nuzûli'l-Vârideti fî Kitâbi Hadâik'r-Ravhi ve'r-Rayhân fî Ravâbî Ulûmi'l-Kur'ân li Şeyh Muhammed Emîn el-Herari* isimli Yüksek Lisans Tezi.

BİRİNCİ BÖLÜM
HERARÎ'NİN YETİŞTİĞİ ORTAM, HAYATI, ESERLERİ VE
TEFSİRİ HAKKINDA GENEL BİLGİLER

1. HERARÎ'NİN YETİŞTİĞİ ORTAM: ETİYOPYA

Kuzeyinde Cibuti ve Eritre, batısında Sudan ve güneyinde Somali ile Kenya bulunan, eski adı Habeşistan olan Etiyopya, Afrika'nın en büyük yüz ölçümüne sahip ülkelerinden biridir. Afrika yarımadasının doğusunda bulunan ülkenin başkenti Adisababa'dır. Etiyopya, eski adıyla Habeşistan, hükümdarları Necâşî'nin adaletli ve vicdanlı yönetimi sebebiyle zor durumda olan Müslümanların hicretini kabul etmiş olması sebebiyle İslâm dini ve Müslümanlar için önemli bir yere sahiptir.⁴

Araştırmalara göre Etiyopya Krallığı'nın ortaya çıkışı ilk defa Arabistan'dan gelen Sami-Sebeliler tarafından olmuştur. Etiyopya, tarih boyu Araplar da dâhil olmak üzere çok farklı dinde ve ırkta milletin yaşadığı topraklar haline gelmiştir. 6. yüzyılda Yahudilerin hâkimiyetinin ortadan kalkmasından endişe duyan Zûnuvâs, dinini kabul etmeyen Hristiyanları içi ateş dolu çukurlara atarak, Kur'ân'ın da işaret ettiği⁵ katliamı gerçekleştirmiştir. Zûnuvâs'ın Hristiyanlarca mağlup edilip öldürülmesinden sonra Yemen Etiyopya'ya bağlanmıştır. Fakat "Fil Hadisesi" ile Ebrehe'nin yenilmesinin ardından Etiyopyalılar Yemen'den çıkarılmış ve onların Araplarla olan siyasi ilişkileri sonlanmıştır.⁶

Etiyopya'nın İslâm'la tanışması 7. yüzyılın ilk çeyreğine tarihlenmektedir. Hz. Muhammed'in (s.a.v) İslâm'ı tebliğine karşı çıkan ve kendilerine baskı kurmaya çalışan müşriklerden kaçan Müslümanlar, adaletli ve ilahi bir dine mensup olan Necâşî'ye sığınarak Habeşistan'a hicret etmişlerdir.⁷ Toplamda yüz sekiz kişiye⁸ ulaşan Müslümanlardan endişelenen Kureyş, Necâşî'den Müslümanların iadesini istese de Necâşî bu talebi reddetmiş,⁹ kendine sığınan Müslümanları himaye etmiştir. Hicret eden Mü'minler, Mekke'deki baskıların azalması ve bunun yanında Müslümanların sayısının artması haberleri üzerine Mekke'ye dönmüşlerdir. Daha sonra Hz. Muhammed'in krallara

⁴ Davut Dursun, "Etiyopya", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/488.

⁵ el-Burûc, 85/4-7.

⁶ Levent Öztürk, "Etiyopya", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/492.

⁷ Ebû Muhammed Abdülmelik İbn Hişâm, *es-Siretü'n-nebeviyye*, thk. Mustafa Sekkâ-İbrâhim Ebyârî-Abdülhâfiz Şelebî (Beyrut: Daru ihyâi't-türâsü'l-Arabiyye, 1971), 1/332.

⁸ İbn Hişâm *Sîre* 'sinde Habeşistan'a hicret eden muhacirlerin kimler olduğuna yer vermiştir. Bk. İbn Hişâm, *es-Siretü'n-nebeviyye*, 1/322-330.

⁹ İbn Hişâm, *es-Siretü'n-nebeviyye*, 1/335.

gönderdiği İslâm'a davet mektuplarıyla Necâşî Müslüman olmuştur ancak ölümünden sonraki yönetim İslâm'ı kabul etmemiştir. Bu tarihten itibaren Etiyopya ile Müslümanların siyasi iktidar savaşları başlamıştır. Abbasî ve Emevî hükümdarları ve Osmanlı Devleti Etiyopya'yı topraklarına katmaya çalışmışlardır. Hristiyanlar ve Yahudi krallar bu topraklarda hâkimiyet savaşlarına girmişlerdir.¹⁰

Bugün ise Etiyopya çok çeşitli dinlere ev sahipliği yapan bir ülkedir. Ülkenin %40'ı Hristiyan olup çoğu monofizit Ya'kubî'dir. Ülkenin hâkim dini %45 ile %60 oranları arasında İslâm olmasına rağmen Müslümanlar, Etiyopya'nın yönetiminde etkin rol oynamamaktadırlar. Miladi 7. yüzyıldan itibaren Müslümanlar İslâm'ı, çeşitli İslâmî cemaatlerle yaymaya çalışsa da Hristiyan yöneticilerin baskıları ile zayıf düşmüşlerdir. 18. yüzyıldan itibaren Müslümanlar üzerindeki baskılar tekrar şiddetlenmiş, 19. Yüzyılın başlarında Hristiyan Kral Theodore döneminde Müslümanlar hâkimiyet altına alınabilmiştir. Etiyopya'nın büyük şehirlerinden biri olan Herar bu baskılardan öncelikli olarak etkilenmiştir. Burada Müslümanlara katliamlar yapılmış, onlar Hristiyanlığı kabul etmeye zorlanmıştır. 1917 yılına gelindiğinde Hristiyanlar Etiyopya yönetiminden uzaklaştırılmış ve 1930'da devletin resmi dini İslâmiyet olarak kabul edilmiştir. Bu tarihten itibaren Müslümanlar okullarında Arapça öğrenme hakkı elde ettiği gibi resmi işlerinde de Arapça'yı kullanmaya başlamışlardır. 1974'te gerçekleşen askeri darbe ile Müslümanlara karşı Marksist-Leninist rejimin baskıları artmış, onlar, yeniden hakaretlere maruz kalmışlardır. Bu yaşananların ardından bugün Etiyopya'da devlet kanalıyla din eğitimi verilmediği gibi Müslümanların din eğitimini alacakları tek bir merkezde bulunmamaktadır. Halka mahalli olarak örgütlenmiş cemaatler tarafından Kur'ân'ın öğretildiği ve dînî eğitimin verildiği bilinmektedir. Ayrıca Etiyopya Müslümanlarının çoğunun Şâfiî ve Hanefî olduğu bilinmektedir.¹¹

2. HERARÎ'NİN YAŞADIĞI BELDE: HERAR

Etiyopya'nın on iki şehrinden en büyüğü ve dört özerk bölgesinden biri olan Herar, başkent Adisababa'nın 340 km doğusunda bulunmaktadır. İslâmiyet'in Herar bölgesine 10. yüzyılın sonlarına doğru geldiği bilinmektedir. 13. yüzyıla ait kitabeler göz önüne alındığında gelişmiş bir İslâm Medeniyeti'nin burada hüküm sürdüğünü söylemek

¹⁰ Öztürk, "Etiyopya", 11/492,493.

¹¹ Dursun, "Etiyopya", 11/490.

mümkündür. Herar, otorite savaşlarının arasında İslâmiyet'in hâkim olduğu zamanların yanı sıra dinin zayıfladığı zamanları da yaşamıştır. 1911 yılında Osmanlı Devleti ile dâimî siyasi ilişkiler içine girilen Herar'da Osmanlı maslahatgüzarlığı açılarak Müslüman Habeşlilerin tespiti sağlanmıştır. 1936-1941 yılları arasında İtalyan, 1941-1948 yılları arasında ise İngiliz işgaline maruz kalan Herar, iç çatışmalar ve iktidar savaşlarıyla sürekli meşgul olmuş bir eyalettir.¹²

Herarî'nin yaşadığı yıllarda Herar şehrinin, siyasi çekişmelerden dolayı medeniyet ve ticaret açısından, sahip olduğu özellikleri kaybetmeye başladığı bilinmektedir. Avrupa ve Asya ile kurduğu ticaret ilişkisinin zayıflamaya başladığı 20. yüzyıl, Herar'ın sahip olduğu limanların Avrupalıların eline geçtiği ve ticaret kapasitesinin düştüğü zamanlara tekabül etmektedir.¹³

Oromo halkından olan Herarî'nin yaşadığı 1940 sonrasında Oromolular, İslâmiyeti kabul ederek yeni bir kimlik kazanmışlardır. İslâmiyet, birlik ve beraberlik için çabaladıkları bir güç halini alarak direniş hareketlerinin organizasyonu için bir çatı görevi görmüştür. Herarî'nin de içinde bulunduğu ilim adamları, Doğu Etiyopya Müslüman halklarının bilinçlenmesinin yanı sıra eğitim-öğretime ciddi katkılarda bulunmuştur.¹⁴

Herarî dili, ülkenin resmi dili olan Amharaca'ya yakındır. Bu dil, Sami diller grubundan olup Arapça'nın etkisinde kalmıştır ve Arap harfleriyle yazılmaktadır. Herarlı Müslümanlar Şâfiî mezhebine mensuplardır. Doğu Afrika'da yaygın olan Kâdiriyye tarikatı, tasavvufî tarikatların başında gelmektedir. Herar, "afocha" denilen komşuluk akrabalık örgütlenmelerini canlı tutarak örf ve adetlerini yaşatmayı başarabilmektedir. Bu "afocha"lar sayesinde Doğu Afrika'nın en önemli irşat merkezlerinden biri haline gelen Herar'da her bir "afocha"nın kendi camisi bulunmaktadır. Nüfusunun üçte birini Herarîler, gerisini Oromolar, Somaliler ile Hristiyan Habeşîler ve Avrupa milletleri oluşturmaktadır.¹⁵

¹² Ahmet Kavas, "Harar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, ts.), 11/108.

¹³ Ibsa Ahmed Hassen, *Etiyopya Harar Bölgesinde Yeniden İslâmlaşma (XVIII-XX. Yüzyıllar)* (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018), 352.

¹⁴ Hassen, *Etiyopya Harar Bölgesinde Yeniden İslâmlaşma (XVIII-XX. Yüzyıllar)*, 295.

¹⁵ Kavas, "Harar", 11/109.

3. HERARÎ'NİN HAYATI, İLMÎ ŞAHSİYETİ VE ESERLERİ

Muhammed el-Emîn el-Herârî, 1348/1930 yılında İslâm tarihinde Habeşistan bugün ise Etiyopya olarak bilinen Herar bölgesinin Kerrî kasabasına bağlı Büveyta köyünde doğmuştur. Künyesi Muhammed el-Emîn b. Abdullâh el-Qremî el-Alevî el-Herârî eş-Şâfiî'dir.¹⁶ Annesini erken yaşta kaybettiği için babasının terbiyesinde büyümüştür. Babası onu 4 yaşındayken bir hocanın yanına eğitim alması için vermiştir. Orada Kur'ân talim etmiş ve 6 yaşında Kur'ân'ı hatmetmiştir. Daha sonra akaid ve fıkıh eğitimine devam etmiş, Eş'arî akaidini hıfzetmiştir. Ahmed Mezrûkî'nin (ö. 1281/1865) *Akîdetü'l-avâm*'ını, Şeyh Muhammed b. Yûsuf es-Senûsî'nin (ö. 895/1490) *es-Suğrâ, Suğra's-suğrâ, el-Kübrâ ve Kübra'l-süğrâ* isimli eserlerini ezberlemiştir. Şâfiî fikhına ait eserlerden *Muhtasaru fadli'l-hadramî ve Muhtasaru Ebî Şücâ* ve Ahmet b. en-Nakîb'in (ö. 769/1368) *Umdetü's-sâlik ve Kifâyetü'l-ahyâr* gibi eserler ile Şâfiî fikhından *Elfiye* olarak isimlendirilen *Zübedü Ahmed b. Raslân* isimli muhtasarları ezberlemiştir. İmam Nevevî'nin (ö. 676/1277) *el-Minhâc* adlı eserini şerhi *Muğni'l-muhtâc* ile birlikte, Şeyhu'l-İslâm el-Ensârî'nin (ö. 926/1520) *el-Menhec* isimli eserini şerhi *Fethu'l-vehhâc* ile birlikte okumuştur. Herârî'nin okuduğunu zikrettiğimiz eserler dışında birçok âlimden Şâfiî fikhına dair eserler de okumuştur.¹⁷

Herârî, ilim amacıyla çeşitli yerlere yolculuklar yapmıştır. Şeyh Ebî Muhammed eş-Şeyh Mûsâ b. Muhammed el-Eddeylî'nin yanında fıkıh tahsiline başlamıştır. İmam Nevevî'nin *el-Minhâc*'ına Celaleddin el-Mahallî'nin (ö. 864/1459) yaptığı şerhi okurken hocası onu nahiv ilmini tahsil etmeye yönlendirmiştir. *Metnü'l-ecrûmiyye* isimli eseri muhtelif şerhleriyle birlikte okumuştur. Sonra *Metnü'l-Ezheriyye* ve *Mülhatü'l-i'râb* isimli eserleri Abdullah el-Fâkihî'nin (ö. 927/1564) yazdığı *Keşfü'n-nikâb* isimli şerh ile birlikte tedris etmiştir. Sonrasında İbn Mâlik'in (ö. 672/1274) *Elfiye*'sini şerhleriyle birlikte okuyup ezberlemiştir.¹⁸

Sarf, belâgat, aruz, mantık, vaz' ilimleriyle meşgul olmuştur. Geceleri sadece dört saat uyuyarak geçirdiği, çoğunlukla ilimle meşgul olduğu nakledilmiştir. Hocasının yanında eğitime devam ederken bu ilimlerden dersler vermeye başlamıştır. Hocasî Şeyh Musa

¹⁶ Muhammed el-Emin Herârî, *Mukaddimetü't-Tefsîr el-Musemmât Nuzûlü Kirâmi'd-Dâyfân fî Sâhati Hadâiki'r-Ravhi ve'r-Rayhân* (Beyrut: Dâru Tavki'n-Necât, 2001), 6; a.mlf, *el-Kevkebu'l-Vehhâc ve'r-Raydu'l-Behhâc fî Şerhi Sahîhi Muslim b. el-Haccâc* (Beyrut: Dâru'l-Minhâc, 2001), 7.

¹⁷ Herârî, *el-Kevkebu'l-Vehhâc*, 8.

¹⁸ Herârî, *Mukaddime*, 6.

el-Eddeyli'nin ders halkasına yedi yıl katıldıktan sonra Muhammed Medid el-Eddeyli'nin yanında nahiv ilminden İbn Hişâm'ın *Muğni'l-lebib* ve *Mücibu'n-nidâ alâ Katri'n-nedâ* kitabını okumuştur. Daha sonra hocası Müfessir Şeyh İbrahim b. Yasin el-Maciti'nin ders halkasına katılmıştır. Onun yanında aruz, mantık ve belagat ilimlerinden eserler okumuş, burada üç yıl kaldıktan sonra Şeyh Yusuf b. Osman el-Varakî'nin ders halkasına dört sene katılmıştır. Ferâiz ilmine dair kitaplarını talim etmiştir. Daha sonra şeyh muhaddis hâfız fakîh Ahmed b. İbrahim el-Kerrî'nin yanına yolculuk etmiştir. Burada Buhârî'nin tamamını okumuştur. Sahîh-i Müslim, Sünen-i Erbaa, Muvattâ gibi bazı hadis eserlerini talim etmiştir.¹⁹

Daha sonra Nurav el-Karsî'nin yanına seyahat etmiştir. Onunla Sadüddin Taftazânî'nin *Şurûhu't-telhis*'ini okumuş ve Celaleddin el-Mahalli'nin *Şerhu cem'ul-cevâmi'*ini talim etmiştir. On dört sene hocasının yanında ders alırken dersler de vermiştir. Okuduğu derslerin hepsinden ders verebilecek müderris konumunda îcâzet almıştır. Herar'dan hicrete zorlanana kadar burada öğrencilere dersler vermeye devam etmiştir.²⁰

Herarî, komünist hareketlere karşılık Orumiyye İslâm Cephe hareketini kurmasından ötürü komünist çevrelerce öldürülecekken ellerinden kurtulmuştur. 1978 (hicri 1398) yılında Etiyopya'dan Suûdi Arabistan'a hicret etmek zorunda bırakılmıştır. Bundan sonra Dârul-Hadîsi'l-Hayriyye'de dersler vermeye başlamıştır. Mescid-i Harâm'da geceleri sekiz sene ders vermiştir.²¹

20. yüzyılın büyük âlimlerinden sayılabilecek, hayatını tefsir, hadis başta olmak üzere İslâmî ilimler öğrenimiyle geçirmiş ve çok sayıda talebe yetiştirmiş, Muhammed Emîn el-Herarî, 4 Kasım 2019 günü Mekke-i Mükerrreme'de 89 yaşında vefat etmiştir.

Müfessir Muhammed Emîn el-Herarî'nin sarf, nahiv, belâgat, aruz, mantık, hadis, siyer, fıkıh, tefsir alanında eserler vermesi onun ilmî birikiminin zenginliğini gözler önüne sermektedir. Bu alanlarda yazdığı eserler şunlardır:

Tefsir:

1. *Hadâiku'r-ravhi ve'r-rayhân fî ravâbî ulûmi'l-Kur'ân*

Hadis:

¹⁹ Herarî, *Mukaddime*, 6-7; a. mlf., *el-Kevkebu'l-Vehhâc*, 9.

²⁰ Herarî, *Mukaddime*, 9; a.mlf., *el-Kevkebu'l-Vehhâc*, 10.

²¹ Herarî, *el-Kevkebu'l-Vehhâc*, 15.

1. *el-Bâkûrâtü 'l-Ceniyye alâ Manzumeti 'l-Beykûniyye*
2. *Hidâyetü 't-Tâlibi 'l-Mud'im alâ Dibâceti Sahîh-i Müslim*
3. *Hulâsatü 'l-Kavli 'l-Müfhim ala Terâcüm-i Ricâl-i Sahîh-i Müslim*
4. *Nehrü 'l-Cârî alâ Terâcimi 'l-Buhârî ve Müşkilâtihî*
5. *Raf'u 's-Sudûd alâ Süneni Ebî Davud ale'r-Rub'i 'l-Evvel*

Fıkıh ve Usulü Fıkıh:

1. *et-Takrîrât alâ Şerhi 'l-Mahallî alâ Cemi 'l-Cevâmî fî 'l-Usûl*
2. *Süllemü 'l-Mirâc alâ Mukaddimeti 'l-Minhâc*
3. *et-Takrîrât alâ Şerhi 'l-Mahalli ve Haşiyeti 'l-Kalyûbî ve Umeyratü ale 'l-Minhâc fî fikhî 'ş-Şafîyye*
4. *el-İmdâd min Rabbi 'l-İbâd Haşiyetün alâ Fethi 'l-Cevvâd alâ Metni 'l-İrşâd fî Fikhî 'ş-Şafîyye*
5. *Edvaü 'l-Mesâlik alâ Umdeti 'n-Nâsık li Ahmed İbn en-Nakîb*
6. *et-Takrîrât ale 't-Tevşîh alâ Gayeti 'l-İhtisar*
7. *et-Takrîrât alâ Fethi 'l-Vehhâb maa Haşiyeti 't-Tecrid li Süleyman el-Becirmî*
8. *et-Takrîrât alâ Kasîdeti Zebedî Ahmed b. Raslan*

Akaid:

1. *Fethu 'l-Meliki 'l-Allâm fî Akâidi Ehli 'l-İslâm alâ Davi 'l-Kitâbî ve es-Sünneh*
2. *Hediyetü 'l-Ezkiyâ alâ Tayyibeti 'l-Esmâ fî Tevhîdi 'l-Esmâ ve 's-Sıfat*

Siyer:

1. *Neylü 'l-Murâd alâ Metni Bânet Suâd li-Ka'b b. Zübeyr es-Sahabi 'l-Celîl*
2. *el-Beyânu 's-Sarîh Bürdeti 'l-Medîh li 'l-Bûsırî*
3. *el-Beyânü 'z-Zarîf ale 'l-Ünvânî 'ş-Şerîf*

Sarf:

1. *Menâhilü 'r-ricâl alâ lâmiyyeti 'l-ef'âl*
2. *Tahnîkü 'l-etfâl alâ eâmiyyeti 'l-ef'âl*

Nahiv:

1. *al-Bakûretü 'l-Ceniyye min Kitâfî Metni 'l-Ecrumiyye*
2. *el-Futûhâtü 'l-Kayyûmiyye fî İleli ve Zavâbitü Metni 'l-Ecrumiyye*

3. *ed-Dürerü 'l-Behiyye fî Îrâb-ı Emsileti 'l-Ecrumiyye*
4. *Cevâhiru 't-Talîmât Şerhun alâ et-Takrîzât ve Mukaddimeti İlmi 'n-Nahvi*
5. *Hediyyetü Üli 'l-İlmi ve 'l-İnsâf fî Îrâbi 'l-Münâdâ 'l-Muzâf*
6. *Rafu 'l-Hicâb an Muhayyemati Keşfi 'n-Nikab Haşiyetün alâ Keşfi 'n-Nikâb alâ Mahalleti 'l-Îrab*
7. *Hediyyetü 't-Tullâb fî Îrabı Mülhati 'l-Î'râb*
8. *es-Suveru 'l-Akliyye alâ Terâcumi 'l-Elfiyye ve Müşkilâtühâ li-İbn Mâlik*
9. *et-Takrîrât alâ Hâşiyeti 'l-Hadârî ale 'l-Elfiye*
10. *el-Metâlibu's-Seniyye Haşiyet alâ el-Fevâkihi 'l-Ceniyyeti alâ Mütemmimeti 'l-Ecrumiyye*
11. *et-Takrîrât alâ Mucîbi 'n-Nidâ alâ Katrı 'n-Nedâ*

Belagat:

1. *ed-Durru 'l-Masûn ale 'l-Cevheri 'l-Meknûn li Abdîrrahman el-Ahdarî*
2. *et-Takrîrât alâ Muhtasarı Sa'deddin alâ Telhîsi 'l-Miftah*

Mantık:

1. *el-Kenzü 'l-Mütekellim alâ Metni's-Süllem li 'l-Ahdarî*
2. *et-Tezhib alâ Metni et-Tezhib fî 'l-Mantık*
3. *et-Takrîrât alâ Haşiyeti es-Sabbân fî 'l-Mantık*
4. *et-Takrîrât alâ Haşiyeti 'l-Beycûrî fî 'l-Mantık*

Aruz:

1. *el-Fütühâtü 'r-Rabbaniye alâ Manzûmeti 'l-Hazreciyye fî 'l-Arûz*
2. *et-Tibyân alâ Manzûmeti's-Sıbyan fî 'l-Arûz*
3. *et-Takrîrât alâ Şerhi İslâm Şerhi ed-Demâminî ele 'l-Manzûmeti 'l-Hazreciyye*

Müfessir Herarî'nin İslâmî ilimlerin çoğundan telifi vardır. Bunlardan matbu olanlar şunlardır:

Matbu eserleri:

1. *al-Bakûretü 'l-Ceniyye min Kitâfî Metni 'l-Ecrumiyye*²²

²² Muhammed Emîn el-Herarî, *al-Bakûretü 'l-Ceniyye min Kitâfî Metni 'l-Ecrumiyye* (Beyrut: Dâru Tavki'n-Necât, 2007).

2. *el-Futûhâtü'l-Kayyûmiyye fî Halli ve Fekki Meânî ve Mebenî Metni'l-Ecrumiyye*²³
3. *ed-Dürerü'l-Behiyye fî Îrâb-ı Emsileti'l-Ecrumiyye*²⁴
4. *Cevâhiru't-Talîmât fî Halli ve Fekki Meânî ve Mebenî Takrîzât*²⁵
5. *Hediyyetü Üli'l-İlmi ve'l-İnsâf fî Îrâbi'l-Münâdâ'l-Muzâf*²⁶
6. *Menâhilü'r-Ricâl alâ Lâmiyyeti'l-Efâl*²⁷
7. *Tahnîkü'l-Etfâl alâ Lamiyyeti'l-Ef'âl*²⁸
8. *el-Bakuretü'l-Ceniyye alâ Manzumeti'l-Beykûniyye*²⁹
9. *Hidâyetü't-Tâlibi'l-Mu'dem ilâ Meânî Dibâceti'l-Müslim*³⁰
10. *Hulâsatü'l-Kavli'l-Müfhim alâ Terâcüm-i Ricâl-i Sahîh-i Müslim*³¹
11. *Hediyyetü'l-Ezkiyâ alâ Tayyibeti'l-Esmâ fî Tevhîdi'l-Esma ve's-Sıfat*³²
12. *Hadâiku'r-Ravh ve'r-Rayhân fî Ravâbî Ulûmi'l-Kur'ân*³³
13. *el-Kevkebu'l-Vehhâc ve'r-Ravdu'l-Behhâc fî Şerhi Sahîhi Muslim b. el-Haccâc*

4. HERARÎ'NİN TEFSİRİ HAKKINDA GENEL BİLGİLER

Herarî 20. yüzyılda klasik üslup ile bir tefsir yazmıştır. Tefsirin isimlendirmesindeki Ulûmu'l-Kur'ân vurgusu da bunu destekleyen bir unsur olmuştur. Herarî, sade ve anlaşılır bir üslup tercih etmiştir. Herarî'nin öğrencilerinden biri olan Dr. Haşim Muhammed Ali

²³ Muhammed Emîn el-Herarî, *el-Futûhâtü'l-Kayyûmiyye fî Halli ve Fekki Meânî ve Mebenî Metni'l-Ecrumiyye* (y.y: Mektebetü en-Nûri'l-İslâmiyye, 2008).

²⁴ Muhammed Emîn el-Herarî, *ed-Dürerü'l-Behiyye fî Îrâb-ı Emsileti'l-Ecrumiyye* (Beyrut: Dâru Tavki'n-Necât, 2014).

²⁵ Muhammed Emîn el-Herarî, *Cevâhiru't-Talîmât fî Halli ve Fekki Meânî ve Mebenî Takrîzât* (Suûdî Arabistan: Daru'l-Minhâc, 2011).

²⁶ *al-Bakûretü'l-Ceniyye min Kûtâfî Metni'l-Ecrumiyye* eserine mülhak olarak geçmektedir.

²⁷ Muhammed Emîn el-Herarî, *Menâhilü'r-Ricâl alâ Lâmiyyeti'l-Efâl* (Mısır: Ömer bin Hattab, 2007).

²⁸ Muhammed Emîn el-Herarî, *Tahnîkü'l-Etfâl alâ Lamiyyeti'l-Ef'âl* (Yemen: Mektubetü el-İmam el-Vedâ'ı, 2007).

²⁹ Muhammed Emîn el-Herarî, *el-Bakuretü'l-Ceniyye alâ Manzumeti'l-Beykûniyye* (Yemen: Mektubetü el-İmam el-Evzâi, ts.).

³⁰ Muhammed Emîn el-Herarî, *Hidâyetü't-Tâlibi'l-Mu'dem ilâ Meânî Dibâceti'l-Müslim* (y.y: ts.).

³¹ Muhammed Emîn el-Herarî, *Hulâsatü'l-Kavli'l-Müfhim alâ Terâcüm-i Ricâl-i Sahîh-i Müslim* (Suûdî Arabistan: Mektebetü Cedde, 1986).

³² Muhammed Emîn el-Herarî, *Hediyyetü'l-Ezkiyâ alâ Tayyibeti'l-Esmâ fî Tevhîdi'l-Esma ve's-Sıfat* (Beyrut: Dâru Takî'n-Necât, 2011).

³³ Herarî, *Mukaddime*, 11-15; a. mlf., *el-Kevkebu'l-Vehhâc*, 10-15.

Hüseyin onun tefsirini geçecek bir eserin olmadığını, içinde yedi, sekiz, belki daha fazla ilmi topladığını söylemektedir.³⁴

Herarî tefsirinin ilk cildine başlarken mukaddime sadedinde Kur'ân'ın muhtevasına dair şunları söylemiştir: *“Bu, emir ve nehiy içeren, müjde ve uyarıda bulunan, düşünenler için öğütler barındıran, tefekkür edenler için meseller sunan, düşünenler için kıssalar anlatan, tefekkür edenler için tevhid delillerini içeren bir kitaptır. Ancak bu kitabı tanımak; hükümlerini yerine getirmemekle, anlamın inceliklerini anlamadan, onun tefsiri ve hükümleri konusunda bilgiye sahip olmadan, helâl ve haramını bilmeden, ayetlerinin münâsebetini ve iniş sebeplerini, nâsîh ve mensûhunu bilmeden, umum ve husus bildiren lafızlarına muttalî olmadan yani tefsirin dirayeti olmaksızın harflerini sıralayarak güzel tilavet ederek olmaz. Allah, bu nedenle hakikati konuşacakları, bid'atları reddedecekleri, sünnetleri yayacakları, tefsiri öğrenmiş olanları gönderdi ve onlardan razı oldu.”* Bu satırlarla Kur'ân'ı sadece okumanın yeterli olmadığını vurgulayan Herarî, Kur'ân'ın ahkâmını ve ulûmu'l-Kur'ân ile ilgili bahisleri bilmenin gerekliliğini vurgulamıştır.³⁵

Herarî, bu ilmin zorluğundan ve ilimlerin en şerefli olması bahsederek Ârap sanatları ve edebi ilimlerine vâkıf, dini ilimlerin usûl ve furûnda ustalaşan kişilerin tefsir yazması gerektiğini düşünüp Hz. Peygamber'in rey ile tefsirden uyaran hadisinden ürkererek tefsir yazma hususunda tereddüt ettiğini söylemiştir. Sonrasında azminin şiddetlendiğini ve tefsir yazmaya olan isteğinin arttığını, Allah'a onu kitabına layık çaba ve gayret içinde tefsir yazmaya muvaffak kılmasını niyaz ettiğini ve ardından eseri yazmaya karar verdiğini anlatmıştır. Tefsirinin başında her ilme ait açıklanmaya ihtiyaç duyulan haddi, mevzuu, çıktıları, fazileti, diğer ilimlere nisbeti, vazolunma gerekçesi, ismi, kaynakları, şariat hükümleri ve mesâili olmak üzere tefsir ilminin on ilkesinden bahsetmiştir.³⁶

Herarî bu tefsiri on bir yılda yazmış olup eserin telifine 1406/1986 yılında başlamıştır. Eserin tashihini 1417/1997 yılında tamamladığını belirtmiştir. Tefsir, 2001 yılında Beyrut'ta Dâru Tavki'n-Necât tarafından neşredilmiştir.³⁷

³⁴ Herarî, *el-Kevkebu'l-Vehhâc*, 11.

³⁵ Herarî, *Hadâik*, 1/8.

³⁶ Herarî, *Hadâik*, 1/9.

³⁷ Herarî, *Hadâik*, 1/5.

Herarî tefsir ciltlerinin her birinin sonunda bir dipnotta, cildi bitirdiği günün hicri olarak tarihini belirtmiştir. Ayrıca güneşin doğuşu, batışı ya da teravih namazı sonrası gibi namaz vakitlerini esas alarak günün hangi saatinde tamamladığını eklemiştir. Herarî, cildi hangi âyette ya da sûrede bitirdiğine ve diğer cildin hangi âyet ya da sûreyle başlayacağına dair burada bilgi vermiştir. Tashih yaptığı ciltlere tashih tarihini de eklemiştir.³⁸

4.1. MUKADDİMESİ

Tefsir mukaddimleri, kitap teliflerinin önsöz yazma geleneğinin tefsire yansımış örnekleridir. Bu eserler yazılış amaçları ve içerdiği muhteva açısından tefsir yazım geleneğinde önemli bir yere sahiptir. Müfessir; eseri yazma amacını, eserinin diğer eserlerden farklı olan ve öne çıkan yönünü, eser boyunca takip ettiği metodunu ve ilgili ilim dalının tarihsel gelişimini eseri hakkında özlü bir açıklama getirme ihtiyacına binaen mukaddimesinde belirtmiştir.³⁹

Tarihsel süreçte rivayet türünde yazılan eserlerin ilki olan Taberî'nin (ö. 310/922) mukaddimesi, mukaddime geleneğinin ilk örneğidir. Daha sonra pek çok rivayet ve dirayet tefsirinde mukaddimelere yer verilmiştir. Bu mukaddimeler, kaynağı Kur'ân olan ulûmu'l-Kur'ân konularının temellendirildiği ve örneklerle açıklandığı bir girizgahtır. Mukaddimelerin; Kur'ân'ın nüzûlü, tertibi, kitâbeti ve kırâati, i'râbı, îcâzı ile Kur'ân'ı hıfzedenin fazileti ve alacağı sevap gibi pek çok konulara değinerek bir nevi müfessirin, tefsiri üzerine inşa ettiği kaideleri bir araya getirdiği kısımlar olduğunu söylemek mümkündür.⁴⁰

Herarî, tefsirinin ilk cildini mukaddime olarak telif ederek ulûmu'l-Kur'ân konusundaki tartışmalara ve meselelere dair görüşlerini içeren teorik bilgilere yoğun bir şekilde yer vermiş olup tefsiri içinde bu konulara bir daha detaylı değinmemiştir.

Herarî'nin mukaddimesinin ihtiva ettiği bilgiler, konu bütünlüğü göz önüne alınarak şöyle sıralanabilir:

1. Kur'ân'ın Tilavetinin, Öğrenilmesinin ve Öğretilmesinin Fazileti

³⁸ Herarî, *Hadâik*, 1/516.

³⁹ İbrahim Hilmi Karslı, "Tarihsel Gelişimleri İtibariyle Tefsir Mukaddimelerine Dair Bir İnceleme", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20 (2003), 227. İbrahim Hilmi Karslı bu makale çalışmasında 30 kadar tefsir mukaddimesini kronolojik olarak incelemiştir.

⁴⁰ Yakup Bıyıkoglu, "Rivayet Türü Tefsir Mukaddimelerinin Tefsir Usûlü Bilgisi Bağlamında Değeri (Hüseyn el-Begavî, Muhammed İbnü'l-Cevzî ve İbn Kesîr Örneği)", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 28 (Ocak 2019), 41.

2. Kur'ân'ı Okuyan ve Ezberleyen Dikkat Etmesi Gereken Hususlar
3. Kur'ân'ı İ'râb Edenin Sevabı ve İ'râb Etmeye Teşvik Etme Hakkında
4. Kur'ân'ı Rey ile Tefsir Etmenin Zemmedilmesi
5. Tefsir ve Tevil Arasındaki Fark
6. Kur'ân'ın Yedi Harf Üzere İndirilmesi
7. Kur'ân'ın Cem ve İstinsâhı
8. Âyetlerle Sûrelerin Tertibi ile Kur'ân'ın Âyet, Kelime ve Harf Sayısı
9. Neshin Kısımları, Şartları ve İnkâr Edenlere Red Hakkında
10. Sebeb-i Nüzûl Kaideleri
11. Sûrelerin Fazileti Hakkında Gelen Rivayetler Konusunda Tenbih
12. Osman Mushafında Eksik ve Ziyadenin Olduğuna Muhalefet
13. Kur'ân'ın Arapçalığı
14. Kur'ân'ın İcâzı ve Kısımları

Müfessirin kaynaklarından olan Taberî, Zemahşerî, İbn Atiyye, Kurtubî, Nesefî, Hâzîn, İbn Kesîr, Ebü's-Su'ûd, Âlûsî gibi müfessirlerin eserlerine yazdığı mukaddime kabilinden girişlerin Herarî tarafından da yazılmış olması, müfessirin mukaddime geleneğine sadık kaldığı kanaatini oluşturmaktadır. Hacimce hayli büyük olan mukaddimeyi öğrencisi Dr. Hâşim, hocası Herarî'nin tefsiri yazdıktan sonra mukaddimeyi kaleme aldığı otuz fasılda dikkat etmek istediği hususlara yer verdiğini ve mukaddimesini *Nuzûlü Kirâmi 'd-Diyfân fî Sâhati Hadâiki'r-Ravhi ve'r-Rayhân* olarak isimlendirdiğini ifade etmektedir.⁴¹ Esere önsöz yazan öğrencisi Hâşim b. Muhammed Ali Mehdî, Herarî'nin bu mukaddimeyi tefsir deryasına dalmak isteyenler için bir gemi, sırlı kapıları açmak için bir anahtar olması için yazdığını dile getirmektedir. Çünkü Herarî mukaddimesinde tefsir tarihi ve tefsir usûlüne ait konulardan oluşan otuz fasılda tefsir yöntemi ve tefsir tarihi konusundaki görüşlerini ifade etmiştir.⁴² Yüz altmış sayfadan oluşan müstakil bir cilt olarak yazdığı mukaddime,

⁴¹ Herarî, *Mukaddime*, 18.

⁴² Herarî, *Mukaddime*, 18.

klasik mukaddime yazım geleneği içinde hacimli sayılabilecek bir mukaddime eseridir. Herârî, mukaddimesinin sonunda bitirdiği tarihi de barındıran ifadelerle yer vermiştir.⁴³

Müfessir mukaddimesine, Kur’ân’ın değerine ve faziletine dair Hz. Peygamber’in hadislerini aktarmakla başlamıştır. Müslim’in aktardığı hadiste Zeyd b. Erkam’dan rivayetle “Ben size iki değerli emanet bırakıyorum. Bunlardan biri diğerinden daha büyük olup bereket ve etkisi gökten yere kadar olan Allah’ın kitabı ve Ehl-i beytimdir. Bu ikisi kıyamet günü benimle buluşuncaya kadar birbirinden ayrılmayacaktır.” şeklinde buyurduğuna dair hadisi⁴⁴ nakletmiştir.⁴⁵ Yine benzer bir hadisi Müslim’den aktarmıştır. Ömer b. Hattâb’dan (ö. 73/693) rivayetle Allah Resulü’nün “Allah bu kitapla kavimlerin bazısını yüceltmiş bazısını alçaltmıştır.”⁴⁶ hadisine yer vererek Kur’ân’a övgü ve senâda bulunmuştur.⁴⁷

Daha sonra Herârî, mukaddimesinde kişinin Kur’ân tilaveti, öğrenimi ve öğretimi, hıfzı ve tefsiriyle elde edeceği manevi kazanımları aktarmış ve konunun önemine dikkat çekmiştir. Bu noktada o, Kur’ân’ın faziletine dair yirmi kadar hadise yer vermiştir. Örneğin; “Göğsünde Kur’ân’dan bir ezber olmayan kişi harap olmuş ev gibidir.”⁴⁸ buyurulan İbn Abbas rivayetini bu bağlamda nakletmiştir.⁴⁹ Yine Kur’ân tilaveti esnasında sesi yükseltmeyi Resulullah’ın ve ashabının kerih gördüğüne dair Berâ b. Âzib hadisini nakletmiştir.⁵⁰

Kur’ân’ı ezberleyen kimsenin hassasiyet göstermesi gereken hususlara da değinen müfessir, bu kişinin Allah’ın ona verdiği nimetlere daimi bir şükür içinde olmak ve günahlardan kaçınmak hususunda azimli olması gerektiğine dikkat çekmiştir. Hafızın insanlara karşı tevazu ile davranmasını, kibir ile dolaşmaktan muhakkak surette kaçınması gerektiğini vurgulamıştır. Herârî’ye göre takvâ, Kur’ân hafızı için önemli

⁴³ Rebiü’l-Ahir ayının beşinci gecesinde akşam yemeğinden önce hicri takvime göre 4/5/1417 tarihinde yazarın el yazısıyla tashis tamamlandı. Tamamıyla dolunayın parladığı, sonunda misk kokusunun yayıldığı, Ramazan Bayramı’nın ilk gecesi olan, Receb ayının beşinci gecesi, yani şu yılın bin dört yüz on yedi hicri takvimine göre, Peygamber Efendimiz’e selam ve salatlar olsun, tüm peygamberlere ve yakın meleklerine, tüm elçilere ve âlemlerin Rabbine hamdolsun. Âmin, âmin. Herârî, *Mukaddime*, 159.

⁴⁴ Ebû ‘Îsâ Muhammed b. Îsâ b. Sevre Tirmizî, *Süneni’t-Tirmizî*, thk. Ebû ‘Ubeyde Meşhûr b Hasan el-Eslemân (Riyad: Mektebetü’l-Meârif li’n-Neşri ve’t-Tevzî, 1417), “Menâkıb”, 31.

⁴⁵ Herârî, *Mukaddime*, 20.

⁴⁶ Ebû’l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî, *el-Câmi’u’s-Sahih* (Beyrut: Dârü’l-Kütübi’l-‘İlmiyye, 1412), “Müsâfirîn”, 269.

⁴⁷ Herârî, *Mukaddime*, 21.

⁴⁸ Tirmizî, “Fezâilu’l-Kur’ân”, 18.

⁴⁹ Herârî, *Mukaddime*, 22.

⁵⁰ Herârî, *Mukaddime*, 26.

hususların başında gelmektedir. Onlar cahilce davranışlarda bulunmamalı ve şüpheli yollara dalmaktan çekinmelidir. Kur'ân hâfızı için Kur'ân meclisinden bulunmaktan daha hayırlı bir şeyin olmadığını ifade etmiştir. Herarî'nin burada Kur'ân'la meşgul olan kişinin gözetmesi gereken ahlâkî ve dînî birtakım hassasiyetlere dikkat çektiğini söylemek mümkündür.⁵¹ Yine bu bağlamda Kur'ân okumaya başlarken abdestli ve temiz olmak, istiâze getirmek gibi konulara riayet edilmesi gerektiğini ifade etmiştir.⁵²

Herarî'nin mukaddimesinde önem verdiği bir diğer husus müfessirin ihtiyaç duyduğu ilimlerdir. Bu noktada müfessirin kendine farz olanları bilmesini, okuduğundan istifade edebilmesini de mümkün kılacağından Kur'ân ahkâmını talim etmesini zarûri görmüştür. Ona göre müfessirin Kur'ân'dan sorulduğunda bilmemesi kadar kötü bir şey yoktur. Çünkü müfessirin anlamadığıyla amel etmesi mümkün değildir.⁵³

Herarî'nin tefsirinde dikkat çeken önemli hususlardan biri onun bütün Kur'ân'ı i'rap etmiş olmasıdır. Hz. Ömer'in (ö. 23/644), Ebû Esved ed-Düelî'ye (ö. 69/688) insanların lügat bilmeden Kur'ân'ı okumamalarını emrettiğini ve böylece nahiv ilminin ortaya çıktığını ifade etmiştir. Ayrıca sahâbe ve tabiûnun önde gelenlerinden İbn Abbas, İkrîme gibi selevin Kur'ân tefsirinde Arap şiirine başvurdıkları örnekleri delil getirmiştir.⁵⁴

Herarî'nin mukaddimede ele aldığı hususlardan biri de rey ile tefsirdir. Müfessirin selevin rivayetlerine başvurmadan ve lügat, nahiv ve fıkıh usulü kaidelerine uymadan tefsir yapmasına karşı çıkmıştır. Bu bağlamda Hz. Peygamber'in hadisini⁵⁵ nakletmiştir.⁵⁶

Selef ulemanın tefsirdeki değerini aktararak Hz. Peygamber'in onlardan övgüyle bahsettiğini ve bu yüzden tefsiri onlardan almak gerektiği görüşündedir. Sahâbenin müşâhede gücünü anlatmak için Amr b. Vâsıla'nın Hz. Ali'yi (ö. 40/661) hutbede "Hiçbir âyet yok ki ben onun gece mi gündüz mü dağda mı indiğini bilmeyeyim." diyerek naklettiği rivayetine yer vermiştir. Her âyet ile ilgili rivayetleri ve lügatçilerin kaidelerini aktarmayı ilke edinmenin yanı sıra Kelbî gibi yalancı olduğunu itiraf eden kişilerin rivayetlerine karşı da uyarılarda bulunmuştur.⁵⁷

⁵¹ Herarî, *Mukaddime*, 34.

⁵² Herarî, *Mukaddime*, 57-65.

⁵³ Herarî, *Mukaddime*, 36.

⁵⁴ Herarî, *Mukaddime*, 39-52.

⁵⁵ Ebû Dâvûd Süleymân b. el-Eş'as es-Sicistânî, *Sünenü Ebî Dâvûd*, thk. Şuayb Arnavut (Dimeşk: Dâru'l-Risâletü'l-âlemiyye, 1430), "İlim", 3652.

⁵⁶ Herarî, *Mukaddime*, 49.

⁵⁷ Herarî, *Mukaddime*, 53.

Herarî, yedi harf meselesine mukaddimesinde uzunca yer vermiştir. Bu konuyla ilgili olarak Sahîh-i Müslim’de rivayet edilen Hz. Peygamber ile Cebrail arasında geçen hadiseyi⁵⁸ nakletmiştir. Ulemanın yedi harf konusundaki ihtilafına ve farklı görüşlere yer vererek konuyu tartışmıştır. Herarî’ye göre bu harfler yedi kurrâya ait olan ve ulemanın icmâ ettiği sahîh okuma şekilleridir. Tüm bu rivayetler asırlar boyu aktarılmış ve sahîh kıraatler olarak Osman Mushafı’nda toplanmıştır. Buna ek olarak yedi harfin mahiyeti hususundaki tanımlamalardan beşini tartışmaktadır. Mütevatir Mushaflardan nakledilen şaz kıraatlere gelince, bunların Kur’ân olmadığı ve bunlarla amel edilmeyeceği görüşündedir.⁵⁹ Herarî, Kur’ân’ın ilk olarak sadırlarda muhafaza edildiğini, daha sonra selef ulemayı Kur’ân’ı cemetmeye ikna edenin Yemâme savaşında hafızların şehit edilmesinin olduğunu ifade etmektedir. Sonrasında kıraatlerdeki farklılıkların her bir mushafın varlığının sakıncasını gören Hz. Osman tarafından tek bir Mushaf haricindekilerin yakılmasının gereklerinden bahsetmektedir.⁶⁰

Herarî, sûrelerin ve âyetlerin tertibinin bugünkü halinin Hz. Peygamber’e Cebrail aracılığıyla bu şekliyle bildirildiği ve sûre ve âyetlerin diziminin tevkîfi olduğu görüşündedir. Kur’ân’ın tertibiyle doğrudan alakalı olan Mekkî-Medenî sûreler hakkında da açıklama yapan Herarî, Fatihâ Sûresi’ni Mekki-Mekkî konusundaki tartışmalara yer vermiştir. O, sûrenin bir kere Mekke bir kere de Medine’de nazil olduğunu ifade ederek bu konudaki bahisleri sûrenin tefsirinde açıklayacağından bahsetmektedir. Seksen beş sûrenin Mekkî, yirmi sekiz sûrenin Medenî olduğunu belirtmiş ve sûreleri iki kategori halinde listeyerek ele almıştır.⁶¹

Herarî, Kur’ân âyetlerinin ve harflerinin adedi hakkındaki Kûfe, Basra ve Şâm ehlinin ihtilaflarına yer vermiştir. Aynı şekilde sûrelerin cüzlere hiziplere ayrılmasıyla ilgili tarihi bilgileri rivayetlere dayanarak aktarmıştır. Ayrıca Mushaf yapısı ile ilgili olarak Mushafa eklenen nokta, şedde, hemze, gunne hareke gibi eksikliklerden doğan işkâlin bunlarla ilgili eklemeler sonunda ortadan kalktığından bahsetmiştir. Herarî’nin sayılar konusundaki hassasiyeti tüm tefsiri boyunca görülmektedir. Mukaddimesinde harf, kelime ve âyet sayılarıyla ilgili tartışmalara da bir fasıl ayırmıştır.⁶²

⁵⁸ Müslim, “Salâtü’l-Müsâfirîn”, 821.

⁵⁹ Herarî, *Mukaddime*, 71-82.

⁶⁰ Herarî, *Mukaddime*, 83-90.

⁶¹ Herarî, *Mukaddime*, 96.

⁶² Herarî, *Mukaddime*, 99-100.

Herarî nesh konusunda bir fasıl açarak neshin tanımı, nesh ve bedâ arasındaki fark ve mensûh âyetle amel etmek meselelerindeki görüşlerini aktarmıştır. Neshin çeşitlerini aktararak nâsih ve mensûh âyetlerin tilavetinin caiz olduğunu söylemiştir. Herarî, selef ulema gibi Kur'ân'da neshin varlığını kabul ederek nakillerde bulunmuştur. Zira ona göre mensûh âyetle amel edilemez. Neshi inkâr edenlere karşı reddiyede bulunmuştur. Âyette neshe dair karineler aranması gerektiğini söyleyen Herarî, neshin birtakım şartlarının varlığından bahsetmiştir. Kur'ân'da bedânın varlığını iddia eden Yahudilerin görüşüne karşın Allah için bedânın imkânsızlığını savunmuştur. Allah'ın ilminde her şey önceden takdir edilmiş ve bir kadere bağlanmıştır.⁶³ Herarî ayrıca nâsih ve mensûh âyetleri dört kategoride sıralamıştır. Nâsih ve mensûh âyetlerin bulunmadığı sûrelerin kırk üç, nâsih ve mensûh âyetlerin bulunduğu sûrelerin kırk, sadece mensûh âyetlerin bulunduğu sûrelerin yirmi beş ve sadece nâsih âyetlerin bulunduğu sureleri altı olduğunu bildirmiştir.⁶⁴ Kırk yedi sûre ve yüz on dört âyetin seyf âyetiyle mensûh olduğunu tek tek açıklayarak bu konuya bir fasıla halinde yer vermiştir.⁶⁵

Herarî, sebep-i nüzûl ile ilgili fasılda sebep-i nüzûl konusuna önem vermemenin tefsirde ihtilafa neden olduğu görüşünü zikretmiştir. Ona göre sebep-i nüzûlü bilmenin yolu Hz. Peygamber'den ve sahâbeden gelen sahîh rivayetlerdir. Sebeb-i nüzûl rivayetleriyle ilgili açıklamalarda bulunan müfessir, “el-ibretu bi umûmu'l-lafzı lâ bi husûsi's-sebeb” kaidesinde ibretin lafzın umûmiyetine olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca o, Kur'ân'ın bütün âyetlerine dair sebep-i nüzûl bilgisinin olmadığı görüşündedir.⁶⁶

Müfessir, bir kısım kimselerin dine teşvik amacıyla ve din düşmanlığından dolayı Hz. Peygamber'e yalan isnat ettiklerini Hz. Peygamber'in bu konuda çok uyarıcı bir hadisinin olduğunu ifade etmiştir. İnsanların Kur'ân yerine fikhî ve lügavî yorumlara dalmalarının önüne geçmek için hadis uydurulduğunu sûrelerin faziletleri hakkında çok sayıda hadisin vazedildiğini zikretmiştir.⁶⁷

Bunların yanı sıra müellif, Osman Mushaf'ında eksik ya da fazlalık bulunduğu iddialarına cevap vermiştir. Kur'ân'ın sahâbelerin ittifakı ve titiz çalışmasıyla bir Mushaf haline geldiğini, bu nedenle ziyade ve noksan ihtimalinin olmadığını ifade eden Herarî, buna

⁶³ Herarî, *Mukaddime*, 116-122.

⁶⁴ Herarî, *Mukaddime*, 123.

⁶⁵ Herarî, *Mukaddime*, 125-128.

⁶⁶ Herarî, *Mukaddime*, 129-131.

⁶⁷ Herarî, *Mukaddime*, 133.

itiraz eden kişinin mürted hükmünde olduğu, tevbe etmediğinde cezalandırılması gerektiği kanaatindedir. Kur'ân'ın korunmuşluğunu vurgulayarak bu iddiaların asılsızlığına karşı birtakım deliller sunmuştur.⁶⁸

Kur'ân'ın Arapçılığı mevzuu da mukaddimede tartıştığı konular arasındadır.⁶⁹ Herarî, Kur'ân'da Arapça dışındaki dillerden kelimeler olmadığını iddia edenlerin aksine Kur'ân'da pek çok lehçe ve lügattan kelime olduğu görüşündedir. Bu kelimeler için Arapların kullanımından dolayı bazı müdahalelerle de Arapçalaştırdıkları lafızlar haline geldiğini savunmaktadır. Ona göre Kur'ân, şayet bu kelimeleri bilmeyen bir kavme bilmedikleri bir dilde indirilmiş olsaydı Kur'ân'ın Arapçalığını savunmak mümkün olmazdı.⁷⁰

Herarî'nin mukaddimesinde ele aldığı bir başka konu, Kur'ân'ın i'câzı ve i'câzının çeşitleridir. Müfessir, mukaddimede i'câz konusu üzerinde dikkatle durmuştur. Mucizede bulunması gereken beş özellikten bahsetmiştir. Peygamberlerin hissi mucizelerinin özelliğine atıflarda bulunarak bunların söz konusu peygamberlerin nübüvvetini destekleyen harikulâde olaylar olduğunu ifade etmiştir. Kur'ân'ın tevatür ehli tarafından nâzil olduğu haliyle değişme ve tahrife maruz kalmadan seleften halefe nakledilmesinin Hz. Peygamber'in mucizelerinin en büyüğü olduğunu zikretmiştir.⁷¹

Kur'ân muhteva itibariyle çok geniş bir yapıya sahiptir. Kur'ân'ın emir-nehiyden, Allah'ın zatındaki hikmeti ve kudretinden haber vermesi, helal-haram, dünya ve ahiret hayatı, sevap, ceza, mücrimlerin uyarılması, müminlerin mükâfatlandırılması onun fesâhatini gösteren delillerdendir. Herarî; Bakara Sûresi 23, Hûd Sûresi 13 ve Tûr Sûresi 34. ayetlerinde Kur'ân'ın benzerinin getirilemeyeceği hususunda inkârcılara meydan okumasının da i'câz vecihlerinden olduğunu ifade etmektedir.⁷²

Nihâi olarak Herarî yazdığı bu mukaddimede ulûmu'l-Kur'ân açısından pekçok mesele hakkındaki görüşlerini tahlil ederek tartışmalı konuları çözüme kavuşturmuştur. Klasik tefsirdeki mukaddime geleneğini sürdürerek tefsiri boyunca takip ettiği yöntemi hakkında ön bilgi vermiştir.

⁶⁸ Herarî, *Mukaddime*, 136-142.

⁶⁹ Herarî, *Mukaddime*, 40.

⁷⁰ Herarî, *Mukaddime*, 144-145.

⁷¹ Herarî, *Mukaddime*, 146-149.

⁷² Herarî, *Mukaddime*, 156.

4.2. GENEL YAPISI

Muhammed el-Emîn el-Herârî, selef ulemasından nakledilen merfû, mevkuf ve maktû rivayetlere atıfla tefsirini oluşturmaktadır. Ayrıca sarf, nahiv, ‘irâb, belâgat gibi dilbilimsel açıklamalarla tefsir yapmayı amaç edinmiştir. Kendisinden önce yaşamış, tefsirde otorite kabul edilen tefsir büyüklerinin tefsirlerinden nakillerde bulunmuştur. Onun tefsir yöntemi; tefsir ve te’vil konusundaki tanımlarında ortaya çıkmaktadır. Kur’ân, sünnet, sahâbe ve tâbiûn kavli, Arap şiiri, nâsih mensûh, sebab-i nüzûl gibi nakil yoluyla aktarılan ulûmu’l-Kur’ân konuları ile tefsir, Herârî’nin tefsirinin çatısını oluşturmaktadır. Ancak Herârî’ye göre tevil, tefsirden ayrı bir manaya gelmektedir. Buna göre Kur’ân’ı tefsir eden kimsenin birtakım şartlara riayet ettiği takdirde dirayet tefsiri yapması caizdir.⁷³ Herârî her ne kadar birtakım şartlara işaret etmiş olsa da bu şartlara dair tafsilata girmemiştir.

Herârî’ye göre Kur’ân’ın mücmellerini en iyi açıklayan sünnettir. Sünnete verdiği değer Hz. Peygamber’in sünnetini vahiy kabul ettiği düşüncesini akla getirmektedir. Kur’ân tefsirinde sahâbe ve tabiûn nakillerinin değeri hakkında çok sayıda açıklaması olan Herârî, sahâbenin Hz. Peygamber tarafından övgüye mazhar olduğuna ve tefsirlerindeki titiz tutumlarını anlatan çok sayıda rivayetin varlığına işaret etmiştir. Herârî tefsirinde sahâbe ve tâbiûn nakillerini aktarırken kimi zaman sadece sahâbenin adını zikrederek isnat belirtmeksizin rivayeti verdiği gibi az da olsa isnada yer verdiği rivayet aktarımları da mevcuttur. Herârî, âhad haberle amel etmeyi vacip kabul ederek rivayet malzemesine verdiği değeri ortaya koymaktadır.⁷⁴

Herârî’nin rivayetleri ele alışını ve tercihini göstermesi açısından Bakara 78. âyetinin tefsirini örnek vermek mümkündür. Âyette; *“İçlerinde birtakım ümmîler vardır ki kitabı bilmezler; bütün bildikleri kuruntulardan ibarettir. Onlar sadece zan ve tahminde bulunurlar.”* buyurulmaktadır. Herârî, “أُمِّيُونَ” kelimesiyle kastedilen grup hakkında sahâbe ve tabiûn başta olmak üzere çeşitli açıklamalara yer vermiştir. O’na göre “مِنْهُمْ” dan kasıt, “Yahudilerden okuma yazma bilmeyen bir grup insan” demektir. “أُمِّيُونَ” kelimesi, “düzgün yazmayan ve okuma yeteneği olmayan”, çoğul olarak “أُمِّي”

⁷³ Herârî, *Hadâîk*, 1/11.

⁷⁴ Herârî, *Mukaddime*, 80.

kelimesinden türetilmiştir. “أُمِّي”, “ne yazıp ne de okuyabilen kişi” manasındadır. İbn Abbas bu âyetten önceki âyetin konusunu oluşturan grup olan Yahudiler hakkında indirildiği görüşündedir. Ali b. Ebî Tâlib Zerdüştiler hakkında olduğunu söylemişken, İkrime (ö. 105/723) ve Dahhâk (ö. 105/723) ise Arap Hristiyanları hakkında olduğunu belirtmiştir. Müfessire göre ilk görüş olan İbn Abbas’ın görüşü doğrudur. Çünkü kelâmın bağlamı Yahudilerle ilgilidir, zamir de onlara aittir. Yani kastedilen grup Yahudilerden yazmayı ve okumayı bilmeyen cahiller olup “لَا يَغْلُمُونَ الْكِتَابَ” kelamı Tora’yı yazıp okuyamadıkları gibi sadece taklit eden Yahudiler kastedilmiştir.⁷⁵

Herarî, âyetleri gruplar halinde inceleyerek tefsir yapmıştır. Öncelikle grup grup ele aldığı her âyetten المناسبة، أسباب النزول، التفسير و أوجه القراءة، الإعراب، التصريف و مفردات اللغة، البلاغة şeklinde başlıklar altında rivayet ve dirayet yöntemi çerçevesinde bahsetmektedir. التفسير başlığında âyeti kelime kelime mana verdikten sonra bu konuda çeşitli tefsirlerden alıntılarla konunun açıklamasını yapmıştır. Daha sonra المعنى، حاصل معنى قوله، şeklinde yan başlık ile âyete dair toplu bir mana vermiştir. En son da الخلاصة diyerek bu konudaki görüşünü özetlemiştir.⁷⁶ Örneğin; Herarî, “فَسَجَدَ الْمَلَائِكَةُ كُلُّهُمْ أَجْمَعُونَ إِلَّا إِبْلِيسَ أَبَى أَنْ يَكُونَ مَعَ السَّاجِدِينَ/Bunun üzerine meleklerin hepsi secde ettiler. Yalnız İblîs hariç; o, secde edenlerle birlikte olmaktan kaçındı.”⁷⁷ âyetinde tüm meleklerin emri yerine getirerek secde ettikleri yalnız İblis’in Âdem’e haset ettiği ve büyüklendiğinden dolayı isyan ettiğini ve secde etmediğini ifade etmektedir. Müfessir “Allah، قَالَ يَا إِبْلِيسُ مَا لَكَ أَلَّا تَكُونَ مَعَ السَّاجِدِينَ”⁷⁸ âyetinin tefsirinde المعنى diyerek İblis’e hitaben “Senin secde etmekten kaçınmanın herhangi bir amacı mı var ve seni Âdem’e secde eden melekler arasında olmamaya iten herhangi bir sebep mi var?” diye sorar ve cevabında “Çünkü secde eden melekler şerefli, yüksek bir mertebeye sahipler ve Allah’a

⁷⁵ Herarî, *Hadâik*, 2/19.

⁷⁶ Herarî, *Hadâik*, 15/35,96.

⁷⁷ el-Hicr 15/30.

⁷⁸ el-Hicr 15/32.

yakınlıklarıyla bilinen bir konumdalar. Sen ise o konumda değilsin.” açıklamasını yapmaktadır.⁷⁹

Tefsiri boyunca takip ettiği bir diğer metot, soru cevap üslûbudur. Âdem kıssasında da Herarî okuyucunun metin ile irtibatını korumak için فَاِنْ قُلْتُ diyerek “Eğer dersen ki: “Bu konuşmayı nasıl anlamalıyız, hâlbuki Allah’la doğrudan konuşmak en büyük makamlardan ve en şerefli mertebelerden biridir, nasıl olur da kâfirlerin başı İblis bu makama ulaşılabilir?”” sorusunu yöneltir. Akabinde قُلْتُ lafzıyla “Allah ile konuşmak, eğer iltifat ve yüceltme şeklindeyse yüksek bir makam olur. Ancak eğer bu konuşma aşağılama ve küçük düşürme şeklindeyse, bu durum söz konusu değildir.” diyerek sorunun cevabını vermiştir.⁸⁰

Herarî, tefsiri esnasında konuyu tafsilatlandırmayı daha sonraya ertelediği âyet yorumları bulunmaktadır. Bu şekilde söylemesi onun konuya hâkimiyetini gösteren noktalardan biridir. Örneğin, müfessir Hz. Peygamber’in Kevser Sûresi’nin nazil olduğunu ashabına bildirdiği esnada kıraatinin başında besmeleyi zikrettiğine dair Enes b. Mâlik hadisini zikrettikten sonra سورة الكوثر ifadesini kullanması buna örnek olarak gösterilebilir.⁸¹ Aynı şekilde sebab-i nüzûl ile ilgili bir meseleyi daha sonra Tebbet Sûresi’nde detaylandıracağına dair كما سيأتي في محله ifadelerini kullanarak ileride açıklayacağına dair okuyucuyu bilgilendirmiştir.⁸² Benzer şekilde Âl-i İmrân Sûresi’nin münâsebeti hakkında sûre girişinde yaptığı açıklamalara فقد مر بيانها آنفاً، فلا عود diyerek geriye atıfta bulunması tefsirini bir bütünlük içinde ele aldığını göstermektedir.⁸³ Bir diğer örnekte kıraatin şaz olduğuna dair bilgi verdikten sonra كما سيأتي في مبحث التصريف إن شاء الله diyerek atıfta bulunmaktadır.⁸⁴

Müellif, tefsirinin başvuru kaynaklarından biri, Arap şiiri ve nazmına dair örneklerdir. Arap şiirine tefsir eserinin mukaddimesi dâhil olmak üzere bağlama göre ihtiyaç hissettiği her yerde müracaat etmiştir. Müfessirin âyetin cümle ve kelime manalarını açıklarken ya

⁷⁹ Herarî, *Hadâik*, 15/60.

⁸⁰ Herarî, *Hadâik*, 15/60,61.

⁸¹ Herarî, *Hadâik*, 1/23.

⁸² Herarî, *Mukaddime*, 129.

⁸³ Herarî, *Hadâik*, 4/169.

⁸⁴ Herarî, *Hadâik*, 15/32.

da gramerini daha anlaşılır kılmak için Arap şiirine müracaat etmesiyle Kur'ân kelimelerinin Arap dilindeki kullanımlarıyla tefsir yapmaya önem verdiğini söylemek mümkündür.⁸⁵ Ayrıca duygu, düşünce ve şükrünü ifade etmek, Allah Teâlâ'ya sena ve övgü maksadıyla kendi de şiirler yazmıştır. Bu bağlamda müfessir mukaddime dâhil otuz üç ciltlik eserinin büyük çoğunluğuna şiirle başlamayı düstur edinmiş ve hemen hemen her bir cildini de yine şükran ve senâ içeren kimi zaman kendine ait kimi zamansa başkalarına nisbet ettiği şiirlerle hitama⁸⁶ erdirmiştir.⁸⁷

Herarî tefsirine klasik tefsirlerde yaygın bir usûl olan istiâze ve besmelenin hükmünü açıklamakla başlamıştır. Herarî bu bölüme, besmele ve istiâzenin hükümlerine dair faslı bitirdiği tarihi de not düşmüştür.⁸⁸

Herarî'nin her sûre için muhakkak surette uyguladığı usûl ise sûrenin ismini, âyet, kelime ve harf sayısını, sûrenin konusu ve faziletini içeren bilgileri sûrenin mukaddimesi niteliğinde vermesidir. Bu düzeni bütün sûre başlarında korumaya çalışmıştır. Herarî, sûrelerin tefsirini yaparken takip ettiği yöntemlerden ilki onların isimleri hakkında bilgiler vermektir. Örneğin Herarî, Fâtiha Sûresi'nin tefsirine başlarken yirmi kadar isminin olduğunu zikretmiştir. Bunlardan bazıları ümmü'l-Kur'ân, ümmü'l-Kitâb, Sûretü'l-hamd ve's-Şükr, Sûretü'l-Rukye, Sûretü'd-Dua gibi isimlerdir.⁸⁹ Herarî, sûre isimlerinin sahâbe ve tabiûn ya da onların yanındaki bir zümre tarafından isimlendirildiğini bu sebeple tevkîfî olduğunu da belirtmiştir. Huzeyfe'nin Tevbe Sûresi'nin "Fâziha" ya da "Azap" isimlendirmesini, Süfyan b. Uyeyne'nin Fâtiha Sûresini "Vâfiye" olarak isimlendirmesini buna örnek göstermiştir.⁹⁰

Herarî, tefsirinin sonuna "Osman Mushafının Tertibine göre Kur'ân Sûrelerinin Cetveli" başlığı ile her bir sûreye ait harf, kelime, âyet sayısı ile sûrenin Mekkî-Medenî olup

⁸⁵ Herarî, *Mukaddime*, 41.

⁸⁶ Örneğin mukaddimesini kendi yazdığı, insanın geçiciliği kitapların kalıcılığı ile ilgili şu iki farklı şiir mısrasıyla son verir:

"Her yazar yok olacak, ancak yazdıkları ellerinde ne varsa zaman boyunca kalacaktır."

Öyleyse, kıyamet gününde görmekten hoşnut olacağın bir şey dışında, elinle hiçbir şey yazma."

"Gencin elindeki kazanç bir kalem olabilir, ancak biriktirdiği şeyler kitaplarla kalıcıdır."

Tefsirinin birinci cildine dört şiir ile başlamıştır. Tefsirini mübarek kılmasını Allah'tan niyaz ettiği şu şiiri onlardan biridir:

"*Hadâiku'r-Ravh ve'r-Reyhân*, zeytin ve nar bahçeleri gibi mübarek olsun.

Tefsirin meyvesinden oluşan bu kitap için Rabbimize hamdolsun.

Bu kitap ki eğer ağırlığı kadar altın karşılığı satacak olsaydı, satıcı kesinlikle zararlı çıkardı."

⁸⁷ Herarî, *Mukaddime*, 160.

⁸⁸ Herarî, *Hadâik*, 1/42.

⁸⁹ Herarî, *Hadâik*, 3/43-44.

⁹⁰ Herarî, *Hadâik*, 3/98.

olmadığına dair bir çizelge eklemiştir. Herarî'nin tefsirindeki bu düzen onun tefsirinin sistematik yönünün bir parçasıdır.⁹¹

Kur'ân'ın cüzleri, hizipleri ta'sîri, tahmîsi, sûre girişlerinin ve bitişlerinin yazımı ve âyet sonlarına nokta koyulması, Kur'ân'la ilgili her ayrıntıyı detaylı ele alması onun Kur'ân'ın korunmuşluğu, fesahatinin eşsizliği ve belâgatının güzelliği hususundaki delillendirmesinin bir yansımasıdır.⁹²

Herarî, Fâtiha Sûresi'nin yedi âyet şeklinde indirildiği hususunda ittifak olduğunu ve yirmi yedi kelime yüz kırk harften teşekkül ettiğini söylemektedir. Fâtiha'nın altı âyet olduğuna dair görüşünün şâz olduğunu sekiz âyet olduğu görüşünün de şâz olduğunu, bu iki görüşe “وَلَقَدْ آتَيْنَاكَ سَبْعًا مِّنَ الْمَثَانِي وَالْقُرْآنَ الْعَظِيمَ”/Kuşkusuz sana tekrar tekrar okunandan (âyetlerden) yedisini ve yüce Kur'ân'ı verdik.”⁹³ ayetinin cevap olduğunu söyleyerek, “سَبْعًا مِّنَ الْمَثَانِ” ile kastedilenin Fâtiha Sûresi olduğunu ifade etmektedir.⁹⁴

Herarî'nin sûrelerin tefsirine başlarken uyguladığı bir başka yöntem, Mekkî-Medenî bilgisini vermesidir. Örneğin, Bakara Sûresi'nin tamamının Medenî olduğunu söylemektedir.⁹⁵ Âl-i İmrân Sûresi'nin seksen üç âyetinin Necrân Hristiyanları hakkında Medine'de nâzil olduğunu söylemektedir.⁹⁶ Müfessir, her bir sûre için Mekkî ve Medenî bilgisini mukaddimesinde tertîbu ayât ve's-suver başlığı altında iki kategori halinde açıklama gereği duymuştur.⁹⁷ Ona göre Mekkî-Medenî konusu nesh ilmini bilmek için gerekli bir konudur.

Herarî, sûre tefsirine başlarken sûrede yer alan konuları tanıtmaya hassasiyet gösterir. Örneğin, Nisâ Sûresi'nin başında maddeler halinde “gizli ve açık olarak Allah'a karşı takvayı emretmek, muhataplarına tek bir nefisten yaratıldığını hatırlatma, akrabalık hukuku, nikâh ve miras hukuku, öldürme hukuku, ehli kitap, bazı münafıkların haberleri, ehli kitap hakkındaki kelâm” konularını ihtiva ettiğini belirtmiştir.⁹⁸

⁹¹ Herarî, *Hadâik*, 32/492-495

⁹² Herarî, *Mukaddime*, 104-105.

⁹³ el-Hicr 15/87

⁹⁴ Herarî, *Hadâik*, 1/43.

⁹⁵ Herarî, *Hadâik*, 3/94.

⁹⁶ Herarî, *Hadâik*, 4/166.

⁹⁷ Herarî, *Mukaddime*, 92-93.

⁹⁸ Herarî, *Hadâik*, 5/368.

Herarî, genellikle sûre başlarında sûrenin faziletiyle ilgili rivayetlere yer vermektedir. Örneğin Bakara Sûresi'nin faziletine dair hadisleri zikretmiş ve bu konuda pek çok rivayeti vurgulama gereği duymuştur. Ancak Fezâilu'l-Kur'ân ile ilgili teşvik amacıyla çok sayıda uydurma rivayetin varlığına karşı da uyarmıştır.⁹⁹

Herarî her sûrenin ya başında ya da sonunda o sûrede bulunan nâsih ve mensûh âyetleri zikretmiştir. Örneğin, Fâtiha Sûresi ile ilgili olarak onda nâsih ve mensûh âyetin olmadığını söylerken¹⁰⁰ Nisâ Sûresi'nin başında yirmi dört âyetin mensûh olduğunu ifade etmiştir.

Herarî, tefsirini yaparken her bir sûre için münâsebet konusuna dair rivayetlere yer vermektedir. Sûrelerin girişlerini ve bitişlerini bu minvalde ele alan müfessir, sûrelerin sûreler arasındaki ve âyetlerin âyetler arasındaki münâsebetini aktarmaya önem vermiştir. Kur'ân'da beş sûrenin hamd ile başladığını, beş sûrenin de hamd ile bittiğini ifade etmektedir. Hamd ile başlayan sûreler; Fâtiha, el-En'âm, Kehf, Sebe ve Fâtır iken; hamd ile bitenler İsrâ, Neml, Sâffât, Zümer, Câsiye Sûreleridir.¹⁰¹

Müfessirin sûre girişlerinde mukaddime kabilinden verdiği sûrelerin isimlendirilmesi, âyet sayısı, nâsih mensûh konuları, sebab-i nüzûl ve münâsebeti dair bilgilerden sonra tefsir ve kıraat vecihleriyle ilgili konuları bir başlık altında ele almaktadır. Herarî tefsirini yaparken sahâbe ve tâbiûn rivayetlerini öncelemekle birlikte lugavî izahlara da yer vermiştir.

Herarî, tefsire başladığı sûrenin âyetlerini kendi anlam bütünlüğü içinde grup grup tefsir ederken her bir grubun i'râb açısından da tahlilini yapar. İhtiyaç duyduğu yerlerde dil ekollerinin ve meşhur nahivcilerin görüşlerini nakletmiştir. Herarî'nin tefsiri dil ilimleri açısından da oldukça zengin bir kaynak değerindedir. Özellikle Kur'ân'ın kelime ve cümlelerini kaidelere dayanarak açıklama yoluna gitmiştir. İ'lâl kurallarını, ibdâl ve hazif gibi kelimelerin geçirdiği dönüşümlerine dair uzun uzadıya izahlarda bulunmuştur. İ'lâl ve idgâm gibi kuralları hakkında dil ilimlerinde otorite şahıslardan alıntılarda bulunur. Dil kurallarını aktarırken kelimelerin manası ve kullanımının keyfiyyetini şiirle istişhâd metodunu kullanmıştır.

⁹⁹ Herarî, *Hadâik*, 3/92.

¹⁰⁰ Herarî, *Hadâik*, 3/47.

¹⁰¹ Herarî, *Hadâik*, 6/224.

Müellifin, Kur'ân'ın eşsiz belâgat yönünü her bir âyet grubu için bir usûl olarak benimsemiştir. Belâgat ilimlerinin beyân, bedî, meânî ilimlerinden her biri ile ilgili belagat nüktelerini ifade etme gereği duymuştur. Özellikle istiâre, mecaz, teşbîh gibi birçok belâgat konusunda örnekler vermiştir.

Herarî, ahkâm âyetleriyle ilgili mezhep görüşlerine müracaat ederek ve ilgili rivayet malzemesini toplayarak tefsir yapmıştır. Kelâmî konularda da ehl-i sünnet imamı ile aynı görüşleri paylaştığı görülmektedir. Ayrıca işârî yorumlara, bilimsel ve içtimâî tefsirlere yer vermiştir. Herarî'nin tefsiri bu yönüyle önemli çağdaş bir dirayet tefsiri özelliği göstermektedir. Modern dünyanın bilimsel bulgularına yeri geldiği noktada başvurmaktan geri durmamıştır. Ayrıca Müslüman toplumların durumunu ayetlerin yorumlarında sosyolojik tahliller yapmak sûretiyle incelemiştir. Nihayetinde bu tefsirin insana ve topluma hidayet vesilesi olması adına yol gösterici bir üslup takip ettiği görülmekte, klasik tefsir yöntemlerini benimsemesinin yanı sıra modern yorumlara ve sosyolojik konulara yer vermesi açısından da sentezleyici bir tefsir olduğu aşîkârdır.

Herarî'nin tefsirinin yöntemi incelendiğinde muasır bazı tefsirlere kıyasla geleneksel tefsir yönteminden ayrılmadığı görülmektedir. Örneğin, tefsire yenilik getirme çabası ile bilinen Menâr müelliflerinin Muhammed Abduh (1849-1905) ve Reşid Rıza'nın (1865-1935) Klasik tefsirleri fikhî, kelâmî ve dilbilimsel açıklamalarda aşırıya gitmekle suçladıkları bilinmektedir. Onlara göre bu özellikteki tefsirler hukukçuların, kelimcilerin ve filologların yeteneklerini sergiledikleri tefsirler olup bu birikimin Kur'ân yorumuyla alakasının olmadığını iddia etmektedirler.¹⁰² Benzer şekilde Herarî'nin çokça atıfta bulunduğu Ahmed Mustafa Merâgî'nin (1883-1952) *Tefsîru'l-Merâgî* adlı tefsirinde de klasik tefsirlerin sarf, nahiv, belagat, fıkıh ve kelam terimleriyle dolu olmasından dolayı anlaşılamadığını ifade etmesi ve insanların anlayabileceği bu terimlerden arındırılmış bir tefsir arayışına karşılık eserini yazdığını belirtmesi ve tefsiri bu yönde şekillendirmesi Herarî'den önceki bu kırılmayı göstermesi açısından kayda değerdir.¹⁰³ Bu tefsirlerin aksine müfessir tefsirini rivayet ekseninde filolojik, kelâmî, fikhî yorumları içeren çeşitli dirayet tefsir yöntemlerini bir araya getirmiştir. Herarî tefsirinde Menâr tefsirine hiç atıfta bulunmazken Merâgî'nin tefsirinden çokça yararlanmaktadır. Ayrıca müfessir modern dönemdeki bu eleştirilerin aksine Kur'ân'ı baştan sona i'râb etmiştir. Bununla birlikte

¹⁰² Muhammed Abduh - Reşid Rıza, *Tefsîru'l-Menâr* (Kahire: Darü'l-menâr, ts.), 1/25.

¹⁰³ Ahmed Mustafa el-Merâgî, *Tefsîru'l-Merâgî* (Mısır: Mektebetü Mustafa Bâbî el-Halebî, 1946), 1/3.

filolojik, fikhî ve kelâmî terminolojiye başvurarak tefsirini oluşturmasından dolayı klasik bir tefsir yöntemine sadık kaldığını söylemek mümkündür.

4.3. HERARÎ’NİN TEFSİRİNDE KAYNAK GÖSTERME YÖNTEMİ VE KULLANDIĞI KAYNAKLAR

Herarî’nin alıntı yaptığı eserleri gösterme yöntemi klasik usûl ile dipnot atmak şeklindedir. Herarî, dipnotta sadece eserin ismini ya da yazarın ismini cilt ve sayfa numarası eklemeksizin göstermiştir Herarî’nin kaynak gösterme hususunda iki yöntemi takip ettiğini görmekteyiz. Müfessir tefsir esnasında عبارة البيضاوي diyerek tefsiri aldığı kaynağa işaret ederken¹⁰⁴ kimi zaman da dipnota sadece eserin meşhur ismini ya da yazarın ismini tek kelime halinde yazmıştır. Dilbilimsel açıklamalar yaptığında ise çoğunlukla “قال اهل اللغة” “قال الشاعر” gibi kaynak göstermeksizin nakillerde bulunduğunu söylemek mümkündür.

Hadis kaynaklarını alıntılmasına gelindiğinde bunlara dipnot vermeden klasik usûl ile metin içinde işaret ettiğini görmek mümkündür. Hadislerin senedlerini nakletmekten daha çok metin içinde hadisin hangi kaynaktan olduğunu nakletmekle yetinmiştir.

Herarî, kendi eserlerine de atıf yapmaktadır. Bakara Sûresi 143. âyetinin i’râbına dair bilgiler verirken konunun daha detaylı açıklamalarının *ed-Dürerü’l-behiyye fî Irâb-ı emsileti’l-Ecrumiyye* adlı eserinde bulunduğuna işaret etmiştir.¹⁰⁵

Herarî قُلْتُ ile başlayan pasajlarla naklettiği görüşlere muhalefetini dile getirdiği yerler olmuştur. Örneğin, “وَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا لِرُسُلِهِمْ لَنُخْرِجَنَّكُمْ مِنْ أَرْضِنَا أَوْ لَتَعُوذُنَّ فِي مِلَّتِنَا فَأَوْحَى إِلَيْهِمْ رَبُّهُمْ” *İnkârcılar peygamberlerine, “Andolsun ya dinimize dönersiniz ya da sizi kesinlikle yurdumuzdan çıkarırız!” dediler. Bunun üzerine rableri onlara, “O zalimleri elbette helâk edeceğiz” diye vahyetti.”*¹⁰⁶ âyetinin tefsirinde Hâzin’in (ö. 741/1341) “Âyetin zahiri Peygamberlerin nübüvvetlerinden önce milletlerinin dinleri üzere oldukları sonra döndükleri vehmini vermiyor mu?” sorusuna Herarî karşı görüşte bulunmuştur. O’na göre, Peygamberler nübüvvetlerini izhâr etmeden önce onların dini

¹⁰⁴ Herarî, *Hadâik*, 10/332.

¹⁰⁵ Herarî, *Hadâik*, 3/19.

¹⁰⁶ İbrâhim 14/13.

üzere olmadıkları gibi açıktan toplumlarının inançlarına muhalefet de etmiyorlardı. Onlar, nübüvvetlerinden sonra inançlarını halkına duyurmuşlardır. Bu ayette bahsedilen durum yalnızca onları teselli içindir. Fakat inkârcıların peygamberlerine karşı olan bu tekliflerin onları Hak'tan sapmış oldukları inançlarına çağırabilecekleri umudunu taşımaktadır. Ancak peygamberler, onların dinlerinde değildiler ve hayatları boyunca hiçbir zaman putlara tapmamışlardır. Ancak aralarında büyüdükleri için ve o yerlerin halkından oldukları için başlangıçta onlara karşı çıkmamışlardır. Onların dinlerinde oldukları vehmi uyandırdılar veya geri dönüşlerinin anlamı onlara karşı sessiz kalmak ve onları imana davet etmemek olabilirdi.¹⁰⁷

Herarî'nin kendinden önce yazılmış tefsir eserleri başta olmak üzere fıkıh, hadis, lügat eserlerinden yararlandığı görülmektedir. Örneğin, Muhammed b. Cerîr et-Taberî'nin eserinden çok sayıda rivayet nakletmiştir. Yunus Sûresi'nin 26. âyetinde “لِّلَّذِينَ أَحْسَنُوا” *لِّلَّذِينَ أَحْسَنُوا/Güzel yapanlara daha güzeli, bir de fazlası vardır.*” buyurulmuştur. Âyette geçen “زيادة”nin “Allah Teâlâ'nın vechine nazar etmek”, “الحسنی”nin ise “cennet” manasına geldiğini Hz. Peygamber'in açıkladığını Taberî'den nakletmiştir.¹⁰⁸

Herarî âyetteki müphem kelimenin açıklanması hususunda Taberî'nin açıklamalarına başvurmuştur. “حَافِظُوا عَلَى الصَّلَوَاتِ وَالصَّلَاةِ الْوُسْطَى وَقُومُوا لِلَّهِ قَانِتِينَ/Namazları ve orta namazı aksatmadan kılın, huşû içinde Allah'ın huzurunda durun.”¹⁰⁹ âyetinde orta namaz hakkında güneş batmadan önce olan namaz ki “bu ikindi namazıdır” görüşünü ifade etmiştir. Taberî'nin gündüzün iki yanındaki namazlardan biri olarak öğle ve akşam namazı vakti olabileceğine dair naklettiği görüşlere yer verir. Çünkü öğle, gündüzün ilk yarısının sonunda ve ikinci yarısının başında olduğu için, sanki aralarında bir zaman dilimidir. Akşam ise gündüzün ikinci yarısının sonunda olduğu için, bu iki vakit, günün sonlarıdır.¹¹⁰

Herarî tefsirinde Zemahşerî'nin *el-Keşşâf* tefsirine de çokça müracaat etmiştir. Örneğin “فَسَجَدَ الْمَلَائِكَةُ كُلُّهُمْ أَجْمَعُونَ” *Bunun üzerine meleklerin hepsi secde ettiler.*¹¹¹ âyetinde “fa”

¹⁰⁷ Herarî, *Hadâik*, 14/360-361.

¹⁰⁸ Herarî, *Hadâik*, 12/213; krş. Ebû Câfer Muhammed b. Cerîr b. Yezid et-Taberî, *Câmi'ü'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, thk. nşr Abdullah b Abdü'l-muhsin et-Türkî (Kahire: Dârü'l-hicr, 1422), 15/26.

¹⁰⁹ el-Bakara 2/238.

¹¹⁰ Herarî, *Hadâik*, 17/464. Krş. Taberî, *Câmi'ü'l-beyân*, 18/130

¹¹¹ el-Hicr 14/30.

harfi, hazfedilmiş bir kelama işaret etmiştir. Burada Zemahşerî'nin “fa” ile bir vakitte bütün meleklerin secde ettiğine dair görüşünü nakletmiştir. “إِلَّا إِبْلِيسَ” istisnâ muttasıl ile İblis'in secde etmediğini belirtmektedir. Herarî, Zemahşerî'nin İblis'in fiilen melek, fakat cinlerden olduğunu Âdem'e secde etmeyerek büyüklendiğini böylece kâfirlerden olduğunu söylemektedir.¹¹² Herarî'nin Keşşâf'tan lügat ilmi ve belâgat konularında da yararlandığı görülmektedir. Kamer Sûresi 48. âyette¹¹³ “مَسَّ سَقَرٌ” ile cehennemden ısıcağından ve eleminden mecâz olması sebebiyle mecâz bi'l-kinâye olduğunu müfessirden nakille aktarmıştır.¹¹⁴

Herarî'nin tefsirinde başlıca müracaat ettiği eserlerden bir diğeri, Ebû Hayyân el-Endelûsî'nin *el-Bahru'l-Muhît* adlı tefsiridir. Gerek dilbilimsel, fikhî, kelamî çözümlemelerde gerekse ulûmu'l-Kur'ân konularında bu tefsire müracaat ettiğini söylemek mümkündür. Örneğin Meryem Sûresi 96. âyette¹¹⁵ yer alan “وَدَّ” kelimesinin kıraâtı hususunda cumhurun görüşünü Ebû Hayyân'dan nakille aktarmıştır. Buna göre cumhur ulemâ kelimeyi vav harfinin dammesiyle okumuş iken Ebu'l-Haris el-Hanefî fethayla okumuştur.¹¹⁶ Ebû Hayyân'ın eserine başvurduğu örneklerden biri Neml Sûresi 56. âyetteki¹¹⁷ tefsiridir. Ebû Hayyân, “جَوَابَ قَوْمِهِ” ifadesini “كان”nin haberi olarak nasp okumuş, “إِلَّا أَنْ قَالُوا” ise isimdir demiştir.¹¹⁸

Herarî'nin müracaat ettiği diğer tefsirlerden bir diğeri Kurtubî'nin *Câmî* adlı eseridir. İsra Sûresi 85. âyetin tefsirinde “وَيَسْأَلُونَكَ عَنِ الرُّوحِ قُلِ الرُّوحُ مِنْ أَمْرِ رَبِّي وَمَا أُوتِيتُمْ مِنَ الْعِلْمِ إِلَّا قَلِيلًا”/Sana ruh hakkında soru sorarlardı. De ki: ‘Ruh rabbimin emrindendir ve size pek az bilgi

¹¹² Herarî, *Hadâik*, 24/443. Krş. Ebû'l-Kâsım Cârullâh Mahmûd b. Ömer b. Muhammed Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an Hâkâiki Gavâmizi't-Tentil ve 'Uyûni'l-Ekâvil fi Vücûhi't-Te'vil*, thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd-Muhammed Muavviz (Riyâd: Mektebetü'l-Ubeykân, 1998), 4/105.

¹¹³ “يَوْمَ يُسْحَبُونَ فِي النَّارِ عَلَى وُجُوهِهِمْ ذُقُوا مَسَّ سَقَرٍ”/O gün yüzüstü ateşe sürüklenirler: ‘Tadın bakalım cehennemden dokunuşunu!’”

¹¹⁴ Herarî, *Hadâik*, 28/259; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4/440.

¹¹⁵ “وَالَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ سَيَجْعَلُ لَهُمُ الرَّحْمَنُ وُدًّا”/İman edip dünya ve âhiret için yararlı işler yapanlara gelince, rahmân onlar için (gönüllerde) bir sevgi yaratacaktır.”

¹¹⁶ Herarî, *Hadâik*, 17/228. Krş. Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhît*, thk. Âdil Ahmed Abdü'l-Mevcûd (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1413), 7/305.

¹¹⁷ “فَمَا كَانَ جَوَابَ قَوْمِهِ إِلَّا أَنْ قَالُوا أَخْرِجُو آلَ لُوطٍ مِنْ قَرْيَتِكُمْ إِنَّهُمْ أَنْاسٌ يَتَطَهَّرُونَ”/Fakat kavminin cevabı, “Lût ailesini ülkenizden çıkarın; kuşkusuz onlar (ahlâkça) temizlik taslayan kimselermiş!” demekten ibaret oldu.”

¹¹⁸ Herarî, *Hadâik*, 21/7.

verilmiştir” buyurulmaktadır. Herarî, Kurtubî’nin bu konudaki görüşlerini şu şekilde aktarmaktadır: “Ruh, Allah’tan gelen müphem ve tafsilatı terk edilmiş pek büyük bir durumdur. Bu, insanın vucudiyetini bildiği halde “ruh”un keyfiyyetine vakıf olmak hususunda aciz bırakıldıklarını bilmeleri içindir.” demiştir.¹¹⁹

Herarî’nin nahiv kaideleri ve irap konusunda müracaat ettiği bir diğer tefsir ise Ebû’s-suûd Efendi’nin (ö. 982/1574) *İrşâdü’l-Akli’s-Selîm* adlı tefsiridir. Müfessir Herarî, Tevbe Sûresi 127. âyetin¹²⁰ tefsirinde “صَرَفَ اللَّهُ قُلُوبَهُمْ بِأَنَّهُمْ قَوْمٌ لَا يَفْقَهُونَ/Allah da onların kalplerini haktan çevirmiştir.” âyetine fiil, fail ve mefulden oluşan bir istînâf cümlesi olduğunu, beddua manasında olabileceği gibi onların durumlarını anlatan bir cümle de olabileceğini ifade etmektedir. Âyetin “بِأَنَّهُمْ قَوْمٌ لَا يَفْقَهُونَ” cümlesinin “Allah onların kalplerini akleden bir kavim olmamaları sebebiyle kalplerini haktan çevirmiştir” tevilinde ba harfî ile mecrur kılınan masdar takdir edilmiştir.¹²¹

Müfessir Herarî, günümüze oldukça yakın bir zamanda kaleme alınmış İsmail Hakkı Bursevî’nin *Rûhu’l-Beyân* adlı eserindeki işârî yorumlarından da yararlanmıştır. Herarî, “Kimi de Allah doğru yola yöneltirse onu şaşırtabilecek bir güç yoktur. Allah, kötülerin hakkından gelen mutlak güç sahibi değil midir?” buyurulan Zümer Sûresi 36. âyette¹²² Kur’ân’ın insanları Hakk’a çağıran bir zikir olduğuna dair vurgu yapıldığını Bursevî’den nakille aktarmıştır. Bursevî bu âyetin açıklamasında “Kim Kur’ân’ın zikrinden öğüt alırsa onun hidayetinin nefesine fayda sağlayacağını ve nefsâni yedi dürtünün işlediği günahların yok olup gideceğini” ifade etmiştir.¹²³

Müfessirin sıklıkla müracaat ettiği bir diğer tefsir eseri ise Ahmed Mustafa Merâğî’nin *Tefsîru’l-Merâğî* adlı tefsiridir. Özellikle münâsebet, sebep-i nüzûl, sarf ve nahiv konuları başta olmak üzere tefsirini yazarken içtimâî ve bilimsel yorumlarında görüşüne sıkça başvurduğunu söylemek mümkündür. Herarî, Furkân Sûresi’nin tefsirine başlarken bir önceki sûre ile münâsebeti hususunda Merâğî’nin münâsebet vecihlerinden bahsettiğini

¹¹⁹ Herarî, *Hadâik*, 16/210; Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî, *el-Câmi’ li-ahkâmi’l-Kur’ân*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin (Beyrut: Müessesetu’r-Risale, 2006), 10/324.

¹²⁰ “وَإِذَا مَا أَنْزَلْنَا سُورَةً نَظَرَ بَعْضُهُمْ إِلَى بَعْضٍ هَلْ يَرِيكُمْ مِنْ أَحَدٍ ثُمَّ انْصَرَفُوا صَرَفَ اللَّهُ قُلُوبَهُمْ بِأَنَّهُمْ قَوْمٌ لَا يَفْقَهُونَ” bir sûre indirilse, “Sizi biri görüyor mu?” diyerek birbirlerine bakarlar, sonra sıvışıp giderler. Anlamamakta direndikleri için Allah da onların kalplerini haktan çevirmiştir.”

¹²¹ Herarî, *Hadâik*, 12/119.

¹²² “وَمَنْ يَهْدِ اللَّهُ فَمَا لَهُ مِنْ مُصِلٍ أَلَيْسَ اللَّهُ بِعَزِيزٍ ذِي انْتِقَامٍ”

¹²³ Herarî, *Hadâik*, 25/20. Krş. İsmail Hakkı Bursevî, *Rûhu’l-Beyân* (Beyrut: Daru’l-Fikr, ts.), 8/113.

aktarmaktadır. Furkân Sûresi'nden önceki sûre olan Nûr Sûresi'nde Allah'ın yerlerin ve göklerin sahibi, eşsiz hikmet ve maslahatın halk edilmesinde tasarruf sahibi olduğundan ve yarattığı kulların kıyamet günü hayır ve şer olarak getirdiklerinden hesaba çekecek olanın da Yüce Allah olduğunu vurgulamaktadır. Herarî, Merâğî'nin iki sûre arasında münâsebeti sağlayan insanın yaratılışı, nübüvvete ittiba etmenin vücûbiyeti, hesap gününde mümin ve kâfirlerin durumu gibi konuların işlenmesi nedeniyle sûreler arası münâsebetin olduğunu ifade etmiştir. Buna örnek olarak insanın ilk yaratılışı hakkında iki sûrede bulunan şu âyetlere işaret etmiştir: Nûr Sûresi 45. âyet “وَاللَّهُ خَلَقَ كُلَّ دَابَّةٍ مِنْ مَّاءٍ”/Allah hareket eden her canlıyı bir sudan yarattı.” ile “وَهُوَ الَّذِي خَلَقَ مِنَ الْمَاءِ بَشَرًا فَجَعَلَهُ نَسَبًا”/İnsan türünü sudan yaratıp onların arasında soy ve sıhriyet bağı kuran da O'dur.” buyurulan Furkan Sûresi 54. âyetlerin arasında insanın varoluşuna işaret etmelerinden dolayı bir münâsebet olduğunu ifade etmektedir.¹²⁴

Herarî bahsi geçen tefsirlerin yanı sıra daha pek çok tefsirden¹²⁵ istifade etmiş ve tefsir ilmi ile alakalı usûl ve tarih eserlerine başvurmuştur. Müfessirin yararlandığı eserler şöyle sıralanabilir:

Tefsir Eserleri

- Taberî (ö. 310/923), *Câmiu'l-Beyân an Tevîli âyi'l-Kur'ân*¹²⁶,
- Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm es-Sa'lebî en-Nîsâbûrî (ö. 427/1035), *et-Tefsîrû'l-kebîr*¹²⁷
- Zemahşerî (ö. 538/1144), *el-Keşşâf an Hakâ'iki't-Tenzil*¹²⁸
- İbn Atıyye el-Endelüsî (ö. 541/1147), *el-Muharreru'l-vecîz fî tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz*¹²⁹
- Ebû Bekir İbnü'l-Arabî (ö. 543/1148) *Ahkâmu'l-Kur'ân*¹³⁰
- İbnü'l-Cevzî Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî (ö. 597/1201), *Zâdü'l-Mesîr fî 'ilmi't-tefsîr*¹³¹

¹²⁴ Herarî, *Hadâik*, 19/46. Krş. Merâğî, *Tefsîru'l-Merâğî*, 18/145.

¹²⁵ Herarî, alıntı yaptığı tefsirlerden müfessirin görüşleri ile birlikte naklettikleri hadislerle, sahâbe kavillerine, dil bilimsel tahliller ve kıraat vecihleri ile ilgili rivayetlere yer vermiştir.

¹²⁶ Herarî, *Hadâik*, 1/ 268, 367, 5/458.

¹²⁷ Herarî, *Hadâik*, 114/23, 19/ 87, 421.

¹²⁸ Herarî, *Hadâik*, 1/57, 81, 3/21, 31, 7/113, 7/ 237, 10/ 184, 28/96.

¹²⁹ Herarî, *Hadâik*, 5/472; 13/15, 20/54.

¹³⁰ Herarî, *Hadâik*, 1/100.

¹³¹ Herarî, *Hadâik*, 1/321, 7/127, 31/301.

- Fahredden er-Râzî (ö. 606/1210), *Mefâtihi'l-Gayb*¹³²
- Ebû Bekr Necmüddîn-i Dâye (ö. 654/1256), *Bahrü'l-ḥakā'ik'ı* (et-Te'vîlâtü'n-Necmiyye)¹³³
- Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî (ö. 671/1273), *el-Câmi 'li-ahkâmi'l-Kur'ân*¹³⁴
- Abdullah b. Ömer el-Beyzâvî (ö. 685/1286), *Envâru't-tenzîl ve Esrâru't-te'vîl*¹³⁵
- Ebû'l-Berekât en-Nesefî (ö.710/1310), *Medârikü't-tenzîl ve Hakâiku't-te'vîl*¹³⁶
- Nizâmeddin en-Nisâbûrî (ö. 730/1329 [?]), *Garâ'ibu'l-Kur'ân ve regâ'ibü'l-furḳân*¹³⁷
- Ali b. Muhammed Hâzin (ö. 741/1341), *Lübâbü't-te'vîl fî me'âni't-tenzîl*¹³⁸
- Ebu Hayyân el-Endülüsî (ö. 745/1344), *Bahru'l-Muhit*¹³⁹
- Ebu'l-Fidâ İsmail b. Ömer b. Kesîr (ö. 774/1373), *Tefsîru'l-Kur'âni'l-azîm*¹⁴⁰
- Süyûtî (ö. 911-1505), *Lübâbü'n-nükûl fî esbâbi'n-nüzûl*¹⁴¹,
- Semîn el-Halebî (ö. 756/1355), *ed-Durru'l-Masûn Fî Ulûmi'l-Kitabi'l-Meknûn*¹⁴²
- Molla Fenârî (ö. 834/1431), *Tefsîru'l-Fâtihâ*¹⁴³
- Celâleddin el-Mahallî (ö. 864/1459), Celâleddin es-Süyûtî (ö. 911/1505), *Tefsîru'l-Celâleyn*¹⁴⁴
- Ebu's-Suûd Efendi (ö. 982/1574), *İrşâdü'l-Akli's-Selîm*¹⁴⁵
- İsmail Hakkı Bursevî (ö. 1137/1725), *Ruhu'l-Beyân*¹⁴⁶
- Süleyman b. Ömer el-Cemel (ö.1204/1789), *el-Fütûhatu'l-İlahiyye bi Tavdîh Tefsîri'l-Celâleyn li'd-Dakâiki'l-Hafiyye*¹⁴⁷

¹³² Herârî, *Hadâik*, 1/248, 3/135, 6/304, 9/258.

¹³³ Herârî, *Hadâik*, 32/42.

¹³⁴ Herârî, *Hadâik*, 25/73, 17/25.

¹³⁵ Herârî, *Hadâik*, 1/33, 51, 5/246, 7/12, 10/332, 14/37.

¹³⁶ Herârî, *Hadâik*, 1/69. Krş. Nesefî'den alıntı yaptığı yer için bk. Ebu'l-Berekât 'Abdullâh b. Ahmed en-Nesefî, *Medâriku't-Tenzîl ve Hakâiku't-Te'vîl*, thk. Yûsuf 'Alî Budeyyî (Beyrut: Dâru'l-Kelimi't-Tayyib, 1419), 1/32. Diğer örnekler için bk. Herârî, *Hadâik*, 5/336, 6/53, 7/99, 11/281.

¹³⁷ Herârî, *Hadâik*, 16/25, 19/15.

¹³⁸ Herârî, *Hadâik*, 1/13, 14, 6/337, 360, 11/282, 285.

¹³⁹ Herârî, *Hadâik*, 1/67, 72, 75, 6/ 292, 293, 10/64, 20/349.

¹⁴⁰ Herârî, *Hadâik*, 3/87, 5/405, 20/ 54.

¹⁴¹ Herârî, *Hadâik*, 5/463.

¹⁴² Herârî, *Hadâik*, 6/313, 10/114.

¹⁴³ Herârî, *Hadâik*, 2001, 15/66, 19/312, 30/138.

¹⁴⁴ Herârî, *Hadâik*, 2/339, 3/259, 17/75.

¹⁴⁵ Herârî, *Hadâik*, 2/72, 19/90, 20/34.

¹⁴⁶ Herârî, *Hadâik*, 1/107, 109.

¹⁴⁷ Herârî, *Hadâik*, 12/217, 13/408, 23/153.

- Muhammed b. Ali eş-Şevkânî es-San‘ânî el-Yemenî (ö.1250/1834), *Fethu’l-kadîr*¹⁴⁸
- Şihabuddin Mahmud el-Alûsî (ö. 1270/1854), *Ruhu’l-Meânî fî Tefsiril-Kur’ânî’l-Kerîm*¹⁴⁹
- Tantâvî b. Cevherî el-Mısırî (1862-1940), *el-Cevâhir ’ul-Kurân*¹⁵⁰
- Ahmed Mustafa Merâgî (1883-1952), *Tefsiru’l-Merağî*¹⁵¹
- Ahmed Muhammed Şâkir (1892/1958), *Umdetü’t-Tefsîr ‘ani’l-Hâfız İbn Kesîr*¹⁵²
- Seyyid b. Kutub b. İbrâhîm b. Hüseyin eş-Şâzilî (1906-1966), *fî Zılâli’l-Kur’ân*¹⁵³

Tefsir Usûlü Eserleri

- Mekkî b. Ebû Tâlib (ö. 437/1045), *Müşkilü i’râbi’l-Kur’ân*¹⁵⁴
- Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd b. Hazm el-Endelüsî el-Kurtubî (ö. 456/1064), *en-Nâsîh ve’l-Mensûh*¹⁵⁵
- Ebû’l-Fazl Celâlüddîn es-Süyûtî (ö. 911/1505), *et-Tahbîr fî ilmi’t-Tefsîr*¹⁵⁶
- Mennâ‘ Halîl Kattân (ö. 1925-1999), *Mebâhis fî ulûmi’l-Kur’ân*¹⁵⁷

Hadis Kaynakları

- İmam Mâlik (ö. 179/795), *el-Muvatta*¹⁵⁸
- Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855), *el-Müsned*¹⁵⁹
- Dârimî (ö. 255/869), Sünenu’d-Dârimî¹⁶⁰
- Buhârî (ö. 256/870), *el-Câmiu’s-Sahîh*¹⁶¹
- Müslim (ö. 261/875), *el-Câmiu’s-Sahîh*¹⁶²

¹⁴⁸ Herârî, *Hadâik*, 10/332, 25/10.

¹⁴⁹ Herârî, *Hadâik*, 1/319, 13/ 174, 206, 212, 213.

¹⁵⁰ Herârî, *Hadâik*, 32/40.

¹⁵¹ Herârî, *Hadâik*, 5/462.

¹⁵² Herârî, *Hadâik*, 2/73.

¹⁵³ Herârî, *Hadâik*, 32/40.

¹⁵⁴ Herârî, *Hadâik*, 2/24.

¹⁵⁵ Herârî, *Hadâik*, 19/465.

¹⁵⁶ Herârî, *Hadâik*, 1/97.

¹⁵⁷ Herârî, *Mukaddime*, 131.

¹⁵⁸ Herârî, *Hadâik*, 7/127, 17/349, 18/424, 29/327.

¹⁵⁹ Herârî, *Hadâik*, 3/201, 203, 5/428, 8/30, 19/19, 22/256, 24/135.

¹⁶⁰ Herârî, *Hadâik*, 1/135, 12/393, 29/244.

¹⁶¹ Herârî, *Mukaddime*, 21, 25, 61; a.mlf., *Hadâik*, 1/46, 168; 2/288, 320, 3/211, 294; 5/16, 50, 6/296, 8/103, 170.

¹⁶² Herârî, *Mukaddime*, 21, 27, 30; a.mlf., *Hadâik*, 1/23, 25, 4/102, 106, 5/144, 304, 8/103, 170.

- İbn Mâce (ö. 273/887), *es-Sünen*¹⁶³
- Ebû Dâvûd (ö. 275/889), *es-Sünen*¹⁶⁴
- Tirmizî (ö. 279/892), *el-Câmiu's-Sahîh*¹⁶⁵
- Hâkim en-Nîsâbü'rî (ö. 405/1014), *el-Müstedrek*¹⁶⁶
- Ahmed b. Hüseyin el-Beyhakî (ö. 458/1066), *Delâilü'n-Nübüvve*¹⁶⁷
- İbnü's-Salâh eş-Şehrezûrî (ö. 643/1245), *Ulûmu'l-Hadîs*¹⁶⁸

Arap Dili Kaynakları

- Sîbeveyhi (ö. 180/796), *el-Kitâb*¹⁶⁹
- Râgıb el-İsfahânî'nin (ö. V/XI. yüzyılın ilk çeyreği), *el-Müfredât*¹⁷⁰
- Muhammed b. Ebû Bekir er-Râzî (ö. 666/1268'den sonra), *Muhtârü's-Sihâh*¹⁷¹
- Ahmed b. Muhammed b. Alî el-Feyyûmî el-Hamevî (ö. 770/1368-69), *el-Misbâhü'l-Münîr*¹⁷²
- Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415), *el-Kâmûsu'l-Muhîr*¹⁷³
- Ahmed b. Ali b. Mes'ûd (ö. VIII. [XIV.] yüzyılın başları), *Merahu'l-Ervâh*¹⁷⁴
- Murtazâ ez-Zebîdî (ö. 1205/1791), *Tâcü'l-'arûs min cevâhiri'l-Ķāmûs*¹⁷⁵

Diğer Kaynaklar

- Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Menî' el-Kâtib el-Hâşimî el-Basrî el-Bağdâdî (ö. 230/845), *et-Tabakât*
- Ahmed b. Hüseyin el-Beyhakî' (ö. 458/1066), *el-Esmâ ve's-Sıfât*¹⁷⁶
- Muhyiddin İbnü'l-Arabî (ö. 638/1240), *el-Futûhatu'l-Mekkiyye*¹⁷⁷

¹⁶³ Herarî, *Hadâik*, 9/350, 10/307, 16/74, 23/24.

¹⁶⁴ Herarî, *Mukaddime*, 64, 67, 73, a.mlf., *Hadâik*, 1/24, 25, 6/246, 387, 20/26, 23/71.

¹⁶⁵ Herarî, *Mukaddime*, 20, 21, 22, 23, 25, 57, 71; a.mlf., *Hadâik*, 1/193, 2/22, 3/11, 49, 5/144, 190, 9/293.

¹⁶⁶ Herarî, *Hadâik*, 1/24, 25, 2/59, 17/58, 18/353.

¹⁶⁷ Herarî, *Hadâik*, 1/54, 2/59, 4/327, 12/75, 16/81.

¹⁶⁸ Herarî, *Mukaddime*, 129, 27/486.

¹⁶⁹ Herarî, *Hadâik*, 5/488.

¹⁷⁰ Herarî, *Hadâik*, 30/288.

¹⁷¹ Herarî, *Hadâik*, 15/47.

¹⁷² Herarî, *Hadâik*, 6/291; 10/113.

¹⁷³ Herarî, *Hadâik*, 30/288.

¹⁷⁴ Herarî, *Hadâik*, 6/10; 10/65.

¹⁷⁵ Herarî, *Hadâik*, 17/75.

¹⁷⁶ Herarî, *Hadâik*, 13/14.

¹⁷⁷ Herarî, *Hadâik*, 20/100, 23/104, 24/421.

İKİNCİ BÖLÜM
HADÂİK'İN RİVAYET VE DİRAYET TEFSİRİ AÇISINDAN
DEĞERLENDİRİLMESİ

1. HADÂİKU'R-RAVH VE'R-RAYHÂN'IN RİVAYET YÖNÜ

Muhammed el-Emîn el-Herârî, tefsiri lügat manasını “keşf ve beyan”; ıstılah manasını da “beşerî imkânlar ölçüsünde Allah kelamının kendisi vasıtasıyla manasının bilindiği ilim” olarak tanımlamaktadır. Ona göre *Tefsir ilmi* ilimlerin en şerefliisidir. O’nun tefsirinde Kitap, sünnet, âsâr ve Arapların fasih kelimeleri tefsir yapmayı sağlayan argümanlar konumundadır.¹⁷⁸

Müfessirler arasında Kur’ân âyetlerinin yorumunda tefsir ve te’vil ayrımı tartışılmıştır.¹⁷⁹ Buna göre tefsir ve te’vilin farklarına değinilmektedir.¹⁸⁰ Herârî ise tefsir ile te’vil arasındaki farkı açıklamıştır. Ona göre, tefsir nâsih-mensûh, sebab-i nüzûl gibi ancak nakil yoluyla bilinebilecek bir yöntemdir. Te’vil ise müfessir için gereken bir takım şartları yerine getirmek sûretiyle rey ile yorumlama yöntemidir. Tefsir de kesinlik ve Allah’ın şahitliği varken te’vilde muhtemel bir mana söz konusu olup insanların âyetlerden hareketle ulaştığı yorumlardır.¹⁸¹ Herârî’nin bu yorumu göz önüne alındığında *Hadâiku'r-Ravh ve'r-Rayhân*’ın tefsir ve te’vil yönünden zengin bir eser olduğunu söylemek mümkündür. Müfessirin yoğun bir şekilde sûre mukaddimelerinde sûrelerin fazileti, âyetlerin sebab-i nüzûlü, nâsih ve mensûh gibi konularda genel olarak merfû, mevkuf ve maktû rivayetlere yer vererek tefsir yapmış olması onun tefsir ve te’vil ayrımına dair bu ayrışmayı kabul ettiğini göstermektedir.

Klasik tefsirler, dilsel çözümlemeler, sebab-i nüzûl nakilleri, nesh ile ilgili rivayetler ve kıssalar bakımından zengin te’liflerdir. Özellikle İslâm’ın Araplar dışında yayılması dilin bozulmasına neden olduğundan anlaşılmayan garip terkiplerin ve lafızların araştırılması yeni tefsir yöntemlerini, hacimce büyük dirayet tefsirlerinin telifini gerekli kılmıştır.¹⁸²

¹⁷⁸ Herârî, *Hadâik*, 1/11.

¹⁷⁹ Ebû Abdillâh Bedrüddin Muhammed b. Bahadır b. Abdillâh ez-Zerkeşî, *el-Burhân fî ulûmi'l-Kur’ân* (Kahire: Dâru't-Tûras, ts.), 2/146-147; Ebû'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahman b. Ebî Bekr es-Süyûtî, *el-İtkân fî ulûmi'l-Kur’ân*, thk. Ali b. Ahmed (Kâhire: Dâru'l-hadîs, 2006), 2261.

¹⁸⁰ Tefsir-Te’vil ayrımı ile ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Mustafa Karagöz, “Tefsirde Rivayet-Dirayet Ayırımının Ortaya Çıkışı ve Mahiyeti”, *Bilimname: Düşünce Platformu* 2/5 (2004), 46-60; Süleyman Gezer, “Kur’an Yorumlarının Mahiyeti Üzerine”, *Bayburt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/6 (2017), 5-18; Hatice Merve Çalışkan Başer, “Mukâtil b. Süleymân’ın Tefsir Yönteminden Hareketle Tefsirde Rivayet-Dirayet Ayırımının İmkânı Üzerine”, *Artuklu Akademi* 10/1 (2023), 17-29.

¹⁸¹ Herârî, *Mukaddime*, 55.

¹⁸² Ebû Hayyân, *el-Bahrü'l-Muhît*, 1/120.

Herarî de rivayet ve dirayeti bünyesinde toplayan son asrın en kapsamlı tefsirlerinden biridir.

Herarî'nin Kur'ân, sünnet ve selefin rivayetlerini öncelikli olarak başvuru kaynağı olarak kabul etmesi, onun ilk dönem tefsirlerin benimsediği yöntemle mutabık kaldığı önemli bir noktadır. Nitekim klasik literatürde rey ile tefsirden sakındıran ve dirayet tefsirini bir takım şartlara bağlayan görüşler mevcuttur.¹⁸³ Buradan hareketle Herarî'nin de bu düşünce ile rivayet merkezli olarak yaptığı tefsirini incelemek onun tefsir metodunu anlamaya yardımcı olacaktır.

1.1. KUR'ÂN'IN KUR'ÂN İLE TEFSİRİ

Kur'ân'ın Kur'ân'la tefsiri, âyetlerin yorumlanması sürecinde müfessirin ilk olarak müracaat kaynağı kabul edilmektedir. Bu noktada en güçlü sebep Kur'ân'ı yine en iyi Kur'ân'ın tefsir edecek olmasıdır. Çünkü Kur'ân'ın bir yerinde mücmel ya da müphem bir meselenin Kur'ân'ın başka bir yerinde açıklandığı görülmektedir.¹⁸⁴ Diğer yandan aynı kökten türeyen kelimelerin farklı âyetlerde bulunması, kelimelerin manalarının açığa kavuşması için Kur'ân'ın bütünlüğü içinde ele alınması gerekmektedir. Kur'an kelimelerindeki uyum, birbirlerine muhtelif ağlarla bağlandığı bir ilişki ağına sahip kavram sisteminin varlığı ile açıklanabilir. Aynı şekilde Mekkî-Medenî âyetlerin önce ve sonra nazil olanlar arasında da benzer bir uyum ve mantıkî insicam gözlenebilmektedir.¹⁸⁵

Herarî de Kur'ân tefsirinin bir bütünlük halinde olduğu ve Kur'ân'ın yine Kur'ân ile vuzâha kavuştuğu kanaatindedir. Örneğin O, Fatihâ'nın âyet sayısının Hicr Sûresi'nde bahsedildiği görüşünü delil getirmiştir. Herarî'nin de içinde olduğu çoğunluğun görüşüne göre Fâtiha Sûresi'nin altı ve sekiz âyet olmadığı ulema arasında sabittir. Nitekim Herarî, bunun delili olarak Allah Teâlâ Hicr Sûresi 87. âyetinde “*Kuşkusuz sana tekrar tekrar okunandan (âyetlerden) yedisini ve yüce Kur'ân'ı verdik.*” buyurulduğunu ve Fâtiha Sûresi'nin yedi âyetten oluştuğunu ifade etmiştir.¹⁸⁶

¹⁸³ Süyûtî, *İtkân*, 2292.

¹⁸⁴ Takiyyüddîn Ahmed b. Abdülhalim İbn Teymiyye İbn Teymiyye, *Mukaddime fi usûli't-tefsîr*, thk. Fevâz Ahmed Zemralî (Beyrut-Lübnan: Dâru İbn Hazm, 1414), 84; Ebû'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâil b. Şihâbiddîn Ömer İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîm*, thk. Mustafa Seyyid Muhammed - Muhammed Seyyid Reşad (Kâhire: Mektebetü Evlâdî's-Şeyhi li't-Türâs, 1421), 1/6.

¹⁸⁵ Halis Albayrak, *Kur'ân'ın Bütünlüğü Üzerine Kur'ân'ın Kur'ân'la Tefsiri* (İstanbul: Şûle Yayınları, 1996), 22-23.

¹⁸⁶ Herarî, *Hadâik*, 1/43.

Herarî'nin Kur'ân'ın Kur'ân'la tefsirini âyetlerin yorumuna Kur'ân'ın başka bir âyetinden delil getirmesine dair örnekler verilecektir. Ayrıca müşkilin tavzîhi, mümelin tafsili, mutlakın takyîdi, müphemîn tebyîni ve ammin tahsisi başlıklarında bunlara dair örnekler ele alınacaktır.

1.1.1.Âyetin Manasını Tefsiri

Herarî, bir âyetin manasının daha iyi anlaşılması için Kur'ân'ın başka bir yerinde geçen benzer bir âyete atıfta bulunmaktadır. Örneğin; A'raf Sûresi 2. âyette Hz. Peygamber'e indirilen Kitab'ın kendine yüklediği sorumluluktan şöyle bahsedilmektedir: “كِتَابٌ أَنْزَلَ إِلَيْكَ

فَلَا يَكُنْ فِي صَدْرِكَ حَرَجٌ مِنْهُ لِتُنَذِرَ بِهِ وَذِكْرَى لِلْمُؤْمِنِينَ / Bu, kendisiyle insanları uyarman, inananlara öğüt vermen için sana indirilen bir kitaptır. Artık bu hususta kalbinde bir sıkıntı olmasın.”

Herarî bu âyette geçen kalbin sıkıntıya düşmesini Hz. Peygamber'in yüklendiği zor göreve bağlamakta ve Kur'ân'da benzer manaya gelen “ضيق الصدر” terkinin geçtiği

âyetleri buna örnek getirmektedir: “وَلَقَدْ نَعْلَمُ أَنَّكَ يَضِيقُ صَدْرُكَ بِمَا يَقُولُونَ /Söyledikleri yüzünden

واضِبٍ وَمَا صَبْرُكَ إِلَّا بِاللَّهِ وَلَا تَحْزَنْ عَلَيْهِمْ وَلَا تَكُ فِيهِ ،”¹⁸⁷ “canının sıkıldığını muhakkak ki biliyoruz.”

ضَيْقٌ مِمَّا يَمْكُرُونَ /Sen sabret; sabır göstermen de Allah'ın ihsanı sayesinde olacaktır.

فَلَعَلَّكَ تَارِكٌ بَعْضُ مَا يُوْحَى ،”¹⁸⁸ “Onlardan dolayı üzülme, kurdukları tuzaklardan kaygı duyma.”

إِلَيْكَ وَضَائِقٌ بِهِ صَدْرُكَ أَنْ يَقُولُوا لَوْلَا أُنْزِلَ عَلَيْهِ كُتْرٌ أَوْ جَاءَ مَعَهُ مَلَكٌ إِنَّمَا أَنْتَ نَذِيرٌ وَاللَّهُ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ وَكِيلٌ /Ona

bir hazine indirilse veya onunla beraber bir melek gelse ya! demelerinden dolayı canın sıkılarak sana vahyedilen âyetlerin bir kısmının tebliğini terkedecek değilsin ya! Sen ancak bir uyarıcısın. Allah her şeye vekildir.”¹⁸⁹

Bu üç âyette Herarî, Allah Teâlâ'nın Hz. Peygamber'e verilen bu sorumluluğa bir mukavemet göstermemesi için va'dine dair bir teselliye amaçladığını ifade etmektedir.¹⁹⁰

Yûnus Sûresi 3. âyette buyurulan “Kuşkusuz rabbiniz, gökleri ve yeri altı günde yaratan, sonra da (yarattığı) arşa hâkim olan, her işi yöneten Allah'tır. O izin vermedikçe şefa'at edecek biri de yoktur. İşte bu Allah sizin rabbinizdir, öyleyse O'na kulluk ediniz. Bunları

¹⁸⁷ el-Hicr 15/97.

¹⁸⁸ en-Nahl 16/127.

¹⁸⁹ Hûd 11/12.

¹⁹⁰ Herarî, Hadâîk, 9/211.

düşünmez misiniz!” âyetini yorumlarken ¹⁹¹“مَنْ ذَا الَّذِي يَشْفَعُ عِنْدَهُ إِلَّا بِإِذْنِهِ” ¹⁹²“إِلَّا مَنْ إِذْنُ لَهُ الرَّحْمَنُ وَرِضَى لَهُ قَوْلًا يَغْلَمُ مَا بَيْنَ أَيْدِيهِمْ وَمَا خَلْفَهُمْ وَلَا يَشْفَعُونَ إِلَّا لِمَنْ ارْتَضَى وَهُمْ مِنْ” ¹⁹³“حَشِيَّتِهِ مُشْفِقُونَ” âyetleriyle ilk âyette vurgulanan şefaatin ancak Allah’ın izni ile ve Allah tarafından edilebileceğini örnek vererek açıklamıştır. ¹⁹⁴

Müfessirin Kur’ân’dan bir âyeti başka bir âyetle tefsir ettiği bir diğer örnek “قُلْ مَنْ رَبُّ” ¹⁹⁵“Göklerin ve yerin rabbi kimdir?” diye sor. buyurulan âyettir. O burada istifhâmın takrîr için geldiğini ifade etmektedir. Bu minvalde soru, yaratan ve terbiye eden her şeyin sahibi olan Allah olduğunu ikrâr etmek içindir. Müfessir, Allah Tealâ’nın şu kavlini buna delil getirmiştir: “وَلَيْتَ سَأَلْتَهُمْ مَنْ خَلَقَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ لَيَقُولُنَّ اللَّهُ” *Gerçek şu ki onlara, “Gökleri ve yeri kim yarattı?” diye soracak olsan, tereddüt etmeden “Allah” derler.* ¹⁹⁶ Herarî bu âyette istifhâmın bilinen bir şeyi takrîr etmek ve sorudaki manayı daha iyi anlaşılması için Kur’ân’daki benzer manada olan başka bir âyetle açıklamıştır. ¹⁹⁷ Herarî’nin tefsiri esnasında âyeti açıklamak için getirdiği örneklerden bir başkası İbrâhim Sûresi 3. âyeti tefsiri esnasında yapılmıştır. Âyette şöyle buyrulmaktadır: “*Onlar; dünya hayatını âhirete tercih eden, Allah yolundan alıkoyan ve onu eğri göstermek isteyenlerdir; işte onlar derin bir sapkınlık içindedirler.*” Müfessir burada Hz. Peygamber’in nübüvvetine iman etmeyerek Allah’a karşı gelen ve şeytanın yolunu tutan kâfirlerin durumuna işaret edildiğini ifade etmektedir. O’na göre bu âyetin benzer manası da “*Bu konuda ne onların ne de atalarının bir bilgisi var. Ağızlarından çıkan bu söz ne kadar çirkin! Yalandan başka bir şey söylemiyorlar.*” buyurulan Kehf Sûresi 5. âyettir. Bu iki âyette de doğru yoldan sapanların ve nefislerinin isteklerine uyanların durumu anlatılmaktadır. ¹⁹⁸

Herarî’nin âyetteki lafızların manasını açığa çıkarmak için başka bir âyetten delil getirdiği A’raf Sûresi 78. âyette “الرَّجْفَةُ” “فَاخَذَتْهُمْ الرَّجْفَةُ” kelimesine “hareket, karışıklık” manasını

¹⁹¹ el-Bakara 2/255.

¹⁹² Tâhâ 20/109.

¹⁹³ el-Enbiya 21/28.

¹⁹⁴ Herarî, *Hadâik*, 12/136.

¹⁹⁵ er-Ra’d 13/16.

¹⁹⁶ ez-Zümer 39/38

¹⁹⁷ Herarî, *Hadâik*, 14/215.

¹⁹⁸ Herarî, *Hadâik*, 14/325.

veren Herarî, şiddetli sarsıntı manasının eş anlamlısının geçtiği Hûd Sûresi 67. âyette “وَإِذْ أَخَذَ الَّذِينَ ظَلَمُوا الصَّيْحَةَ فَأَصْبَحُوا فِي دِيَارِهِمْ جَاثِمِينَ”/Zulmedenleri korkunç bir ses yakaladı.” buyurulan “الصيحة” ile kastedilenin helaklarına sebep olan ses, sarsıntı gibi kelimelerle isimlendirilmekle birlikte aynı manaya gelen “bela” anlamında kullanıldığını ifade etmektedir.¹⁹⁹

1.1.2. Kelimenin Manasını Kur’ân’dan Âyetle Açıklaması

Muhammed Emîn el-Herarî âyetlerin kelime manasının ortaya çıkması için Kur’ân’ın başka bir âyetinden delil getirmektedir. “وَيُسَبِّحُ الرَّعْدُ بِحَمْدِهِ وَالْمَلَكُوتُ مِنْ خَيْفَتِهِ وَيُرْسِلُ الصَّوَاعِقَ”/Gök gürültüsü Allah’ı överek tenzih eder; O’nun korkusundan dolayı melekler de buna katılır. Onlar Allah hakkında tartışıp dururken O, yıldırımlar gönderip bunlarla dilediğini çarpar. O’nun azabı pek şiddetlidir.”²⁰⁰ buyurulmaktadır. Âyetin tefsirinde müfessir, Allah’ın son derece sert, düşmanlarına karşı oyunlar ve tuzaklar kurarak onları cezalandırmada şiddetli olan bir ilah olduğunu, onlara karşı koyamayacakları veya geri püskürtemeyecekleri bir azap indirmeye muktedir olup bu çetin azabın yıldırımlar gönderip çarptırarak olabildiğini ve Allah’ın bir zamana kadar mühlet verdiğini vurgulamıştır. Bunu Allah Teâlâ’nın şu âyetine atıfla açıklar: “وَكَذَلِكَ أَخَذَ رَبُّكَ إِذَا أَخَذَ الْقُرَىٰ وَهِيَ ظَالِمَةٌ إِنَّ أَخَذَهُ أَلِيمٌ شَدِيدٌ”/Rabbin, zulme sapan toplulukları yakaladığında işte böyle yakalar! Şüphesiz onun cezalandırması pek elem vericidir, pek çetindir!”²⁰¹ Ona göre bu âyetle Allah’ın mahiyetinden bahsettiği azabın nasıl geleceğini açıklanmaktadır.

Bu hususta bahsedilecek bir başka örnekte Herarî; “وَيَخْشَوْنَ رَبَّهُمْ وَيَخَافُونَ سُوءَ”/Rablerine saygıda kusur etmeyen, hesabın kötü sonuç vermesinden korkan kimselerdir.”²⁰² âyetinde yer alan خشي kelimesinin Allah’ı ta’zim etmekten ve O’nu bilmekten ileri gelen ve âlimlere has olan bir korku ve saygıyı anlamak için kullanıldığını

¹⁹⁹ Herarî, *Hadâik*, 10/40.

²⁰⁰ er-Ra’d 13/13.

²⁰¹ Hûd 11/102.

²⁰² er-Ra’d 13/21.

ifade eder. Kelimenin manasını açıklamak için “إِنَّمَا يَخْشَى اللَّهَ مِنْ عِبَادِهِ الْعُلَمَاءُ”/Kulları içinden ancak bilenler; Allah’ın büyüklüğü karşısında haşyet duyarlar.”²⁰³ âyetini delil getirmiştir.²⁰⁴

1.1.3. Müşkilin Tavzîhi

Müşkilü’l-Kur’ân, Kur’ân âyetleri arasındaki çelişki ve tenâkuz vehmini ortadan kaldıran ilimdir. Kur’ân’da bir yerde müşkil olarak geçen âyetin Kur’ân’ın başka bir yerinde açıklanması müşkilin tavzîhi olarak adlandırılmaktadır.²⁰⁵ Konuyla ilgili olarak Muhammed Emîn el-Herârî’nin şu âyet ile ilgili tefsirini vermek mümkündür: A’raf Sûresi 6. âyette şöyle buyurulmaktadır: “فَلَنَسْأَلَنَّ الَّذِينَ أُرْسِلَ إِلَيْهِمْ وَلَنَسْأَلَنَّ الْمُرْسَلِينَ”/Elbette kendilerine peygamber gönderilen kimseleri de gönderilen peygamberleri de mutlaka sorgulayacağız.” Herârî bu âyetle “لَا يُسْأَلُ عَنْ ذُنُوبِهِمُ الْمُجْرِمُونَ”/Ama suçluluğu kesinleşmiş olanlara artık günahları sorulmaz!”²⁰⁶ “إِشْتِةَ o gün insana da cine de günahı hakkında soru sorulmaz (çünkü her şey apaçık ortadadır).”²⁰⁷ âyetlerinin arasında Kıyamet gününün çeşitli halleri ve zamanları olacağı için çelişki olmadığını açıklamıştır. İnsanlar o mekânların bir kısmında sorguya çekilecekken bir kısmında sorgulanmayacaklardır.²⁰⁸ Buradaki sorgunun nedenine dair oluşan müşkil hakkında Herârî, Allah’ın elçilerinin kullarına emirlerini ulaştırıp ulaştırılmadığını sorduğunu, onlara imanı mı yoksa inkârı mı tercih ettiklerine dair sual yönelteceğini ifade etmektedir. Yani, elçiler, kavimlerine Allah’ın mesajını iletme için gönderilmişlerdir. İbn Abbas’a göre, bunun anlamı, insanlara elçilerin cevaplarını ve elçilere ulaşan şeylerin sorulmasıdır. Müfessire göre soru, o zaman inkârcıları azarlamak için olacaktır. Kendisine soru sorulan elçiler ve onların milletleri, dünyada yaptıkları şeyler hususunda sessiz kaldıkları zaman, dünyada yaptıkları şeyleri açıklamak için onlara hikâyelerini anlatacağını A’raf Sûresi 7. âyette “فَلَنَقُصَّنَّ عَنْهُمْ بَعْلَمَ وَمَا كُنَّا غَائِبِينَ”/Ve onlara (olup bitenleri)

²⁰³ Fâtır 35/28.

²⁰⁴ Herârî, *Hadâik*, 14/246.

²⁰⁵ Süyûtî, *İtkân*, 1470.

²⁰⁶ el-Kasas 28/78.

²⁰⁷ er-Rahmân 55/39.

²⁰⁸ Herârî, *Hadâik*, 9/215.

tam bir bilgi ile mutlaka anlatacağız. Biz (olup bitenlerden) uzakta değiliz.” diyerek bildireceğini haber vermektedir. O gün kimseye zulmedilmeyecek ve hakkına girilmeyecektir. İbn Abbas’a göre, Kıyamet günü kitap konuşacak ve onların yaptıklarını eksiksiz anlatacaktır.²⁰⁹

Muhammed Emîn el-Herârî, Hac Sûresi’ndeki işkâli kaldırmak için Bakara Sûresi’ni örnek getirmiştir. Hac Sûresi 2. âyette Kıyamet’in dehşetini anlatmak için şöyle buyurulmaktadır: “يَوْمَ تَرُؤْنَهَا تَذْهَلُ كُلُّ مُرْضِعَةٍ عَمَّا أَرْضَعَتْ وَتَضَعُ كُلُّ ذَاتِ حَمْلٍ حَمْلَهَا وَتَرَى النَّاسَ سُكَارَىٰ / Onu göreceğiniz gün, her emzikli kadın emzirdiği çocuğu unutacak, her gebe kadın karnındaki çocuğu düşürecektir. Ve insanları sarhoş olmadıkları halde sarhoş gibi görecek; çünkü Allah’ın azabı (kıyametin dehşeti) çok çetindir!” Herârî, âyetin, Kıyamet günü yeryüzünün haşin dalgaları arasında sallanan bir gemi misali kalpleri ürküten bir azabın habercisi olduğunu söylemektedir. Sûra üflenip Kıyamet koptuğu zaman insanlardaki şaşkınlık ve korkunun derecesini anlatmak için âyette emzikli kadının evladını unutacağı haber verilmektedir. Müfessir burada inanların sarhoş olmasının insanın kalbindeki korku ve kaygıya işaret ettiğini yine Bakara Sûresi 214. âyetteki bir örneği misal getirerek anlatmıştır: “مَسْتَهْمُ الْبَآسَاءِ وَالضَّرَّاءِ وَزُلْزِلُوا” / Onlar öylesine yoksulluk ve sıkıntı çekmişler; öyle sarsılmışlardı ki”²¹⁰ Herârî bu âyetteki şaşkınlık halinin kıyametin dehşetinden dolayı sanki bir şarap içip de sarhoş olan kişi gibi sersem ve kendinden geçmiş birşekilde olacağını anlatmaya çalışmıştır. Hakikatte bu insanlar şaraptan sarhoş olmuş değillerdir.²¹¹

1.1.4. Mücmelin Tafsîli

Kur’ân âyetlerinde kelimenin müşterek manada olması, zamirin mercîinin ihtilafı, atıf ve isti’naf ihtilafı, zamirin mercî ihtilafı, lafzın garabeti, takdim ve te’hir gibi delaletin açık olmadığı durumlar mücmel konusu çerçevesinde açıklanmaktadır.²¹²

Kur’ân’da bulunan mücmel ifadelerin başka bir ayetle açıklandığına dair Herârî, Mâide Sûresi 1. âyeti örnek getirmektedir: “يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَوْفُوا بِالْعُقُودِ أُحِلَّتْ لَكُمْ بَهِيمَةُ الْأَنْعَامِ إِلَّا مَا يُثْلَىٰ

²⁰⁹ Herârî, *Hadâik*, 9/216.

²¹⁰ el-Bakara 2/214.

²¹¹ Herârî, *Hadâik*, 5/240.

²¹² Süyûtî, *İtkân*, 1427; Sadreddin Gümüş, *Kur’ân Tefsirinin Kaynakları*, ts., 36-37.

عَلَيْكُمْ غَيْرَ مُحِلِّي الصَّيْدِ وَأَنْتُمْ حُرْمٌ إِنَّ اللَّهَ يَحْكُمُ مَا يُرِيدُ/Ey iman edenler! Sözleşmeleri yerine getirin.

İhramda bulunduğunuz sırada avlanmayı helâl saymamanız şartıyla, size bildirilecek olanlar dışındaki “en’âm” denen hayvanlar sizin için helâl kılınmıştır. Şüphesiz Allah dilediği gibi hükmeder.” Müfessir, âyetle geçen “size bildirilecek olanlar”ın ne olduğunun aynı sûredeki bir diğer âyetle mübeyyen kılındığını ifade etmiştir. Bu durum Mâide Sûresi 3. âyetle “*Murdar hayvan, kan, domuz eti, Allah’tan başkası adına kesilmiş, boğulmuş, vurularak öldürülmüş, yuvarlanıp ölmüş, boynuzlanarak öldürülmüş hayvanlarla -henüz canı çıkmadan yetişip kestiklerinizin dışında- yırtıcıların yediği hayvanlar, dikili taşlar önünde (sunaklarda) boğazlanmış hayvanlar ve fal oklarıyla paylaşmanız size haram kılındı.*” buyurulan âyet ile açıklanmıştır. Mâide Sûresi 1. âyetle buyurulan “en’âm” denilen hayvanların neler olabileceğine dair mücmel ifade En’âm Sûresi 143 ve 144. âyetlerde tafsilatlandırılmıştır: “*Koyundan iki, keçiden iki olmak üzere sekiz eş ... De ki: “O, bunlardan iki erkeği mi, iki dişi mi, yoksa bu iki dişinin rahimlerindeki yavrularını mı haram kıldı? Eğer doğruysanız bana bilerek söyleyin. Ve deveden iki, sığırdan iki ... De ki: “O, bunlardan iki erkeği mi, iki dişi mi, yoksa bu iki dişinin rahimlerindeki yavruları mı haram kıldı? Yoksa Allah’ın size böyle buyurduğuna şahit mi oldunuz?” Bilgisizce insanları saptırmak için Allah hakkında yalan uydurandan daha zalimi kimdir! Allah o zalimler topluluğunu asla doğru yola iletmez.*” Herarî Kur’ân’da haram ve helal olanların bu şekilde tafsilatlandırıldığını ifade ederken haramlığın avlanması helal olmayan durumlarda avlanan hayvanların ve ihramda iken avlanan hayvanların yenmesini kapsadığını belirtmiştir.²¹³

Herarî, “*أَلَا مَنْ اسْتَرْقَ السَّمْعَ فَاتَّبَعَهُ شَهَابٌ مُبِينٌ*”/Ancak kulak hırsızlığı yapmaya kalkışan olursa onu da parlak bir ışık kovalar.”²¹⁴ âyetinden önce “göğü, şeytanların vahiy ve benzeri şeyleri duymasından koruduk” buyrularak bu kovalamanın nedeninin açıklandığını belirtmiştir. Ayrıca, Muhammed b. Ali eş-Şevkânî’den (ö. 1250/1834) nakille “kulak hırsızlığı yapan bir şeytan olursa, peşine düşen meteorlar onu takip eder veya öldürür ya da onu delirtir” görüşünü aktarmıştır.²¹⁵ Bu âyeti Saffât Sûresi’nin 6. âyetiyle açıklamıştır: “*لَا يَسْمَعُونَ إِلَى الْمَلَأِ الْأَعْلَى وَيُقَذَّفُونَ مِنْ كُلِّ جَانِبٍ*”/Onlar artık o yüce topluluğu dinleyemezler,

²¹³ Herarî, *Hadâik*, 7/95.

²¹⁴ el-Hicr 15/18.

²¹⁵ Muhammed b. Ali eş-Şevkânî, *Fethu’l-kadîr* (Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1414), 3/151.

(bölgeden) uzaklaştırmak için üzerlerine her yönden atış yapılır.” Herarî, Kur’ân’ın bir âyetinde anlatılan şeytan ve benzeri gayba ait varlıkların vahiy ile ilgili olarak kulak hırsızlığına karşı önlemin bir diğer âyette anlatılması mücmelin tafsiline verilen bir örnektir.²¹⁶

1.1.5. Mutlakın Takyîdi

Mutlak, herhangi bir kayıt olmaksızın bir hakikate işaret etmektir.²¹⁷ Kur’ân’da bir yerde mutlak olarak ifade edilen lafız bir başka âyette takyid edilmektedir. Hüküm ve hükmün dayandırıldığı sebep itibarıyla mutlakın takyidinde dair örnekler mevcuttur. Hükümün bir olduğu örneklerden biri “حُرِّمْتُ عَلَيْكُمُ الْمَيْتَةَ وَالدَّمَ” buyurulan Mâide 3. âyettir. Bu âyetin tefsirinde En ‘âm Sûresi 145. âyetle kayıtlamış kanın akan kan olması gerektiğini ifade etmiştir.²¹⁸

Bunun örneklerinden biri olan Mücâdele Sûresi’nde zihar yapanın hükmü ile ilgili zihar yapan erkeğin tekrar eşlerine dönmeleri için bir köle azad etmesi buyurulmuştur. Burada “فَتَحْرِيرُ رَقَبَةٍ”²¹⁹ buyurulan âyetteki kölenin azadının Nisâ Sûresi’ndeki “فَتَحْرِيرُ رَقَبَةٍ مُّؤْمِنَةٍ”²²⁰ âyetinde iman ile takyîd edildiğine dair görüş beyan edilmektedir.²²¹ Herarî, Nisâ Sûresi’ndeki bu âyeti zihar hükmü olarak azad edilmesi gereken kölenin iman şartını ileri süren Şâfiî’nin delili olarak nakletmiştir. Burada ikinci ayetteki iman şartının kâfirin kefaretiindeki şart olmasından dolayı mutlakın mukayyede hamli olarak kabul etmez. Müfessir, iki olayın ve hükmün birliği durumunda takyîdin gerçekleştiğini bu iki arasında böyle bir irtibatın bulunmadığını savunur.²²²

Fakat Mâide Sûresi 89. âyette geçen “أَوْ تَحْرِيرُ رَقَبَةٍ” lafzının hükmüyle ilgili olarak bunun köle azad etmek anlamına geldiğini ifade etmiştir. Kölenin imanlı olması şart değildir. İmam Ebu Hanîfe’ye göre kâfir bir kölenin azat edilmesi de yeterlidir. Ancak Şâfiî, Mâlik ve Ahmet b. Hanbel, bu konuda kölenin imanlı olması gerektiğini belirtmişlerdir; çünkü

²¹⁶ Herarî, *Hadâik*, 2001, 15/29.

²¹⁷ Mennâ‘ Halil Kattân, *Mebâhis fî ‘ulûmi ‘l-Kur’ân* (Kahire: Mektebetü Vehbe, 1995), 238.

²¹⁸ Herarî, *Hadâik*, 7/101.

²¹⁹ Mücâdele 58/3.

²²⁰ en-Nisâ 4/92.

²²¹ Süyûtî, *İtkân*, 1486; Kattân, *Mebâhis*, 238.

²²² Herarî, *Hadâik*, 29/22.

bu, Nisâ 92. âyetteki kasten öldürmenin kefaretilerinde belirtilen mukayyed hükmün bu âyette belirtilen mutlak hükme taşınmasıdır.²²³

1.1.6. Müphem Tebyîni

Kur'ân'ı Kerîm'de ya meşhur olduğu için ya tahfif amacıyla ya da Kur'ân'ın başka bir yerinde açıklandığı için zamirler ya da ism-i mevsûller ile müphem lafızlar kullanılmıştır.

Ulema bunun çeşitli nedenleri üzerinde durmuştur.²²⁴ Herarî, Fâtîha Sûresi “صِرَاطَ الَّذِينَ

أَنعَمْتَ عَلَيْهِمْ غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَلَا الضَّالِّينَ / *Nimetine erdirdiklerinin yoluna; gazaba*

uğramışların yoluna da dalâlete sapmışların yoluna da değil!” buyurulan 7. âyetin

tefsirinde dalâlete sapmışların kim olduğu hususundaki müphemliği açıklamıştır. O

“dalâlete uğrayan Yahudilerin yoluna değil” şeklinde açıklama yapmıştır. Mâide Sûresi

60. âyette “مَنْ لَعَنَهُ اللَّهُ وَغَضِبَ عَلَيْهِ وَجَعَلَ مِنْهُمْ الْقِرَدَةَ وَالْخَنَازِيرَ وَعَبَدَ الطَّاغُوتَ أُولَئِكَ شَرٌّ مَكَانًا وَأَضَلُّ عَنْ”

سَوَاءِ السَّبِيلِ / *Onlar, Allah'ın lânetlediği ve gazap ettiği, bir kısmını maymunlara ve*

domuzlara çevirdiği, tâguta tapan kimselerdir. İşte bunlar, yeri daha kötü olanlar ve

doğru yoldan daha fazla sapmış bulunanlardır.” âyetinde yine Yahudilerin ifade

edildiğini söylemektedir.²²⁵ Herarî, müphem olan ism-i mevsûlü Kur'ân'ın başka bir

ayetiyle açıklamaktadır.

Müphem kabul edilen بين lafzının geçtiği En'âm Sûresi 94. âyette “لَقَدْ تَقَطَّعَ

بَيْنَكُمْ / *Andolsun, aranız açılmış*” buyurulmaktadır. Herarî burada geçen müphem lafzın

“وَمِنْ بَيْنِنَا وَبَيْنِكَ حِجَابٌ” / *Bir de seninle bizim aramızda perde bulunmaktadır.*” buyurulan

Fussilet 5. âyeti misal getirerek bağ ve ayrılık anlamında kullanıldığını ifade etmiştir.²²⁶

Kur'ân'da bulunan müphem lafızlardan bir diğeri cümlede haber istifhâm ve şart olarak

bulunabilen “مَنْ” lafzıdır. “وَلَهُ مَنْ فِي السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَمَنْ عِنْدَهُ لَا يَسْتَكْبِرُونَ عَنْ عِبَادَتِهِ وَلَا”

يُسْتَخْسِرُونَ / *Göklerde ve yerde olanlar hep O'na aittir. O'nun huzurunda bulunanlar, O'na*

²²³ Herarî, *Hadâik*, 8/28.

²²⁴ Süyûtî, *İtkân*, 2018, 2019.

²²⁵ Herarî, *Hadâik*, 1/80.

²²⁶ Herarî, *Hadâik*, 8/471.

ibadet etme hususunda ne büyükenirler ne de yorulurlar.”²²⁷ âyetinde bulunan “مَنْ” edatını tefsir eden Herarî, “مَنْ فِي السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ” ile mülk, düzenleme, yönetim, diriltme, öldürme, azap verme ve ödüllendirme bakımından Allah’a ait olan yerde ve gökteki her yaratılmışın kastedildiğini belirtmiştir. “وَمَنْ عِنْدَهُ” ifadesi ise ilk “مَنْ” lafzına atfedilmiş daha özel bir ifade olup Allah katında onurlandırılmış melekler manasındadır. Buradaki özelin genele atfının örneğini müfessir, “تَنْزُلُ الْمَلَكَةِ وَالرُّوحُ فِيهَا” buyurulan Kadir Sûresi 4. âyetteki gibi olduğunu ifade ederek ikinci zarfın daha özel olduğunu, özelin genele atfedildiği Kadîr sûresindeki âyetten delillendirmiştir.²²⁸

1.1.7. Âmmın Tahsîsi

Kur’ân’da bulunan bazı lafızlar umûm ifade etmektedir. Kur’ân’ın başka yerindeki bir âyetle umûm ifadenin tahsîsi söz konusudur.²²⁹ Herarî’nin tefsirinde âmmın tahsisine verilecek örneklerden biri Bakara Sûresi 226. âyettir. “*Kadınlarından uzaklaşmaya yemin edenler için dört ay beklemek vardır. Eğer geri dönerlerse Allah çok bağışlayıcıdır, sonsuz rahmet sahibidir.*” buyurulan âyette dört ay mühlet esnasında kadının giyeceğini ve yiyeceğini karşılamakla yükümlü olan erkek sonrasında ya boşar ya da tekrar eşine döner görüşü hâkimdir. Herarî, eğer boşama gerçekleşirse Şâfiî ve Mâlikîlere göre üç temizlik dönemi, Ebû Hanîfe’ye göre ise üç hayız dönemi bekleyeceğine dair görüşleri şu âyetle tahsîs eder: “*Kadınlarınızdan âdetten kesilmiş olanlar ile âdet görmeyenler hakkında tereddüt ederseniz onların bekleme süresi üç aydır. Gebe olanların bekleme süreleri ise doğum yapmalarıyla sona erer. Kim Allah’a saygısızlıktan sakınırsa Allah ona işinde bir kolaylık verir.*”²³⁰ Ayrıca bu âyete atıfta bulunarak hamile kadınların iddet sürelerinin hamileliklerinin sona ermesiyle son bulacağını ifade etmiştir. Müfessir bu şekilde bir âyetin diğer âyeti tahsisini göstermektedir.²³¹

Herarî, Hûd Sûresi’ndeki “*Ey kavmim! Ölçüyü, tartıyı adaletle tam yapın; insanların mallarının değerini düşürmeyin, yeryüzünde bozgunculuk yaparak karışıklık*

²²⁷ el-Enbiyâ 21/19.

²²⁸ Herarî, *Hadâik*, 18/34.

²²⁹ Süyûtî, *İtkân*, 1412.

²³⁰ et-Talâk 65/4.

²³¹ Herarî, *Hadâik*, 3/312.

çıkarmayın.”²³² âyetinde insanların mallarının değerini düşürmek hususunda âmm bir nefyin var olduğunu ifade etmiştir. Ona göre Mutaaffî'nin Sûresi'nin ilk üç âyetinde “*Eksik ölçüp tartanların vay haline! Onlar, insanlardan ölçerek bir şey aldıklarında tam ölçerler. Kendileri başkalarına vermek için ölçüp tarttıklarında ise haksızlık ederler (eksiltirler).*” buyurularak anlamın tahsis edildiği görülmektedir. Müfessir, kınanan şeyin küçük ekmek verip karşılığında büyük ekmek almada olduğundaki gibi adaletsiz olduğunu örnek vererek açıklamıştır.²³³

1.2. KUR'ÂN'IN SÜNNETLE TEFSİRİ

İlk dönem ulemaya göre Kur'ân'dan sonra tefsirde müracaat edilecek en müteber kaynak sünnet olup sünnet Kur'ân'ın şârihi konumundadır. Nitekim Nahl Sûresi 44. âyette “*Sana da insanlara gönderileni açıklayasın diye Kur'ân'ı indirdik.*” buyurulmaktadır. Hz. Peygamber'in; “Size Kur'ân'ı ve benzerini getirdim” buyurduğu hadisinde benzeri ile kastedilenin sünnet olduğu görüşünde olanlar ve Hz. Peygamber'in sünnetinin vahiy olduğuna inananlara göre Kur'ân'ın en doğru bir şekilde tefsiri ancak sünnet ile yapılabilmektedir. Aynı şekilde Hz. Peygamber'in Muaz b. Cebel'i (ö. 17/638) Yemen'e gönderirken ne ile hükmedeceğini sorması sonrasında Resul'ün sünneti ardından da içtihadı zikretmesinin akabinde Hz. Peygamber'in memnuniyetini bildirdiğine dair rivayet,²³⁴ bu yöntemin doğruluğuna delil olarak ileri sürülmektedir.²³⁵

Hz. Peygamber'in sözü, fiili ve takrirleriyle Kur'ân'ı beyan ettiğini ifade eden ulema, Allah'ın Kur'ân'da peygamberine itaati farz kılmış olmasını²³⁶ delil göstererek dini hususlarda Hz. Peygamber'in otoritesinin kesin olduğu görüşündedir. Çünkü Hz. Peygamber, Kur'ân'da farz kılınan hükmün kime ve nasıl farz olduğunu, ne kadar süreyle o hükmün farz olduğunu Allah adına ümmetine açıklama görevini üstlenmiştir.²³⁷ Nitekim Süyûtî (ö. 911/1505), İmam Şâfiî'nin (ö. 204/819) “Kur'ân'ın müteşâbihlerini ancak Hz. Peygamber'in sünneti, sahâbenin haberi ya da ulemânın icmâi ile tefsir etmek helal olur” dediğini nakleder.²³⁸ Diğer yandan Herarî Hz. Aişe'den nakledilen, “Allah'ın

²³² Hûd 11/85.

²³³ Herarî, *Hadâik*, 20/303.

²³⁴ Tirmizî, “Ahkâm”, 15 (7).

²³⁵ İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîm*, 1/6.

²³⁶ Ebû İshak Şâtîbî, *el-Muvâfakât*, çev. Mehmet Erdoğan (İstanbul: İz Yayıncılık, 2016), 3/292.

²³⁷ Sadreddin Gümüş, *Kur'ân Tefsirinin Kaynakları* (Ankara: Kayıhan Yayınları, 1990), 47.

²³⁸ Süyûtî, *İtkân*, 2308.

Kitabı'ndan yalnızca Cebrail'in kendisine öğrettiği âyetler kadarını tefsir ederdi.” buyurulan rivayetten hareketle Kur'an'ın tamamının Hz. Peygamber tarafından tefsir edilmediği görüşünde olduğu görülmektedir.²³⁹

Herarî, tefsirinin mukaddimesinde Kur'an'ın sünnet ile beyanına dair bir fasıl ile açıklamalarda bulunmuştur. Ona göre sünnetin Kur'an'ın mücmel kısımlarını beyan etme gibi önemli bir fonksiyonu vardır. Beş vakit namazın vakitleri, secde ve rukû ile zekât emrinin miktarı, vakti, hac vazifesinin menâsikleri gibi Kur'an'da açıkça ifade edilmeyen hükümleri Hz. Peygamber'in sünneti ile açıklanmaktadır. Nitekim Hz. Peygamber, Buhârî'nin rivayet ettiği hadislerde şöyle buyurmuştur: “Benden hac menasığını alınız.”²⁴⁰ ve “Benim namaz kıldığım gibi namaz kılınız.”²⁴¹ Bu rivayetler Hz. Peygamber'in sünnetinin Kur'an'daki hükümleri anlamadaki rolünün önemini ve büyüklüğünü göstermesi açısından önemlidir. İbn Mübarek'in İmran b. Husayn'den rivayet ettiği nakle göre bir adama “Sen ahmak bir adamsın. Kıraat etmediğin şu dört şeyi Kur'an'da açıkça bulabilecek misin? diye sordu. Sonrasında namaz, zekât gibi Kur'an'da açıkça bulunmayan hükümleri sıraladı. Bunların açıklamasının olup olmadığını sordu. Allah'ın kitabı müphem olduğunu ve sünnetin onu tefsir edip beyan ettiğini söyledi.”²⁴² Herarî bu rivayette de olduğu gibi Kur'an'ı en iyi beyan edenin Kur'an'dan sonra Hz. Peygamber'den nakledilen hadisler olduğu görüşünü delillendirmektedir.

Herarî, sünnetin bir diğer fonksiyonundan bahsetmektedir. Buna göre sünnet Kur'an hükümleri hakkında daha fazla açıklamalar getirmektedir. Örneğin kadının dayısına, amcasına nikâhının haram olması, ehli eşek etinin haram olması,²⁴³ dişi olan yırtıcı kuşların haram olması, şahitli yeminin hükümleri hususunda sünnet ziyade açıklamalar getirmiştir.²⁴⁴ Herarî nebevî hadisin Allah'ın kitabı Kur'an'dan sonra ilimlerin en yücesi kıymetinde olduğunu ifade etmektedir. Çünkü o, şer'i ahkâmın hadislere mebnî olduğu görüşündedir.²⁴⁵

²³⁹ Herarî, *Mukaddime*, 48.

²⁴⁰ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî el-Buhârî, *el-Câmiu's-Sahîh* (Dimeşk-Beyrut: Dârü İbn Kesîr, 2002), "Fazâilu'l-Kur'an", 66 (21).

²⁴¹ Buhârî, “Namaz”, 2 (327).

²⁴² Herarî, *Mukaddime*, 66. Hadisin kaynağı için bk. Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye fî ma'rifeti 'usûli'r-rivâye*, nşr. Ebû İshak İbrâhîm b. Mustafa, (y.y.: Dârü'l-Hüdâ 1423/2003), 1/ 83.

²⁴³ Herarî, *Hadâik*, 7/94.

²⁴⁴ Herarî, *Mukaddime*, 67.

²⁴⁵ Herarî, *el-Kevkebu'l-Vehhâc*, 19.

Herarî, bir takım İslâm düşmanı kimselerin hadis uydurduklarını söylemiş, Hz. Peygamber'in "Kim bana yalan isnad ederse cehennemdeki yerine hazırlansın."²⁴⁶ buyurduğunu naklederek insanları uydurma hadislere karşı uyarmıştır.²⁴⁷ Herarî, hadis uyduranlara karşı uyarılarda bulunmuştur. Zındıklardan olanlar diyerek el-Mugîre bin Sa'îd el-Kûfî ve zındıklıkla suçlanan Muhammed b. Sa'îd eş-Şâmî gibi kişilerin hadisleri uydurup bunları söyleyerek insanların kalplerine şüphe düşürmeyi amaçladıklarını belirtmiştir. "Ben peygamberlerin sonuncusuyum, benden sonra başka peygamber yoktur." sözünü Muhammed b. Sa'îd'in Enes b. Mâlik'ten rivayet ettiğini bu nedenle dikkatli olunması gerektiğini ifade etmektedir. Bir kısım kimsenin de insanları ibadet etmeye teşvik etmek için hadis uydurduğundan bahsetmiştir. Bu kişilerin insanları Kur'ân'dan ayırarak Ebû Hanîfe'nin fikhî Muhammed b. İshâk'ın megâzisiyle meşgul ettikleri bu sebeple hadis rivayetini arttırdıklarını ifade etmiştir.²⁴⁸ Müfessirlerin Ahmed b. Hanbel'e isnad ettiği "Üç şeyin aslı yoktur: Meğazî, melâhim, tefsir" sözünü rivayetlerin sıhhatlerinin sorgulanması hususunda bir tenbihat kabilinden naklederek bu hususa dikkat çekmiştir.²⁴⁹

Herarî bir konu hakkındaki çok sayıda rivayeti bir arada nakletmeyi benimsemiştir. Komşuya iyi davranmayı emreden Nisâ Sûresi 36. âyetin tefsirinde birçok hadisi artarda zikretmiştir. Örneğin, İbn Ömer'den rivayetle Allah Resülü "Cebail bana komşudan öyle çok nâsihat etti ki komşuyu mirasçı kılacağımı zannettim."²⁵⁰ buyurmuştur. Bir diğeri ise Hz. Aişe'den rivayetle nakledilmiştir: "Ya Resulallah! Benim iki tane komşum var. Hangisi benim hediye daha layıktır. Bunun üzerine Allah Resülü senin kapına en yakın olandır."²⁵¹ şeklinde cevaplamıştır. Müslim'den rivayetle yer verdiği bir diğeri ise "Komşusu kendisinden güvende olmayan kimse cennete giremez."²⁵² hadisidir. Ebû Zerr'e Hz. Peygamber'in çorbanın suyunu çok yap, bununla komşunu gözet diye tavsiye ettiğini nakletmiştir.²⁵³

²⁴⁶ Müslim, "Mukaddime", 3.

²⁴⁷ Herarî, *Mukaddime*, 135.

²⁴⁸ Herarî, *Mukaddime*, 132.

²⁴⁹ Muhammed Cemâlüddîn b. Muhammed b. Sa'îd b. Kâsım ed-Dimeşkî el-Kâsımî, *Mehâsinü't-te'vîl*, thk. Muhammed Fuâd Abdulbâkî, 1376, 1/7.

²⁵⁰ Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvînî İbn Mâce, *Sünenü İbn Mâce*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Dârü'l-Cîl, 1418), "Edeb", 33 (18).

²⁵¹ Buhârî, "Edeb", 78 (51).

²⁵² Müslim, "İman", 46.

²⁵³ Herarî, *Hadâik*, 6/82.

Herarî, itikâdi konularda da hadislere mürâcaât etmiştir. Nisâ Sûresi 31. âyetin tefsirinde büyük günahlar hakkında gelen hadislere bir fasılda yer vermiştir. Konuyla ilgili Sahîhayn'da bulunan altı hadisi aktarmıştır. Hadisleri nakletmeye başlamadan önce فصل في ذكر الأحاديث الواردة في الكبائر başlığında bir fasıl açmıştır. Bu fasılda Ebu Bekir, Enes b. Malik, İbn Mes'ud, Abdurrahman b. Amr b. As'dan nakledilen rivayetlere yer vermiştir.²⁵⁴

Müfessir ahkâma dair âyetlerin tefsirinde de on kadar hadisi bir fasılda nakletmeyi gerekli görmüştür. Abdestin farziyetiyle ilgili olan Mâide Sûresi 6. âyette فصل في ذكر الأحاديث التي وردت في صفة الوضوء و فضله başlığı ile bu konuda gelen on kadar hadise atıfta bulunarak konuyu açıklamayı gerekli görür.²⁵⁵

Herarî, sebep-i nüzûl, münâsebet, faziletü'l-Kur'ân konularında Hz. Peygamber'in açıklamalarına yer vermiştir. Örneğin Bakara Sûresi'nin faziletine dair Enes b. Mâlik'ten şu hadisi nakletmektedir: “Resulullah'ı şöyle derken duydum: “Kur'ân ve dünyada onunla amel eden insanlar, önünde Bakara Sûresi ve Âl-i İmrân Sûresi olduğu halde getirileceklerdir.”²⁵⁶ rivayetini naklederek Kur'ân'ın bir bakıma onu okuyan ve amel eden kimselere şefaât edebileceğine işaret etmiştir.²⁵⁷

Sonuç olarak, müfessir Hz. Peygamber'den ve sonraki ulemadan gelen rivayetlere tefsirinde çokça yer vermeyi tercih etmiştir. Özellikle rivayetlerin sahih olması konusunda dikkatli olmuş, uydurma rivayetlere karşı insanları uyarmıştır. Rivayetlerin seçiminde aldığı kaynağı belirtmek konusunda hassas davranmış, her zaman uzun isnatlarla aktarımında bulunmamıştır. Hadisin sıhhat derecesine dair ifadelerle yer vermiştir. Herarî'nin sünnetle tefsirinin daha iyi anlaşılması için ayetlerin genel manasının anlaşılmasında ve kelimelerin manalarının açığa çıkmasında âyetlerden örnekler getirerek izahları ele alınacaktır. Ayrıca âyetlerin müşkilin tavihi, mücmelin tafsili, mutlakın takyidi, müphemini tebyini, ammin tahsisi gibi konularda sünnet cihetinden tefsir edilmesine dair örneklerle yer verilecektir.

²⁵⁴ Herarî, *Hadâik*, 6/41,42.

²⁵⁵ Herarî, *Hadâik*, 7/143-145.

²⁵⁶ Müslim, “Namaz”, 805.

²⁵⁷ Herarî, *Hadâik*, 1/95.

1.2.1. Âyetlerin Manasını Açıklama

Muhammed Emîn el-Herârî Bakara Sûresi 177’de “*Asıl erdemli kişi Allah’a, âhiret gününe, meleklerle, kitaba ve peygamberlere iman eden; sevdiği maldan yakınlarla, yetimlere, yoksullara, yolda kalmışlara, yardım isteyenlere ve özgürlüğünü kaybetmiş olanlara harcayan; namazı kılıp zekâtı verendir.*” buyurulan âyeti açıklamak için Ebû Hüreyre’den şu rivayeti nakletmiştir: “Bir kişi Allah Rasulü’ne geldi ve dedi ki: Ey Allah’ın Elçisi! Hangi sadakanın ecri daha çoktur? Resullullah şöyle cevap verdi: Sağlıklıken ve zenginliği arzularken sadaka vermektir. Ölüm döşğinde iken şuna şu kadar ver şuna bu kadar ver demek değildir.” buyurmuştur.²⁵⁸ Herarî âyetle ilgili olarak bu rivayeti nakletmiştir. Müfessire göre hadis, kişinin sağlığı hâlâ yerindeyken ve zengin olmayı arzularken sadaka vermesinin önemini vurgulamaktadır. Sadakanın yakın akrabalarından olan fakir ve ihtiyaç sahiplerine verilmesi faziletli olandır. Ayrıca fakir ve ihtiyaç sahipleri bu sadakalardan nasiplendirilmelidir. Herarî’ye göre, zenginlere yapılan verme eylemi bir hediye olup sadaka değildir.²⁵⁹

Herarî’nin sünnetle tefsirine örnek verilebilecek bir diğer âyet ise Mü’minûn Sûresi 51. âyettir: “*يَا أَيُّهَا الرُّسُلُ كُلُوا مِنَ الطَّيِّبَاتِ وَاعْمَلُوا صَالِحًا إِنِّي بِمَا تَعْمَلُونَ عَلِيمٌ*” Ey peygamberler! Tertemiz nimetlerden yiyip için, güzel işler yapın. Kuşkusuz ben yaptıklarınızı eksiksiz bilmekteyim.” Muhammed Emîn el-Herârî âyetin tefsirinde salih amellerin kabul edilmesinin temiz ve helal yiyip içmeye bağlı olduğunu ifade etmektedir. Bu âyetin tefsiri için Müslim ve Tirmizî’nin naklettiği Ebû Hüreyre hadisine yer vermektedir. Allah Resulü “Allah temizdir temiz olanı sever. Allah müminlere resullerine emrettiğini emretmiştir.”²⁶⁰ diyerek Mü’minûn Sûresi 51. âyeti ve Bakara Sûresi 172. âyeti zikretmiştir. Sonrasında da “Sizden biri uzun bir yola çıksa yemesi, içmesi, giymesi haram olsa Allah o kişi elini kaldırsa “Ya Rab Ya Rab” diye dua etse icabet eder mi?” buyurmuştur. Herarî, bu rivayetlere yer vererek mananın daha iyi anlaşılması için âyetin tefsiri olarak hadisleri nakletmeyi tercih etmiştir.²⁶¹

Herarî, Mâide Sûresi’nin “*Ey iman edenler! Namaza kalktığınız zaman yüzlerinizi, dirseklere kadar ellerinizi yıkayın. Başlarınızı meşhedin ve her iki aşık kemiğiyle birlikte*

²⁵⁸ Buhârî, “Vasiyyet”, 55 (11); Müslim, “Zekât”, 1032.

²⁵⁹ Herarî, *Hadâik*, 3/125.

²⁶⁰ Müslim, “Zekât”, 1015; Tirmizî, “Edeb”, 43 (72).

²⁶¹ Herarî, *Hadâik*, 2001, 19/81.

ayaklarınızı yıkayın.” mealindeki 6. âyette İmam Şâfiî’nin abdest anında niyetin vucûbiyetine dair Hz. Peygamber’in Sahîhayn’da yer alan “Ameller niyetlere göredir herkese niyetinin karşılığı vardır.”²⁶² hadisini delil getirdiğini ifade etmiştir. Buna göre abdest bir ameldir ve amele niyet gerekir. Allah’a yaklaştıran her amelde niyet asıldır.²⁶³ Herarî “*Murdar hayvan, kan, domuz eti, Allah’tan başkası adına kesilmiş, boğulmuş, vurularak öldürülmüş, yuvarlanıp ölmüş, boynuzlanarak öldürülmüş hayvanlarla -henüz canı çıkmadan yetişip kestiklerinizin dışında- yırtıcıların yediği hayvanlar, dikili taşlar önünde (sunaklarda) boğazlanmış hayvanlar ve fal oklarıyla paylaşmanız size haram kılındı.*” Mâide Sûresi 3. âyetin tefsirinde usulüne uygun kesilmeyen hayvanın haramlığından bahseden Hz. Peygamber’in şu hadisini nakletmiştir: “Allah her şeyde iyiliği yazmıştır, öyleyse öldürdüğünüzde öldürmeyi güzelleştirin, kestiginizde kesimi güzelleştirin, biriniz bıçağını bilesin ve kestiği hayvanı rahatlatсын.” Bu hususta şer’i olarak öldürülmeyen hayvanın haramlığından dolayı öldürmek amaçlı taş atmayı ve belirtilmemiş herhangi bir kuru şeyi atmayı yasaklamıştır. Bu öldürme ister el ile ister sapanla, ister mancınıkla olsun yasak kabul edilir. Bu öldürme şeklinin yasaklığına dair müfessir Hz. Peygamber’in “Bu, gözü çıkarır ama düşmanı yaralamaz, avı da sağlamaz.”²⁶⁴ buyurduğunu nakletmektedir. Bu hadiste yasaklamanın gerekçesinin işkence olduğu açıklanmaktadır.²⁶⁵

1.2.2. Kelimelerin Manasını Sünnetle Açıklaması

Herarî, kelimelerin manalarının tefsirinde Hz. Peygamber’den rivayet edilen hadisleri delil getirmiştir. Bakara Sûresi 143. âyette “وَكَذَلِكَ جَعَلْنَاكُمْ أُمَّةً وَسَطًا لِتَكُونُوا شُهَدَاءَ عَلَى النَّاسِ” buyurulmaktadır. Âyette geçen “أُمَّةً وَسَطًا”nin ne olduğu hakkında Ebû Saîd el-Hudrî’den nakledilen şu hadisi aktarmıştır. “Hz. Peygamber şöyle demiştir: “Kıyamet günü Nuh ve ümmeti getirilir. Nuh’a “Görevini yerine getirdin mi?” diye sorulur. O, “Evet ey Rabbim” der. Sonra ümmetine “Size tebliğde bulundu mu?” diye sorulur. Onlar, “Bize hiçbir uyarıcı gelmedi.” derler. Nuh’a, “Senin için kim şahitlik edecek?” diye sorulur. Nuh, “Muhammed ve ümmeti” der. Sonra siz getirilir ve şahitlik

²⁶² Buhârî, “İman”, 2 (47); Müslim, “İmâret”, 1907.

²⁶³ Herarî, *Hadâik*, 2001, 31/138.

²⁶⁴ İbn Mâce, “Sayd”, 28 (28).

²⁶⁵ Herarî, *Hadâik*, 7/104.

edersiniz. Sonra Hz. Peygamber şu ayeti okumuştur: “Biz sizi, insanlara şahit olmanız ve peygamberin de size şahit olması için vasat ümmet kaldık.”²⁶⁶ Tirmizî, “vasat, adil” diye eklemiştir. “ve peygamber size şahit olacaktır;” yani, sizin adalete ve milletlere karşı şahitliğinizde doğruluğunuza şahitlik edeceği anlamına gelmektedir.²⁶⁷

Başka bir âyette yine müfessir, âyette geçen kelimenin manasını Hz. Peygamber’in hadisiyle tefsir etmektedir. Mâide Sûresi 2. âyetinde “وَتَعَاوَنُوا عَلَى الْبِرِّ وَالتَّقْوَىٰ وَلَا تَعَاوَنُوا عَلَى الْإِثْمِ وَالْغَدْرِ وَإِذَا تَقَاتُوا اللَّهَ إِنَّ اللَّهَ شَدِيدُ الْعِقَابِ”/İyilik ve takvâ hususunda yardımlaşın, günah ve haksızlık yolunda yardımlaşmayın. Allah’tan korkun, çünkü Allah’ın cezası çetindir.” buyurulmaktadır. Âyette geçen “الْبِرِّ” ve “الْإِثْمِ” kelimelerinin manasına Hz. Peygamber’in şu anlamları verdiğini ifade etmektedir. Buna göre Hz. Peygamber “الْبِرِّ” ahlak güzelliği, “الْإِثْمِ” insanın vicdanını rahatsız edip huzursuz eden şeydir.”²⁶⁸ manasını vermiştir.²⁶⁹

Benzer şekilde “عَنِ الْيَمِينِ وَعَنِ الشِّمَالِ عِزِينَ”²⁷⁰ kelimesinde Hz. Peygamber’in “عِزِينَ” kelimesinin manasına dair hadisini aktararak tefsir yapmıştır. Müslim’in Câbir’den naklettiği hadiste şöyle buyurulmaktadır: “Hz. Peygamber ashâbı halka halka otururken yanlarına geldi. Niye sizi “عِزِينَ” “ayrı ayrı” oturmuş halde görüyorum. Melekler Rableri yanında nasıl tasvir edilir? diye sordular. “Melekler Rableri yanında nasıl tasvir edilir?” diye karşılık verdiler. O şöyle dedi: “İlk safları tamamlarlar ve saflarda sıkı sıkıya yan yana dururlar.”²⁷¹ Görüldüğü üzere Herarî bu âyetin tefsirinde Hz. Peygamber’in kelimeye verdiği mananın açığa kavuşması için rivayeti aktarmaya önem vermiştir.²⁷²

1.2.3. Müşkilin Tavzîhi

Kur’ân’da yer alan bazı âyetler arasında çelişki olabileceği vehmi ortaya çıkmıştır. Âyetler arasında tenâkuz vehmini ortadan kaldırmak için tevillerde bulunmuşlardır. Bu müşkillerden biri kimlerin cehenneme gireceğiyle ilgilidir. Bütün herkesin cehenneme

²⁶⁶ Tirmizî, “Bakara”, 2961.

²⁶⁷ Herarî, *Hadâik*, 3/11.

²⁶⁸ Müslim, “Bir ve’l-İsm”, 2553.

²⁶⁹ Herarî, *Hadâik*, 7/99.

²⁷⁰ el-Meâric 70/37.

²⁷¹ Müslim, “el-Emri bi’s-sukûnu fi’s-salâh”, 430.

²⁷² Herarî, *Hadâik*, 30/221.

uğrayacağına dair “وَإِنْ مِنْكُمْ إِلَّا وَارِدُهَا كَانَ عَلَى رَبِّكَ حَتْمًا مَقْضِيًّا”/İçinizden, oraya varmayacak hiçbir kimse yoktur. Bu, rabbinin kesinleşmiş bir hükmüdür.”²⁷³ buyurulan âyet ile sonrasında gelen “ثُمَّ نُنَجِّي الَّذِينَ اتَّقَوْا وَنَذَرُ الظَّالِمِينَ فِيهَا جِثِيًّا”/Sonra biz kötülükten sakınanları (cehennemden) esirgeriz; zalimleri de diz üstü çökmüş olarak orada bırakırız.” âyetleri arasında bir müşkil görünmektedir. Herarî bu hususta Hz. Peygamber’den İbn Mes‘ûd’un naklettiği şu sözünü zikretmiştir: “Bütün insanlar oraya gelir. Sonra amelleri vesilesiyle oradan çıkarlar.”²⁷⁴ buyurulmaktadır. Rivayetin devamında “İnsanlar hepsi sırat üzerinde bulunacak ve ateşin etrafında duracaklar, sonra sırat üzerinden amelleriyle ayrılacaklar, onlardan bazıları yıldırım gibi geçecek, bazıları rüzgâr gibi, bazıları kuş gibi, bazıları en iyi atlar gibi, bazıları en iyi develer gibi, bazıları bir adamın koşusu gibi.” kısımları da nakledilmiştir. Müfessir buradan “الورود/varışın” sırat üzerinden geçiş veya sönükken cehenneme varış olduğu yönündeki görüşün Kitap ve Sünnet’ten delillerle desteklendiğinden dolayı âyetin bu şekilde yorumlanması gerekir görüşündedir. Yani mü’minlerin cehenneme varışı onların cehenneme girecekleri manasında değildir. Çünkü varışın ateşe giriş olarak anlaşılmasındaki işkâl, içeri girenlerin müminler olup azabından uzak tutulduğu veya köprünün üzerinden geçiş olarak yorumlanmasıyla çözülmüş olmaktadır.²⁷⁵

Âyetler hususunda müşkile neden olan bir diğer âyet ise “وَالَّذِينَ يَكْنِزُونَ الذَّهَبَ وَالْفِضَّةَ وَلَا يَنْفِقُونَهَا فِي سَبِيلِ اللَّهِ فَبِشْرُهُمْ بِعَذَابٍ أَلِيمٍ”/Altın gümüş biriktirip Allah yolunda harcamayanları elem veren bir azapla müjdele!” buyurulan Tevbe Sûresi 34. âyettir. Bu âyet nâzil olduğunda bu durum Müslümanlar için zor oldu. Bu âyetin çocuklarına miras bırakmaya mani olacağını düşündüler. Bunun bir müşkile neden olduğunu düşünen Ömer b. Hattab durumu açıklığa kavuşturmak için Hz. Peygamber’e geldi. Hz. Peygamber şöyle dedi: “Allah zekâtı, mallarınızın geride kalanını temizlemek için farz kılmıştır. Miras ise, sizden sonra kalacak mallar üzerine farz kılınmıştır.”²⁷⁶ Herarî, âyette geçen “كنز/hazine” kelimesinin manasının açıklığa kavuşması için hadislere yer verir. Bunlardan biri İbn Ömer’den nakledilen şu rivayettir: “Zekâtı verilen mal, yedi kat yerin altında olsa bile

²⁷³ Meryem 19/71.

²⁷⁴ Tirmizî, “Tefsir”, 47 (211).

²⁷⁵ Herarî, *Hadâik*, 17/193.

²⁷⁶ Ebû Dâvûd, “Zekât”, 9 (109).

*hazine değildir; zekâtı verilmeyen mal ise, görünürde olsa bile bir hazinedir.”*²⁷⁷ Herarî bu rivayetleri naklederek âyetle buyurulan hazine biriktirmenin manasını hadislerden delil göstererek açıklamıştır.

1.2.4. Mücmelin Tafsîli

Kur’ân-ı Kerîm’de itikada, amele ve gayba dair konulardan bazıları manaya delaletlerinin kapalı olmasından dolayı mücmel kabul edilmektedir. Kur’ân’da geçen mücmel kelime örneklerinden biri En‘âm Sûresindeki şu âyettir: “*De ki: “Allah size üstünüzden veya ayaklarınızın altından bir azap göndermeye ya da sizi muhalif gruplara ayırıp birbirinize güçlerinizin acısını tattırmaya kâdirdir.” Bak, anlasınlar diye âyetlerimizi nasıl açıklıyoruz!”*

²⁷⁸ buyurulmaktadır. Herarî bu âyetle ilgili “âyetle ilgili hadislere dair bir fasıl” adıyla üç hadis nakletmiştir. Bunlardan biri Buhârî’nin Câbir b. Abdullah’tan rivayet ettiği şu hadistir: “Bu âyet indiğinde Resulallah birinci ve ikinci azaptan Allah’a sığınmıştır. Üçüncü azap için “bu ehvendir” demiştir.”²⁷⁹ Herarî’ye göre ilk iki azapta Allah’a sığınmasının nedeni ümmetten kimsenin kalmayacağı şekilde şiddetli azap olmasıdır.²⁸⁰

Herarî, Mâide Sûresi’ndeki “*وَالسَّارِقُ وَالسَّارِقَةُ فَاقْطَعُوا أَيْدِيَهُمَا جَزَاءً بِمَا كَسَبَا نَكَالًا مِنَ اللَّهِ وَاللَّهُ عَزِيزٌ*”²⁸¹ âyetindeki mücmelliğini hadis ile beyan etmiştir. Müfessire göre hırsızlıkta elin kesilmesini gerektiren miktar konusunda imamlar arasında farklılıklar vardır. Hasan el-Basri ve Davud ez-Zâhirî’ye göre, az veya çok miktar fark etmeksizin “kesilme” ayetin açık anlamı ve “Allah hırsız lanetlesin, bir yumurta çalınca eli kesilir, bir ip çalınca eli kesilir.”²⁸² hadisi sebebiyle sabittir, bu hadis Buhârî ve Müslîm tarafından Ebu Hureyre’den rivayet edilmiştir. Ancak çoğunluk, bir kesimin ancak çeyrek dinar -altının çeyrek miskali- veya üç gümüş dirhem çalındığında yapılabileceği görüşündedir. Hz. Aişe’den rivayet edilen bir hadise göre Hz. Peygamber hırsızın elini çeyrek dinar

²⁷⁷ Ebû Dâvûd, “Zekât”, 9 (9).

²⁷⁸ el-En ‘âm 6/65.

²⁷⁹ Tirmizî, “Tefsir”, 47 (117).

²⁸⁰ Herarî, *Hadâik*, 8/385.

²⁸¹ el-Mâide 5/38.

²⁸² Buhârî, “Hudûd”, 86 (28); Müslîm, “Hudûd”, 1687.

çalduğında keserdi. Ayrıca Herarî Hz. Peygamber’e hırsızlık yaptığı bildirilen bir zatın sağ elinin kesilmesini emrettiğine dair açıklamalarda bulunur.²⁸³

Kur’an-ı Kerîm’de “وَلَا تَقْتُلُوا النَّفْسَ الَّتِي حَرَّمَ اللَّهُ إِلَّا بِالْحَقِّ ذَلِكُمْ وَصِيَّتُكُمْ بِهِ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ”/Haklı bir sebep olmadıkça Allah’ın yasakladığı cana kıymayın. İşte bunları Allah size emretti; umulur ki düşünüp anlıyorsunuz.”²⁸⁴ buyurulmuştur. Herarî, âyetin “إِلَّا بِالْحَقِّ” kısmını öldürmenin hangi durumlarda haklı olacağını Hz. Peygamber’in şu hadisiyle tefsir etmiştir: “Allah’tan başka ilah olmadığına ve benim Allah’ın Resûlü olduğuma iman etmiş Müslümanın kanı helal olmaz. Ancak üç şeyden birini yapması durumunda helal olur: Adam öldürmek, evli kişi ile zina etmek ve dinden çıkmak.”²⁸⁵ Herarî, âyetteki ahkâma dair mücmelliği hadisile açıklamıştır.²⁸⁶

Müfessirin kıyamet saatine dair mücmelleri hadisile açıkladığı âyetlerden biri Hac Sûresi’nin ilk âyetidir. “يَا أَيُّهَا النَّاسُ اتَّقُوا رَبَّكُمُ إِنَّ زَلْزَلَةَ السَّاعَةِ شَيْءٌ عَظِيمٌ”/Ey insanlar! Rabbinize karşı gelmekten sakının. Kıyamet sarsıntısı gerçekten büyük bir olaydır.” Herarî bu âyetin tefsirinde kulların Rablerine karşı sorumluluklarını yerine getirmesi gerektiğini kıyametin kopacağını hatırlattıktan sonra kıyamet sahneleri hakkında yorumlarda bulunur. Kıyametin Ramazan ayının ortasında olacağı ve güneşin batıdan doğacağına dair görüşlere yer vermiştir. Akılların künhüne vakıf olamayacağı bir durum olduğunu ifade eden müfessir, Hz. Peygamber’in Sûr ile ilgili “O büyük bir boynuz gibidir. Korku üfürüşü, yaratılmışların ölümü, tekrar diriliş üfürüşü olmak üzere üç sûr vardır. Dağlar yürüyecek kalpleri korku kaplayacak, yeryüzü dalgalarla boğuşan bir gemi gibi şiddetli sarsıntıyla titreyecek.” buyurduğunu nakletmektedir.²⁸⁷

1.2.5. Mutlakın Takyîdi

Kur’ân’da aile hayatıyla ilgili olarak “نَسَاؤُكُمْ حَرْثٌ لَكُمْ فَأْتُوا حَرْثَكُمْ أَنَّى شِئْتُمْ وَقَدِّمُوا لِأَنفُسِكُمْ وَاتَّقُوا اللَّهَ وَاعْلَمُوا أَنَّكُمْ مُلَاقُوهُ وَبَشِّرِ الْمُؤْمِنِينَ”/Kadınlar sizin tarlanızdır; tarlanıza nasıl isterseniz öyle yaklaşın. Kendiniz için de önceden hazırlık yapın. Allah’tan sakının ve bilin ki O’na

²⁸³ Herarî, *Hadâik*, 7/272.

²⁸⁴ el-En’âm 7/151.

²⁸⁵ Müslim, “Kasâme”, 28 (34); Ebû Dâvûd, “Hudûd”, 40 (2).

²⁸⁶ Herarî, *Hadâik*, 9/135.

²⁸⁷ Herarî, *Hadâik*, 18/238.

kavuşacaksınız. Müminleri müjdele.”²⁸⁸ buyurulmuştur. Herarî âyetle erkeklerin hanımlarına arka mahalden yaklaşmamaları hususundaki tahrimliğin beyanı olduğunu ifade etmiştir. Bu husustaki mutlak ifadeyi Hz. Peygamber’den nakledilen “Hanımlarına arkasından yaklaşan lanetlenmiştir.”²⁸⁹ ifadesiyle takyit etmiştir.²⁹⁰

الرِّجَالُ قَوَّامُونَ عَلَى النِّسَاءِ بِمَا فَضَّلَ اللَّهُ بَعْضَهُمْ عَلَى بَعْضٍ وَبِمَا أَنْفَقُوا مِنْ أَمْوَالِهِمْ فَالصَّالِحَاتُ قَانِتَاتٌ حَافِظَاتٌ لِّلْغَيْبِ بِمَا حَفِظَ اللَّهُ وَالَّتِي تَخَافُونَ نُشُوزَهُنَّ فَعِظُوهُنَّ وَاهْجُرُوهُنَّ فِي الْمَضَاجِعِ وَاضْرِبُوهُنَّ فَإِنْ أَطَعْنَكُمْ فَلَا تَبْغُوا عَلَيْهِنَّ سَبِيلًا إِنَّ اللَّهَ كَانَ عَلِيًّا كَبِيرًا”²⁹¹ âyetinin tefsirinde Hz. Peygamber’e gelen bir soru ile tefsir etmiştir. Müfessir Hâkim b. Muâviye’den rivayetle “Hz. Peygamber’e kadının kocası üzerindeki hakkı nedir diye sordum. O da “Yediğinden yedirsın giydiğinden giydirsın. Onun yüzüne vurma, çirkinlik isnat etme, uzak kalmak istediğinde bunu evin içinde kalarak yap.” buyurdu.”²⁹² hadisini nakletmiştir.²⁹³

1.2.6. Müphemîn Tebyîni

Kur’ân’da “حَافِظُوا عَلَى الصَّلَوَاتِ وَالصَّلَاةِ الْوُسْطَى وَقُومُوا لِلَّهِ قَانِتِينَ / *Namazları ve orta namazı aksatmadan kılın, huşû içinde Allah’ın huzurunda durun.*”²⁹⁴ buyurulmaktadır. Müfessir âyetteki “الصَّلَاةِ الْوُسْطَى” namazının Ramazan ayında Kadir gecesine ne kadar değerliyse namazlar arasında da orta namazın o kadar değerli olduğunu ifade eder. Bu namazın hangi namaz olduğu konusunda altı farklı görüşü aktaran Herarî, bu görüşler arasından ikinci namaz olduğuna dair görüşü sahâbeden Ali b. Ebî Talip, İbn Mes’ûd, Ebû Hureyre, İbn Abbâs; tabiûndan İbrahim en-Nehaî, Katâde, Dahhak; Ebû Hanîfe, İmam Şâfiî gibi mezhep imamlarına ait olduğunu ifade eder. Bu görüşün sıhhatine dair delil olarak Hz. Peygamber’den nakledilen şu hadisi getirir: “Hendek muharebesinin olduğu gün Hz. Peygamber dedi ki: “Bizi salâtu’l-vustâdan alıkoydular. Allah onların kalplerini ve evlerini ateşle doldursun. Bizi orta namaz- ikinci namazından alıkoydular.””²⁹⁵ Herarî bu

²⁸⁸ el-Bakara 223.

²⁸⁹ Ebû Dâvûd, “Nikâh”, 12 (117).

²⁹⁰ Herarî, *Hadâik*, 3/291.

²⁹¹ Nisâ 4/38.

²⁹² Ebû Dâvûd, “Nikâh”, 12 (98); İbn Mâce, “Nikâh”, 9 (6).

²⁹³ Herarî, *Hadâik*, 6/61.

²⁹⁴ el-Bakara 2/238.

²⁹⁵ Buhârî, “Cihat”, 56 (144); Müslim, “Mesâcid”, 628.

rivayete “Sonra akşam ve yatsı namazını kıldı.” ibaresini eklediğini ve bu görüşün hak ve en doğru görüş olduğunu ifade etmiştir.²⁹⁶

Hiz. Peygamber’in kendisine yöneltilen müphem lafızlara dair suallere cevap vermek suretiyle Kur’ân’da tefsir ettiğı âyetlerden biri Sebe Sûresi’ndedir. Âyette “لَقَدْ كَانَ لِسِبَا فِي آيَةِ جَنَّانٍ عَنْ يَمِينٍ وَشِمَالٍ كُلُوا مِنْ رِزْقِ رَبِّكُمْ وَاشْكُرُوا لَهُ بَلَدَةٌ طَيِّبَةٌ وَرَبِّ غُفُورٍ /Andolsun ki oturdıkları yerlerde Sebe kavmine ait büyük bir işaret vardı. Biri sağda, diğeri solda iki bahçe. “Rabbinizin bahşettiğı rızıktan yiyin ve O’na şükredin. Ne güzel bir belde, ne bağışlayıcı bir rab!”²⁹⁷ buyurmaktadır. Herarî, âyette geçen “سِبَا” lafzının müphem olmasından dolayı Hiz. Peygamber’e soru yönelten birisine dair rivayeti nakletmektedir: “Sebe hakkında indirilen âyetler nazil olduğunda bir adam, “Ey Allah’ın Elçisi, Sebe nedir? Bir yer mi yoksa bir kadın mı?” diye sordu. Allah’ın Elçisi şöyle cevap verdi: “Ne bir yerdir ne de bir kadın, fakat on Arabın babası olan bir adamdır. Bunlardan altısı Yemen tarafına, dört tanesi ise Şam tarafına gitmiştir. Şam tarafına gidenler; Lahm, Cüzam, Gassan ve Âmile’dir. Yemen tarafına gidenler ise; Ezd, Eş’ariyyûn, Himyer, Kinde, Mezhiç ve Enmar’dır.” Adam tekrar sordu, “Ey Allah’ın Elçisi, Enmar nedir?” Peygamber şöyle dedi: “Onlar arasında Huzaym ve Becile vardır.” Tirmizî, bu hadise “Hasen garip bir hadistir.”²⁹⁸ demiştir.”²⁹⁹

1.2.7. Âmmın Tahsîsi

Herarî, bir kısım âyetlerin tefsirinde Hiz. Peygamber’in umûmu tahsîs eden rivayetleri ile açıklamalar yaptığı bir metot izlemektedir. Bu âyetlerden biri Mâide Sûresi 3. âyettir. Bu âyetin bir kısmında “*Murdar hayvan, kan, domuz eti, Allah’tan başkası adına kesilmiş, boğulmuş, vurularak öldürölmüş, yuvarlanıp ölmüş, boynuzlanarak öldürölmüş hayvanlarla -henüz canı çıkmadan yetişip kestiklerinizin dışında- yırtıcıların yediğı hayvanlar, dikili taşlar önünde (sunaklarda) boğazlanmış hayvanlar ve fal oklarıyla paylaşmanız size haram kılındı.*” buyurularak Müslümanlar için “meyte” ve “kan” haram kılınmıştır. Herarî ilk olarak burada balık ve çekirgenin hadisle istisnâ tutulduğunu

²⁹⁶ Herarî, *Hadâik*, 3/372.

²⁹⁷ Sebe 34/15.

²⁹⁸ Tirmizî, “Tefsir”, 47 (274).

²⁹⁹ Tirmizî, “Tefsir”, 3222.

belirtmiştir.”³⁰⁰ İkinci olarak kanın haramlığından dalak ve karaciğeri hadisin tahsis etmesiyle haram olanların dışında bırakıldığını ifade etmiştir.³⁰¹ Bu iki grup tahsisi içeren hadisin muhtevası şu şekildedir: Abdullah b. Ömer’den rivayet edilen hadiste “İki ölü şey ve iki kan helal kılındı. İki ölü şeye gelince balık ve çekirgedir. İki kana gelince dalak ve karaciğerdir.” buyurmuştur.³⁰²

Hiz. Peygamber’in sözüyle tahsis edilen bir başka âyet Nisâ Sûresi 15. âyettir. “Kadınlarınızdan çirkin fiilde bulunanlara karşı aranızdan dört şahit getirin. Eğer şahitlik ederlerse, o kadınları ölüm alıp götürünceye yahut Allah onlara bir yol açıncaya kadar evlerde tutun.” buyurulan âyette zina eden kadınların zina ettiklerine dair dört şahit getirilmesi emri yanında zina eden kadınların şahitliğinde Hiz. Peygamber ve iki halifenin de sünneti olduğu üzere erkeklerin şehadeti geçerlidir. Herarî bunun kadınların suçlardan, cezalardan habersiz olmalarından ileri geldiğini ifade eder. Ayrıca İslam’dan önce bu kadınların bir daha bu çirkin işi yapmamaları için evde tutulmaları söz konusuydu. Hiz. Peygamber bu hususla ilgili şöyle buyurmuştur: “Bunu benden alın! Bunu benden alın! Allah onlara bir yol açtı evli zinakarı recmedin. Bekâr zinakara sopa vurun. Bir sene de sürgün edin.”³⁰³ Böylece hadis âyeti tahsis etmiştir.³⁰⁴

“Ve onlar orada, “Rabbimiz! Bizi çıkar da yapmış olduklarımızdan tamamen başka, iyi işler yapalım” diye feryat ederler. Size düşünecek kimsenin düşünebileceği kadar bir ömür vermedik mi?”³⁰⁵ Herarî bu âyetin tefsiriyle ilgili olarak bir kişinin buluş çağına ulaştığında, Allah onun basiret gözünü açtığından bahsetmiştir. Böylece, mükellefin yapılan şeylere akıl gözüyle bakması, Yaratıcısını tanınması, O’nu birlemesi ve O’na itaat etmesi gerekir. On sekiz, yirmi veya daha fazla yaşlara ulaşıldığında, sorumluluk daha da pekişir ve delilin gerekliliği başlangıçtakinden daha şiddetli olur. Hadiste şöyle buyurulur: “Allah, bir kişinin ömrünü altmış yaşına kadar uzatırsa, ondan özrü kaldırır; çünkü bu süre zarfında ona süre tanımış ve kişi özür beyan etmemiştir.” Çünkü altmış yaş, ölümle karşı karşıya geline zaman olup tövbeye, alçakgönüllülüğe, ölümü beklemeye ve Allah’la karşılaşmaya zaman olan bir dönemdir. Altmış yaşın

³⁰⁰ Sahâbe’nin gazvelerde Hiz. Peygamber ile çekirge yediğine dair hadisler için bk. Tirmizî, “Et’ime”, 25 (37); Ebû Dâvûd, “Et’ime”, 28 (77); Abdullah b. Ömer’den rivayetle “Bize iki ölü hayvan helal kılındı. Balık ve Çekirge.” İbn Mâce, “Sayd”, 28 (19).

³⁰¹ Herarî, *Hadâik*, 7/100-101.

³⁰² İbn Mâce, “Et’ime”, 29 (64).

³⁰³ Müslim, “Hudûd”, 29 (19); Ebû Dâvûd, “Hudûd”, 40 (65).

³⁰⁴ Herarî, *Hadâik*, 5/465.

³⁰⁵ Fatır 35/37.

belirlenmesinin ardındaki sır belki de Ebû Hüreyre tarafından rivayet edilen Hz. Peygamber'in şu sözlerinden kaynaklanmaktadır: “Ümmetimin ömrü altmış ile yetmiş arasındadır ve bunu geçenler azdır.”³⁰⁶ demiştir. Herarî, altmış yaş gelip geçtiğinde, yetmiş yaş hatırlamanın son zamanı olur; çünkü ondan sonrası yaşlılık zamanı olduğu yorumunda bulunur.³⁰⁷

1.2.8. Hadislerin Sıhhat Derecelerini Belirtmesi

Muhammed Emîn el-Herarî'nin tefsirinde hadislerin sıhhat derecelerini zikretmeye özen göstermesi sahîh, hasen, zayıf gibi derecelendirmeler hususunda hassasiyet göstermesi söz konusudur. Müfessirimizin tefsirinde rivayetin zayıf olduğunu ifade ettiği şu örneklerle yer vermek mümkündür:

Herarî, Hz. Peygamber'den nakledildiği söylenen Furkan Sûresi'nin faziletine dair “*Furkan Sûresi'ni okuyan kimse onda şüphe olmayan günde Allah ile karşılaştığında hesapsız cennete girer*” rivayetini aktarmıştır. Fakat devamında “bu hadis mevzudur” diyerek şerh düşmüştür.³⁰⁸

Herarî'nin rivayet kullanımlarına dair şu örnekleri verilebilir: “وَلَمَّا جَاءَهُمْ كِتَابٌ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ مُصَدِّقٌ لِمَا مَعَهُمْ وَكَانُوا مِنْ قَبْلُ يَسْتَفْتِحُونَ عَلَى الَّذِينَ كَفَرُوا فَلَمَّا جَاءَهُمْ مَا عَرَفُوا كَفَرُوا بِهِ فَلَعْنَةُ اللَّهِ عَلَى الْكَافِرِينَ /Onlara Allah katından ellerindeki (Tevrat) doğrulayan bir kitap gelince, daha önce kâfirlere karşı zafer isterlerken işte şimdi bilip tanıdıkları (Kur'an) kendilerine gelince onu inkâr ettiler. Allah'ın lâneti böyle inkârcılarıdır.”³⁰⁹

Bu ayetin nüzûl sebebi şu şekildedir: İbn Abbas'a göre, zayıf bir isnatla şöyle nakledildi: “Yahudiler, Hayber'de Gatafan kabilesiyle savaşıyordu. Her karşılaştıklarında Yahudiler yeniliyordu. Bunun üzerine Yahudiler, bu dua ile sığındılar: “Allah'ım! Senden, bize son zamanlarda Muhammed'i, ümmi peygamberi göndereceğin vaadine dayanarak, onlara karşı zafer vermeni istiyoruz.” Bu duayı yaparak Gatafan kabilesini mağlup ediyorlardı. Ancak peygamber onlara gelince, bu vaadi inkâr ettiler. Bunun üzerine Allah, onları daha önce mağlup ettikleri gibi mağlup edince ayeti indirdi. Bu âyet, Yahudilerin kendilerine vaat edilen son peygamberi inkâr etmeleri ve bu nedenle mağlup edilmeleri üzerine

³⁰⁶ Tirmizî, “Zühd”, 36 (28).

³⁰⁷ Herarî, *Hadâik*, 23/440.

³⁰⁸ Herarî, *Hadâik*, 19/466.

³⁰⁹ el-Bakara 2/89.

indirilmiştir.”³¹⁰ Herarî’nin yer verdiği bu sebep-i nüzül rivayeti zayıf bir isnadla naklettiği çok sayıda rivayetten yalnızca biridir.

Herarî, Enfâl Sûresi 1. âyetini tefsir ederken sebebi nüzül bağlamında İmam Ahmed, İbn Cerir ve Hâkim’in rivayet ettiği Müslim’in şartlarına göre sahîh kabul edilen Übâde b. Sâmit’in rivayetini aktarır: “Ben de onunla Bedir savaşına katıldım. İnsanlar, Bedir’de Übâde İbn es-Sâmit’in yanında bulundular. Übâde dedi ki: Biz, Peygamberle birlikte çıktık. Allah, düşmanı mağlup etti. Bir grup, düşmanın izlerini takip ederek onları yendi ve öldürdü. Bir grup da düşmanın kampını kuşattı, etrafını sardı ve topladı. Bir grup da Allah’ın elçisinin etrafını sardı, onunla küçük bir mevziye yerleştiler. Düşman onlara zarar veremedi. Gecenin olmasına yakın insanlar birbirine döndüler. Ganimetleri toplayanlar dediler ki: Biz onları topladık ve biriktirdik. Kimseye bundan pay yoktur. Düşmanı mağlup ettik ve onları yendik. Düşmanı aramak üzere çıkanlar dediler ki: Siz, bizden daha haklı değilsiniz. Biz düşmanı geri püskürttük ve onları yendik. Allah’ın elçisinin etrafını saranlar dediler ki: Siz, bizden daha haklı değilsiniz. Biz Allah’ın elçisinin etrafını sardık, bir tepeye yerleştik ve size “Enfâl” Sûresini okuduk. Enfâl Sûresi’ni okurken düşmanın onun bir avuçtan başkasına zarar vermesinden korktuk. Bu durumda Allah ve elçisinin arasında bir anlaşma üzerinde toplandık. Allah’a karşı gelmekten sakının, aranızı düzeltin ve Allah’ın elçisine itaat edin. Elbette Allah ve elçisi arasında bir anlaşmaya vardık.” Bu hadisi Müslim, Ahmed ve İbn Cerîr nakletmiştir. Herarî, bu iki sebep arasında bir çelişki yoktur, çünkü ayetin her ikisi için de inmiş olması mümkün olduğu görüşündedir.

İsrâ Sûresi 76. âyette şöyle buyurulmaktadır: “وَإِنْ كَادُوا لَيَسْتَفِزُّوكَ مِنَ الْأَرْضِ لِيُخْرِجُوكَ مِنْهَا وَإِذَا لَا يَلْبُثُونَ خِلَافَكَ إِلَّا قَلِيلًا / Yine onlar, seni yurdundan çıkarmak için neredeyse sana dünyayı dar etmişlerdi. Ama senden sonra kendileri de fazla kalamayacaklar!” Bu âyetlerin iniş sebebine dair Herarî, İbn Merdûve ve İbn Ebî Hatim’in İshak’tan aktardığı, Muhammed İbn Ebi Muhammed’den, İkrime’den, İbn Abbas’tan nakledildiğine dair isnadı nakletmektedir. “İbn Halaf, Ebu Cehil İbn Hişam ve Kureys’ten bazı adamlar Resulullah’a gelip şöyle dediler: “Ey Muhammed, ilahlarımıza saygısızlık ediyorsun, bize dinine katılmamıza izin ver.” O, kavmi için İslam’ı arzu ediyordu, fakat onlar arasında ayrılık

³¹⁰ Herarî, *Hadâîk*, 2/59.

oluştı. Bunun üzerine Allah bu âyeti indirdi.” Herarî bu âyetin nüzûl sebebinin sağlam rivayet ve iyi bir isnatla geldiğini ifade etmektedir.³¹¹

1.3. KUR’ÂN’IN SAHÂBE KAVLI İLE TEFSİRİ

Sahâbenin sonraki nesillere oranla Kur’ân’ı daha iyi anlamalarının nedeni başında lügatın vazedilişini ve dilin sırlarını biliyor olmalarıdır. Ayrıca Kur’ân’ın indiği ortamda yaşayan Arapların adetlerini bildikleri gibi bir arada yaşadıkları nüzûl asrına şahitlik eden Yahudi ve Hristiyanların durumunu bilmesi ile kuvvetli anlayış ve geniş idrak sahibi olmaları onların tefsirinin özelliklerindendir.³¹² İbn Kesîr müfessirin şayet Kur’ân ve sünnette mücmel âyetin tefsirini bulamazsa sahâbenin tefsirine rücu etmesi gerektiğini ifade etmiştir. Çünkü sahâbe neslî konumu itibarıyla âyetin manalarına vukûfiyeti en yüksek ve ilmi en geniş tabakadır. Bu görüşüyle o sahâbe neslinin önemine vurgu yapmaktadır.³¹³ Zemahşerî ise, sahâbenin rivayetinin merfu hükmünde olduğunu bu nedenle sıhhatinin sorgulanamayacağını ifade etmiştir.³¹⁴

Ulema arasında sahâbenin Hz. Peygamber’den sonra Kur’ân’ı en iyi anlayan zümre olması nedeniyle sünnetten sonra sahâbe rivayetlerine başvurulması gerektiği kanaati hâkimdir. Bununla birlikte sahâbe, Kur’ân’dan ihtiyaç duydukları kadarının tefsirini yapmışlardır. Sahâbe rivayetleri genel olarak Hz. Peygamber’den işittikleri âyet yorumları, nüzûle dair açıklamaları ve nâsih-mensûh hususundaki bilgileri ile âyetler arasındaki uyum ve ilişkilere dair nakilleri ve Arap dil kullanımlarına dair getirdikleri açıklamaları içermektedir. Bu tefsir rivayetlerinin sahâbe devrinde tedvin edilmediği ve şifâhî olarak sonraki nesle intikal ettiği bilinmektedir. Sonraki nesilde sahâbenin ve tabîlerin rivayetleri Kütüb-ü Sitte başta olmak üzere hadis eserlerinde bir araya getirilmiştir. Rivayetler, bu teliflerden nakil yoluyla aktarılmaktadır.³¹⁵

Sahâbenin beyan ettikleri hususlarda icmâ etmiş olmaları halinde rivayetlerinin sahîh ve geçerli olduğu konusunda ihtilaf yoktur. Eğer icmâ vâkî olmamışsa bu konuda iki görüş ileri sürülür: İlk olarak sahâbenin Arap dilinin ayrıntılarını çok iyi biliyor olmaları ve Arap fesahatinin aktif olarak konuşulduğu bir ortamda yaşadıkları için beyanları öncelikli

³¹¹ Herarî, *Hadâik*, 16/187.

³¹² Ebû Zeyd ‘Abdurrahman b. Muhammed b. Se‘âlibî, *el-Cevâhiru’l-Hisân fî Tefsîri’l-Kur’ân*, thk. Muhammed ‘Alî Mu‘avvid, ‘Âdil Ahmed ‘Abdulmevcûd (Beyrut: y.y., 1418), 1/51.

³¹³ İbn Kesîr, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-‘Azîm*, 1/7.

³¹⁴ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/58.

³¹⁵ Gümüş, *Kur’ân Tefsirinin Kaynakları*, 1990, 73-74.

konumdadır. İkinci olarak da yukarıda bahsettiğimiz özellikleri ve İslam'ın künhüne vakıf olmaları nedeniyle onlardan büyük bir görüş ayrılığı nakledilmedikçe aksi görüş geçerli bir beyan olarak kabul edilmemektedir.³¹⁶

Herarî de sahâbeden Hz. Ebû Bekir (ö. 13/634), Hz. Ali (ö. 40/661), İbn Abbâs (ö. 68/687-88), Übey b. Ka'b (ö. 33/654 [?]), Muâz b. Cebel (ö. 17/638), Ubeyde b. Cerrah (ö. 18/639), Ebû Hüreyre (ö. 58/678), Selmân-ı Fârisî (ö. 36/656 [?]); tabiûndan Mücâhid b. Cebr (ö. 103/721), Hasan-ı Basrî (ö. 110/728), Saîd b. Cübeyr (ö. 94/713 [?]), Alkame b. Kays (ö. 62/682), Süfyân es-Sevrî (ö. 161/778) gibi selef ulemanın tefsir konusunda hassasiyetle nakillerde bulunduklarını ifade etmektedir. Müfessir, İbn Abbas hakkında "Kur'an tefsirini ancak İbn Abbas'tan alırım" şeklindeki kavlini nakletmiş, Hz. Ali'nin de İbn Abbas'ın tefsirini almalarını tavsiye ettiğini aktarmıştır. Selef ulemanın Allah'ın muradına ulaşamamak endişesiyle konuşmaktan kaçındıklarını ifade eden Herarî, Kur'an'ı kendi görüşüne göre yorumlayan bir imamın olabileceği düşüncesinin her çağ için geçerli olabileceğini ifade eder.³¹⁷ Herarî'nin bu açıklamaları tefsiri boyunca selef rivayetlerine neden bu denli önem verdiğini ve çoğu zaman tartışmaya açmadığını göstermektedir.

Herarî besmelenin Kur'an'dan bir âyet olup olmadığı hususunda sahâbeden rivayetleri ve sahâbe icmâını nakletmiştir. Herarî, ulemâ arasında besmelenin Fâtiha'nın ya da diğer surelerin bir ayeti olup olmadığı hususunda ihtilafın vâkî olduğunu ifade etmektedir. Buradan hareketle Ebû Hüreyre, Ali, İbn Abbas, İbn Ömer gibi sahâbenin önde gelenleri ile Saîd b. Cübeyr, Ata, ez-Zührî, İbn Mübârek ve bazı Mekke fukahasının besmelenin Kur'an'ı Kerim'in sûrelerinden bir âyet olduğuna dair görüşlerini nakletmektedir. Besmelenin Kur'an'dan bir ayet olmadığı hususunda ise Abdullah İbn Mes'ûd ve Basra Kurrasından Yakûb, Mâlik gibi ulemanın görüşlerine yer vermektedir. Onlar bu konuda Resûlullah'tan rivayet edilen Enes b. Mâlik hadisini delil getirirler: "Allah Resûlünün arkasında namaz kılıyordum. Ebu Bekir, Ömer, Osman Fâtiha'yı okumaya başladılar. Besmeleyi kıraatlerinin başında zikretmediler."³¹⁸ demiştir.³¹⁹

Herarî "Namazı dosdoğru kılın, zekâtı verin; önceden kendiniz için hayır olarak neyi takdim ederseniz, onu Allah katında bulacaksınız. Şüphesiz Allah, yaptıklarınızı

³¹⁶ Şâtıbî, *el-Muvâfakât*, 3/318-319.

³¹⁷ Herarî, *Mukaddime*, 51.

³¹⁸ Müslim, "Namaz", 399; Tirmizî, "Namaz", 2 (98).

³¹⁹ Herarî, *Hadâik*, 1/23-24.

görendir.” mealindeki Bakara Sûresi 110. âyetin tefsirinde Hz. Ömer’den rivayet edilen şu hadisi nakletmektedir: “Hz. Ömer bir gün Bakî Mezarlığına uğrayıp “Ya ehl-i gubûr! Bizde sizden haber var. Hanımlarınız evlendi. Evlerinize oturuldu. Mallarınız taksim edildi.” dedi. Ona gaipten bir cevap geldi. “Ya İbn Hattab! Bizden size haber var. Önden sadaka olarak ne gönderdiysek onu bulduk. Ne infak ettiyse ondan kazanç bulduk. Miras olarak geride ne bıraktıysak bizi hüsrana uğrattı.” dedi.” Herarî burada âyetin daha iyi anlaşılması için sahâbe kavli olan hadisi kaynak getirmiştir.³²⁰

Nisâ Sûresi 31. âyetin tefsirinde Herarî İbn Mes‘ûd’un tefsirine yer vermiştir. Herarî, âlimlerin büyük günahların sayısında ve anlamlarında farklılığa düştüklerini söylemiştir. İbni Mes‘ûd’un büyük günahla ilgili olarak dört husustan bahsettiğini aktarmıştır. Allah’ın rahmetinden ümit kesmek, Allah’ın ruhundan ümidini kesmek, Allah’ın hilelerinden emin olmak ve Allah’a şirk koşturmak. Hz. Ali ise şunları söylemiştir: Bunlar yedidir: Allah'a şirk koşturmak, bir canı öldürmek, namuslu bir kadına iftira atmak, yetimin malını yemek, faiz yemek, savaş gününde kaçmak, hicretten sonra dönmek. Übeyd b. Âmir ise büyük günahların yedi tane olduğunu her biri için Ali’nin Kur’ân’dan bir âyet okuduğunu söylemiştir.³²¹

Müfessir, sahâbeden İbn Abbas’ın rivayetlerini de tefsirinde kullanmaktadır. “الَّذِينَ يَسْتَحِبُّونَ /Onlar, dünya hayatını *âhirete tercih eden, Allah yolundan alıkoyan ve onu eğri göstermek isteyenlerdir; işte onlar derin bir sapkınlık içindedirler.*”³²² buyurulan ayetin tefsirinde İbn Abbas’ın şöyle dediğini nakletmiştir. “Onlar, ahireti hafife alarak dünyanın aciliyetleriyle meşgul olurlar. Bu, gerçek kâfirin özelliklerindendir. Zira o, dünyanın ve arzularının peşinde koşmak için gayret gösterir ve ahireti, onun peşinden gitmekte ihmalkâr davranarak, nefsinin arzularına karşı gelmenin ve şeriatle uyumlu hareket etmenin zorluk ve maliyetini göze almayarak terk eder. Gerçek mümin ise, sadece İslam adıyla yetinmemeli ve taklîdî imanla kendini tatmin etmemelidir. Çünkü taklîdî iman gerçek imanın aksine dalaletten arınmış değildir. Gerçek inanç ise, saf bir nurdur ve onda hiçbir değişiklik yoktur.” Herarî

³²⁰ Herarî, *Hadâîk*, 2/206.

³²¹ Herarî, *Hadâîk*, 6/41.

³²² İbrâhim 14/3.

âyetin yorumunda İbn Abbas'ın rivayetini vererek doğru bir şekilde anlaşılmasını amaçlamıştır.³²³

Allah Teâlâ İsrâ Sûresi 110. âyette şöyle buyurmuştur: “قُلِ ادْعُوا اللَّهَ أَوْ ادْعُوا الرَّحْمَنَ أَيًّا مَا تَدْعُوا / فَلَهُ الْأَسْمَاءُ الْحُسْنَىٰ وَلَا تَجْهَرُوا بِصَلَاتِكَ وَلَا تُخَافُوا بِهَا وَابْتَغِ بَيْنَ ذَلِكَ سَبِيلًا” / De ki: “İster Allah diyerek, ister Rahmân diyerek yakarın; hangisiyle yakarsanız olur, çünkü bütün güzel isimler O'na mahsustur.” Herarî, bu âyetin sebep-i nüzûlüne dair rivayeti İbn Abbas'tan nakille: “Bu âyet Allah Resûlü Mekke'de Muhtaf denen yerdeyken inmiştir. Resûllullah ashâbı ile namaz kılıyordu. Kur'ân okurken sesini yükseltti. Kur'ân'ı duyan müşrikler Kur'ân'a, Resule ve Kur'ân'ı getirene lanet etmeye başladılar. Bunun üzerine Allah yapılan hakarete cevap olarak bu âyeti indirdi.” rivayetine yer vermiştir.³²⁴

Herarî, Mâide Sûresi'nde “Kuşku yok ki iman edenlerin, insanlar içinde en amansız düşmanlarının Yahudiler ve şirk koşanlar olduğunu göreceksin. Yine, onlar arasında iman edenlere sevgi bakımından en yakın olanların da, “Biz Hristiyan'ız” diyenler olduğunu göreceksin. Çünkü bunların içinde (insafılı) keşişler ve rahipler vardır ve onlar büyüklük taslamazlar.” buyurulan 82. âyetin sebep-i nüzûlüne dair İbn Abbas'tan rivayetle şunları aktarmaktadır: “O halde her kabile, inananlar arasında olanlara düşmanlık ettiler ve inananlara işkence yaptılar. Allah Resûlü'nün kendi amcası Ebû Tâlib'in himayesinde bile müminleri korumak için gücü yetmemişti. Sonra Allah'ın elçisi Mekke'de müşriklerin artan zulmünü gördü ve henüz cihad emredilmemişti. Bu sebeple o Müslümanların oraya gidip Etiyopya topraklarına gitmelerini emretti. “Orada zulmetmeyen bir hükümdar vardır. Bu nedenle oraya gidin. Allah Müslümanlara bir çıkış yolu hazırlayacaktır.” dedi. “Osman b. Afvân ve eşi Rukiyye binti Rasulallah, Zübeyr b. Avvam, Abdullah b. Mes'ûd, Abdurrahman b. Avf, Ebû Huzeyfe b. Ukbe ve eşi Sühayle binti Suhayl b. Amr, Mus'ab b. Umeyr, Ebû Salme b. Abdül-As ve eşi Ümmü Salme binti Umeyye, Osman b. Maz'ûn, Amir b. Rabia ve eşi Leyla binti Ebî Haytame, Hatib b. Amr ve Suhayl b. Beyza, on bir erkek ve dört kadın, Allah'ın Müslümanlara bir çıkış yolu hazırladığı topluluktu. Onlar Etiyopya'ya doğru yola çıktılar ve bu, Hz. Peygamber'in ilk göçünün beşinci yılında Recep ayında gerçekleşti.”³²⁵

³²³ Herarî, *Hadâîk*, 14/325.

³²⁴ Herarî, *Hadâîk*, 16/234.

³²⁵ Herarî, *Hadâîk*, 8/17.

İbn Ebî Hâtîm'in İbn Abbas'tan cehennemin yedi kapısından bahseden nakli Herarî'nin yer verdiği İbn Abbas rivayetlerinden bir diğeridir. "Cehennem yedidir. Bunlar Cehennem, Sa'ır, Lazzâ, Hutâme, Sakar, Cahîm, Hâviyedir. O ki en aşağısıdır. Ehlinin çokluğundan Cehennem'in yedi kapısı vardır. Her katman arasında kapı; her kapının üstünde kapı vardır."³²⁶

1.4. KUR'ÂN'IN TÂBÎÛN KAVLIYLE TEFSİRİ

Sahâbeden sonra gelen nesil tabiûn nesli olarak adlandırılmaktadır. Tabiûn nesli Müslümanların Arap yarımadası dışında, fetih politikalarının geliştiği asırda aktif rol almıştır. Fetihlerle hicret ettikleri şehirlerde medreseler kuran sahâbilerin yetiştirdiği bu nesil Arap milliyeti dışından mevalî olarak isimlendirilen bir zümreydi. Bu kişiler Kur'ân tefsirinde temayüz eden kişiler olarak sahâbeden semaen ilimleri kesbetmişlerdir. Onların hadis, fıkıh, tefsir gibi ilimlerde ünlerinin yayılması sahâbilerin kurduğu medreselerde ünleri yayılan muallimler olmuşlardır. Tabiûn nesli tefsir tarihinde ciddi değişikliklerin yaşandığı ilimlerin teşekkül sürecine tekabül etmektedir.³²⁷ İşte tabiûn neslinin bu öneminden ve isnadın önemli halkasını oluşturan bu neslin rivayetlerinden istifade etmek zaruri olmuştur.

Herarî, sûrelerin Mekkî-Medenî oluşlarına dair rivayetleri tabiîlerden nakille aktarmıştır. Örneğin İsrâ Sûresi'nin sekiz ayet dışında Mekkî olduğunu Katâde'den nakille aktarmıştır.³²⁸ "وَمَنْ لَمْ يَحْكَمْ بِمَا أَنْزَلَ اللَّهُ فَأُولَئِكَ هُمُ الْكَافِرُونَ", "وَمَنْ لَمْ يَحْكَمْ بِمَا أَنْزَلَ اللَّهُ فَأُولَئِكَ هُمُ الْكَافِرُونَ" buyurulan Mâide Sûresi 44, 45 ve 47.

âyetlerinin Benî Kurayza ve Benî Nadr Yahudileri hakkında indirildiğini ifade eden Herarî, bu üç ayet hakkında Mücâhid'in "Kim Allah'ın kitabını reddederek indirdiği hükmü terk ederse o kâfir, zâlim ve fâsıktır." dediğini nakletmiştir.³²⁹

Zümer Sûresi 33. âyette "وَالَّذِي جَاءَ بِالصِّدْقِ وَصَدَّقَ بِهِ أُولَئِكَ هُمُ الْمُتَّقُونَ / Gerçeği getiren kişiye ve onu tasdik edene gelince, işte takvâ sahipleri onlardır." buyurulmaktadır. Herarî âyetin

³²⁶ Herarî, *Hadâik*, 15/66.

³²⁷ İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi* (Ankara: Fecr Yayınevi, 2014), 91; Gümüş, *Kur'ân Tefsirinin Kaynakları*, 1990, 82-83.

³²⁸ Herarî, *Hadâik*, 16/5.

³²⁹ Herarî, *Hadâik*, 31/307.

tefsirinde Mücahid, “Gerçeği getiren kişi”nin Resûlullah, “tasdik eden”in ise Ali b. Ebî Talip olduğunu ifade etmiştir. Süddî’nin sıdkı getirenin Cebrail, tasdik edenin ise Resûlullah olduğunu, Katâde ve Mukatil’in sıdkı getirenin Hz. Muhammed, tasdik edenin ise müminler olduğu görüşünde olduğunu ifade etmiştir.³³⁰ Kıraatlerin okuyuşlarıyla ilgili olarak da Mücahit’in rivayetlerine başvurmuştur. “ذُرِّيَّةٌ مِّنْ حَمَلْنَا مَعَ نُوحٍ” buyurulan İsrâ Sûresi 3. âyetinde “ذُرِّيَّةٌ”³³¹ şeklinde Zeyd b. Sabit’ten rivayetle Mücahid’in fethayla okuduğunu nakletmiştir.

Herarî bazı âyetlerin sebep-i nüzûl bilgisine dair tabiûndan nakillere yer vermiştir. Örneğin Zümer Sûresi 9. âyetinde İkrime’nin rivayetine yer vermektedir. Âyet “أَمَّنْ هُوَ قَانَتْ / آتَاءَ الْإِيلِ سَاجِدًا وَقَائِمًا يَخْذُرُ الْآخِرَةَ وَيَرْجُوا رَحْمَةَ رَبِّهِ (Bu adam mı,) yoksa âhiret kaygısıyla ve rabbinin rahmetine nâil olma ümidiyle gece vakitlerinde secde ederek, ayakta durarak kendini ibadete veren kişi mi (daha iyi)?” buyurulan kişinin kim olduğu hususunda İkrime’nin Ammâr b. Yâsir hakkında indiğini söylemiştir.³³²

Herarî “Oysa onlar üzerinde onun hiçbir zorlayıcı gücü yoktu. (Şeytana, kendine uyanları ayartma fırsatı vermemiz ise) sadece, âhirete inananı ona şüpheyle bakandan ayırt etmemiz içindir. Rabbin her şeyi görüp gözetir.”³³³ buyurulan âyetin tefsiriyle ilgili Hasan-ı Basrî’nin tefsirine müracaat etmiştir. Herarî bu âyeti İblis’in bu kavim üzerinde onları saptırması için bir delili yok olmasına rağmen biz, onları sınamak ve denemek istedik ki ahirete inananlarla, ödül ve cezaya inananlar, ahiretten şüphe duyanlar ve ödül ile ceza hakkında ikna olmayanlar arasındaki durum ortaya çıkması manasında özetlemiştir. Hasan-ı Basrî’nin “Allah onlara bir değnek ile vurmadı, onları hiçbir şeye zorlamadı. Bu sadece onların içine düştüğü bir aldanma ve umutlardı; İblis onları bunlara davet etti ve onlar da bu davete yanıt verdiler ve doğruluktan saptılar.”³³⁴

Muhammed Emîn el-Herarî “O ki bizi lutfuyla sonsuza kadar kalınacak yurda yerleştirdi. Orada artık biz ne bir yorgunluk duyuyoruz ne de bize bir bıkkınlık gelir.”³³⁵ âyetinin tefsirinde müfessir, “Allah’tan ancak O’nun büyük kudretini her istediği şey üzerinde

³³⁰ Herarî, *Hadâik*, 25/10.

³³¹ Herarî, *Hadâik*, 16/21.

³³² Herarî, *Hadâik*, 24/476.

³³³ Sebe 34/20.

³³⁴ Herarî, *Hadâik*, 23/247.

³³⁵ Fâtır 35/28.

bilecek kadar bilenlerin korkup, O'nun cezasından sakınmak için itaat ettiği anlamına gelir.” demektedir. Çünkü bunu bilen bir kişi, isyan ettiği takdirde Allah'ın cezasına uğrayacağını kesinlikle bilir, bu yüzden O'ndan korkar ve cezalandırılacağı endişesiyle. O'nu yüceltir.” demektedir. Hasan el-Basrî, “Bilgin, gizlide Rahman'dan korkan, Allah'ın razı olduğu şeyleri arzulayan ve Allah'ın hoşnut olmadığı şeylerden kaçınandır.” demesinin ardından âyeti okumuştur.³³⁶

Herarî tabiûndan Süfyân es-Sevrî'nin rivayetlerine de müracaat etmiştir. “*Yürüyüşünde ölçülü ol, sesini yükseltme; çünkü seslerin en çirkinini eşeğin anırmasıdır.*”³³⁷ âyetinde insanlar seslerini yükseltip konuştukları zaman en çirkin ses, eşeğin sesidir; yani anırma sırasında sesini, eşek sesini yükselttiği gibi yükseltir. Süfyan es-Sevrî demiştir ki: “Her şeyin sesi tesbih etmektir, ancak eşeklerin sesi hariç. Çünkü eşekler şeytanı gördüklerinde bağırlarlar. Hadiste geçtiği üzere, eşeklerin anırdığını duyduğunuzda Allah'a şeytandan sığınınız, çünkü onlar bir şeytan görmüştür. Horozların çığlığını duyduğunuzda ise O'nun lütfundan isteyin, çünkü onlar bir melek görmüştür.” Müfessire göre hadis, salih kişilerin varlığında rahmetin indiğine ve dua edilmesinin müstahap olduğuna; günahkârların arasında ise gazabın indiğine ve şeytandan sığınmanın müstahap olduğuna işaret etmiştir.³³⁸

1.5. KUR'ÂN'IN ARAP ŞİİRİYLE İSTİŞHÂD EDİLEREK TEFSİRİ

İslâm öncesi şiir, Araplarda önemli bir yere sahipti. Arap toplumu savaşta düşmana hiciv dolu nazım söylerken barış zamanında kıvanç ve övgü için şiir dizerdi. Şiir zevkini geliştirecek durumlardan biri de Ukâz, Zülmecâz gibi panayırlarda hakemler eşliğinde şiir yarışmalarının gerçekleştirilmesiydi. İslâm sonrasında ise bu durum devam etmiş özellikle Medine şiirin ve musikinin olgunlaşması için uygun bir ortam olmuştur.³³⁹

İstişhâd “Önceki sözün doğruluğuna delil teşkil eden ve ona bir misal konumunda olan söz getirmektir” manasına gelmektedir. Araplarda sarf ve nahiv ilminin yanı sıra lügat çalışmalarında Arap kavlinden kıyas şeklinde yaygın bir kullanımdır. Hicri ikinci asırda Kur'ân ile irtibatlı olarak Arap dil ilimlerinin müstakil çalışmaları ile eş zamanlı olarak

³³⁶ Herarî, *Hadâik*, 23/409-410.

³³⁷ Lokman 31/19.

³³⁸ Herarî, *Hadâik*, 22/255.

³³⁹ İsmail Durmuş, “Şiir”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/144-145; Araplarda şiirin gelişimini sağlayan faktörler için bk. Ferruh Kahraman, *Araplarda Şiir* (Ankara: Fecr Yayınevi, 2023), 220-244.

Arap şiirinin nahiv ekollerinin gayretleriyle tedvin edildiğini söylemek mümkündür.³⁴⁰ Zemahşerî, İbn Abbâs'ın kadim Arap şiirini ezbere bildiğini ve Arap dilinin sırlarına vakıf olduğunu ifade ederek onun Kur'an'da açıklığa kavuşturamadığı lafızla ilgili durumlarda Arap şiirine yönelmesi hususundaki ifadelerine yer vererek Arap şiirinin önemine vurgu yapmaktadır.³⁴¹

Kur'an âyetlerinin manalarının açığa çıkması için Arap şiiriyle istişhâd metodu Kur'an tefsirinin başlıca kaynakları arasında yer alır.³⁴² İslâmiyet sonrasında Kur'an'ın Arap dışındaki milletlerle karşılaşması halinde dildeki bozulmaları önlemek ve yabancılara Kur'an'ı öğretmek amacıyla şiirden faydalanılmıştır. Kur'an âyetlerinin manasının açığa çıkması için soran kişiye Hz. Ömer'in Arapların divanlarına başvurmasını söylediği rivayeti nakleden Herarî, İbn Abbas'a bir kişinin Müddesir Sûresinde yer alan “وَيْبَاكَ فَطَهْرٌ”³⁴³ buyurulan 4. âyetinin manasını sorması üzerine Ğaylan es-Sekafî'nin *فإني بحمد الله لا ثوب* *Hamd olsun ki, övgü Allah'a aittir. Ben, ne bir haksızlık elbisesi giydim, ne de bir kötülükten etkilendim* şiiriyle istişhâd ettiğine dair örneği vermiştir.³⁴³

Herarî, âyetlerin ve âyette geçen kelimelerin manasını açıklamak, kelimenin sarf ve nahvini açıklamak, Kur'an'ın tekrar gibi Arap dilinde yer alan üslûbunu delillendirmek amacıyla şiirle istişhâd metodunu kullanmaktadır. Cahiliye şairlerinden İmru'ül-Kays, Antere b. Şeddâd (ö. 614 [?]); ilk İslâm dönemi muhadramûn şairlerinden Ka'b b. Zühayr (ö. 24/645 [?]), Hassân b. Sâbit (ö. 60/680 [?]), Hansâ (ö. 24/645) gibi şairlerin şiirlerine yer verir.

1.5.1. Âyetin Manasını Desteklemek İçin

Herarî'nin, âyetin manasını açığa çıkarmak için şiirle istişhâd ettiğine dair şu âyet örnek verilebilir: “*Namazı kılın, zekâtı verin. Önceden kendiniz için ne hayır yaparsanız onu*

³⁴⁰ Harun Ögmüş, “Tefsirde Şiirle İstişhâd Açısından Hicri 2. Asrın Önemi”, *Tarihten Günümüze Kur'an İlimleri ve Tefsir Usûlü*, ed. Bilal Gökçür vd. (İstanbul: İlim Yayma Vakfı Kur'an ve Tefsir Akademisi, 2009), 347-348.

³⁴¹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/56.

³⁴² Tefsirlerde şiirle istişhâda dair çalışmalar için bk. Harun Ögmüş, “İbn Atiyye'nin Tefsirinin Şiirle İstişhâd Yöntemi Açısından Değeri”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20 (2009), 77-94; Veli Kayhan, *Kur'an'ı Tefsirde Usûl ve Gerekli İlimler* (Bursa: Kurav Yayınları, 2007); Mehmet Kaya, “Hak Dini Kur'an Dili Tefsirinde Şiirle İstişhâd”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 17/1 (2017), 9-41; Abdullah Bedeva, “İbn 'Âşûr'un Tefsirinde İstişhâd Yöntemi”, *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11 (2018), 311-331.

³⁴³ Herarî, *Mukaddime*, 42.

Allah katında bulursunuz. Şüphesiz Allah yaptıklarınızı eksiksiz görür.” buyurulan Bakara Sûresi 110. âyetinin tefsirini yaparken şu dizeleri örnek vermiştir:³⁴⁴

سَابِقُ إِلَى الْخَيْرِ وَبَادِرُ بِهِ ... فَإِنَّمَا خَلَفَكَ مَا تَعْلَمُ
قَدِمَ الْخَيْرَ فَكُلْ أَمْرِي ... عَلَى الَّذِي قَدَّمَهُ يَقْدُمُ

Hayra koş ve onun için acele et. Çünkü arkana yaptığın kalacak.

Hayrı öncele. Hayrı önceleyen her kimse onu bulur.

قَدِمَ لِنَفْسِكَ قَبْلَ مَوْتِكَ صَالِحًا ... وَاعْمَلْ فَلَيْسَ إِلَى الْخُلُودِ سَبِيلُ

Ölmeden önce nefsin için salih amel işle. Sonsuzluğa başka bir yol yoktur.

Herarî, âyetin tefsirinde hayırlı işlerle amel edip salihlerden olmaya çalışmak gerektiğine dair şiiri, âyetin daha iyi anlaşılması için delil getirmeyi gerekli görmüştür.

Âl-i İmrân 42 âyetin tefsirinde “*Melekler şöyle demişti: “Ey Meryem! Allah seni seçti, seni tertemiz kıldı ve seni bütün dünyadaki kadınlara üstün eyledi.”* buyurularak Hz. Meryem’in fazileti hususunda diğer kadınlara olan üstünlüğünü belirtmiştir. Herarî âyeti tefsir ederken şu şiiri örnek getirmiştir:³⁴⁵

فُضِّلِي النِّسَاءَ بِنْتُ عِمْرَانَ فَفَاطِمَةُ ... خَدِجَةُ ثُمَّ مَنْ قَدْ بَرَأَ اللَّهُ

Kadınların en hayırlıları İmran Kızı, Fatıma, Hatice Sonra da Allah’ın temiz kıldığı kimse (Hz. Aişe)

Herarî’nin istişhâd ettiği bu şiir, âyetin manasını desteklemek için getirdiği bir Arap şiiri örneğidir.

Muhammed Emîn el-Herarî’nin âyetin manasını ortaya çıkarmak için Arap şiirinden örnek getirdiği Enfâl Sûresi 46. âyette şöyle buyurulmaktadır:

“*وَأَطِيعُوا اللَّهَ وَرَسُولَهُ وَلَا تَنَازَعُوا فَتَفْشَلُوا وَتَذْهَبَ رِيحُكُمْ وَاصْبِرُوا إِنَّ اللَّهَ مَعَ الصَّابِرِينَ*” *Allah ve resulüne itaat edin, birbirinize düşmeyin, sonra zayıflarsınız ve zaferi elden geçirirsiniz. Sabredin, kuşkusuz Allah sabredenlerle beraberdir.”* âyette geçen “*وَتَذْهَبَ رِيحُكُمْ*” ifadesinde “hareketli hava” hakiki manasında olduğunu fakat kuvvet ve güçten istiare olduğunu

³⁴⁴ Herarî, *Hadâik*, 2/205,206.

³⁴⁵ Herarî, *Hadâik*, 4/299.

ifade etmektedir. Hakikat manasında da “ريح” denizleri dalgalandırıp ağaçları yerinden söküp kaleleri yıkacak bir güce sahiptir. Bu nedenle devlet, kuvvet manasından istiareddir. Şairin şu sözünde kelime bu manada kullanılmıştır.³⁴⁶

إِذَا هَبَّتْ رِيَاخُكَ فَاعْتَنَمَهَا... فَإِنَّ لِكُلِّ عَاصِفَةٍ سَكُونًا

Rüzgârın eserse, onu değerlendir çünkü her fırtınanın bir sakinliği vardır.

Müfessir, bu şiirde rüzgâr kelimesinin güç kuvvet manasında kullanıldığına dair bir örnek olduğunu ifade etmiştir. Herarî'nin âyetin manasını açığa çıkarmak için şiirle istişhâd ettiği bir diğer örnek şöyledir:

“...فَقَدْ شَغَفَهَا حُبًّا (Yûsuf'un) sevdası kalbine işlemiş!”³⁴⁷ âyetinin tefsirinin manasını açıklamak için şu şiir ile istişhâd etmiştir.³⁴⁸

الله يَعْلَمُ أَنَّ حُبَّكَ مِنِّي... فِي سَوَادِ الْفَوَادِ وَسُطِّ الشَّغَافِ

Allah biliyor ki senin aşkın kalbimin en derinindedir.

Âyette ifade edilen Hz. Yusuf sevgisinin, aşkın en yüce hali olduğunu şiirle açıklamıştır.

1.5.2. Kelimenin Manasını Desteklemek İçin

Herarî kelime manasını açıklamak için Arap şiirinden delil getirmiştir:

Enbiyâ Sûresi 95. âyette “وَحَرَامٌ عَلَى قَرْيَةٍ أَهْلَكْنَاهَا أَنَّهُمْ لَا يَرْجِعُونَ”/Helâk ettiğimiz bir belde için artık dönüş imkânsızdır; onlar geri dönemeyeceklerdir.” buyurulmaktadır. Herarî, âyette ilk olarak köy halkının yaptıkları kötülüklerden dolayı geri dönmesinin imkânsızlığını beyan ettiğini ve “حَرَامٌ” kelimesinin imkansız manasına geldiğini belirtmiştir. Müfessire göre bu topluluğun, helak olmaları, kötü davranışlarından dolayı ahirette cezalandırılmaları kaçınılmazdır. Bir diğer mana, kelimenin vacip anlamına gelmesidir. Herarî bu mananın açığa çıktığı Muhadramûn şairlerinden Hansâ'nın şu şiirini delil getirir.³⁴⁹

وَأَنَّ حَرَامًا لَا أَرَى الدَّهْرَ بَاقِيًا... عَلَى شَجْوِهِ إِلَّا بِكَيْتٍ عَلَى صَخْرٍ

³⁴⁶ Herarî, *Hadâik*, 11/23.

³⁴⁷ Yûsuf 12/30

³⁴⁸ Herarî, *Hadâik*, 13/302.

³⁴⁹ Herarî, *Hadâik*, 18/186.

Bu hayatta herhangi bir kişi sebep için ağlarsa benim görevim onunla Sahr (abim) için ağıt yakacağım Bu hayat boyunca üzgün biri gördüğümde abim için ağlamak bana vaciptir

Herarî'nin Bakara Sûresi “ وَأَشْرَبُوا فِي قُلُوبِهِمُ الْعِجْلَ بِكُفْرِهِمْ ”/İnkârları yüzünden kalpleri buzağı sevgisiyle dopdoluydu.” buyurulan 93. âyette belâgatı açıklarken buzağı sevgisinin tıpkı lezzetli bir şarap içmeye benzetilmesini muhadramun şairlerinden Ka'b b. Zühre'nden naklettiği şu şiirle istişhâd getirmiştir:

فَصَحَوْتُ عَنْهَا بَعْدَ حُبِّ دَاخِلٍ ... وَالْحُبُّ يَشْرِبُهُ فَوَازُكَ دَائِمًا

Ona içsel bir sevgiyle uyandın ve sevgiyi kalbin her zaman içer.

Şiirle istişhâd ettikten sonra Herarî, buzağı sevgisi sadece içkiyle ifade edilmiştir, yemekle değil; çünkü su içmek, organlara nüfuz ederek onlara kadar ulaşırken ancak yiyecek organlara bu şekilde nüfuz etmeyeceğinden dolayı âyette “أَشْرَبُوا” ifadesinin tercih edildiğini ifade etmektedir.³⁵⁰

Müfessirin şiirden delil getirdiği bir diğeri olan En'âm Sûresi 98. âyette şöyle buyurulmaktadır: “وَهُوَ الَّذِي أَنْشَأَكُمْ مِنْ نَفْسٍ وَاحِدَةٍ فَمُسْتَقَرٌّ وَمُسْتَوْدَعٌ قَدْ فَضَّلْنَا الْآيَاتِ لِقَوْمٍ يَفْقَهُونَ”/O, sizi bir tek nefisten yaratmıştır. (Sizin için) bir kalma yeri, bir de emanet olarak konulacağınız yer vardır. Gerçekten biz, derinlemesine düşünen bir topluluk için kanıtları birer birer açıkladık.” Herarî âyette geçen kelimenin manasının anlaşılabilmesi için şiirle istişhâd metodunu kullanmıştır. “مُسْتَوْدَعٌ” lafzını şu şiirle açıklamıştır:³⁵¹

وَأِنَّمَا أُمُّهَاتُ النَّاسِ أَوْعِيَةٌ ... مُسْتَوْدَعَاتٌ وَلِلْآبَاءِ أَبْنَاءُ

Anneler babaların oğullarına bir yuvadır.

Herarî “وَفَوْقَ كُلِّ ذِي عِلْمٍ عَلِيمٌ”³⁵² âyetinde ذِي harfi için üç vecihten bahsetmektedir. Bunlardan ilki, ذِي'nin ziyade olduğunu ifade eden veçhi açıklamak için Emevî şairlerinden el-Kumâit b. Zaid'in (v. 60) إِلَيْكَ ذَوِي آلِ النَّبِيِّ şiirini delil getirmiştir.³⁵³

³⁵⁰ Herarî, *Hadâik*, 2/184.

³⁵¹ Herarî, *Hadâik*, 8/498.

³⁵² Yûsuf 12/76.

³⁵³ Herarî, *Hadâik*, 14/79.

“Ondan ümitlerini kesince görüşmek üzere bir kenara çekildiler./ فَلَمَّا اسْتَيْسُّوا مِنْهُ خَلَصُوا”³⁵⁴ âyetinde نَجِيًّا kelimesinin anlamının “istişare için görüşmek” manasında olduğunu belirtip açıklamak için Lebîd b. Rebîa’nın (ö. 40 veya 41/660 veya 661) şu şiirini delil getirmiştir:³⁵⁵

وَشَهِدْتُ أَنْجِيَّةَ الْإِفَاقَةِ عَالِيَا ... كَعْبِي وَأَزْدَاؤُ الْمُلُوكِ شُهُودًا

Girdiğim meclislerde önemli bir kişiydim. Buna krallar bile şahittir.

Benzer şekilde Herarî Şuarâ Sûresi 5. âyette “وَإِنِّي خِفْتُ الْمَوَالِي مِنْ وَرَائِي وَكَانَتِ امْرَأَتِي عَاقِرًا فَهَبْ”³⁵⁶ /Doğrusu ben, arkamdan iş başına geçecek olan yakınlarımdan endişe ediyorum; karım da kısırdır. Tarafından bana yerimi alacak bir halef ver; o, Ya ‘kûb hânedanına da vâris olsun; rabbim, onu rızana erdir!” şeklinde geçen “الْمَوَالِي” lafzının manasını açıklamaktadır. Müfessir, lafzın Araplarda kişinin amcaoğulları tarafından varisleri ve akrabalarını ifade etmek için kullanıldığını belirtmektedir. Mananın daha iyi anlaşılması için Araplardaki bu isimlendirmeyi şairin şu şiirini örnek getirerek açıklamaktadır:

مَهْلًا بَنِي عَمِّنَا مَهْلًا مَوَالِينَا ... لَا تَنْبُشُوا بَيْنَنَا مَا كَانَ مَذْفُونًا

Bekleyin! Amcamın çocukları bekleyin! Ey akrabalarımız gömdüğümüz şeyi tekrar aramıza çıkarmayın.

Kamûs’tan nakille kelimenin cem’inin “مولى” olduğunu köle, efendi, azad eden, azad edilen, amcaoğlu, müttefik, komşu, arkadaş manalarına geldiğini ifade etmektedir.³⁵⁶

Bakara Sûresi 30. âyette şöyle buyurulmaktadır: “وَإِذْ قَالَ رَبُّكَ لِلْمَلَكَةِ إِنِّي جَاعِلٌ فِي الْأَرْضِ خَلِيفَةً”³⁵⁷ /Hani rabbim meleklere, “Ben yeryüzünde bir halife yaratacağım” demişti.” Herarî âyetin tefsirinde “الْمَلَكَةُ” kelimesinin “الْأُلُوكُ” kelimesinden türediğini ve “الرسالة” manasında olduğunu ifade etmiş, Lebîd’in şu dizeleriyle istişâd etmiştir:³⁵⁷

³⁵⁴ Yûsuf 12/80.

³⁵⁵ Herarî, *Hadâik*, 14/80.

³⁵⁶ Herarî, *Hadâik*, 17/126.

³⁵⁷ Herarî, *Hadâik*, 1/289.

وْغَلَامَ اَرْسَلْتُهُ اُمُهُ ... بِالْوَكِّ فَبَدَّلْنَا مَا سَأَلَ

Annesinin elçi olarak gönderdiği çocuğa istediğini bol bol verdik.

Âyette geçen kelimenin manasını şiirle açıkladığı bir diğer örnek A‘raf Sûresi 118. âyetin tefsirindedir. Âyette şöyle buyurulmaktadır: “ وَأَوْحَيْنَا إِلَىٰ مُوسَىٰ أَنْ أَلْقِ عَصَاكَ فَإِذَا هِيَ تَلْقَفُ مَا ”
يَأْفِكُونَ/Biz de Mûsâ’ya “Asânı at!” diye vahyettik. Bir de baktılar ki bu, onların uydurduklarını yakalayıp yutuyor!”. Âyetin daha iyi anlaşılması için Herarî, şu Arap şiirini örnek getirmiştir:³⁵⁸

أَنْتَ عَصَا مُوسَى الَّتِي لَمْ تَزَلْ ... تَلْقَفُ مَا يَأْفِكُهُ السَّاحِرُ

Sihirbazların uydurduklarını yakalayıp yutan Musa ’nın âsâsı sensin.

Muhammed Emîn el-Herarî, Enfâl Sûresi 1. âyette bulunan “الْأَنْفَالِ” kelimesinin manasını açıklamak için Antere b. Şeddâd’ın şu şiiri ile istişhâd etmiştir:

إِنَّا إِذْ اخْتَمَرْنَا الرِّعَىٰ نَرَوِي الْقَنَا ... وَ نَعْفُ عَنْهُ مَقَاسِمِ الْأَنْفَالِ

Savaş kızıştığında kılıçlarımızı suluyoruz. Ganimet paylaşmaya gelince biz geri dururuz.

Herarî şiirin devamına اي الغنائم açıklamasını ekleyerek manayı şiir ile delillendirmiştir.³⁵⁹

1.5.3. Sarf İlmi Açısından Tahlîli

Herarî kelimelerin iştikâkına dair açıklamalarda bulunup ardından şiirden örnek getirerek tefsir yapmaktadır. “إِنِّ الدِّينَ أَمْتُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ كَانَتْ لَهُمْ جَنَّاتُ الْفِرْدَوْسِ نُزُلًا”/İman edip dünya ve âhiret için yararlı işler yapanlara gelince, onlar için de konak olarak firdevs cennetleri vardır.” Kehf Sûresi 107. âyetinde geçen “الفردوس” kelimesine “üzüm bağları ve türlü otların bittiği bahçe” ya da “açık, geniş, müstakil” manası vermektedir. Müfessire göre bu kelime köken itibariyle Arapça, Latince, Süryanice veya Arapça olabilir. Kelimenin Arapça kökenli olduğuna dair bir görüş vardır. Hassân b. Sâbit’in şu beytini buna delil getirmiştir:

³⁵⁸ Herarî, *Hadâik*, 10/59.

³⁵⁹ Herarî, *Hadâik*, 10/362.

وَأَنَّ ثَوَابَ اللَّهِ كُلَّ مُوَحِّدٍ ... جَنَّاتٍ مِنْ الْفَرْدَوْسِ فِيهَا يُخَلَّدُونَ

Allah muvahhid kimseyi içinde sonsuz kalacağı Firdevs cennetleriyle mükâfatlandırır.

Herarî, Ebû Hayyân'ın bu kelimenin Hassân b. Sâbit'in şiiri haricinde geçmediğini bu nedenle kelimenin bu haliyle Arapça olduğu düşüncesinin doğru olmadığını Ümeyye b. Ebi Salt'ın (ö. 5/626) şiirini getirerek delillendirdiğini³⁶⁰ nakletmiştir:

كَأَنْتَ مَنَازِلُهُمْ إِذْ ذَاكَ ظَاهِرَةٌ ... فِيهَا الْفَرَادِيسُ الْقَوْمُ وَالْبَصَلُ

Onların evlerinde sarımsak ve soğan bağlarının olduğu görülüyordu.

Herarî, “الفردوس” kelimesinin “الفردوس” lafzının çoğulu olduğunu cennete nispet edilen bahçeler manasında bu şiirde geçtiğini ifade etmiştir.³⁶¹

Herarî, âyette geçen kelimenin sigasını ortaya çıkarmak için Arap şiirinden örnekler sunmaktadır. Onlardan biri “قَالُوا أَرْجِهْ وَأَخَاهُ وَأَرْسِلْ فِي الْمَدَائِنِ حَاشِرِينَ” / Dediler ki: “Onu da kardeşini de beklet; şehirlere toplayıcılar (memurlar) yolla.”³⁶² A‘raf Sûresi’nde geçen “الْمَدَائِنِ” kelimesinin “مدينة” kelimesinin çoğulu olduğunu ve فعيلة vezninde zaid bir ya ile okunduğunu ifade etmektedir. Şu nazımda ifade edildiği gibi kelimenin ceminde ya harfi kalp etmiştir.³⁶³

وَالْمَدُّ زَيْدٌ ثَالِثًا فِي الْوَاحِدِ ... هَمْزًا يُرَى فِي مِثْلِ كَالْفَلَاذِدِ

Tıpkı كَالْمَدُّ kelimesinde de olduğu gibid tekilken üçüncü harf med olduğu için çoğul halde eliften sonra hemze gelir.

A‘raf Sûresi’ndeki “وَالَّذِينَ يُمَسِّكُونَ بِالْكِتَابِ وَأَقَامُوا الصَّلَاةَ إِنَّا لَا نَضِيعُ أَجْرَ الْمُضْلِحِينَ” / Kitaba sımsıkı sarılıp namazı dosdoğru kılanlar var ya, işte böyle iyiliğe çalışanların ecrini biz asla zayi etmeyiz.”³⁶⁴ âyetinde geçen “يُمَسِّكُونَ” kelimesinin iki lügatteki kullanımını Kab b. Züheyr şu şiirde cemetmiştir.³⁶⁵

³⁶⁰ Ebû Hayyân, *Bahru'l-Muhît*, 1/108.

³⁶¹ Herarî, *Hadâik*, 17/75-76.

³⁶² el-A‘raf 7/111.

³⁶³ Herarî, *Hadâik*, 10/76.

³⁶⁴ el-Ar‘âf 7/170.

³⁶⁵ Herarî, *Hadâik*, 10/204.

فَمَا تَمْسُكُ بِالْعَهْدِ الَّذِي زَعَمْتَ ... إِلَّا كَمَا يُمْسِكُ الْمَاءُ الْغَرَائِلُ

Verdiği sözler elekten dökülen su gibidir.

Herarî “وَلَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ مِنْ صَلْصَالٍ مِنْ حَمَإٍ مَسْنُونٍ” *Andolsun biz insanı şekillenebilir özlü balçıktan, (şekil verilip) kurutulmuş çamurdan yarattık*³⁶⁶ âyetinin tefsirinde “حَمَإٍ” lafzının su ile yakınlığından dolayı kelimeye “rengi değişmiş siyah çamur” manasını vermektedir. Müfessir bir grubun kelimenin tekili için حمأة kelimesinin mimin harekesiyle olduğuna dair görüşünü nakleder. Buna karşılık müfessir, Ebû Ubeyde’nin de içinde bulunduğu bir diğer grubun Araplarda bu kelimenin mimin cezimiyle kullanıldığına dair görüşünü belirtir. Ebu’l-Esved’in şu mısraını buna delil getirir:

يَجِيءُ بِمِلْئِهَا طَوْرًا طَوْرًا ... يَجِيءُ بِحَمَاءٍ وَقَلِيلِ مَاءٍ

Senin kabın bazen dolu su getirir bazen de biraz çamur biraz su getirir.

Müfessir, kelimenin iki harekeyle de imkânına dair görüşlere yer verdikten sonra âyetten farklı kullanımına Arap şiirinden örnek getirmiştir.³⁶⁷

1.5.4. Nahiv İlmi Açısından Tahlîli

Muhammed Emîn el-Herarî, âyette geçen kelimenin nahvini açıklamak için Arap şiirinden delil getirmiştir. “قَالُوا بَلَىٰ شَهِدْنَا أَنْ تَقُولُوا يَوْمَ الْقِيَمَةِ إِنَّا كُنَّا عَنْ هَذَا غَافِلِينَ” *Elbette öyle!* Tanıklık ederiz” dediler. Böyle yaptık ki kıyamet gününde, “Bizim bundan haberimiz yoktu” demeyesiniz.” buyurulan A‘raf Sûresi 172. âyetin ‘irâbını yaparken “بلى” lafzının öncesinde zikredilen nefyi isbâtın cevabı olan harf olduğunu ifade eden müfessir, bu harfin mahzûf olan cevabın yerine kaim edildiğini belirtmiştir. Böylece “بلى انت ربنا” manasının takdir edildiğini söylemektedir. Herarî, بلى’ nin kullanımıyla ilgili Ebherî’nin şiirine yer vermiştir.³⁶⁸

بَلَىٰ حَرْفُ جَوَابٍ لَكِنَّهُ ... يَصِيرُ إِثْبَاتًا كَذَا قَرَرُوا

³⁶⁶ el-Hicr 15/26.

³⁶⁷ Herarî, *Hadâik*, 15/86.

³⁶⁸ Herarî, *Hadâik*, 10/220.

نَعَمْ لَتَقْرُرَ الَّذِي قَبْلَهَا ... إِبْتِاتًا أَوْ نَفْيًا كَذَا حَزْرُؤُا

Bela, cevap harfidir. İsbat içindir. Böyle karar vermişlerdir.

Evet, önce söyleneni ispat ya da nefy içindir. Böyle karar vermişlerdir.

Herarî ³⁶⁹”وَمَا كَانَ اللَّهُ لِيُضَيِّعَ إِيمَانَكُمْ“ âyetinde bulunan lââm-u cuhdun kânenin gizli haberine muallak olduğunu takdiren مَرِيدًا لِلَّهِ مَرِيدًا لِإِضَاعَةِ إِيمَانِكُمْ şeklinde haberinin sarahaten olduğunu ifade etmiştir. Bu ‘irâbın Basralılara ait olduğuna dair şu şiiri delil getirmiştir:

سَمَوْتَ وَلَمْ تَكُنْ أَهْلًا لِتَسْمُو

Sen yükseldin ama bu makamların ehli değilsin

Bu örnekte olduğu gibi haber sarahaten lââmdan önce getirilir. Kûfelilere göre ise lââm ve sonrasındaki müzari fiil haber mahallindedir ve haberi takdir etmek gerekmez. Çünkü lââm, tekid lââmıdır. Bu konuda detaylı açıklama için kendi eserine yönlendirmektedir.³⁷⁰

Benzer bir örnek olarak ³⁷¹”مَنْ كَانَ يُرِيدُ الْحَيَاةَ الدُّنْيَا وَزِينَتَهَا نُوفَ إِلَيْهِمْ أَعْمَالُهُمْ فِيهَا وَهُمْ فِيهَا لَا يُخْسُونَ“ âyetinde نُوفَ lafzının şartın cevabı olmasından dolayı sondaki ي/ye harfinin hazf olduğunu fakat Hasan’ın “نُوفِي” şeklinde ya ile okuduğunu örneğini getirerek anlatmıştır.³⁷² Herarî bazı lügatlere göre merfu olma ihtimaline binaen ya harfinin hazf olmadığını bu nazımla delillendirmiştir.

Herarî kıraat farklılığını şiirden örnek getirerek açıkladığı bir diğer örnek, Kevser Sûresi 1. âyettir. Cumhur ulemanın “أَعْطَيْنَاكَ” şeklinde ayn harfî ile okuduğunu, Hasan, Talha, İbn Muhaysin gibi ravilerin “أَنْطَيْنَاكَ” şeklinde nun harfî ile okuduğunu Hz. Peygamber’in “اليد” kelamıyla ve şu şiirle istişhâd etmiştir:³⁷³

جِيَادُكَ خَيْرُ جِيَادِ الْمُلُوكِ ... تُضَانُ الْحَلَالَ وَتُنْطِي السَّعِيرَا

³⁶⁹ Bakara 2/143.

³⁷⁰ Herarî, *Hadâik*, 3/19.

³⁷¹ Hûd 11/15.

³⁷² Herarî, *Hadâik*, 13/28.

³⁷³ Herarî, *Hadâik*, 32/377.

Senin atların kralların en iyi atlarıdır. (Meydanı) ateşe verirler.

Bu şiiri örnek vererek müfessir kıraattteki farklı okuyuşun Arap şiirinde mevcut olduğunu göstermektedir.

1.6. İSRÂİLİYÂTA YAKLAŞIMI

İsrâiliyât kelimesi yaygın olarak “Yahûdi ve Hristiyan kaynaklardan nakledilen efsane kıssa, olay ve bilgi” manasında kullanılmaktadır.³⁷⁴ İsrâilî rivayetler dinin lehinde ve aleyhinde olup Hz. Peygamber, sahâbe ve sonraki nesiller adına uydurulup dinin aslında olmayan malumattır. İslâm âlimleri isrâiliyâtı senedi ve metni bakımından sahîh ve sağlam olan isrâiliyât, sened ve metin bakımından zayıf olan isrâiliyât ve uydurma kabul edilen isrâiliyât olarak üç kısma ayırmıştır.³⁷⁵

Kur’ân’da bulunan kıssaların çoğunun muhtasar olarak anlatılardan ibaret olduğu bilinmektedir. Tefsir kitaplarına bakıldığında ise kıssaların Kur’ân’da yer almayan detaylı bilgilerine yer verildiği görülmektedir. Özellikle kıssaların geçtiği şehirler, ilgili şahıslar Kur’ân’ın müphem bıraktığı hususlardır.³⁷⁶ Çünkü Kur’ân, kıssalarda ibret vermeyi amaçlayarak tafsîlâtta çoğu zaman yer vermemiştir. Kur’ân’da geçen bu kıssaların Yahudilik ve Hristiyanlıkta da ortak anlatımlarının olması İslâmî kaynakları bu kaynaklardan bilgi aktarımına müsait hale getirmiştir. Bunda Kur’ân’ın Tevrat ve İncil ile birlikte haham ve papazları Âl-i İmrân 3/93; el-A‘râf 7/157; et-Tevbe 9/111; el-Feth 48/29; es-Saf 61/6 âyetlerinde sahîh bilgi kaynağı olarak işaret etmiş olması etkili olmuştur. Diğer yandan nüzûlün ilk zamanlarında geçmiş milletlere ait kıssaların anlatımındaki detaylara vakıf olmak isteyen kimseleri Arapların önceki din mensuplarına yönlendirmesi, İslâm’la yeni karşılaşan toplumun merakına cevap vermek adına önemli bir kaynak olarak görülmesine neden olmuştur. Fakat özellikle tabîiler devrinden itibaren Kur’ân’ın özüyle çelişen isrâilî rivayetlerin çoğalması ve Hz. Peygamber ve sahâbeden gelen merfu ve mevkuf rivayetlerine muarız anlatıların artması İsraili rivayetleri

³⁷⁴ İbrahim Hatiboğlu, “İsrâiliyat”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23/195.

³⁷⁵ Abdullah Aydemir, *Tefsirde İsrâiliyyât* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, ts.), 7.

³⁷⁶ Abdullah Mahmud Şehhâte, *Ulûmu’l-Kur’an* (Kahire: Dâru’l-Garîb, ts.), 189.

tartışmaya açmıştır.³⁷⁷ Başlangıçta şifahî olarak aktarılan bu rivayetler tedvin asrıyla birlikte kitaplara girmiştir.³⁷⁸

Herarî isrâiliyât konusunda dikkat edilmesi gerektiğini ifade etmiştir. Bununla ilgili olarak *فَبَدَّلَ الَّذِينَ ظَلَمُوا قَوْلًا غَيْرَ الَّذِي قِيلَ لَهُمْ فَأَنْزَلْنَا عَلَى الَّذِينَ ظَلَمُوا رِجْزًا مِنَ السَّمَاءِ بِمَا كَانُوا يَفْسُقُونَ* / *Fakat zalimler kendilerine söylenenleri başka sözlerle değiştirdiler. Bunun üzerine, yapmakta oldukları kötülükler sebebiyle zalimlerin üzerine gökten acı bir azap indirdik.*³⁷⁹ âyetini delil getirmiştir. Bu âyette bildirilen zalimlerin onlara söylenen sözü farklı bir sözle değiştirmeleri, söz ve eylemle isyan ettikleri ve emre tamamen karşı geldiklerinden bahsedilmektedir. Herarî'ye göre müfessirler lafzın zahirini ve âyetin maksadını gözetmemektedirler. Herarî, İsrailî rivayetlerin İbranice ya da Arapça lafızlarla rivayet edilse de güvenilir olmadığını söylemiştir. Bir grup âlim sahîh sünnette yer alsa da rivayetler mevkuf ve merfû nakledilse de itimat edilmemesi gerektiği kanaatindedir. Örneğin Sahîhayn'da bulunan bir rivayete dair tenkitte bulunmaktadır. Herarî, *وَإِذْ خُلُوا* *وَالْبَابُ سُجَّدًا وَقُولُوا حِطَّةً* / *Kapıdan eğilerek girin ve af dileyin ki*³⁸⁰ hitabının İsrailoğullarına hitap olduğunu, Bunun üzerine sırtları üzerine sürünerek girdiklerinin bildirildiğini *حِطَّة* “Arpa tanelerinden bir tanedir” dediklerini ifade etmektedir.³⁸¹ Bu, Hemmam b. Münebbih'in yoluyla gelmiştir, Hemmam, İsrailiyat'ta garip hadislerin sahibi olarak bilinir. Bu hadisi duyduğuna dair Peygamber'den sahîh bir rivayet Ebu Hureyre'den gelmemiştir, böylece bu rivayetin Ka'b el-Ahbar'dan duyulmuş olabileceği düşünülebilir, çünkü ondan nakledildiği sabittir.³⁸²

Mâide Sûresi 27. âyette şöyle buyurulmuştur: *وَإِذْ قَالَ إِبْرَاهِيمُ رَبِّ اجْعَلْ لِي آيَةً قَالَ إِنَّكَ تُبَشِّرُ بِبَنَيْنَ إِمَّا حَقٌّ وَإِمَّا كَذِبٌ* / *Onlara Âdem'in iki oğlunun haberini gerçeğe uygun olarak anlat: Hani ikisi de birer kurban sunmuşlar, birininki kabul edilmiş, diğerininki kabul edilmemişti. Kurbanı kabul edilmeyen, diğerine, “Andolsun seni öldüreceğim!” dedi. O da dedi ki: “Allah ancak takvâ sahiplerinden*

³⁷⁷ Abdülhamit Birişik, “İsrailiyyat”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23/199-200.

³⁷⁸ Muhammed Hüseyin ez-Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn* (Kahire: Mektebetü Vehbe, 2000), 1/121.

³⁷⁹ el-Bakara 2/59.

³⁸⁰ el-Bakara 2/58.

³⁸¹ Buhârî, “Tefsir”, 65 (6); Ebû Dâvûd, “el-Hurûf ve'l-Kırâat”, 32 (38).

³⁸² Herarî, *Hadâik*, 10/193.

kabul eder.” Kabil’in Habil’i öldürmeye kastetmesiyle ilgili müfessir, çeşitli rivayetleri aktarmaktadır. Kabil, Habil’i öldürmeye niyetlendiğinde onu nasıl öldüreceğini bilemez. Bunun üzerine İblis bir kuşun başını ezerek ona yolunu gösterir. Kabil Habil’in başını iki taş arasına alarak o uykudayken onu öldürür. Kabil’in Habil’i öldürdüğü yer hakkında da ihtilaf vardır. Habil’in yirmi yaşında olduğu rivayet edilir. Herarî, Habil ve Kabil kıssası olarak bilinen bu vakianın ayrıntılarını uzun uzadıya anlatır. Bununla birlikte bu anlatıların aslının olmadığını İsrailiyat’tan olduğunu ve doğrulanmayacağını vurgulamıştır.³⁸³

Âl-i İmrân Sûresi 37. âyette Hz. Meryem’in yanına giren Zekeriya ile ilgili görüşlere yer veren Herarî, Süleyman b. Davud’un soyundan olan Zekeriya’nın, Meryem’in kaldığı odaya her girdiğinde Zekeriya’nın Meryem’in yanında önceki sefer gördüğünden farklı bir tür yiyecek veya mevsim dışı meyve bulduğunu belirtmiştir. Rivayete göre, oraya sadece Zekeriya girer ve çıktığında üzerine yedi kapı kilitlenirdi. Böylece Zekeriya, yazın kış meyvesi olan kamış gibi, kışın ise yaz meyvesi olan üzüm gibi meyveleri onun yanında bulurdu. Meryem hiçbir zaman anne sütü emmedi, rızkı başka yollarla Cennet’ten kendisine ulaştırılırdı. Herarî bunları naklettikten sonra “Bu isrâiliyât rivayetlerini Kur’ân’dan ve sahih sünnetten destekleyecek bir delil yoktur.” ifadeleriyle âyetin tefsirini bitirmektedir.³⁸⁴

Herarî, A‘raf Sûresi 120. âyette anlatılan Hz. Musa’nın karşı karşıya kaldığı Firavun’un sihirbazlarının sayısı hakkında on üç tane görüşe yer vermiştir:³⁸⁵

Birinci görüş: Yetmiş iki kişi, bu görüş İbn Abbas’tan Ebû Salih tarafından rivayet edildi. İkinci görüş: Yetmiş iki bin kişi, bu görüş yine İbn Abbas’a atfedilmiştir ve Mukâtil de bu görüşü desteklemiştir. Üçüncü görüş: Yetmiş kişi, bu görüş de İbni Abbas’a atfedilmiştir. Dördüncü görüş: On iki bin kişi, Ka’b bunu söylemiştir. Beşinci görüş: Yetmiş bin kişi, bu görüş ‘Ata tarafından söylendi ve aynı görüş Vehb tarafından da desteklendi, ancak Vehb, sonunda bunlardan yedi binini seçti. Altıncı görüş: Yedi yüz kişi, Abdülmünim b. İdris, babasından ve babası da Vehb’den naklen bu görüşü aktardı ki o da Musa’ya karşı çıkan sihirbazların sayısı yetmiş bin seçilmiş kişiden oluşuyordu, bunlar yedi yüz bin kişilik bir topluluktan seçildiler. Sonra Firavun, yetmiş bin kişiden yedi kişiyi seçti. Yedinci görüş:

³⁸³ Herarî, *Hadâik*, 31/232.

³⁸⁴ Herarî, *Hadâik*, 4/281.

³⁸⁵ Herarî, *Hadâik*, 10/60-61.

Yirmi beş bin kişi, bunu Hasan söyledi. Sekizinci görüş: Yüz kişi, bunu İkrime söyledi. Dokuzuncu görüş: Seksen bin kişi, bunu Muhammed b. Munkadir söyledi. Onuncu görüş: Otuz iki bin kişi, bunu es-Süddî söyledi. On birinci görüş: On beş bin kişi, bunu İbn İshak söyledi. On ikinci görüş: On dokuz bin kişi, bunu Ebu Süleyman ed-Dımaşkî söyledi. On üçüncü görüş: Dört yüz kişi.

Sonra İbn İshak şunları söyledi: Sihirbazların liderleri: Satur, başka isimleri A'zur, Hattahat ve Musaffa'dır, onlar inananlardı. Bunları İbn Ma'kula da anlattı. Başka bir görüşe göre Sabura ve Aura isimli kişilerdi ve Mukatil ise en büyüklerinin adının Şam'un olduğunu söyledi. İbn Zeyd'e göre, onlar İskenderiye'de toplandılar ve denizin arkasında dev bir yılan vardı. Yılanın ağzı, ağız açırken elli fit kadar genişliğe ulaşıyordu. Yılan, ip ve sopalarını tek tek yutuyordu, sonunda hepsi kayboldu ve topluluk, o toplantıya katılan insanlar arasında panik oluştu ve kalabalık oldu. Oradan yirmi beş bin kişi hayatını kaybetti ve Firavun bu durumu alayla karşıladı. Yılan, Firavun'un yanına geldi ve bağırdı: "Ey Musa, ey Musa!" Musa yılanı aldı ve onun elinde bir değnek gibi oldu. Sihirbazlar bu manzarayı görünce, bu sadece sihir olamaz dediler ve bu sırada secdeye kapanarak Âlemlerin Rabbine iman ettiler. Herarî'ye göre tüm bunlar İsrâiliyât literatürünün abartılarıdır. Müfessir bu gibi rivayetlerin çoğunun geçerli olmadığını Tevrat'ta bu iddiaları destekleyecek bir bilginin bulunmadığını ifade etmektedir.³⁸⁶

Herarî, Ashâb-ı Kehf kıssasıyla ilgili olarak gelen şu âyetin tefsirinde Ehl-i Kitâb'a müracaat edilmemesi hususunda âyetin delil olduğu görüşündedir. "(Sonra gelenler) bilmedikleri konuda karanlığa taş atar gibi tahminler yürüterek, "Onlar üç kişidir; dördüncüleri de köpekleridir" diyecekler; "Beş kişidir, altıncıları köpekleridir" diyecekler. "Onlar yedi kişidir; sekizincisi köpekleridir" diyecekler. De ki: "Onların sayısını rabbim daha iyi bilir. Onlar hakkında bilgisi olan çok azdır. Artık onlar hakkında gerçeği açıklama dışında tartışmaya girme ve kimseden de onlarla ilgili bilgi isteme!" buyurulan âyetle Ashâb-ı Kehf'in sayısı hakkında tartışılmaması gerektiğini ifade edilir. Müfessire göre bu âyet Ehl-i Kitaptan bilgi alınmaması gerektiğine işaret etmiştir. Ehl-i Kitap da bu konuda ilahi bir vahiy olmadan kendi başlarına söylediklerinden başka bir

³⁸⁶ Herarî, *Hadâik*, 10/61.

bilgiye sahip değillerdir. Bu nedenle âyetle Müslümanların Ehl-i Kitaba bilgi konusunda başvurularını engelleme konusunda bir delil vardır.³⁸⁷

Herarî İsrailiyât literatürünün uydurma ve abartılı rivayetlerini reddederken aktarmakta bir sorun görmediği konularda Tevrat'tan nakillerde bulunmuştur. Örneğin Bakara Sûresi 83. âyetle “وَإِذْ أَخَذْنَا مِيثَاقَ بَنِي إِسْرَآئِيلَ لَا تَعْبُدُونَ إِلَّا اللَّهَ وَبِالْوَالِدَيْنِ إِحْسَانًا وَذِي الْقُرْبَىٰ وَالْيَتَامَىٰ وَالْمَسَاكِينِ” /Bir zamanlar biz *İsrâiloğulları'ndan, “Yalnız Allah'a kulluk edeceksiniz; ana babaya, yakın akrabaya, yetimlere, yoksullara iyilik edeceksiniz. İnsanlara güzel söz söyleyin, namazı kılın, zekâtı verin” diyerek söz almıştık. Sonra, içinizden küçük bir kesim dışında, sözünüzden döndünüz; hâlâ da sırt çevirmektesiniz.”* buyurulmuştur. Herarî bu âyetin tefsirinde وقد

التوراة diyerek Tevrat'tan “Kim anne babasına söverse öldürülür.” ifadelerini nakletmiştir. Anne babanın kişinin dünyaya gelmesine vesile olduğunu ayrıca onu terbiye edip büyüten kişilerin kişinin iyiliğine layık olduğunu ifade etmiştir.³⁸⁸

Sâffât Sûresinde Hz. Lût ve kavminin helakını anlatan Herarî, âyetleri tefsir ederken Tevrat'ta kıssanın nasıl anlatıldığına dair pasajları aktarmıştır. Tevrat'ta ise şöyle geçer: *İbrahim bir gün kavurucu güneşin altında çadırının kapısında otururken üç meleğin yanına geldiğini fark etti ve onları büyük bir misafirperverlikle karşıladı. Onlar için bir ziyafet düzenledi ve onları ağırladı. Yemek sırasında, onların Sodom'a gittiklerini öğrendi. Bu şehir halkı, kötülükleri ve nefsanî arzuların özellikle yasak olanlarıyla ünlüydü. Onlar Sodom'a vardıklarında, İbrahim'in yeğeni Lût'un evine doğru yürüdüler ve orada kalmak istediler. Sodom halkı onların geldiklerini öğrendi ve onlara kötülük yapmayı amaçladılar, ancak Lût onları korudu ve onları kurtarmak için kendi halkının kızlarını onlarla evlendirmeyi teklif etti. Sodom halkı, bu kötü ve yasak davranışlarında ısrarcı oldular. Bunun üzerine konuklar kaçmayı başardı. Lût ve ev halkını kaçırmaya ikna ettiler. Güneş yeryüzüne doğduğunda, Lût Zoar'a girdi ve Rab gökten Sodom ve Gomora'ya kükürt ve ateş yağdırdı. Bu şehirleri ve tüm sakinlerini yok etti. Lût'un karısı geriye dönüp baktığında tuz bir sütuna dönüştü.*³⁸⁹ Bu örnekten de görüldüğü gibi

³⁸⁷ Herarî, *Hadâik*, 16/334; Herarî'nin bu görüşü Merâgî'den nakillle verdiğine dair bk. Merâgî, *Tefsîru'l-Merâgî*, 15/136.

³⁸⁸ Herarî, *Hadâik*, 2/33.

³⁸⁹ Herarî, *Hadâik*, 20/300. Ayrıca bk. Tekvin. 18-19.

Herarî'nin tefsire yardımcı olduğunu düşündüğü âyetlerin tefsirinde isrâilî bilgiye müracaat ettiği görülmektedir.

Sonuç olarak Herarî, isrâilî bilgilere karşı dikkatli olunması uyarısında bulunmuştur. Müfessirlerin bu rivayetlere yer verdiğini ifade ederek tenkit etmiştir. Bununla birlikte âyetlerin tefsirinde Tevrat'tan pasajlara başvurarak açıklanmalarda bulunmuştur.

2. HADÂİKU'R-RAVH VE'R-RAYHÂN'IN DIRAYET YÖNÜ

Hadâiku'r-Ravhi ve'r-Reyhân rivayet yönünden zengin bir eser olmakla birlikte dirayet açısından da güçlü bir tefsir eseridir. Herarî'nin rey tefsiriyle eş anlamlı kullandığı te'vil kelimesini “şartlarını yerine getirmek sûretiyle rey tefsiri” şeklinde tanımlaması te'vil yaparken birtakım şartları ve kaideleri gözetmediğini göstermektedir. Herarî “*Kur'ân hakkında kendi reyi ile konuşan kimse cehennemdeki yerine hazırlansın*”³⁹⁰ hadisine dayanarak rey ile tefsirden sakındırmıştır. Herarî'ye göre, rey ile ilgili tefsirden meneden hadiste kastedilen reyden maksat kişinin hevasından konuştuğu, selef imamlarına ait olmayan nahiv, usûl gibi ilimlerin kaidelerinin gözetilmediği takdirde bir tefsir yapmaya çalışılmasıdır. Çünkü ona göre bu kişiler kaideleri gözeterek inşa ettikleri içtihatlarıyla konuşurlar ki bu mücerret rey değildir.³⁹¹ Buradan hareketle denilebilir ki Herarî tefsirinde selefın Kur'ân âyetlerinin yorumlarına ve dilbilimsel tahlillerine bağlı kalmış ve ulûmu'l-Kur'ân kaidelerini gözetmiştir.

Klasik tefsir literatüründe rey ile tefsirin bağlı olduğu şartlara dair fasıllarda müfessirin Kur'ân ve sünnete bağlı kalarak sahîh bir itikatla tefsir yapması üzerinde durulmaktadır. Herarî, İsrâ Sûresi 36. âyetten hareketle kişinin bilgisi olmayan şeyin peşine düşmemesi gerektiği gibi Kur'ân tefsirinde de iddialı olmaması gerektiği görüşündedir. Ona göre tefsire niyet eden kişi fıkıh, nahiv, kıssalar ilmi konusunda bilgisi yoksa ancak Hz. Peygamber'den gelen rivayetlerle tefsir etmelidir. Bu nedenle müfessirin yanlış tefsir yorumlarının ortaya çıkmaması için tefsirini yaparken ihtiyaç duyduğu erken dönem rivayet birikimini içeren ve dilbilgisi kaidelerini barındıran ilimleri bilmesi

³⁹⁰ Buhârî, “İlim”, 38 (109); Müslîm, “İlim”, 2; Tirmizî, “Menâkıb”, 50 (3715); Ebû Dâvûd, “İlim”, 3651; İbn Mâce “İlim”, 4 (30).

³⁹¹ Herarî, *Mukaddime*, 49; Herarî, *Hadâik*, 1/9.

gerekmektedir.³⁹² Bu konuda geniş bir literatür oluşmuştur. Bu ilim ve kaidelerde tam bir birlik yoktur. Çünkü bu müfessirin donanımına ve tefsirde hassas olduğu konulara göre değişiklik arz etmektedir. Özellikle modern dönemde Arapça dışındaki dillerde yapılan tefsir çalışmalarında modern tefsir yaklaşımlarının etkisiyle Kur'an yorumlarında yanılıgıların arttığı düşüncesi yaygınlaşmış, bu konuda tartışmalar her geçen gün artmıştır.³⁹³

2.1. FİLOLOJİK TEFSİRİ

Kur'an-ı Kerim'in Arapça oluşu ve Kur'an'ı anlama gayreti, Arapça'nın kaide ve kurallarının gelişmesine katkı sağlamıştır. Kur'an'ın anlama ve yorumlama faaliyetlerinin ilk olarak dilbilime dair eserlerin meydana getirilmesi garibu'l-Kur'an, mecâzu'l-Kur'an gibi eserlerin telif edilmesi bu anlama çabasının bir gereği olarak ortaya çıkmıştır.³⁹⁴ Bu ilimler Kur'an'ı referans alarak tefsirde filolojik izahlara gitmeyi sağlamaktadır.³⁹⁵

Dilbilimsel tefsirin doğmasına neden olan etkenlerin başında Kur'an'ın anlaşılma ihtiyacı olmuştur. Sahâbe'den Ömer b. Hattab'ın Kur'an âyetlerinin anlaşılmasında Arapların divanına yönelmeyi salık verdiği rivayette Arap şiirini işaret etmesi, sahâbe ve sonraki nesilleri bu divanları kaynak olarak kullanmaya sevk etmiştir. Sahâbenin lafızların tefsirinde Arap sözleri delil getirmeleri ve tefsirlerinde bunu kullanmaları dilbilimsel

³⁹² Müfessirin ihtiyaç duyduğu ilimler başlığında lügat, sarf, nahiv, belagat ilimleri, fıkıh usulü, ilmi tevhid, sebab-i nüzûl, kıssalar, nâsîh, mensûh, sebab-i nüzûl, kıraat, âsar ilmi, mevhibe ilmi gibi ilimleri zikretmişlerdir. Muhyiddin Muhammed b. Süleyman Kâfiyeci, *et-Tefsîr fî kavâidi ilmi't-Tefsîr*, thk. Mustafa Muhammed Hüseyin ez-Zehbî (Kahire: Mektebetü'l-Kudsî, 1419), 29; Süyûtî, *İtkân*, 2284-2297; Muhammed Abdu'l-Azîm Zürkânî, *Menâhilu'l-irfân fî ulûmi'l-Kur'an*, thk. Fevvez Ahmed Zemrali (Beyrut: Dâru'l-Kitabi'l-Azi, 1995), 43-44.

³⁹³ Kayhan, *Kur'an'ı Tefsirde Usûl ve Gerekli İlimler*, (Bursa: Kurav Yayınları, 2007; Süleyman Karacelil, "Müfessirin Kur'an'ı Tefsirinde Etkili Unsurlar ve Müfessirin Yönteminin Tespiti", *Tarihten Günümüze Kur'an'a Yaklaşımlar*, ed. Bilal Gökçür vd. (İstanbul: İlim Yayma Vakfı Kur'an ve Tefsir Akademisi, 2010), 121-142; Mesut Kaya, "Dönemsel İlmî Şartların Müfessirin Donanımı Üzerindeki Belirleyiciliği -Klasik ve Modern Dönem Mukayesesi-", *Marife*, (Kış 2013), 9-31; Muhammed Aydın, "Kur'an-ı Kerim Tefsirinde Bilinmesi Gerekenler Üzerine", *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/4 (2013), 7-20; Hikmet Koçyiğit, *Müfessirin Nitelikleri Üzerine* (İstanbul: Pınar Yayınları, 2015); Muhammet Çol, "Müfessirin İhtiyaç Duyduğu Kaideler Üzerine Sistematiik Bir İnceleme Denemesi", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 42 (2019), 205-226.

³⁹⁴ Mustafa Karagöz, *Dilbilimsel Tefsir ve Kur'an'ı Anlamaya Katkısı* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2010), 228.

³⁹⁵ İsmail Aydın, *Kur'an'ın Filolojik Yorumu Tarihsel Gelişim ve Sorunlar* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2014), 47-48.

tefsirin doğuşunu hazırlamıştır.³⁹⁶ Kur'ân'ın dilsel çözümlemelerine dair çalışmalarda bulunan dilciler bununla Kur'ân'a hizmeti amaçlamışlardır. Ayrıca bu faaliyetler Kur'ân'ı her türlü asılsız iddiadan korumak gayesini de barındırmaktadır. Ebû Esved ed-Düelî'nin Arapça nahiv kurallarını koymasının ardından dil çalışmaları Kûfe ve Basra dil ekollerinin faaliyetleriyle hız kazanmıştır. Dilin aslî ve ferî kurallarının belirlenmesi bu ekoller vasıtasıyla gerçekleşmiştir.³⁹⁷

Erken dönemde müfessir için birtakım ilimlerden bahseden Huvvârî (ö. 280/893 civarı) Kur'ân tefsirinde müfessirin bilmesi gereken ilimler arasında zikrettiği on iki husustan biri olarak Arapça'yı vurgulamıştır.³⁹⁸ Sonraki dönemlerde tefsirle ilgilenen ulemanın bu konu üzerinde hassasiyetle durduğunu ve ulûmu'l-Kur'ân eseri ve tefsir mukaddimelerinde detaylı yer verdiğini görmek mümkündür. Özellikle lügat, sarf, nahiv belâgat, iştikâk konuları müfessir için gerekli görülen kaideler arasında zikredilmiştir.³⁹⁹ Herarî, Kur'ân'ın az sözle çok derin manalar içeren Cevâmi'u'l-kelim bir kelim olduğunu Arap belâgatının en üst derecesinde bir fesâhata sahip olduğunu ifade etmektedir. Hz. Peygamber'in Kur'ân için "Böylesini daha önce ne bir göz gördü ne bir kulak işitti ne de bir kalp belledi." dediğini nakleden Herarî, vezinlerinin ve terkiplerinin harikuladeliği karşısında Hz. Peygamber'in hayranlığını aktarmaktadır. Bu bakımdan Herarî Kur'ân'ın bu eşsiz uslûbunu açıklamak için tefsirinde dilbilimci müfessirlerden Ferrâ (ö. 207/822), Ahfeş (ö. 177/793), Ebû Ubeyde (ö. 209/824 [?]), Zeccac (ö. 311/923) gibi meşhur dilbilimci müfessirlerin görüşlerine yer vermiştir.

2.1.1. Lügat

İsim, fiil, harf kabilinde lafızların müfred halleriyle ilgilenen ilimlerden biri olan lügat ilmi, Kur'ân tefsirinde müfessirin istimdâd ettiği ilimlerin başında gelmektedir.⁴⁰⁰ Ulema Kur'ân'ın Arapça indirilmiş olmasından dolayı lügat ilmine müracaat etmeyi gerekli görmüşlerdir.⁴⁰¹

³⁹⁶ Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib b. Abdîrrahman el-Endelüsî İbn Atiyye, *Muharrerü'l-vecîz fî tefsîri'l-Kur'âni'l-Azîm*, thk. Abdüsselam Abdü's-şâfi (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1422), 1/12.

³⁹⁷ Aydın, *Kur'ân'ın Filolojik Yorumu Tarihsel Gelişim ve Sorunlar*, 60-76.

³⁹⁸ Hûd b. Muhakkem el-Huvvârî, *Tefsîru kitâbillâhi'l-'azîz* (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1990), 1/71.

³⁹⁹ Kâdî Abdülcebbâr, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, thk. Ahmed b. Hüseyin b Ebî Hâşim (Mektebetü Vehbe, 1408), 606.

⁴⁰⁰ Zerkeşî, *Burhân*, 1/13.

⁴⁰¹ Zerkeşî, *Burhân*, 2/155.

2.1.1.1. Kelimenin Lügat Manasının Verilmesi

Herarî, kelimenin lügat manasını, eş anlamlısını zıt anlamlısını açıklayarak Arapların kullanımlarından örnekler değinerek tefsir yapmaya önem vermiştir. Mukaddimesinde müfessir Kur’ân, sûre, kelime ve harfın lügat manalarını vererek kelimelerin manası hususundaki anlam karışıklığına mahal vermemeyi tercih etmiştir. Kur’ân’a “toplamak” lügat manası verirken, sûreye “yüksek duvar”, âyete “alâmet” manalarını vermiştir.⁴⁰²

Herarî’nin başvurduğu lügat ilmi hususunda önemli eserlerden biri Râgıb el-İsfahânî’nin *Müfredât* adlı eseridir. Herarî, Hicr Sûresi 38. âyette⁴⁰³ geçen “سَلَّمَ” kelimesinin manasını İsfahânî’nin “yüksek imkâna ulaştıran şey” manasını verdiğini ifade etmektedir. Hicr Sûresi 40. âyette⁴⁰⁴ geçen “مَغْرَمٌ” kelimesinin ise borç manasına gelen masdar-ı mimî olduğunu belirtmiştir. İsfahânî, insanın kusurlu olmayan bir şekilde malından kaynaklanan zararlardan sorumlu tutulduğu durumlar vardır ve bu durumda “المغرم” ve “الغريم” ifadeleri, borçlu veya borçlu olunan kişiler için kullanılır demiştir.⁴⁰⁵

Enfâl Sûresi 1. âyette “يَسْأَلُونَكَ عَنِ الْأَنْفَالِ قُلِ الْأَنْفَالُ لِلَّهِ وَالرَّسُولِ فَاتَّقُوا اللَّهَ وَأَصْلِحُوا ذَاتَ بَيْنِكُمْ وَأَطِيعُوا” Sana ganimetleri soruyorlar. Ganimetlerin Allah’a ve resulüne ait olduğunu söyle! O halde siz gerçek müminler iseniz Allah’a karşı saygısızlıktan sakının, aranızı düzeltin, Allah ve resulüne itaat edin.” buyurularak Müslümanlara ganimetlerin taksimi hususundaki kurallar bildirilmiştir. Herarî, sûreye de ismini veren “الْأَنْفَالِ” kelimesinin müfredinin نفل olduğunu ifade etmiştir. Enfâl’in “Allah’ın İslâm Toplumu yüceltmek için verdiği ziyade üstüne ziyade” olduğunu söylemektedir. “نفل” kelime manası ganimettir. Ganimet zafer öncesinde ya da sonrasında yorulmadan elde edilen manasına gelmektedir.⁴⁰⁶

⁴⁰² Herarî, *Mukaddime*, 111.

⁴⁰³ “أَمْ هُمْ سَلَّمَ يَسْتَمِعُونَ فِيهِ قَلِيَّاتٍ مُسْتَمِعُهُمْ بِسُلْطَانٍ مُبِينٍ” Yoksa onların, üstüne çıkıp gizli şeyleri dinleyecekleri bir merdivenleri mi var?”

⁴⁰⁴ “أَمْ تَسْأَلُهُمْ أَجْرًا فَهُمْ مِنْ مَغْرَمٍ مُثْقَلُونَ” (Resulüm!) Yoksa sen onlardan bir ücret istiyorsun da onlar bunun ağırlığı altında mı eziliyorlar?”

⁴⁰⁵ Herarî, *Hadâik*, 28/96.

⁴⁰⁶ Herarî, *Hadâik*, 10/322.

Herarî, kelimelerin veznine dair görüşleri naklederken tercihlerde bulunur. Yûsuf Sûresi'nde geçen “تَقْتُلُوا”⁴⁰⁷ fiiline İmam Mâlik'in “أطفا” ve “سكن” manalarına geldiği görüşüne karşı çıkmıştır. O fiilin müzari olup “لا تزال” manasında olduğunu ifade etmiştir.⁴⁰⁸

2.1.1.2. Kelimenin Arapçadaki Kullanımlarının Açıklanması

Herarî âyetlerin manalarına Arapların kullanımlarından deliller getirerek açıklamaya önem vermiştir. Hâzîn'den nakille İbrahîm Sûresi 13. âyette “أَوْ لَتَعُودَنَّ فِي مَلَّتِنَا”nin Arapların dilinde iki kullanımı olduğunu ifade etmiştir. İlki asıl anlamı olup “bir şeyin ilk haline geri dönmesi” manasındadır. İkinci kullanımı ise صار fiili gibi ismini ref haberini mansup kıldığı kullanımıdır. Herarî'ye göre asıl anlamına gelmesi konusunda da bir şüphe oluşmaktadır. Çünkü âyette eğer ilk haline dönme manası verilmişse, Şuayb peygamberin hiçbir zaman onların dinini kabul etmediği bu yüzden ilk haline dönmek manasından ziyade Herarî, dinine dönmelerini istediklerini ifade etmektedir.⁴⁰⁹

İsrâ 102. âyette şöyle buyrulmaktadır: “قَالَ لَقَدْ عَلِمْتَ مَا أَنْزَلَ هَؤُلَاءِ إِلَّا رَبُّ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ بَصَائِرَ”⁴⁰⁹ *Mûsâ şöyle dedi: “Çok iyi biliyorsun ki, bunları birer ibret olmak üzere ancak göklerin ve yerin rabbi indirdi. Ey Firavun! Ben de öyle düşünüyorum ki hakikaten senin işin bitik!”* Herarî âyette geçen “مُثْبُورًا” kelimesinin manasının “hayırdan kesilmiş” anlamında olduğunu ifade etmektedir. Arapların “ما تبرك عن هذا” ve “ما صرفك” şeklinde kullandıklarını ve “helak olasıca” manasına geldiğini ifade etmektedir.⁴¹⁰

A'raf Sûresi 89. âyette “رَبَّنَا افْتَحْ بَيْنَنَا وَبَيْنَ قَوْمِنَا بِالْحَقِّ”⁴¹⁰ *Ey rabbimiz! Kavmimizle bizim aramızda adaletli hükmünü ver. Sen hüküm verenlerin en hayırlısıdır.”* “افتح” fiiline “hüküm vermek” manasını vermiştir. Hüküm veren “Fatih” ve “Fettah” olarak isimlendirilir. Çünkü kadı hakkı ortaya çıkarandır. Herarî Merâğî'den nakille “el-Feth”in kapalılığı ve işkâli ortadan kaldırmak manasına geldiğini ve bunun da birincisi, duyusal, görme ile

⁴⁰⁷ Yûsuf 12/85.

⁴⁰⁸ Herarî, *Hadâik*, 14/121.

⁴⁰⁹ Herarî, *Hadâik*, 10/38; Ayrıca bk Ebu'l-Hasen 'Alî b. Muhammed el-Hâzin, *Lubâbu't-Te'vîl fî Me'ânî't-Tenzîl*, thk. Muhammed 'Alî Şâhîn (b.y.: y.y., ts.), 3/31.

⁴¹⁰ Herarî, *Hadâik*, 16/250.

algılanacağını ifade etmektedir. Buna göre gözün açılması gibi maddi bir şeydir. İkincisi ise manevi, içgörü ile algılanır; rızık kapılarının açılması gibi, bilgi sorunlarının çözülmesi gibi daha soyut konular içindir. Aynı şekilde savaşta zafer elde etmek ve hüküm konularının açıklığa kavuşması gibi konular da bu minvalde değerlendirilir. “el-Fatih” denir, ona dünya genişlemiş ve ona yönelmiş, Allah zaferini kendisine nasip etmiş ve hâkim aralarında hükmetmiştir.⁴¹¹

2.1.1.3. *Ezdâda İşaret Edilmesi*

Ezdâd, aynı kelimenin farklı manaya gelmesi olarak tanımlanmaktadır.⁴¹² Kur’ân’ı Kerîm’de ezdâd kelimelerin örnekleri mevcuttur. Herarî, lügat bilgisinde zıt anlamlı kelimenin geldiği manayı belirtmiş, tefsirin açığa çıkmasını sağlamıştır. Tefsirinde 28 yerde ezdâd kelimeye işaret etmiştir. Herarî’nin ezdâd kelimelerden olduğunu ifade ettiği lafızlardan biri “شَرَوْا” kelimesi olup âyette “وَلَيْسَ مَا شَرَوْا بِهِ أَنْفُسَهُمْ لَوْ كَانُوا يَعْلَمُونَ”⁴¹³ şeklinde geçmektedir. Müfessir kelimenin بيع manasında “satın almak” anlamına geldiğini ezdâd’tan bir kelime olduğunu belirtmiştir.⁴¹⁴

Müfessir وجد kelimesinin عدم kelimesinin zıttı olduğunu⁴¹⁵ “فَفَتَقْنَا هُمَا وَجَعَلْنَا مِنَ الْمَاءِ كُلَّ شَيْءٍ”⁴¹⁶ âyetinde “فَفَتَقْنَا هُمَا” lafzının manasını açıklarken “birleştirmek” manasındaki “الرتق” kelimesinin zıddı olup “ayırarak” anlamına⁴¹⁷ geldiğini ifade eder. “الكفر”⁴¹⁸ âyetinin tefsirinde “Şayet inkârı imana tercih ederlerse”⁴¹⁹ âyetinin tefsirinde “الهداية” manasında olduğunu ifade etmektedir.⁴¹⁹

⁴¹¹ Herarî, *Hadâik*, 10/39; Ayrıca bk. Merâgî, *Tefsîru'l-Merâgî*, 9/5.

⁴¹² Ebû Bekr Muhammed b. el-Kâsım İbnu'l-Enbârî, *el-Eddâd*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhîm (b.y.: y.y., 1407).

⁴¹³ Bakara 2/102.

⁴¹⁴ Herarî, *Hadâik*, 2/153.

⁴¹⁵ Herarî, *Hadâik*, 17/472.

⁴¹⁶ Enbiyâ 21/30.

⁴¹⁷ Herarî, *Hadâik*, 18/69.

⁴¹⁸ Tevbe 9/23.

⁴¹⁹ Herarî, *Hadâik*, 11/190.

Müfessir “وَاللَّيْلِ إِذَا عَشْعَسَ”⁴²⁰ âyetinin tefsirinde “عَشْعَسَ” kelimesinin ezdâdtan bir kelime olduğunu ifade eder. Sabahın doğuşu gecenin çekilmesiyle bağlantılı olduğu için “عَشْعَسَ” kelimesinin “geri çekildi” olarak yorumlanması uygun olduğu görüşündedir. Kelime “yaklaştı” anlamına da gelmektedir. Çünkü bu kelime zıtlıklardan biridir. Sabahın doğuş anı ile gece başlangıcında olur. Müfessir Müberred’in (ö. 286/900) ister yaklaşmış ister geri çekilmiş olsun ve her iki anlam da başlangıcında karanlığın başlamasına ve sonunda çekilmesine işaret ettiğinden dolayı iki mana tek kelimeyle ifade edildiğine dair görüşüne yer vermiştir.⁴²¹

Müfessir “وَأَنَا مِنَ الْمُسْلِمُونَ وَمِنَّا الْقَاسِطُونَ فَمَنْ أَسْلَمَ فَأُولَئِكَ تَحَرَّوْا رَشَدًا”⁴²² ve “وَأَمَّا الْقَاسِطُونَ فَكَانُوا لِجَهَنَّمَ”⁴²³ âyetlerinde geçen “الْقَاسِطُونَ” kelimesinin ezdâdtan olduğunu ifade etmiştir. Çünkü burada kelime sülâsîden gelmiş olup “hak yoldan sapanlar” anlamındayken, “فَإِنْ قَاءَتْ”⁴²⁴ ayetinde “الْمُقْسِطِينَ” kelimesi sülâsi mezid أقسط fiilinde “adaleti yerine getirmek” manasındadır.⁴²⁵

Kur’ân’da birden çok yerde geçen “وَرَاءَ” kelimesini Herarî ezdâddan bir kelime olarak belirtmiştir. Bu âyetlerden biri “إِنَّ الَّذِينَ يَنَادُونَكَ مِنْ وَرَاءِ الْحُجُرَاتِ أَكْثَرُهُمْ لَا يَعْقِلُونَ” buyurulan Hucûrat Sûresi 4. âyettir. Herarî, “مِنْ وَرَاءَ” ister arkadan ister önünden olsun, söz konusu şey gizlenme anlamına geldiğini yani kişi için gizlenmiş olan bir şey olduğunu ifade etmiştir. Ancak, eğer onu görürsen, artık senin arkanda olmaz. Müfessir, dil bilimcilere göre “وَرَاءَ” kelimesinin zıtlıklardan biri olduğunu, bazen öndeki şeyler için, bazen de arkadaki şeyler için kullanılacağını ifade etmektedir.⁴²⁶

⁴²⁰ et-Tekvîr 81/17.

⁴²¹ Herarî, *Hadâik*, 31/168.

⁴²² Cîn 72/14.

⁴²³ Cîn 72/15.

⁴²⁴ el-Hucûrât 49/9.

⁴²⁵ Herarî, *Hadâik*, 5/419.

⁴²⁶ Herarî, *Hadâik*, 27/403-404.

2.1.2. Sarf

Sarf ilmi harflerin takdim, te'hir, ziyade, noksan şeklindeki terkibinden oluşan müfredin hükmünü bildiren ilim olarak tanımlanmaktadır.⁴²⁷

Herarî “et-Tasrîf ve müfredâtü'l-Luga” başlığında kelimeleri sarf, nahiv ve iştikâk açısından incelemektedir. Kelimelerin sığa ve veznini verirken lazım geçişli olması, müennes-müzekker olması, müfred-tesniye-cemi olması i'lâl kurallarına işaret etmesi Herarî'nin tefsirinde başvurduğu tasrif konusunda dikkat çektiği hususlardır.

2.1.2.1. Kelimenin Vezninin Açıklanması

Herarî lügatçiler arasında cereyan eden tartışmalara dikkat çekmiştir. Nisâ Sûresi 31. âyette geçen “مدخلا” lafzının fau'l-fii'li hakkında dil âlimleri arasında cereyan eden tartışmada fetha ya da damme olması konusunda ihtilaf mevcuttur. Müfessire göre eğer mim harfi damme ise ya masdar ya da ismi mekân ihtimaldir. Eğer nasp ise zarf üzere mansuptur ki bu görüş Sibeveyh'e aittir. Ahfeş'e göre mefûlün bih de olabilir.⁴²⁸

Herarî, tefsirini yaparken fiillerin sülâsî mezid ya da mazî, müzârî, cem oluşlarına göre hallerini ve manaya etkilerine dair durumları aktarmaya önem göstermiştir. Müfessir, Hûd Sûresi “أَلَا يَوْمَ يَأْتِيهِمْ لَيْسَ مَصْرُوفًا عَنْهُمْ وَحَاقَ بِهِمْ”/Bilesiniz ki onlara azap geldiği gün artık ondan kurtulmaları mümkün değildir.” buyurulan 8. âyetinde fiilin “حَاقَ” olarak mazi gelmesinin nedenini muhakkak surette kıyamet azabının gerçekleşeceğine dair bir tenbîh içeriyor olması şeklinde açıklamıştır.⁴²⁹

Bakara Sûresi 82'de الْقَاسِيُونَ kelimesinin tekili قَاسٍ kelimesi olup شَرِيب kelimesinde olduğu gibi فَعِيل vezninden türemiştir.⁴³⁰

Herarî “وَلَوْ تَرَىٰ إِذْ وَقَفُوا عَلَى النَّارِ فَقَالُوا يَا لَيْتَنَا نُرَدُّ وَلَا نُكَذِّبُ بِآيَاتِ رَبِّنَا وَنَكُونُ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ”/Onların ateşin karşısında durdurulup da “Ah, keşke dünyaya geri gönderilsek de bir daha rabbimizin âyetlerini yalan saymayıp inananlardan olsak” dediklerini bir görsen!” buyurulan En'âm

⁴²⁷ Ebû Ya'kûb Yûsuf b. Ebî Bekr b. Muhammed b. 'Alî es-Sekkâkî el-Harzemî el-Hanefî es-Sekkâkî, *Miftâhu'l-'Ulûm* (Beyrut: y.y., 1407), 10.

⁴²⁸ Herarî, *Hadâik*, 6/47.

⁴²⁹ Herarî, *Hadâik*, 13/17.

⁴³⁰ Herarî, *Hadâik*, 8/44.

Sûresi 27. âyette kıyamet günü gerçekleşecek bir durumun mazi sigasıyla aktarılmasının örneğine dikkat çekmiştir.⁴³¹

Müfessir, “وَدَمَّرْنَا مَا كَانَ يَصْنَعُ فِرْعَوْنُ وَقَوْمُهُ وَمَا كَانُوا يَغْرُسُونَ”/Firavun ve kavminin yaptıklarını ve kurduklarını yerle bir ettik.”⁴³² âyetinde mazi sîgadan müzari sigaya geçilmesinin muhatabın zihnine maziye dair suretlerin getirebilmesi için zikredildiğini ifade etmektedir. Ona göre asıl mana ما صنعوا ve ما عرشوا şeklindedir.⁴³³

Herarî kelimelerin girdiği sarf kalıplarına dair tespitlerle lügat kaidelerinin tefsirdeki etkisini önemsemiştir. Yûsuf Sûresindeki “اَسْتَيْسُوا” kelimesinin يَسُوا sülasi mücerred fiilinden türemiş sülâsî olduğunu belirtmektedir. Zemahşerî’nin de sîn ve te harflerinin mübalağa için zâid geldiği görüşünde olduğunu ifade etmektedir.⁴³⁴

Müfessir “وَأَقِ”⁴³⁵ âyetinde “لَهُمْ عَذَابٌ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَلَعَذَابُ الْآخِرَةِ أَشَقُّ وَمَا لَهُمْ مِنَ اللَّهِ مِنْ وَاقٍ” kelimesinin وقى fiilinden ism-i fâil kalıbında bir kelime olduğunu ve koruyan manasına geldiğini ifade etmektedir.⁴³⁶

2.1.2.2. İ’lâl Kurallarına İşaret Edilmesi

Herarî i’lâl kurallarına dair açıklamalarda bulunur. “لَا تَغْلُوا فِي دِينِكُمْ” âyetinde غلا fiili غلا يغلو fiili olarak kullanılmıştır. Fiilin aslı لا تفعلوا veznindedir. Fiilin aslı لا تفعلوا vezninde غلا يغلو’dür. Vav’ın dammesinin ağır gelmesinden dolayı hazfedilmesiyle iki sakin bir araya gelmiş bu da vavlardan birinin hazfedilmesi şeklinde fiil غلا olmuştur.⁴³⁷

Bir başka âyette “وَلَا تَهِنُوا فِي ابْتِغَاءِ الْقَوْمِ إِنْ تَكُونُوا تَأْلَمُونَ فَإِنَّهُمْ يَأْلَمُونَ كَمَا تَأْلَمُونَ وَتَرْجُونَ مِنَ اللَّهِ مَا لَا”/Düşmanları gözetlemek hususunda ihmalkâr davranmayın. Onlar da sizin çektiğiniz acıları çekiyorlar. Üstelik sizin Allah’tan beklediklerinizi de beklemiyorlar. Şüphesiz ki Allah âlim ve hakîmdir.” buyurulmaktadır. Müfessir, âyette

⁴³¹ Herarî, *Hadâik*, 6/302.

⁴³² el-A’raf 7/137.

⁴³³ Herarî, *Hadâik*, 10/112.

⁴³⁴ Herarî, *Hadâik*, 14/80.

⁴³⁵ Ra’d 13/34.

⁴³⁶ Herarî, *Hadâik*, 14/312.

⁴³⁷ Herarî, *Hadâik*, 31/84.

geçen “تَأْمُونُ” lafzının Temîm lûgatına göre okunduğunu ifade etmektedir. Buna göre te harfinin kesrası ve hemzenin ya’ya kalp olduğunu ve تيلمون şeklinde okunduğunu söylemiştir.⁴³⁸ Yine “أَوَى إِلَيْهِ أَخَاهُ”⁴³⁹ buyurulan âyette fiilin أوي şeklinde افعـل babından bir kelimeyken iki hemzenin bir araya gelmesinden ve ikincisinin sakin olmasından dolayı ikinci hemzenin elife kalb olması söz konusudur. Bu haliyle fiil rubaîden رمى يرمى vezninde sülasi kalıba geçmiştir.⁴⁴⁰

2.1.2.3. Kelimenin Müfred-Tesniye-Cem’i Oluşuna İşaret Edilmesi

Herarî, tefsirinde kelimelerin müfred ve cemilerini zikretmeye özen göstermektedir. Nisâ Sûresi 102. âyette geçen “أَمْتَعِكُمْ” lafzının متاع kelimesinin cem’i olduğunu ifade eden Herarî أمتع و أمتيع çoğulları da ifade etmektedir.⁴⁴¹

Müfessir, “حَتَّى تَكُونَ حَرْصًا”⁴⁴² âyetinde geçen “حَرْصًا” kelimesinin masdar olmasından dolayı müfred, tesniye ve cem’isi ile müzekker ve müennes kalıplarında aynı olmasından dolayı bu şekilde geldiğini belirtmiştir.⁴⁴³ Yine “مِنْ كُلِّ الثَّمَرَاتِ”⁴⁴⁴ âyetinde “الثَّمَرَاتِ” kelimesinin ثمرة kelimesinden cemi kalıbında bir kelime olduğunu ifade etmiştir.⁴⁴⁵ Başka bir âyette geçen “الْأَغْلَالِ” kelimesinin müfredinin غُل olduğunu, “الْمَثَلَاتِ” kelimesinin müfredinin مثلة olduğunu belirtir.⁴⁴⁶

2.1.2.4. Müzekker-Müennes Oluşuna İşaret Edilmesi

Herarî tefsirinde kelimenin müzekker-müennes oluşunu belirtmektedir. “وَالسَّارِقُ وَالسَّارِقَةُ”⁴⁴⁷ Hırsızlık eden erkek ve hırsızlık eden kadın/فَاقْطَعُوا أَيْدِيَهُمَا جَزَاءَ بِمَا كَسَبَا نَكَالًا مِنَ اللَّهِ وَاللَّهُ عَزِيزٌ حَكِيمٌ Hırsızlık eden erkek ve hırsızlık eden kadının yaptıklarına karşılık bir ceza, Allah’tan bir ibret olarak ellerini kesin. Allah

⁴³⁸ Herarî, *Hadâik*, 6/350.

⁴³⁹ Yûsuf 12/69.

⁴⁴⁰ Herarî, *Hadâik*, 14/78.

⁴⁴¹ Herarî, *Hadâik*, 6/349.

⁴⁴² Yûsuf 12/85.

⁴⁴³ Herarî, *Hadâik*, 14/121.

⁴⁴⁴ er-Ra’d 13/3.

⁴⁴⁵ Herarî, *Hadâik*, 14/198.

⁴⁴⁶ Herarî, *Hadâik*, 14/200.

سرق *güçlüdür, hikmet sahibidir*⁴⁴⁷ ayetinde yer alan السارق kelimesinin ضرب babından سرق mazi-müzari kalıbından ism-i fâil kalıbında geldiğini söylemektedir. Masdarının aynu'l-fiilinin fetha ve kesra olarak سرق ve سرقة olduğunu ifade etmektedir. Bir sonraki kelime gelen السارقة kelimesinin ismi fâil kalıbında müennes bir kelime olduğunu cem'ilerinin سوارق ve سارقات olduğuna değinmektedir.⁴⁴⁸

Müfessir “نَمْلَةٌ”⁴⁴⁹ ayetinde “نَمْلَةٌ” kelimesinin hem müzekker hem müennes için kapalı te ile yazıldığını ifade etmektedir. Diğer yandan ona göre Süleyman ile konuşan karınca gerçekten dişidir, çünkü fiilinde dişil işareti bulunmaktadır. Müfessir, iki cins arasında ayrımı yapmak istendiğinde, “حمامة” ve “يمامة.” erkek karınca için “نملة ذكر”, diş için “نملة أنثى” dendiğini belirtmiştir.⁴⁵⁰

2.1.3. Nahiv

Nahiv ilmi, sözü hatadan korumak maksadıyla Arap kelimine bina edilmiş kanunlardan hareketle terkiplerin keyfiyetinin bilgisini konu edinen ilimdir.⁴⁵¹ Nahiv, tefsir literatüründe müfessirin tefsirinde olmazsa olmaz kabilinden zikredilen ilimler arasındadır. Kelimelerin ve cümlelerin terkibine dair kaideleri içeren nahiv ilmi ‘irâb sayesinde mananın yanlışından tefsiri korumaktadır. Herarî tüm Kur’ân’ın ‘irâbını tefsirinde yaparak bu konuya verdiği önemi göstermiştir. O Hz. Peygamber’den İbn Ömer’in naklettiği Kur’ân’ın bazısını ‘irâb edene iki meleğin harf başına yirmi hasene yazacağı, eğer tamamını ‘irâb ederse de dört meleğin yetmiş hasene yazacağına dair rivayet gibi birçok rivayeti naklederek bu konunun ehemmiyetini vurgulamaktadır.⁴⁵²

⁴⁴⁷ el-Mâide 5/38.

⁴⁴⁸ Herarî, *Hadâik*, 31/295.

⁴⁴⁹ Neml 27/18.

⁴⁵⁰ Herarî, *Hadâik*, 20/403.

⁴⁵¹ Sekkâkî, *Miftâhu'l-'Ulûm*, 75.

⁴⁵² Kurtubî, *el-Câmi*, 1/41.

2.1.3.1. Cümlelerin Nahiv Açısından İncelenmesi

Herarî ⁴⁵³”وَمَا كَانَ اللَّهُ لِيُضَيِّعَ إِيمَانَكُمْ إِنَّ اللَّهَ بِالنَّاسِ لَرُؤُوفٌ رَحِيمٌ“ buyurulan âyette vav harfinin isti'nâfiyye iken ma harfinin de nafiye olduğunu ifade etmektedir. “لِيُضَيِّعَ” fiilinde lâm harfinin lam-ı cuhûd olup sonrasında gelen “يُضَيِّعَ” müzari fiilinin fâili Allah'a dönen gizli an ile fiil cümlelerinin sılasıdır. Lam-ı cuhûd كان nin mahzûf haberine mütealliktir. Bunun takdiri ise مَرِيداً لِلضَّاعَةِ إِيمَانَكُمْ وما كان الله مریداً لاضاعة ایمانکم şeklindedir. Bu Basra dil ekolünün i'râbıdır. Kûfelilere göre ise lâm ve sonrasındaki müzari fiil haber mahallindedir. Lâm tekid için olduğundan bir şey takdir etmeye gerek yoktur.⁴⁵⁴

Müfessir cümleleri tahlil ederek mananın açığa çıkması hususunda dikkatli davranır. Bu noktada bedel, atf-ı beyân gibi nahiv kaidelerine atıfta bulunur. “أَلَمْ يَأْتِكُمْ نَبَأُ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِكُمْ أَلَمْ يَأْتِكُمْ نَبَأُ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِكُمْ”⁴⁵⁵ âyetinde “قَوْمُ نُوحٍ” ism-i mevsûlden bedel olduğunu; “قَوْمُ نُوحٍ” kelimesinden dolayı atf-ı beyan olduğunu ifade etmektedir.⁴⁵⁶

Müfessir, Nisâ Sûresi 27. “وَاللَّهُ يُرِيدُ أَنْ يَتُوبَ عَلَيْكُمْ وَيُرِيدُ الَّذِينَ يَتَّبِعُونَ الشَّهَوَاتِ أَنْ تَمِيلُوا مَيْلًا عَظِيمًا” âyetinde ilk cümle isim cümlesi olduğundan dolayı sübût ifade ettiğini belirtmektedir. İkinci cümleye gelince fiil cümlesi olup teceddüt ifade etmektedir.⁴⁵⁷

Herarî ⁴⁵⁸”قُلْ لَا يَعْلَمُ مَنْ فِي السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ الْغَيْبَ إِلَّا اللَّهُ وَمَا يَشْعُرُونَ أَيَّانَ يُبْعَثُونَ“ buyurulan Neml Sûresi 65. âyette “Munkatı İstisnâ” olduğunu ifade etmektedir. Âyetin “مَنْ فِي السَّمَوَاتِ” kısmının meful olduğunu ve fâilden önce geldiğini belirtmektedir. Çünkü fâil istisnâ edatından sonra belirtilmiş olan “اللَّهُ” lafzıdır. Ayrıca “الْغَيْبِ” lafzının “مَنْ”den bedel olduğunu ifade etmektedir.⁴⁵⁸

⁴⁵³ el-Bakara 2/143.

⁴⁵⁴ Herarî, *Hadâik*, 3/19.

⁴⁵⁵ İbrâhim 14/9.

⁴⁵⁶ Herarî, *Hadâik*, 14/336.

⁴⁵⁷ Herarî, *Hadâik*, 6/49.

⁴⁵⁸ Herarî, *Hadâik*, 21/21.

İstisnânın başka bir çeşidine örnek olarak bir diğer âyet ise “كُلُّ نَفْسٍ بِمَا كَسَبَتْ رَهِينَةٌ إِلَّا أَصْحَابُ”⁴⁵⁹ *Her nefis, yaptıklarına karşılık tutulan bir rehindir; Ancak ashâb-ı yemîn başka.*

âyetinde müfessir rehin alınan, üzerine düşeni yerine getirirse, kendi canını kurtarır ve serbest bırakırken aksi halde canı rehin ve hapsedilmiş olarak kalacağını ifade etmektedir. Buna göre “ashabu’l-yemîn” hariç ister kâfir, ister mümin, ister itaatsiz, ister itaatkar olsun her can, Allah nezdinde kazancıyla rehin tutulmuş ve ondan kurtulması mümkün değildir. Çünkü onlar, iyi işleri sayesinde boyunlarını kurtarmışlar, tıpkı borçlu birinin üzerine düşen yükümlülüğü yerine getirerek rehinini çözmesine benzetilmektedir. Bu nedenle müfessir buradaki istisnâyı munkatıya bir örnek olarak vermiştir.⁴⁶⁰

2.1.3.2. Dil Otoritelerinin Açıklamalarına Yer Verilmesi

Herarî, “وَمَا كَانَ اللَّهُ لِيُضَيِّعَ إِيمَانَكُمْ إِنَّ اللَّهَ بِالنَّاسِ لَرُؤُوفٌ رَحِيمٌ” buyurulan Bakara Sûresi 143. âyetinde Basra ve Kûfe dil ekollerinin tercihlerini tartışır. Basra ekolüne göre; kâne’nin mahzûf haberi مریداً takdir edilir ve لِيُضَيِّعَ daki لا mahzûf olan habere müteallahtır. Fakat Kûfe ekolüne göre لا ve sonrasındaki fiil cümlesi haber mahallindedir. Bir şey takdir etmeye gerek yoktur. Buradaki lâm tekid anlamı vermektedir.⁴⁶¹

Herarî, şartın cevabında لا harfinin hazfî ile ilgili tartışmaya yer vermiştir.⁴⁶² “قَالُوا تَاللَّهِ تَفْتَوُا”⁴⁶² âyetinde kasemin cevabındaki lâmin hazfedildiğini, Basralılara göre tekid nunun ve ve lâmin ikisi de olması gerekirken Kufelilere göre ikisinden biri olması yeterlidir. Araplarda bu yaygın bir kullanımdır. والله أقصدك أبداً ile لا أقصدك kastedilir.⁴⁶³

Herarî’nin tefsirinde nahivcilerin görüşleriyle tefsir yaptığı bir diğer örnekte çoğunluğun “وَالسَّارِقُ وَالسَّارِقَةُ” ifadesini raf’le okuduğundan ve burada iki görüş olduğundan bahsetmektedir. Bunlardan birincisi, Sibeveyh ve Basralıların çoğunun görüşü olan, “وَالسَّارِقُ وَالسَّارِقَةُ” haberinin düşürüldüğü mübteda olduğu ve tahminen “size okunan

⁴⁵⁹ Müddessir 74/38-39.

⁴⁶⁰ Herarî, *Hadâik*, 30/410.

⁴⁶¹ Herarî, *Hadâik*, 3/19.

⁴⁶² Yûsuf 12/85.

⁴⁶³ Herarî, *Hadâik*, 14/86.

şeylerde veya üzerinize farz kılınanlarda hırsızın ve hırsız kadının hükmü” anlamında olduğudur. Bu durumda “فَاقْطَعُوا” ifadesi, bu tahmini hüküm için bir açıklamadır ve fa’dan sonraki ifade, öncesine bağlıdır; çünkü asıl amaç budur. Fa olmasaydı, ifadenin bağlamsız olduğu düşünülebilirdi ve konuşma iki cümleden oluşurdu: İlki haber, ikincisi emir cümlesi olurdu. İkinci yorum ise Ahfeş’in görüşü olup, Müberred ve birçok kişi tarafından aktarılan başka bir yorumdur ki burada da mübteda ve haber yine emir cümlesidir. Fa harfi, genel olarak şartı andırdığı için haberde yer alır çünkü elif-lam, “o ki” ve “o kadın ki” anlamında bağlanmış olup, nitelik cümlesi bağlantısında, “Kim hırsızlık yaparsa kesin” demek kadar geçerli bir ifadedir ve Herarî, Zamahşerî’nin her iki yorumu da kabul ettiğini belirtmektedir.⁴⁶⁴

Herarî, “وَإِيَّكُمْ مِنْ كُلِّ مَا سَأَلْتُمُوهُ”⁴⁶⁵ âyetinde من ile ilgili görüşlere yer vermektedir. Ahfeş, “Size istediğiniz her şeyden bir şey verdi.” anlamında ancak “şey” kelimesi atılmıştır. “İsteddiğiniz her şeyi ve istemediğiniz her şeyi size verdi.” ve burada fazladan bir من kelimesi atılmıştır; yani: سَأَلْتُمُوهُ كُلِّ مَا سَأَلْتُمُوهُ diğerk cümle atılmıştır. Bunu İbnü’l-Enbârî söylemiş ve bazılarına göre bu, bir kısmı verme/teb’iyyet anlamına gelir; yani: “Sorduğunuz her şeyin bir kısmını size verdi” manasında سَأَلْتُمُوهُ بَعْضُ كُلِّ مَا سَأَلْتُمُوهُ şeklindedir.⁴⁶⁶

Yusuf Sûresi 85. âyette “قَالُوا تَاللَّهِ تَفْتُنَا تَذْكُرُ يُونُسَ حَتَّى تَكُونَ حَرَضًا أَوْ تَكُونَ مِنَ الْهَالِكِينَ” geçen “تَفْتُنَا” lafzının aslının “وَالله لا تفتنا” şeklinde kasemin cevabında iltibas nedeniyle tahfif edilmiş mahzûf bir lâm olduğunu ifade etmektedir. Basralılara göre cevap müsbet olursa lâm ve tekid nûnu gerekirken Kûfelilere göre bundan biri gelse yeterli olur. Araplarda bunun benzeri “وَالله أقصدك أبداً” denir fakat “لا أقصدك” kastedilir. Herarî, Nehhâs, Sîbeveyh, Ferra’nın bu görüşte olduğunu ifade etmektedir.⁴⁶⁷

⁴⁶⁴ Herarî, *Hadâik*, 7/273.

⁴⁶⁵ İbrâhim 14/34.

⁴⁶⁶ Herarî, *Hadâik*, 14/413.

⁴⁶⁷ Herarî, *el-Kevkebu’l-Vehhâc*, 86.

2.1.3.3. Harflerin ve Edatların Tefsir Edilmesi

Herarî, harf ve edatların da cümleye katkısına dikkat çekmektedir. “أَوْ كَصَيْبٍ مِّنَ السَّمَاءِ فِيهِ”⁴⁶⁸ âyetinde “أَوْ” harfinin onların şaşkınlıkları ve tereddütleri ile ilgili olarak çeşitlendirme, belirsizlik, şüphe, izin, seçim, reddiye veya “ve” anlamında kullanılmasının mümkün olduğunu bununla birlikte en iyi kullanımının çeşitlendirme olduğunu ifade etmiştir.⁴⁶⁹

La harfinin cümleye katkısını açıklayan müfessir, “وَلَيْسَ أَذَقْنَا الْإِنْسَانَ مِنَّا رَحْمَةً”⁴⁷⁰ âyetinde لا harfinin cins için olduğunu bu nedenle mümin kâfir tüm insanlara hitap ettiğini tefsiri bu şekilde yapmanın doğru olduğunu ifade etmektedir.⁴⁷¹ Herarî, Âl-i İmrân Sûresi 106. âyette “أكفرتم بعد إيمانكم” hemzenin istifhâm-ı tevbîh olduğunu hemzenin tevbîh, takrîr ve ta‘cib için geldiğini açıklar.⁴⁷²

Herarî, Hâzin’den rivayetle Bakara Sûresi’ndeki “يَذَّبِحُونَ أَبْنَاءَكُمْ وَيَسْتَحْيُونَ نِسَاءَكُمْ”⁴⁷³ âyetindeki يَذَّبِح fiilinin İbrâhim Sûresi “وَيَذَّبِحُونَ أَبْنَاءَكُمْ وَيَسْتَحْيُونَ نِسَاءَكُمْ”⁴⁷⁴ buyurulan âyetinde zâid bir vav harfi ile gelmesinin manaya etkisini nakleder. Zâid vav harfinin fiilin ihtiva ettiği öldürme eyleminin yanı sıra çeşitli azap türlerinin de var olduğunu manaya kattığını ifade etmiştir.⁴⁷⁵

Herarî âyette geçen harf-i cerlerin manaya olan etkisini ortaya çıkarmaya çalışmıştır. Müfessire göre, “فَهَلْ أَنتُمْ مُعْتُونَ عَنَّا مِنْ عَذَابِ اللَّهِ مِنْ شَيْءٍ قَالُوا لَوْ هَدَيْنَا اللَّهُ لَهَدَيْنَاكُمْ سَوَاءٌ عَلَيْنَا أَجْرُ عَنَّا أَمْ”⁴⁷⁶ âyetinde ilk من beyân; ikinci من teb‘iyyet içindir. Bu halde ilk harf Allah’ın azabını açıklamak için ikincisi de ondan bir kısmı manasını ifade etmek için cümlede bulunmaktadır.⁴⁷⁷

⁴⁶⁸ el-Bakara 2/19.

⁴⁶⁹ Herarî, *Hadâik*, 1/191.

⁴⁷⁰ Hûd 11/9.

⁴⁷¹ Herarî, *Hadâik*, 13/17.

⁴⁷² Herarî, *Hadâik*, 5/67.

⁴⁷³ el-Bakara 2/49.

⁴⁷⁴ İbrâhim 14/6.

⁴⁷⁵ Herarî, *Hadâik*, 14/333.

⁴⁷⁶ İbrâhim 14/21.

⁴⁷⁷ Herarî, *Hadâik*, 14/371.

Müfessire göre “لَوْ مَا تَأْتِينَا بِالْمَلَكَةِ إِنْ كُنْتَ مِنَ الصَّادِقِينَ”/“Doğru söyleyenlerden isen bize melekleri getirseydin ya!”⁴⁷⁸ âyetinde ما لو harf-i tahsistir. لو temenni edatı ما ise zâiddir.

O’na göre inkârcılar bu temenni ile Allah Teâlâ’dan peygamberini desteklediğini melekleri nebisi ile göndermek suretiyle nübüvvetin doğruluğunu ispatlamasını talep etmektedirler.⁴⁷⁹

Müfessir, “Ben, şekillenebilir özlü balçıktan, (şekil verilip) kurutulmuş çamurdan yarattığın bir insana asla secde etmem!”⁴⁸⁰ âyetinde İblis’in secde etmemesine karşılık söylediği kelâmda nehy-i tekid için lâm harfinin geldiğini ifade etmiştir. Yâni İblis ben “Ruhumun cevheri ateş iken Âdem’e secdeye layık değilim” diyerek kendinden bu hali nefyetmesini vurgulamıştır.⁴⁸¹

Herarî, “لَيَجْمَعَنَّكُمْ إِلَى يَوْمِ الْقِيَمَةِ لَا رَيْبَ فِيهِ الَّذِينَ خَسِرُوا أَنْفُسَهُمْ فَهُمْ لَا يُؤْمِنُونَ”/Sizi, gerçekleşmesinde asla şüphe olmayan kıyamet gününde mutlaka toplayacaktır.” Kendilerini ziyan edenler var ya, işte onlar inanmazlar.”⁴⁸² âyetinde لا edatının kase lâmı olduğunu gaflet ve şirk içinde olmalarından dolayı tehdit anlamı içerdiğini, mana bakımından kendinden önceki âyete taalluk ettiğini belirtmiştir. “فَهُمْ لَا يُؤْمِنُونَ”deki ف harfinin ise “kâfirlerin hüsrânına neden olan imansızlıklarına bir delalet” olduğunu ifade etmektedir.⁴⁸³

Müfessir “وَلَهُ مَنْ فِي السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَمَنْ عِنْدَهُ لَا يَسْتَكْبِرُونَ عَنْ عِبَادَتِهِ وَلَا يَسْتَحْسِرُونَ”⁴⁸⁴ buyurulan âyette geçen “عند” zarf-ı mekânı ile ilgili olarak maksat, mekânsal ve yer yönüyle değil, onur ve şeref bakımından yakınlıktır. Her ne kadar mekânsal bir zarf olsa da, makam ve mevki yakınlığı, mekânsal ve mesafe yakınlığına benzetilmiş, bu yüzden benzetilen ile ilgili bir terimle ifade edildiğini ifade etmiştir.⁴⁸⁵

Herarî’nin tefsirinde edatların manaya etkilerini vurguladığı bir diğer örnek, Tevbe Sûresi 60’tır. “إِنَّمَا الصَّدَقَاتُ لِلْفُقَرَاءِ وَالْمَسْكِينِ وَالْعَامِلِينَ عَلَيْهَا وَالْمُؤَلَّفَةِ قُلُوبُهُمْ وَفِي الرِّقَابِ وَالْغَارِمِينَ وَفِي سَبِيلِ اللَّهِ

⁴⁷⁸ el-Hicr 15/7.

⁴⁷⁹ Herarî, *Hadâik*, 15/19-20.

⁴⁸⁰ el-Hicr 15/33.

⁴⁸¹ Herarî, *Hadâik*, 15/60.

⁴⁸² el-En‘âm 6/12.

⁴⁸³ Herarî, *Hadâik*, 8/229,231.

⁴⁸⁴ el-Enbiyâ 21/19.

⁴⁸⁵ Herarî, *Hadâik*, 18/34.

”وَإِنَّ السَّبِيلَ فَرِيضَةٌ مِّنَ اللَّهِ وَاللَّهُ عَلِيمٌ حَكِيمٌ” buyurulan âyette sadaka gelirlerinin taksimatında sekiz gruptan bahsedilmekte ve bu grupların ilk dördünde لا edatı, sonraki dördünde في edatı birleşiktir. Herarî bunun nedeninin sadakaların ilk dört sınıfa mülkiyet anlamında “lâm” لام harfî ile, son dört sınıfa ise mekân ifade eden “fi” في harfî ile eklenmesi, ilk dörtte mülkiyetin serbest olduğunu, son dörtte ise sadakaların belirtilen amaçlara harcandığı zaman mülkiyetin geçerli olduğunu belirtmek içindir. Müfessir eğer bu amaçlara harcama yapılmazsa, tıpkı fıkıhta belirlendiği gibi son dört kategorideki mülkiyet geri alınabilirken bu durumun ilk dört için geçerli olmadığını ifade etmektedir.⁴⁸⁶

2.1.3.4. Kur'an'ı Baştan Sona İ'râbının Yapılması

Herarî, tedris hayatı boyunca i'râb bahsine önem vermiş ve bu konuyla ilgili pek çok eser okumuştur.⁴⁸⁷ Telif ettiği nahiv ilmine dair eserler arasında da i'râb ile ilgili kitaplar mevcuttur.⁴⁸⁸ Hadâik'te tüm Kur'an'ı i'râb etmiş ve bu konuda hassasiyetini mukaddimesinde bir fasıl açarak dile getirme gereği duymuştur. Hz. Peygamber'in Kur'an'ı i'râb etmeye teşvik ettiği hadisini vurgulamaktadır.⁴⁸⁹ Hz. Ebu Bekir ve Hz. Ömer, Abdurrahman b. Zeyd, İbn Abbas, İbn Mes'ûd gibi müfessir sahâbilerin Kur'an'ın i'râb edilmesini emreden ve şehid sevabının olduğunu bildirdiği rivayetlerini mukaddimesinde nakleden Herarî, Kur'an'ın i'râbı meselesinde titizlikle durmuştur.⁴⁹⁰

Bakara Sûresi'nin başında bulunan hurûf-u mukattaâ harflerinin i'râbı ile ilgili açıklamalar yapan Herarî, bu harflerin i'râbtan mahallinin olmadığını söylemektedir. İ'râbın mananın idraki ile irtibatlı olmasından dolayı manası bilinmeyen müteşâbihlerin i'râbdan mahalli yoktur kaidesini işler.⁴⁹¹

Herarî'nin Kur'an-ı Kerîm'in baştan sona i'râb edilmesine hassasiyetle yaklaşılması için birtakım örnekler vermek yerinde olacaktır. İbrâhim Sûresi'nin 1. âyetinde şöyle buyurulmaktadır: “الرَّكَّابُ أَنْزَلْنَاهُ إِلَيْكَ لِتُخْرِجَ النَّاسَ مِنَ الظُّلُمَاتِ إِلَى النُّورِ بِإِذْنِ رَبِّهِمْ إِلَى صِرَاطٍ الْعَزِيزِ” müfessir, “الرَّ” hece harflerinin mahzûf müptedanın haberi olduğunu هذا الر ya da

⁴⁸⁶ Herarî, *Hadâik*, 11/300.

⁴⁸⁷ Bk. Herarî, *Mukaddime*, 7.

⁴⁸⁸ Herarî, *Mukaddime*, 12.

⁴⁸⁹ Herarî, *Mukaddime*, 39.

⁴⁹⁰ Herarî, *Mukaddime*, 40.

⁴⁹¹ Herarî, *Hadâik*, 1/125.

القرآن şeklinde takdir edilebileceğini ifade etmiştir. “كتاب”ün mahzûf müptedanının haberi olduğunu⁴⁹² “هذا القرآن الذي أنزل عليك يا محمد كتاب أنزلناه إليك” takdir edildiğini belirtmiştir.⁴⁹² Aynı sûredeki bir diğer âyette “وَلَقَدْ أَرْسَلْنَا مُوسَى بِآيَاتِنَا أَنْ أَخْرِجْ قَوْمَكَ مِنَ الظُّلُمَاتِ إِلَى النُّورِ وَذَكِّرْهُمْ”⁴⁹³ buyurulmaktadır. Müfessir âyetteki “مِنَ الظُّلُمَاتِ إِلَى”⁴⁹³ buyurulmaktadır. Müfessir âyetteki “مِنَ الظُّلُمَاتِ إِلَى” cer ve mecrûrların “أَخْرِجْ” fiiline müteallik olduğunu ve bu fiil cümlesinin cer ile tevil masdar konumunda olup الظلمات من الظلمات قومك ياخارج موسى بآياتنا takdirinde olduğunu ifade etmektedir. Bu nedenle ان müfessira olması caizdir.⁴⁹⁴

2.1.4. Belâgat

Belâgat ilmi Arap dili arasında müstakil bir hale gelen ilimlerin sonuncusudur.⁴⁹⁵ Ulûmu'l-Kur'ân müellifleri, müfessirin tefsirinde meânî, beyân, bedî ilimlerine ihtiyaç duyacağını ifade etmektedir.⁴⁹⁶ Kur'ân-ı Kerîm'in belâgat özelliklerini ortaya çıkararak i'câz yönünü gösteren beyân ve meânî ilimleri Kur'ân yorumunun inceliklerine vakıf olmayı sağlamaktadır.⁴⁹⁷ Beyan ilminin inceliklerini eserinde sergileyen Zemahşerî beyân ve meânî ilminin önemine vurgu yaparak bu iki ilimde ihtisas sahibi olmadan Kur'ân'ın lafız ve mana güzelliklerine ulaşamayacağını ifade etmektedir.⁴⁹⁸

2.1.3.1. Beyân

Beyân ilmi, bir manayı delaleti açık bir şekilde farklı yollarla ifade etme üsûllerini inceleyen ilimdir.⁴⁹⁹ Herarî, tefsirinde beyân ilminin çeşitlerinden olan teşbih, mecâz, istiâre, kinâye örneklerine yer vermiştir. Onun belâgat konusuna verdiği önem tefsir ettiği her âyet grubunda bulunan belâgat vecihlerine yer vermesine neden olmuştur. Herarî'nin bu ilme verdiği önemi örnekler üzerinden incelemek yerinde olacaktır.

⁴⁹² Herarî, *Hadâik*, 2001, 14/344.

⁴⁹³ İbrâhim 14/5.

⁴⁹⁴ Herarî, *Hadâik*, 2001, 14/347.

⁴⁹⁵ Hulusi Kılıç, “Belâgat”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (TDV Yayınları, 1992), 7/381.

⁴⁹⁶ Kâfiyeci, *et-Teyîr fî kavâidi ilmi't-Tefsîr*, 27; Süyûtî, *İtkân*, 2294; Zürkânî, *Menâhilu'l-irfân*, 2/43.

⁴⁹⁷ Muhammed Tahir b. İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr* (Tunus: ed-Dâru't-Tunusiyye, 1984), 1/19.

⁴⁹⁸ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/96.

⁴⁹⁹ Hatîb el-Kazvînî, *el-İzâh li Telhîsi'l-Miftâh* (Beyrut: Dâru'l-kutubi'l-İlmiyye, 2003), 163; Burhâniddîn Abdillâh el-Herevî el-Horâsânî et-Teftâzânî, *el-Mutavval Şerhu Telhîsi Miftâhi'l-Ulûm*, 2000. bs (Beyrut: Daru'l-kütubi'l-ilmiyye, t.y.), 506.

2.1.3.1.1. Teşbîh

Teşbîh, mutlak manada bir durumun diğerine benzetilmesidir.⁵⁰⁰ Müfessir, “كَمَا كُتِبَ عَلَى”⁵⁰¹ âyetinde dilcilerin *mürsel-mücmel-teşbîh* olarak isimlendirdikleri teşbîh çeşidinin olduğunu ifade etmektedir.⁵⁰² Yine müfessir Bakara Sûresi 200. âyette “فَاذْكُرُوا اللَّهَ كَذِكْرِكُمْ”⁵⁰³ ibaresindeki teşbîhin teşbîh-i temsili olduğunu söylemektedir.⁵⁰³

Herarî, teşbihin üç unsurundan biri olan müşebbeh bihin zikredildiği teşbihe misal olarak “أَيُّدُ أَحَدِكُمْ أَنْ تَكُونَ لَهُ جَنَّةٌ مِنْ نَخِيلٍ وَأَعْنَابٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ”⁵⁰⁴ buyurulan âyeti örnek göstermektedir. Müfessir bu âyetteki teşbihte teşbih edatı ve müşebbeh bulunmadığını ifade etmiştir. Bu örnekte teşbihe işaret eden karineler mevcuttur. Beyancılar bu teşbîh örneğine istiâre-i temsiliyye de demişlerdir.⁵⁰⁵

Müfessir, “وَإِذْ تَخْلُقُ مِنَ الطِّينِ كَهَيْئَةِ الطَّيْرِ بِأَذْنِي فَتَنْفُخُ فِيهَا فَتَكُونُ طَيْرًا بِأَذْنِي وَتُبْرِئُ الْأَكْمَةَ وَالْأَبْرَصَ بِأَذْنِي”⁵⁰⁶ şeklindeki Mâide Sûresi 110. âyette “كَهَيْئَةِ الطَّيْرِ” ifadesinde teşbîh olduğunu ifade etmektedir.⁵⁰⁶

2.1.3.1.2. Mecâz

Hakîkât bir lafzın vaz olduğu manada kullanılması iken mecâz, karine sebebiyle lafzın hakikat manası dışında bir manada kullanılmasıdır.⁵⁰⁷ Herarî'nin mecâz ilmine dair verdiği örneklerden biri şöyledir: “لَا تَسْفِكُونَ دِمَاءَكُمْ”⁵⁰⁸ buyurulan âyette kullanılan mecâzda, “*Kanınızı akıtmayın*” manası kastedilir. Herarî, başkasının kanını döken, kendi kanını dökmüş gibi olur, bunun da mecazın en basit şekli kabul edileceği kanaatindedir. Ona göre başka bir anlamıyla, bu eylem intikamı gerektirdiğinden bu da sebep-sonuç ilişkisinin geniş bir yorumu olarak anlaşılabilir. Başka bir mecâz örneği ise “وَبَعَثْنَا مِنْهُمُ اثْنَيْنِ”

⁵⁰⁰ Kazvîni, *el-Îzâh*, 164; Teftâzânî, *el-Mutavval*, 516.

⁵⁰¹ el-Bakara 2/183.

⁵⁰² Herarî, *Hadâik*, 3/175.

⁵⁰³ Herarî, *Hadâik*, 3/232.

⁵⁰⁴ el-Bakara 2/266.

⁵⁰⁵ Herarî, *Hadâik*, 4/81.

⁵⁰⁶ Herarî, *Hadâik*, 6/162.

⁵⁰⁷ Kazvîni, *el-Îzâh*, 202-203; Teftâzânî, *el-Mutavval*, 567.

⁵⁰⁸ el-Bakara 2/84.

عَشْرَ نَقِيًّا/Onlardan on iki temsilci göndermiştik.”⁵⁰⁹ âyetindedir. Fiilin yapana isnadından dolayı mecâz-ı mürsel vardır.⁵¹⁰

Bakara Sûresi “وَلَا تَخْلُقُوا زُرُوسَكُمْ حَتَّى يَبْلُغَ الْهَدْيُ مَحَلَّهُ” buyurulan 196. âyette Herarî hem fâilde hem mefulde bulunan mecâza işaret etmiştir. Fâil tamamına isnâd edilmiştir. Oysaki insanlar birbirlerini tıraş ederler. Kişi “saçımı kestirdim.” dediğinde onun saçını başkası kesmiştir. Mef’ulde mecâz ise muzâfın hazfedilmiş olmasıdır. Aslen “شعر رؤوسكم” demektir. Hitap erkekleredir. Çünkü kadınlar saçlarını kısaltmakla sorumludurlar.⁵¹¹

Müfessirin mecâza işaret ettiği “وَأَشْرَبُوا فِي قُلُوبِهِمُ الْعَجَلَ بِكُفْرِهِمْ/İnkârları yüzünden kalpleri buzağı sevgisiyle dopdoluydu”⁵¹² buyurulan bir diğer âyette mecâz-i aklî olduğunu ifade etmektedir. Çünkü kalplerinin aşırı bir şekilde buzağı sevgisiyle dolu olduğunu anlatmak için, bu sevgi lezzetli içeceğin içilmesine benzetilmiştir. Herarî, bazılarının burada teşbih-i belîğ vardır dediklerini nakletmektedir.⁵¹³

Bir diğer mecaz-i aklî örneği “فَاَخَذَتْهُمُ الرَّجْفَةُ”⁵¹⁴ âyetinde vardır. Burada “Allah onları şiddetli bir sarsıntı ile yakaladı” anlamında şiddetli sarsıntı fail kılınarak sebebe isnâd edilmiştir.⁵¹⁵

Herarî Âl-i İmrân Sûresi “فَقُلْ أَسْلَمْتُ وَجْهِيَ لِلَّهِ وَمَنِ اتَّبَعَنِ” buyurulan 20. âyette mecâz-ı mürselin varlığına işaret etmektedir. Çünkü burada cüz zikredilerek kül ifade edilmiştir. “Vech”e has kılınması O’nun şan ve şerefine yüceliğinden her türlü güç sahibi ve kıraat, secde gibi ibadetlerin sebebiyle gerçekleştiği makamdır.⁵¹⁶

2.1.3.1.3. İstiâre

İstiâre, manayla alakası teşbih olan mecâza verilen isimdir.⁵¹⁷ Herarî, istiâre örneklerine yer vermektedir: “اللَّهُ وَلِيُّ الَّذِينَ آمَنُوا يُخْرِجُهُم مِّنَ الظُّلُمَاتِ إِلَى النُّورِ/Allah iman edenlerin dostudur. Onları karanlıklardan aydınlığa çıkarır.” buyurulan Bakara 257. âyette istiâre-i

⁵⁰⁹ el-Mâide 4/12.

⁵¹⁰ Herarî, *Hadâik*, 31/198.

⁵¹¹ Herarî, *Hadâik*, 3/231.

⁵¹² el-Bakara 2/93.

⁵¹³ Herarî, *Hadâik*, 2/184.

⁵¹⁴ el-A’raf 7/78.

⁵¹⁵ Herarî, *Hadâik*, 10/43.

⁵¹⁶ Herarî, *Hadâik*, 4/245.

⁵¹⁷ Kazvîni, *el-İzâh*, 212; Teftâzânî, *el-Mutavval*, 606.

tasrihiyye vardır. Küfr, karanlığa, iman ise nura benzetilmiştir. Çünkü iman, nimetle ve sevap ile aydınlanmak iken, küfrün sonu cehennem ve azap ile karanlıkta kalmaktır.⁵¹⁸

Benzer şekilde Herarî “وَعَزَّزْتُمُوهُمْ وَأَقْرَضْتُمُ اللَّهَ قَرْضًا حَسَنًا لَّا كُفْرَ عَنْكُمْ سَيِّئَاتِكُمْ وَلَا ذُخْلَكُمْ جَنَّاتٍ تَجْرِي”

“/Bir de Allah için borç verirsiniz, sizin günahlarınızı örterim ve sizi altından

urmaklar akan cennetlere koyarım.” Mâide Sûresi 12. âyetinde infağın mecâz yoluyla

Allah rızası için verilen borca benzetilmesinin istiâre-i tasrihiyye olduğunu ifade etmiştir.

Çünkü mal sahibi malını Allah rızası için verdiğinde sanki ona borç vermiş gibi olur.⁵¹⁹

Herarî, “وَقَالَتِ الْيَهُودُ يَدُ اللَّهِ مَغْلُولَةٌ غُلَّتْ أَيْدِيهِمْ وَلُعِنُوا بِمَا قَالُوا بَلْ يَدَاهُ مَبْسُوطَتَانِ”

Sûresi 68. âyetteki غُلَّتْ أَيْدِيهِمْ ve يَدَاهُ مَبْسُوطَتَانِ ifadelerinde istiâre-i tebeyye olduğunu ifade

eder. غُلَّتْ cimrilik kastedilirken مَبْسُوطَتَانِ ile infak etmek kastedilmektedir.⁵²⁰

Müfessir, “رَبَّنَا افْتَحْ بَيْنَنَا وَبَيْنَ قَوْمِنَا بِالْحَقِّ”⁵²¹ âyetinde istiâre-i tasrihiyye olduğunu ifade

etmektedir. “Feth” tıpkı kapının açılmasında olduğu gibi cisimlerde hakîkî anlamında

kullanılır. “لَفَتَحْنَا عَلَيْهِم بَرَكَاتٍ مِنَ السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ” /Elbette onların üstüne gökten ve yerden nice

bereket kapıları açardık.”⁵²² âyetinde bereketlerin onlara kolayca ulaşması ve her türlü

ihtiyaca erişebilmeleri gibi mecâz bir mana ifade edilmektedir.⁵²³

2.1.3.1.4. Kinâye

Kinâye, lafzın hakikat manasına da kullanılabilmesi muhtemel iken bu gerçek anlamın

dışında kullanılmasıdır.⁵²⁴ Herarî, Bakara Sûresi 96. âyetinde geçen “أَلْفَ سَنَةٍ” lafzında hususi

olarak zikredilmediğini kesretten kinâye olduğunu ifade etmiştir.⁵²⁵ Benzer şekilde

Bakara Sûresi 187. âyetinde geçen “الرَّفْتُ إِلَى نِسَائِكُمْ” ifadesi kişinin eşiyle birleşmesinden

kinâyedir.⁵²⁶

⁵¹⁸ Herarî, *Hadâik*, 4/32.

⁵¹⁹ Herarî, *Hadâik*, 31/199.

⁵²⁰ Herarî, *Hadâik*, 31/414.

⁵²¹ el-A‘raf 7/89.

⁵²² el-A‘raf Sûresi 7/96.

⁵²³ Herarî, *Hadâik*, 10/42.

⁵²⁴ Kazvîni, *el-Îzâh*, 242; Tefâtânî, *el-Mutavval*, 630.

⁵²⁵ Herarî, *Hadâik*, 2/186.

⁵²⁶ Herarî, *Hadâik*, 3/176.

Müfessir, “يَا قَوْمِ ادْخُلُوا الْأَرْضَ الْمُقَدَّسَةَ الَّتِي كَتَبَ اللَّهُ لَكُمْ وَلَا تَزْدُودُوا عَلَىٰ آذَانِكُمْ فَتَنْقَلِبُوا خَاسِرِينَ” Ey Kavmim! Allah’ın size yazdığı mukaddes toprağa girin ve arkanıza dönmeyin. Yoksa hüsrana uğramış olarak dönersiniz.” Mâide Sûresi’nin 21. âyetinde “وَلَا تَزْدُودُوا عَلَىٰ آذَانِكُمْ” ifadesinin “savaştan kaçmak”tan kinâye olduğunu ifade etmektedir.⁵²⁷

Herarî, Yûsuf Sûresi’ndeki Hz. Yâkub’un oğullarına hitabında “إِلَّا أَنْ يُحَاطَ بِكُمْ”⁵²⁸ demesinin kinâye sanatına bir örnek olduğunu ifade etmektedir. Ona göre bu, düşmanların onları sararak helak etmeleri manasından kinâye bir ifadedir.⁵²⁹ Benzer şekilde Hz. Yakub’un gözlerinin görmemesinden kinâye olarak âyette “وَأَبْصُتْ عَيْنَاهُ”⁵³⁰ buyurulmuştur.⁵³¹

2.1.3.2. Bedî‘

Bedî‘ ilmi, delaletinin açıklığı ve muktezây-ı hale uygunluğuna göre sözün güzel söylenmesinin vecihlerini inceleyen ilimdir.⁵³² Herarî, bedî‘ ilmi çerçevesinde cem, cinas, tıbak, mukâbele, iltifât, leff ü neşr, mübâlağâ örneklerine yer vermiştir.

2.1.3.2.1. Cem‘

Birden fazla şeyi bir hüküm altında toplamak olarak tanımlanan cem⁵³³ ile ilgili Herarî’nin verdiği örneklerden biri, A’raf Sûresi 109. âyettir: “قَالَ الْمَلَأُ مِنْ قَوْمِ فِرْعَوْنَ إِنَّ هَذَا لَسَاحِرٌ عَلِيمٌ”^y Firavunun kavminden ileri gelenler, dediler ki: Bu çok bilgili bir sihirbazdır.” Bu örnekte cümlemin ismini ان ile tek’id vardır. Sonrasında cümlemin haberi lâm ile getirilmiştir. Bu nedenle cem bulunmaktadır. Aynı şekilde “قَالَ نَعَمْ وَإِنَّكُمْ لَمِنْ”^y Firavun, “Evet. Üstelik siz mutlaka benim en yakınlarımdan olacaksınız.” A’raf

⁵²⁷ Herarî, *Hadâik*, 7/223.

⁵²⁸ Yûsuf 12/66.

⁵²⁹ Herarî, *Hadâik*, 14/45.

⁵³⁰ Yûsuf 12/84.

⁵³¹ Herarî, *Hadâik*, 14/84.

⁵³² Kazvîni, *el-İzâh*, 255; Ali Bulut, *Belâgat Meâni Beyân Bedi’* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2013), 219.

⁵³³ Teftâzânî, *el-Mutavval*, 606; Bulut, *Belâgat Meâni Beyân Bedi’*, 257.

114. âyette de sihirbazların nefislerindeki şüpheyi izale etmek için ان ve الام harfleriyle tek'id vardır.⁵³⁴

A'raf Sûresi 109. âyette “إِنْ هَذَا لَسَاحِرٌ عَلِيمٌ” cem-u muekkid bulunmaktadır. Cümlemin ismini ان ve لا ile tekid söz konusudur. Te'kid, mübalağa ve şüpheyi gidermek için getirilmiştir.⁵³⁵

2.1.3.2.2. Cinâs

Cinâs, iki lafzın yazılışta ve söyleyişte benzer olmasına verilen addır.⁵³⁶ Herarî Bakara Sûresi 285. âyette geçen “أَمِنْ” ve “الْمُؤْمِنُونَ” lafızları arasında kelimelerin köken itibariyle aynı olmasından dolayı cinâs-ı iştikâk olduğunu belirtmiştir.⁵³⁷ Benzer şekilde Furkan Sûresi 21. âyette “عَتَوْا عَتْوًا” lafızlarında ve “حِجْرًا مَحْجُورًا” lafızlarında iştikâkları itibariyle cinâs-ı iştikâk olduğunu ifade etmektedir.⁵³⁸

Âl-i İmrân Sûresi “يُضِلُّونَكُمْ وَمَا يُضِلُّونَ” buyurulan 69. âyette cinâs-ı tam vardır.⁵³⁹ Müfessire göre *قَالُوا يَا مُوسَى إِنَّ فِيهَا قَوْمًا جَبَّارِينَ وَإِنَّا لَن نَدْخُلُهَا حَتَّى يَخْرُجُوا مِنْهَا فَإِنْ يَخْرُجُوا مِنْهَا فَإِنَّا دَاخِلُونَ* / *Ey Musa! Orada zorba bir millet vardır. Onlar oradan çıkmadıkça biz oraya asla girmeyiz. Eğer onlar oradan çıkarlarsa o zaman biz de gireriz demişlerdi.*” ayetinde *نَدْخُلُهَا* ve *وَإِنَّا لَن نَدْخُلُهَا* ifadeleri arasında cinas-ı mugâyir vardır.⁵⁴⁰ Yine “قَالَ الْقَوَّاءُ فَلَمَّا الْقَوَّاءُ سَحَرُوا أَعْيُنَ النَّاسِ” A'raf Sûresi 116. Âyette “قَالَ الْقَوَّاءُ فَلَمَّا الْقَوَّاءُ” kısmında cinas-ı'l-mümasîle bir örnek vardır.⁵⁴¹

A'raf Sûresi 127. âyette “يَذَرُكَ وَالْهَتَّكَ” “أَتَذَرُ مُوسَى” kısımlarında cinâs-ı mümasîl vardır.

A'raf Sûresi 131. âyette de “يَطْيَرُوا بِمُوسَى” “أَلَا إِنَّمَا طَائِرُهُمْ” arasında da cinâs-ı muğayir vardır.⁵⁴²

⁵³⁴ Herarî, *Hadâik*, 10/79.

⁵³⁵ Herarî, *Hadâik*, 10/79.

⁵³⁶ Kazvîni, *el-Îzâh*, 288; Bulut, *Belâgat Meâni Beyân Bedî*, 290.

⁵³⁷ Herarî, *Hadâik*, 4/160.

⁵³⁸ Herarî, *Hadâik*, 21/84.

⁵³⁹ Herarî, *Hadâik*, 4/374.

⁵⁴⁰ Herarî, *Hadâik*, 31/224.

⁵⁴¹ Herarî, *Hadâik*, 10/80.

⁵⁴² Herarî, *Hadâik*, 10/115.

2.1.3.2.3. Tıbâk

Aralarında mutabakat ya da zıtlık bulunan kelimelerin bir pasajda uyum içinde bulunmasına tıbâk manası verilmektedir.⁵⁴³ Müfessir “وَمَنْ يَتَّبِدَلِ الْكُفْرَ بِالْإِيمَانِ”⁵⁴⁴ âyetinde tıbâk olduğunu ifade etmiştir.⁵⁴⁵ Herarî, Âl-i İmrân Sûresi 75. âyette geçen tıbâk sanatı örneklerini vermiştir. Mesela “بِقِنْطَارٍ” “بِدِينَارٍ” arasında; “يُودَةٍ” “لَا يُودَةٍ” lafızları arasında tıbâk vardır. Çünkü birinde def/vermek varken diğerinde tutmak/vermekten menetme söz konusudur.⁵⁴⁶ “لَنْ بَسَطْتُ إِلَيَّ يَدَكَ لِتَقْتُلَنِي مَا أَنَا بِبَاسِطٍ يَدِيَ إِلَيْكَ لِأَقْتُلَكَ إِنِّي أَخَافُ اللَّهَ رَبَّ الْعَالَمِينَ”⁵⁴⁷ /Andolsun sen beni öldürmek için bana elini uzatsan da ben seni öldürmek için elimi uzatmayacağım. Çünkü ben âlemlerin rabbi olan Allah'tan korkarım.” âyetinde “لَنْ” “إِنْ يَشَأْ يُذْهِبْكُمْ وَيَأْتِ بِخَلْقٍ”⁵⁴⁸ arasında tıbak-ı selbi vardır.⁵⁴⁹ “وَمَثَلُ كَلِمَةٍ خَبِيثَةٍ كَشَجَرَةٍ خَبِيثَةٍ”⁵⁵⁰ âyetinde “أَصْلُهَا ثَابِتٌ وَفَرْعُهَا فِي السَّمَاءِ”⁵⁵¹ âyetinde çeşitli tıbak örnekleri vardır.⁵⁵²

2.1.3.2.4. Mukâbele

Mukabele iki grup lafzın arasında karşıtlık olarak zikredilmesine verilen isimdir.⁵⁵³ Herarî mukabele sanatına dair örneklerle de yer vermektedir. Bakara Sûresi 231. âyette bulunan “وَلَا تُمْسِكُوهُمْ ضِرَارًا” /Onlara zarar vererek tutmayın.” ve “فَأَمْسِكُوهُمْ بِمَعْرُوفٍ” /İyilikle tutun” ifadeleri arasında mukâbele olduğunu ifade etmektedir. Çünkü bu iki durumda da sırayla zarara iyilikle mukâbele etmek ve zararın inkâr edilmesi söz konusudur.⁵⁵⁴ Diğer bir örnek Âl-i İmrân Sûresi 114. Âyettir. Herarî bu âyette geçen “يَأْمُرُونَ” ve “يَنْهَوْنَ” lafızlarının mukâbele sanatına misal olduğunu ifade etmiştir.⁵⁵⁵ Benzer şekilde müfessirin mukâbele sanatını belirttiği bir diğer örnek Hac Sûresi 11. âyettir. Âyette geçen “فَإِنْ أَصَابَهُ خَيْرٌ اطْمَأَنَّ”

⁵⁴³ Teftâzânî, *el-Mutavval*, 641.

⁵⁴⁴ el-Bakara 2/108.

⁵⁴⁵ Herarî, *Hadâik*, 2/227.

⁵⁴⁶ Herarî, *Hadâik*, 4/398.

⁵⁴⁷ Herarî, *Hadâik*, 31/267.

⁵⁴⁸ Fâtır 35/16.

⁵⁴⁹ İbrâhim 14/24.

⁵⁵⁰ İbrâhim 14/26.

⁵⁵¹ Herarî, *Hadâik*, 14/399.

⁵⁵² Teftâzânî, *el-Mutavval*, 643.

⁵⁵³ Herarî, *Hadâik*, 3/341.

⁵⁵⁴ Herarî, *Hadâik*, 5/100.

﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَتَّبِعُوا هَذِهِ السَّبِيلَ﴾/Öyle ki kendisine bir iyilik denk gelirse bundan pek memnun olur” kelâmı ile âyetin devamındaki “وَإِنْ أَصَابَتْهُ فِتْنَةٌ انْقَلَبْ عَلَى وَجْهِهِ”/Ama başına bir imtihan sıkıntısı gelse hemen yüz çevirir.” kelâmı arasında müfessir bedi‘ mukâbele örneği olduğunu belirtmiştir.⁵⁵⁵

2.1.3.2.5. İltifât

Herarî ⁵⁵⁶“وَإِذَا طَلَّقْتُمُ النِّسَاءَ فَبَلَّغْنِ أَجَلَهُنَّ” âyetinde iltifat sanatından bahsetmektedir. Bu âyette hitap erkeklerereyken bir sonraki âyette “فَلَا تَغْضُلُوهُنَّ” hitabı kadınların velilerine yapılmıştır.⁵⁵⁷

Herarî, “لَمْ يَرَوْا كَمْ أَهْلَكْنَا مِنْ قَبْلِهِمْ مِنْ قَوْمٍ مَكَتْنَاهُمْ فِي الْأَرْضِ مَا لَمْ نُمْكِنْ لَكُمْ وَأَرْسَلْنَا السَّمَاءَ عَلَيْهِمْ مِذْرَارًا” Herarî, “وَجَعَلْنَا الْأَنْهَارَ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهِمْ فَأَهْلَكْنَا هُمْ بِذُنُوبِهِمْ وَأَنْشَأْنَا مِنْ بَعْدِهِمْ قَوْمًا آخَرِينَ” şeklindeki En’âm Sûresi 6. âyetin “لَمْ يَرَوْا كَمْ أَهْلَكْنَا مِنْ قَبْلِهِمْ” kısmındaki gayb sigasının “مَا لَمْ نُمْكِنْ لَكُمْ” ibaresindeki şekliyle muhatap sigasıyla devam ettiğini söyleyerek bunun iltifât sanatına bir örnek olduğunu ifade etmektedir. Müfessir Kur’ân’da iltifât sanatının kelama dikkati toplaması, konuşmayı yumuşatması, işitmeyi can sıkıntısından koruması, dinleyeni dinlemeye teşvik etmesi gibi faydalar sağladığını belirtmektedir.⁵⁵⁸

Herarî, A‘raf Sûresi 48. âyette “وَهُوَ الَّذِي أَرْسَلَ الرِّيحَ بُشْرًا بَيْنَ يَدَيْ رَحْمَتِهِ” buyurularak gayb sigası kullanılımasından sonra âyetin devamında “وَأَنْزَلْنَا مِنَ السَّمَاءِ مَاءً طَهُورًا” âyetin tekellüm sigasına dönmesinin iltifat sanatının örneklerinden olduğunu söylemektedir.⁵⁵⁹

2.1.3.2.6. Leff-ü Neşr

Leff-ü neşr cümlelerin öğelerinin tertibiyle ilgili güzellik katan bir edebî sanattır. İki veya daha fazla lafız ayrı ya da birlikte zikredildikten sonra bunların her birine ait ifadeler ilişki kurulmaksızın zikredilir.⁵⁶⁰ Herarî’nin işaret ettiği belâğî sanatlardan biri de leff-ü neşrdir.

⁵⁵⁵ Herarî, *Hadâik*, 18/290.

⁵⁵⁶ el-Bakara 2/231.

⁵⁵⁷ Herarî, *Hadâik*, 3/341.

⁵⁵⁸ Herarî, *Hadâik*, 6/223.

⁵⁵⁹ Herarî, *Hadâik*, 20/87.

⁵⁶⁰ Teftâzânî, *el-Mutavval*, 654.

Bunun örneklerinden biri şu âyettir: “سَمَاعُونَ لِلْكَذِبِ أَكَالُونَ لِلْسُّخْتِ فَإِنْ جَاؤُكَ فَاحْكُم بَيْنَهُمْ أَوْ أَعْرِضْ عَنْهُمْ” Mâide Sûresi 42. âyetin “وَإِنْ تُعْرِضْ عَنْهُمْ” kısmının; âyetin devamındaki “وَإِنْ تُعْرِضْ عَنْهُمْ” ve “وَإِنْ تُعْرِضْ عَنْهُمْ” ibarelerine râcî olduğunu ifade etmektedir.⁵⁶¹ Herarî’nin leff-ü neşr sanatına işaret ettiği bir diğer âyet İsrâ Sûresi 20. âyettir. Bu âyette “كَلَّا نُمِدُّ هَؤُلَاءِ وَهَؤُلَاءِ مِنْ عَطَاءِ رَبِّكَ وَمَا كَانَ” “كَلَّا نُمِدُّ هَؤُلَاءِ وَهَؤُلَاءِ مِنْ عَطَاءِ رَبِّكَ وَمَا كَانَ”/Hepsine, bunlara da ötekilere de rabbinin ihsanından kesintisiz veririz. Rabbinin ihsanı sınırlı değildir.” buyurulmaktadır. Müfessir, “هَؤُلَاءِ” lafzlarıyla önceki iki âyette durumları bildirilen iki gruptan bahsedildiğini vurgulamıştır. Buna göre ilki ile dünya hayatını arzulayanların kastedildiğini, ikinci ile de ahiret hayatını isteyenlerin kastedildiğini belirtmiştir.⁵⁶² Müellifin leff-ü neşr sanatına verdiği bir diğer örnek Meryem Sûresi 73 ve 75. âyetlerdedir. Meryem Sûresi 73. âyette geçen “خَيْرٌ مَقَامًا وَأَحْسَنُ شَرًّا”/hangimizin konumu daha üstün ve mensupları daha iyi... ile 75. âyette geçen “وَأَضْعَفُ جُنْدًا”/konumu daha kötü, askeri daha zayıf olanın...” kelâmlarının leff-ü neşr sanatına bir misal olduğunu belirtmiştir.⁵⁶³

2.1.3.2.7. Mübâlağa

Herarî tefsirinde mübâlağa sanatına⁵⁶⁴ dair örneklere işaret etmektedir. En‘âm Sûresi 91. âyette “وَمَا قَدَرُوا اللَّهَ حَقَّ قَدْرِهِ إِذْ قَالُوا مَا أَنْزَلَ اللَّهُ عَلَى بَشَرٍ مِنْ شَيْءٍ”/Onlar Allah’ı gereği gibi takdir edip tanımadılar. Nitekim “Allah hiçbir insana hiçbir şey indirmedir” dediler.” buyurularak vahyin peygamber dışında kimseye inmediğinin vurgulandığını ifade etmektedir.⁵⁶⁵ Müfessirin mübâlağa sanatına örnek verdiği bir diğeri, Furkân Sûresi 22. âyette “لَا بُشْرَىٰ يَوْمَئِذٍ لِلْمُجْرِمِينَ” ifadesidir. Burada cinsini nefyetmede mübâlağa vardır. O günde mücrimlerin hiçbir surette iyi bir haberle müjdelenmeyeceğine dair nefy söz konusudur.⁵⁶⁶

⁵⁶¹ Herarî, *Hadâik*, 7/299.

⁵⁶² Herarî, *Hadâik*, 16/100.

⁵⁶³ Herarî, *Hadâik*, 17/243.

⁵⁶⁴ Tefîzânî, *el-Mutavval*, 665; Bulut, *Belâgat Meâni Beyân Bedi*’, 255.

⁵⁶⁵ Herarî, *Hadâik*, 6/488.

⁵⁶⁶ Herarî, *Hadâik*, 20/84.

Herarî, “إِنَّ النَّفْسَ لَأَمَّارَةٌ بِالسَّوِّءِ”⁵⁶⁷ âyetinde nefsin kendini tehlikelere atma ve kötülüklere sürüklenme konusunda çokça gayret göstermekle vasıflandırılmasında mübalağanın olduğunu ifade etmiştir. “أَمَّارَةٌ” lafzının فَعَالًا mübalağa kalıbında geldiğini belirtmiştir.⁵⁶⁸

2.1.3.3. Meânî

Meânî ilmi lafzın muktazây-ı hâle uygunluğunu sağlayarak cümleyi yanlış manaya hamletmekten korumak olarak tanımlanmaktadır.⁵⁶⁹ Kur’ân’ın lafız dizilişindeki îcâz, tasvirlerindeki benzersizlik, terkiplerindeki kolaylık ve sadelik manaların derinliği ile lafızlarındaki insicam ve sağlamlık meânî ilmi sayesinde fark edilebilmektedir.⁵⁷⁰

Herarî’nin istifham, zikir-hazf, nidâ, takdîm-te’hir gibi meânî ilmi kapsamında âyetlere getirdiği açıklamalardan örnekler verilecektir.

2.1.3.3.1. İstifhâm

Kişinin önceden bilmediği bir şeyi sorarak öğrenmesi olarak bilinen istifhâm⁵⁷¹ Kur’ân’da geçen belâgat sanatlarından biridir. Herarî, “سَوَاءٌ عَلَيْهِمْ ءَأَنذَرْتَهُمْ”⁵⁷² âyetinde istifhâmın uyarının olmasının da olmamasının da eşit olmasından dolayı takrir amacıyla geldiğini ifade etmiştir.⁵⁷³

Herarî’nin istifhâma verdiği örneklerden biri Bakara Sûresi’ndeki şu âyettir: “وَكَيْفَ يُحْكَمُونَكَ وَعِنْدَهُمُ التَّوْرَةُ فِيهَا حُكْمُ اللَّهِ ثُمَّ يَتَوَلَّوْنَ مِنْ بَعْدِ ذَلِكَ وَمَا أُولَٰئِكَ بِالْمُؤْمِنِينَ” *Nasıl oluyor da yanlarında içinde Allah’ın hükmü olan Tevrat varken ondan yüz çeviriyorlar! İşte onlar inanmış degillerdir.*” buyurulan Mâide 43. âyette istifhâm-i taaccubî olduğunu söylemektedir.⁵⁷⁴

Müfessir, “قُلْ أَعْيَرَ اللَّهُ اتَّخَذُ وَلِيًّا فَاطِرَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَهُوَ يُطْعِمُ وَلَا يُطْعَمُ قُلْ إِنِّي أُمِرْتُ أَنْ أَكُونَ أَوَّلَ مَنْ / “Gökleri ve yeri yaratan, beslenmeyip besleyen Allah’tan başka bir dost mu edinirim?” de. “Doğrusu ben ilk müslüman olmakla emrolundum” de; asla

⁵⁶⁷ Yusuf 12/53.

⁵⁶⁸ Herarî, *Hadâik*, 14/45.

⁵⁶⁹ Kazvîni, *el-Îzâh*, 23; Teftâzânî, *el-Mutavval*, 166.

⁵⁷⁰ Bulut, *Belâgat Meâni Beyân Bedi’*, 52.

⁵⁷¹ Teftâzânî, *el-Mutavval*, 409; Bulut, *Belâgat Meâni Beyân Bedi’*, 70.

⁵⁷² el-Bakara 2/6.

⁵⁷³ Herarî, *Hadâik*, 1/155.

⁵⁷⁴ Herarî, *Hadâik*, 31/297.

savaş açanlar” ifadesinin “Allah’ın veli kullarına savaş açanlar” manasına geldiğini dolayısıyla bir hazfin bulunduğunu dile getirmektedir.⁵⁸⁰

Müfessir En’âm Sûresi 17’de buyurulan “وَإِنْ يَمْسَسْكَ اللَّهُ بَضْرًا فَلَا كَاشِفَ لَهُ إِلَّا هُوَ وَإِنْ يَمْسَسْكَ بَخِيرًا فَلَا كَاشِفَ لَهُ إِلَّا هُوَ” âyetinde geçen “فَهُوَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ” ifadesinin “فَلَا كَاشِفَ لَهُ إِلَّا هُوَ” ifadesinin manasında olup hazfe örnek olduğunu ifade etmektedir.⁵⁸¹

2.1.3.3.3. Nidâ

Çağırma, seslenme anlamındaki nidâ⁵⁸² örneklerinden biri, Bakara Sûresi 21. âyetinde şu şekilde geçmektedir: “يَا أَيُّهَا النَّاسُ اعْبُدُوا رَبَّكُمُ الَّذِي خَلَقَكُمْ وَالَّذِينَ مِنْ قَبْلِكُمْ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ” *Ey insanlar! Sizi ve sizden öncekileri yaratan rabbinize kulluk edin ki takvâyâ eresiniz.*” buyurulmaktadır. Bu âyetin tefsirinde Herarî Kur’ân’da yedi şekilde nidâ olduğunu ifade etmektedir. “يا ايها النبي” âyetindeki gibi medh nidâsı, “يا ايها الذين كفروا” âyetindeki gibi zemm nidâsı, “يا ايها الانسان” âyetindeki gibi tenbih nidâsı, “يا عبادي” âyetindeki gibi izafet nidâsı, “يا بني ادم” âyetindeki gibi nisbet nidâsı, “يادادود” âyetindeki gibi isimlendirme nidâsı, “يا اهل” âyetindeki gibi azarlama nidâsı olmak üzere yedi çeşit nidâ vardır.⁵⁸³

Müfessir, “وَتَوَلَّى عَنْهُمْ وَقَالَ يَا أَسْفَىٰ عَلَىٰ يُوسُفَ”⁵⁸⁴ âyetinde “nidâ gayru âkıl” olduğunu ifade etmektedir.⁵⁸⁵

2.1.3.3.4. Takdim-Tehir

Herarî’ye göre Bakara Sûresi “لَا تَأْخُذْهُ سِنَّةٌ وَلَا نَوْمٌ” buyurulan 255. âyetinde takdim bulunmaktadır. Allah “سِنَّةٌ” lafzını “نَوْمٌ” lafzından önce getirmiştir. Bununla mübalağa ifade edilmiş olup uyuklamasının önce reddedilmesi uykunun tamamen reddine delâlet etmektedir.⁵⁸⁶ Müfessirin verdiği bir diğer örnek Nisâ Sûresi 43. âyettir. Âyetinde “إِلَّا عَابِرِي” buyurulan kısmın “فَتَيَمَّمُوا”ye kadar takdim ve tehirin olduğunu ifade

⁵⁸⁰ Herarî, *Hadâik*, 7/243.

⁵⁸¹ Herarî, *Hadâik*, 6/263.

⁵⁸² Teftâzânî, *el-Mutavval*, 430.

⁵⁸³ Herarî, *Hadâik*, 1/227.

⁵⁸⁴ Yûsuf 12/84.

⁵⁸⁵ Herarî, *Hadâik*, 14/84.

⁵⁸⁶ Herarî, *Hadâik*, 4/32.

etmiştir.⁵⁸⁷ Diğer bir misal Kasas Sûresi 88. âyette buyurulan “وَالَيْهِ تُرْجَعُونَ” kelimasında müfessir hasr nedeniyle ma‘mulun âmile takdim edildiğini ifade etmiştir.⁵⁸⁸

2.1.3.3.5. Bazı Belâğî Örnekler

Herarî’nin zikretmeyi gerekli gördüğü bazı belâğî örneklerden biri şu âyettir: En’âm Sûresi 29. âyette “وَقَالُوا إِن هِيَ إِلَّا حَيَاتُنَا الدُّنْيَا وَمَا نَحْنُ بِمَبْعُوثِينَ” ayetinde haberi tefsir etmek için müphem bir zamir getirilmiştir.⁵⁸⁹

Gelecek sigasıyla geçmiş bir zamanın anlatılması Arap belagatında önemli bir sanattır. “وَإِذْ يَرْفَعُ إِبْرَاهِيمُ الْقَوَاعِدَ مِنَ الْبَيْتِ وَإِسْمَاعِيلُ”⁵⁹⁰ âyetinde geçmiş bir durumu müstakbel siga ile anlatım söz konusudur. Geçmiş durumun anlatımı, geçmişteki bir gerçeği konuşma anında etkileyici ve canlı bir şekilde ifade etmek için kullanılan bir ifade biçimidir. Bu ifade, geçmişteki olayı anlatan bir durumun şimdiki zamanda kullanılması anlamına gelir. Bu durumda, İbrahim ve İsmail tarafından yapılan bina çalışmasını canlı ve etkileyici bir şekilde tıpkı şu an yapılışını görüyor gibi bir mana katmak amaçlanmıştır.⁵⁹¹ Aynı şekilde Yûsuf Sûresi’nde “قَالُوا نَفَقْدُ ضَوَاعَ الْمَلِكِ وَلَمَنْ جَاءَ بِهِ حِمْلُ بَعِيرٍ وَأَنَا بِهِ” “قَالُوا وَقَابِلُوا عَلَيْهِمْ مَاذَا تَفْقِدُونَ”⁵⁹² buyurulan iki âyette geçmişte gerçekleşen bir durum müzari sigasında anlatılmıştır. Herarî geçmiş halin hikâye edilmesini bir belâgat örneği olarak aktarmıştır.⁵⁹²

Haberin emir manasıyla anlatılmasına örnek olarak Herarî “وَالْمُطَلَّقَاتُ يَتَرَبَّصْنَ”⁵⁹³ âyetini gösterir. Bu bir emir anlamına gelen bir haberdur ve asıl ifade şudur: “Dul kadınlar, bekleme sûrelerini tamamlasınlar.” İfade, açık bir emirden daha etkili bir haber anlamına gelir; çünkü ifade, emredilenin hemen yerine getirilmesi gereken bir şey olduğunu belirtir, adeta onlar emri zaten yerine getirmiş gibi bir bilgi verir ve bu ifade, başlangıcı ifadenin üzerine ekleyerek bir teyidi artırır.⁵⁹⁴ Benzer şekilde emrin haber sigasında gelmesine

⁵⁸⁷ Herarî, *Hadâik*, 6/114.

⁵⁸⁸ Herarî, *Hadâik*, 21/326.

⁵⁸⁹ Herarî, *Hadâik*, 6/302.

⁵⁹⁰ el-Bakara 2/127.

⁵⁹¹ Herarî, *Hadâik*, 2/313.

⁵⁹² Herarî, *Hadâik*, 14/83.

⁵⁹³ el-Bakara 2/228.

⁵⁹⁴ Herarî, *Hadâik*, 3/329.

örnek Bakara Sûresi 233. âyette “وَالْوَالِدَاتُ يُرْضِعْنَ” ifadesinde müzari fiil olarak gelmiş haber emir manasına gelmekte olup “Emzirsinler” manasındadır.⁵⁹⁵

Kur’ân’da âyetin zahiri umûm olup husûs kastedildiği örnekler de mevcuttur. “فَإِذَا قَضَيْتُمُ الصَّلَاةَ فَادْكُرُوا اللَّهَ قِيَامًا وَقُعُودًا وَعَلَىٰ جُنُوبِكُمْ”/Namazı bitirince de ayakta iken, otururken ve yatarken Allah’ı anın.” âyetinde “الصَّلَاةُ” ile korku namazının kastedildiğinde ümmetin icmâ vardır. Herarî siyaktan da kastedilenin korku namazı olduğunun anlaşıldığını ifade etmektedir.

2.2. KELÂMÎ KONULARI TEFSİRİ

Kelâmî tefsirler ilk asırdan itibaren ortaya çıkan fırkalaşma ile mezhep görüşlerinin tefsire yansmasıyla ortaya çıkmıştır. Bu literatürde “nakli tefsirin yanında aklî tefsir de gelişmeye başladı” şeklinde ifade edilmektedir. Özellikle Müslümanların fetihleri genişlemeye başladıktan sonra Kur’ân ve İslâm hakkında artan soruların cevaplarını delillendirme ihtiyacı doğmuştur. Müslümanları zor durumda bırakan bu müşkili mezhep mensupları tevil yoluyla çözmüşler ve böylece mezhepler ve görüşleri meydan çıkmıştır.⁵⁹⁶

Klasik tefsir literatürü göz önüne alındığında müfessirin yaşadığı ortamın şartlarının, kültürel ve ilmi birikiminin tefsirine yansıdığı gibi mezhebî görüşünün de tefsirine yön vermesi söz konusudur.⁵⁹⁷ Herarî de kelâmî âyetleri kendi mezhebine göre tefsir etmiştir. Fakat farklı fırkaların görüşlerine de işaret ettiği olmuştur. Herarî’nin bahsettiği fırkalardan biri de Hâricîlerdir. Sebeb-i nüzûl ile ilgili konuyu işlerken Hâricî şeyhlerinden birinin tevbe ettikten sonra istediklerine göre hadis rivayeti uydurduklarını ve hadislerin aslen dinin özü olduğunu itiraf ettiğinden bahsetmektedir.⁵⁹⁸ Aynı şekilde zühde mensup kişiler dediği kavimlerin insanları teşvik etmek ya da korkutmak amacıyla hadis uydurduklarını fakat bu kişilerin kendilerinin doğru yoldan saptıkları gibi insanları da saptırdıklarını ifade etmektedir.⁵⁹⁹

⁵⁹⁵ Herarî, *Hadâik*, 3/366.

⁵⁹⁶ Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 234-235.

⁵⁹⁷ Celalettin Divlekci, “Tefsirde Yorum Farklılığına Yol Açan Sebepler”, *EKEV Akademi Dergisi* (2014), 8-9.

⁵⁹⁸ el-Herarî, *Mukaddime*, 132.

⁵⁹⁹ Herarî, *Mukaddime*, 135.

Herarî'nin Ehl-i Kitap hakkındaki âyet yorumları onun İslâm dışındaki dinlere yaklaşımı hakkında fikir vermektedir. Örneğin: Bakara Sûresi 47. âyette “ يَا بَنِي إِسْرَآئِيلَ اذْكُرُوا نِعْمَتِيَ الَّتِي ”
عَلَيْكُمْ وَأَنِّي فَضَّلْتُكُمْ عَلَى الْعَالَمِينَ/ Ey İsrâiloğulları! Size verdiğim nimetimi ve sizi diğer topluluklara üstün kıldığımı hatırlayın.” buyurulmuştur. Herarî, bu âyetin tefsirinde Benî İsrail'e onlara verilen nimetlere karşı gafil davranmamaları ve şükrü unutmamaları için bir tembihte bulunulduğunu ifade etmektedir. Herarî, bu nimetlerin Beni İsrail'in Firavun'un zulmünden kurtulması, ilahi kitaplardan biri olan Tevrat'ın onlara verilmesi, onlara *menn* ve *selvanın* indirilmesi, taştan İsrail halkı için suyun çıkarılması gibi çeşitli lütufların olduğunu vurgulamaktadır. Bakara Sûresi'nin “ يَا بَنِي إِسْرَآئِيلَ اذْكُرُوا نِعْمَتِيَ الَّتِي أَنْعَمْتُ ”

عَلَيْكُمْ وَأَوْفُوا بِعَهْدِي أُوفِ بِعَهْدِكُمْ وَإِنِّي فَارْهَبُونِ/ Ey İsrâiloğulları! Size verdiğim nimetimi hatırlayın, bana verdiğiniz sözü yerine getirin ki ben de size vaad ettiklerimi vereyim. Asıl bana itaatsizlikten sakının!” buyurulan 40. âyetinde ahidlerini yerine getirmelerinin emredildiğini ifade eden müfessir, emirlere uymak ve nehiylerden sakınmak, isyan etmemekle ahidlerine sadık kalacaklarını fakat onların bunun aksi davranışlarda bulunduğunu ifade etmektedir.⁶⁰⁰

Ehl-i Kitaptan Yahudilerin Tevrat'ı tahriflerinden bahseden “Elleriyle kitap yazıp sonra onu az bir bedel karşılığında satmak için, “Bu Allah'ın katındandır” diyenlere yazıklar olsun! Elleriyle yazdıkları yüzünden vay haline onların! Ve yapıp ettikleri yüzünden vay haline onların!”⁶⁰¹ âyetinin tefsirinde Herarî önde gelen Yahudi liderlerinin konumlarını kaybetme korkusuyla arzularına uyup Tevrat'ı tahrif ettiklerini ifade etmektedir. Herarî, âyette belirtilen az bir paha ile kastedilenin dünyadaki statülerinin olduğunu vurgulamaktadır.

Mâide Sûresi 48. âyetin “Artık aralarında Allah'ın indirdiği ile hükmet. Sana gelen bu gerçeği bırakıp da onların isteklerine uyma.” kısmının tefsirinde Herarî bu âyetin Kur'an'ın ondan önce indirilen kitaplara göre şahit ve gözetin olduğunu bildirdiğini ifade etmektedir. Buna göre Ehl-i Kitap hakkında hükmün ancak onlara indirilen hükümlerle değil de Kur'an'la olması gerektiğini söylemektedir. Çünkü Kur'an onları neshetmiştir. “Her birinize bir şariat ve bir yol yöntem verdik.” buyurulan âyetin devamında Herarî,

⁶⁰⁰ Herarî, *Hadâik*, 1/354.

⁶⁰¹ el-Bakara 2/79.

Katâde'nin farklı yollar manasında dediğini Tevrat'ın bir şeriat, İncil'in bir şeriat Kur'an'ın bir şeriat,⁶⁰² yol olduğunun kastedildiğini belirtmektedir. Burada Katâde'nin "Din bir tane olup şeriat çeşit çeşittir." dediğini nakletmiştir. Çünkü hepsi Allah'ın katından inmiş ve dinin asılları kabul edilen Allah'a, meleklerine, kitaplarına, resullerine ve ahiret gününe imanı barındırmaktadır. Herarî'nin yorumuna göre "وَإِنَّ كَثِيرًا مِّنَ النَّاسِ لَفَاسِقُونَ/İnsanların birçoğu gerçekten Allah'ın yolundan çıkmışlardır." Mâide 49. âyetinde لَفَاسِقُونَ ile kastedilenin Yahudiler olduğunu ifade etmiştir. Yahudiler itaat dairesinden dolayısıyla da saadet madeninden çıkmışlardır.⁶⁰³ Mâide Sûresi'nin 82. âyetinde Ehl-i Kitap'tan Yahudilerle ilgili olarak şöyle buyurulmaktadır: "لَتَجِدَنَّ أَشَدَّ النَّاسِ عَدَاوَةً لِلَّذِينَ آمَنُوا الْيَهُودَ وَالَّذِينَ أَشْرَكُوا وَلَتَجِدَنَّ أَقْرَبَهُم مَّوَدَّةً لِلَّذِينَ آمَنُوا الَّذِينَ قَالُوا إِنَّا نَصَارَىٰ ذَلِكَ بِأَنَّهُمْ قَسِبَِينَ وَرُهْبَانًا وَأَنَّهُمْ لَا يَسْتَكْبِرُونَ/Kuşku yok ki iman edenlerin, insanlar içinde en amansız düşmanlarının Yahudiler ve şirk koşanlar olduğunu göreceksin. Yine onlar arasında iman edenlere sevgi bakımından en yakın olanların da, "Biz Hristiyanız" diyenlerin olduğunu göreceksin. Çünkü bunların içinde (insaflı) keşişler ve rahipler vardır ve onlar büyüklük taslamazlar." Herarî'ye göre bu âyet Yahudi ve Hristiyanların hal ve tavırlarıyla ilgili açıklamalarda bulunmaktadır. Yahudilere mahsus olmak üzere şiddetli bir hırslarının olduğunu ve otorite taleplerinde ısrarcı olduklarını ifade eden müfessir Yahudilerin kendileri dışındakilere karşı düşmanlıkta ileri gittiklerini söylemektedir. Oysa Hristiyanların içinde dünya ve lezzetlerinden yüz çeviren saltanat talebi olmayan kişilerin olduğunu ifade etmektedir. Ayrıca Hristiyanlar içinde haset etmeyen ve düşmanlık etmeyen çok sayıda kişi vardır. Hristiyanlardan olan bu kişiler anladıklarında hakkı kabul etme noktasında kibirlenmezler.⁶⁰⁴

Âl-i İmrân Sûresi 52. âyette Hz. İsa ve Havârilere ilgili olarak şöyle buyurulmaktadır: "İsâ onlardaki inkârcılığı sezince, "Allah'a giden yolda bana yardımcı olacaklar kimlerdir?" diye sordu. Havârilere cevap verdiler: 'Biz Allah için yardımcılarız; Allah'a inandık, şahit ol ki bizler Müslümanlarız.'" âyetle ilgili olarak Herarî, Havâri kelimesini saf, temiz, masum kişi manalarına geldiğini söyler. Hz. Peygamber'in "Her nebinin

⁶⁰² Herarî, *Hadâik*, 31/317.

⁶⁰³ Herarî, *Hadâik*, 31/321.

⁶⁰⁴ Herarî, *Hadâik*, 8/13,14.

havarisi vardır. Benim havarim ise Zübeyir'dir.”⁶⁰⁵ buyurduğunu nakletmektedir. İbn Kesir de bu manayı kabul etmektedir. Ulema “havari” isimlendirmesinin sebebi hakkında ihtilaf etmiştir. Kimisi elbiselerinin beyaz olmasından dolayı kimisi de niyetlerinin temiz olmasından dolayı ya da nebilere has olmalarından dolayı bu ismin verilmiş olduğunu ileri sürmüşlerdir. Hz. İsa'nın havarileri on iki kişidir. Yirmi dokuz kişidir diyen de olmuştur. Müfessir âyetin devamında Hz. İsa'ya ümmetinin O'nun peygamberliğini inkâr ederek onu çarmıha gerdiğini ve Allah'ın onların oyununu bozarak O'nu gökyüzüne yükselttiğini böylelikle onların tuzaklarını boşa çıkardığını anlatmaktadır.⁶⁰⁶

Allah Teâlâ Mâide Sûresi 82. âyette Hristiyanlarla ilgili şöyle buyurmaktadır: “لَتَجِدَنَّ أَشَدَّ النَّاسِ عَدَاوَةً لِلَّذِينَ آمَنُوا الْيَهُودَ وَالَّذِينَ أَشْرَكُوا وَلَتَجِدَنَّ أَقْرَبَهُمْ مَوَدَّةً لِلَّذِينَ آمَنُوا الَّذِينَ قَالُوا إِنَّا نَصَارَىٰ ذَلِكَ بِأَنَّهُمْ لَا يَسْتَكْبِرُونَ *Yine, onlar arasında iman edenlere sevgi bakımından en yakın olanların da, “Biz Hristiyanız” diyenler olduğunu göreceksin. Çünkü bunların içinde (insaflı) keşişler ve rahipler vardır ve onlar büyüklük taslamazlar.*” Herarî, bu âyetin Hz. Peygamber'in müşriklerin zulmü altında yorulan Müslümanları Hristiyan hükümdar Necâşi'nin himayesindeki Habeşistan bugünkü adıyla Etiyopya'ya göndermesi üzerine nazil olduğunu ifade etmektedir. Hz. Peygamber'in âyetin tefsirine dair olarak Yahudilerin düşmanlıklarını anlatmak için şöyle dediğini aktarmaktadır: “Bir Müslümanla yalnız kalan iki Yahudi ancak onu öldürmeye niyet etmişlerdir.” Buna göre müfessir, Yahudilerin bir kısmının, dinlerine karşı çıkanlara zorba davranmakla emredildiklerini düşündüklerini, eğer öldürmeye güçleri yeterse öldürdüklerini ifade etmektedir. Yahudilerin zorbalığının haksız yere kötü davrandıkları kişilerin mallarına zorla alıkoymak suretiyle yaptıklarını belirtir. Herarî'ye göre Hristiyanlar ise böyle bir görüşe sahip değildir; onların dini inançlarına göre başkalarına zarar vermek haramdır. Âyette bu nedenle Müslümanların en amansız düşmanlarının Yahudiler ve müşrikler olduğu belirtilmiştir. Bir diğer neden ise Yahudi ve müşriklerinin ortak vasıflara sahip olmalarıdır. Kibir, inat, haksızlık, dünyaya aşırı düşkünlük gibi özellikler iki grupta da yaygın iken cömertlik, yumuşaklık gibi insanî vasıflar ise daha azdır. Ayrıca müşrikler Allah'ın birliğini ikrar etmek yerine putlara tapınmada ısrar ederek şirk koşmuşlardır. Yahudiler ise bazı peygamberlerini öldürmek, kendi toplumu dışındaki kavimlere eziyet

⁶⁰⁵ Müslim, “Fazâilu's-Sahâbe”, 2415.

⁶⁰⁶ Herarî, *Hadâîk*, 4/330.

etmek ve haksız yere mallarını gasp etme ile tanınmışlardır. Herarî, ayetin tefsirinde Habeşistan'a gönderdiği Müslümanları Habeşlilerin himaye etmesinden memnun olan Hz. Peygamber'in Habeş Hristiyanlarına olan yakınlığından bahsetmektedir.⁶⁰⁷ Tefsirin devamında Hristiyanların küfrünün Yahudilerden daha şiddetli olduğu ve Allah'ın bir oğlunun olduğunu iddia ettikleri sorusu yöneltildiği takdirde âyetin “مُؤَدَّة” bağlamında Hristiyanların yakınlığını ele aldığını, bu noktaların onların inkârlarının şiddeti hususunda söylenebileceğini ifade etmektedir.⁶⁰⁸

Herarî, Hz. Muhammed'in Kur'an'ı krallara ve ulusların liderlerine gönderdiğinde, Hristiyanların bazıları güzel bir şekilde cevap verdiğinden bahsetmektedir. Müfessir, Roma'nın şehirlerinden biri olan Şam'da hüküm süren Kral Heraklius'un halkını İslâm'ı kabul etmeye ikna etmeye çalışmış, ancak inatçılıklarından dolayı başarılı olamadığını belirtir. Herarî, Mısır'da büyük bir lider olan Mukavkıs'ın da (ö. 21/642 [?]), olumlu bir cevapla dönüş sağladığını ve hatta İslâm'a daha da meyilli olduğunu ve Hz. Muhammed'e güzel bir hediye gönderdiğini fakat inançlarını bırakmadıklarını ifade etmektedir. Daha sonra Mısır ve Şam fethedildiğinde ve insanlar İslâm'ın güzelliklerini öğrendiklerinde, gruplar halinde dinlerine katılmak için koştuklarını belirtmektedir. Herarî, âyette bahsedilen Müslümanların Hristiyanlara yakınlığına dair örnekler sunduktan sonra Necâşî'nin (ö. 9/630) İslâm'ı hoşgörüyle kabul ettiğini fakat daha sonra devletin başına geçen kralların İslâm'a girmeyi reddetmelerinden dolayı İslâm'ın Habeşistan'da yayılmasının inkıtaaya uğradığını ifade etmektedir.⁶⁰⁹

2.2.1. İlâhiyyât

2.2.1.1. Allah'ın İsimleri

Kur'an-ı Kerîm'de Allah Teâlâ'nın isimlerinden bahseden pekçok âyet vardır. Bunlardan biri olan A'raf Sûresi 180. âyette “*En güzel isimler Allah'ındır; bu güzel isimlerle O'na dua edin, O'nun isimleri hakkında doğru inançtan sapanları kendi başlarına bırakın. Onlar yaptıklarının cezasını çecekler!*” buyurulmaktadır. Muhammed Emîn el-Herarî bu âyetin nüzûl sebebi ile ilgili olarak Mukatil b. Süleyman'dan nakledilen rivayete göre bir kişi namazda Allah'ın Rahman ismiyle niyazda bulunmuştu. İbn Cüreyc'e göre Ebu

⁶⁰⁷ Herarî, *Hadâîk*, 8/11-12.

⁶⁰⁸ Herarî, *Hadâîk*, 8/13.

⁶⁰⁹ Herarî, *Hadâîk*, 8/12.

Cehil; “Muhammed ve ashabı bir ilaha ibadet ettiklerini iddia ediyorlar. Şu ikiye tapınana ne oluyor?” demiştir. Bunun üzerine âyet-i kerîme nazil olmuştur.⁶¹⁰ Sebeb-i nüzûl bilgisini veren Herarî, âyette bahsedilen doğru inançtan sapanın Ebû Cehil ve arkadaşları olduğunu ifade etmektedir. O’na göre âyet Allah’ın isimleri hususunda gaflette olan Ebu Cehîl ve arkadaşları gibi şirkte boğulan kişiler hakkında indirilmiştir. Bu isimlerle dua ederek içinde bulundukları azaptan kurtulmaları ve dünya ve onun göz alıcı metaından yüz çevirmeleri emredilmektedir. Müfessir, âyetin tefsirinde Allah’ın isimleriyle dua edilmesi halinde ihtiyaçları gidereceği, Allah’ı sena etmek için nidâ edilmesinin emredildiğini ifade eder.

Kur’ân-ı Kerim’de A’râf Sûresi, İsrâ Sûresi’nin sonu, Tâhâ Sûresi’nin başı ve Haşr Sûresi’nin sonu olmak üzere dört sûrede “الاسماء الحسنی” lafzının geçtiğini söylemektedir. İlki; A’raf Sûresi’ndeki bu âyette geçmektedir. İkincisi “قُلْ اَدْعُوا اللَّهَ اَوْ اَدْعُوا الرَّحْمٰنَ اَيًّا مَا تَدْعُوْا” üçüncüsü; “اَللّٰهُ لَا اِلٰهَ اِلَّا هُوَ”⁶¹¹, dördüncüsü ise; “اَللّٰهُ لَا اِلٰهَ اِلَّا هُوَ”⁶¹², dördüncüsü ise; “هُوَ اللّٰهُ الْخَالِقُ الْبَارِئُ الْمُصَوِّرُ لَهُ الْاَسْمَاءُ الْحُسْنٰى/O, takdir ettiği gibi yaratan, canlıları örneği olmadan var eden, biçim ve özellik veren Allah’tır. En güzel isimler O’nundur.”⁶¹³ buyurulan âyet-i kerimedir. Herarî, Esmâü’l-Hüsna’nın iman tazelemenin, Allah’a yakınlaşmanın, O’na rağbetin, dünyayı küçümsemeye vesile olması gibi faydaları haiz olduğunu söylemektedir. Allah’a isimleriyle dua etmenin şartından bahseden müfessir isimlerin manasını bilerek zikretmenin gereğinden bahsetmiştir.⁶¹⁴ Ona göre Allah’ın isimlerine atıfta bulunmasındaki hikmet imanı beslemek, O’nun katındakilere rağbetini göstermek, dünyanın elemi ve çilesini tahkir etmektir. Buhârî, Müslim, Tirmizî’de geçen şu rivayet de buna işaret etmiştir: “Her kim gam ve keder ona inerse لا اِلٰهَ اِلَّا اللّٰهُ الْعَظِيْمُ الْحَلِيْمُ لَا اِلٰهَ اِلَّا اللّٰهُ رَبُّ الْعَرْشِ الْعَظِيْمِ لَا اِلٰهَ اِلَّا اللّٰهُ رَبُّ السَّمٰوٰتِ وَ الْاَرْضِ رَبُّ الْعَرْشِ الْكَرِيْمِ

⁶¹⁰ Herarî, *Hadâik*, 10/231.

⁶¹¹ el-İsrâ 17/110.

⁶¹² Tâhâ 20/8.

⁶¹³ el-Haşr 59/24.

⁶¹⁴ Herarî, *Hadâik*, 10/241.

desin.”⁶¹⁵ buyurulmuştur. Buhârî ve Müslim’den rivayet edilen bir diğer hadiste “Her kim Allah’ın doksan dokuz ismini hafızasından sayarsa cennete girer.”⁶¹⁶ buyurulmuştur. Herârî, Ehl-i Hakk’ın Allah’ın isimleri, sıfatlarının tevfiik oluşu üzerine ittifak ettiklerini ifade etmiştir.⁶¹⁷ Herârî, Bakara Sûresi 285. âyetin tefsirinde “ءامن بالله” ile Allah Teâlâ’nın varlığını, sıfatlarını, isimlerini, fiillerini ve ahkâmını tasdik ettiğini söylemektedir.⁶¹⁸ Müfessir, Allah Teâlâ’nın isimlerini inkâr hususunda bir fasıl açarak konuyu detaylandırmaya çalışmıştır. O’na göre, Allah’ın isimleri hakkında meylin iki şekli vardır. Bunlardan biri, imanı nefyeden ve iptal eden Allah’a şirkten kaynaklanan meyildir. İkincisi de Allah Teâlâ’nın eşyaya fiilleriyle tesirini reddedip zatıyla tesirine iman etmek inancıdır. Bunlar şu şekilde açıklanabilir: Allah’ın kendini kitabında isimlendirdiği ya da hadislerde doğrulanan şekliyle isimlendirilmesi Ehl-i Hakk’ın üzerinde ittifakı olup tevkîfidir. Ayrıca bir diğer önemli nokta, kendini Allah hakkında eksik olacağı ve layıkıyla isimlendirilemeyeceği vehmiyle Allah’ın kendini isimlendirmedeği isimlerle isimlendirmenin gereğidir. Allah’ı isimlendirme hususunda içinde müşriklerinde bulunduğu gruplarca Allah’a ibadet ettikleri Lât, Uzzâ gibi başka putların isimleriyle seslenmeleri ve Allah’ın isimlerini ve sıfatlarını tevil yoluyla tevil ederek tahrif etmeleridir. Son olarak da Allah’ın isimlerinin kemali noktasında başkasını şirk koşturmak ki bu tıpkı şirk koşulan kişinin rahmetinin Allah’ın rahmetiyle eş tutulmasıdır. Herârî bunun Allah’a şirk koşturmak olduğunu ifade etmiştir.⁶¹⁹

2.2.1.2. İnsanın Fiilleri

Herârî, “İnsan ancak çabasının sonucunu elde eder.”⁶²⁰ âyetinden hareketle kişinin elde edeceği kazancın dünyada yaptığı ameller ile sınırlı olduğu manasını vermektedir. Bu kişinin başkasının yaptığı fiilden ötürü cezalandırılmayacağı gibi mükâfatlandırılmayacağı anlamına da geleceği görüşündedir. Fakat müfessir bu âyeti “İman eden, soylarından gelenlerin de aynı iman ile kendilerini izledikleri kimselerin yanlarına bu zürriyetlerini katacağız; bununla birlikte kendi amellerinden de bir şey eksiltmeyeceğiz. Herkes kendi yapıp ettiğinin hesabından kendisi sorumlu olacaktır.”⁶²¹

⁶¹⁵ Buhârî, “Deavât”, 80 (43); Müslim, “Dua, Tevbe ve İstiğfar”, 2730; Tirmizî, “Deavât”, 48 (66).

⁶¹⁶ Buhârî, “Tevhîd”, 97 (21); Müslim “Zikr”, 2677; İbn Mâce, “Dua”, 34 (34).

⁶¹⁷ Herârî, *Hadâik*, 10/241.

⁶¹⁸ Herârî, *Hadâik*, 4/148.

⁶¹⁹ Herârî, *Hadâik*, 10/244,245.

⁶²⁰ Necm 53/39.

⁶²¹ Tûr 52/21.

âyetinin takyîd ettiği görüşündedir. Bu kişinin zürriyetinin yaptıkları, peygamberlerin şefaati ile dirilerin ölümleri için yaptıkları ile sınırlandırdığını göstermektedir. Mümin hem kendi çalışmalarından hem de başkalarının onun için yaptığı çalışmalardan pay alır. Müfessire göre birçok hadis bu görüşü desteklemektedir. Âlimler, ibadetler gibi Allah’a yaklaşılmaya vesile olan amellerin; namaz, oruç, Kur’an okuma, sadaka verme gibi eylemlerin sonucunda elde edilen sevabın ölen bir Müslüman için bağışlanıp bağışlanamayacağı konusunda ihtilaf etmişlerdir. Ebû Hanîfe (ö. 150/767) ve Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855), bunun ölüye ulaşacağını ve Allah’ın keremi ve rahmetiyle ona fayda sağlayacağını söylerken, İmam Mâlik (ö. 179/795) ve İmam Şâfiî (ö. 204/820), bunun sadaka ve mali ibadetler ile hacda mümkün olduğunu; ancak namaz, oruç ve Kur’an okuma gibi ibadetlerde ise bunun mümkün olmadığını, sevabın eylemi gerçekleştiren kişiye ait olacağını ifade etmişlerdir. Mutezîle ise, bir insanın kendi amelinin sevabını başkasına atfetmesinin mümkün olmadığını, bunun ulaşmayacağını ve fayda sağlamayacağını belirtmiştir. Çünkü sevap cenneti elde etmeye vesiledir ve bir kulun cenneti kendisi için ayırması mümkün olmadığı gibi başkası için ayırması da mümkün değildir.⁶²² Mezheplerin konu hakkındaki farklı görüşlerini zikreden müfessir Hz. Peygamber’in şu hadislerini delil getirmiştir: “Âdemoğlu öldüğünde ameli kesilir, ancak üç şeyden (ameli devam eder): Kendisi için dua eden salih evlat, ardından devam eden sadaka ve insanların faydalandığı ilim.”⁶²³ buyurulmuştur. Müfessir, bunun aslında onun çabasından, emeğinden ve işinden kaynaklandığını bu nedenle onun ameli sayıldığını ifade etmektedir. Diğer bir hadiste de şöyle buyurulmuştur: “Bir adamın kendi kazancından yediği rızık, en temiz rızıktır ve bir adamın oğlu da onun kazancındandır.”⁶²⁴ Devam eden sadaka, vakıf gibi hayır işleri de onun işinin bir sonucudur ve ilim, insanlara yayılıp onlar tarafından örnek alınıp takip edildiğinde, bu da onun çabasından sayılır. Yine başka bir rivayette “Kim bir hidayete davet ederse, onu takip edenlerin ecriden, onların ecriden hiçbir şey eksilmeden, aynı ecir kendisine de verilir.”⁶²⁵ Ahmed b. Hanbel ve bir grup âlimin görüşüne göre, okumanın sevabı, okuma ücretsiz yapıldığı takdirde ölümlere ulaşmaktadır. Ancak Herarî, günümüzde insanların mezarlıkta Kur’an

⁶²² Herarî, *Hadâik*, 28/164-165.

⁶²³ Müslim, “Vasiyye”, 1631; Tirmizî, “Ahkâm”, 15 (57),

⁶²⁴ Ebû Abdîrrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî Nesâî, *Sünenü’n-Nesâî*, thk. Abdülfettah Ebû Gudde) (Beyrut: Dâru’l-Beşâiri’l-İslâmiyye, 1414), “Buyû”, 44 (4); İbn Mâce 12 (1); Ebû Dâvûd, “İcâre” 24 (113), Tirmizî, “Buyu”, 14 (80).

⁶²⁵ Müslim, “İlim”, (2674), Tirmizî, “İlim”, 41 (30), Ebû Dâvud, “Sünne”, 42 (14).

okumak için hafızlara ücret ödediği gibi, okuma karşılığında ücret alındığında ölüye sevabının ulaşmayacağı görüşündedir. Zira o Kur’ân okuma karşılığında ücret almak caiz olmadığı için, okumanın sevabı onlara ulaşmayacağı görüşündedir. Müfessir “*Çok veren de O’dur, az veren de.*”⁶²⁶ âyetinin tefsirinde insanların bazılarının zenginliğin ve yoksulluğun insanın kendi çabası ve gayretiyle olduğunu söyledikleri iddianın yanlış olduğuna işaret etmiştir. Kim çabalarsa zengin olur, kim tembel davranırsa bu tembelliğinin sonucu yoksullaşmaktadır. Herarî, bazılarının bunun şansa ve yıldızlarla olduğunu söyleseler de Yüce Allah, O’nun yıldızları harekete geçiren ve onların tapındığı Şi’ra’nın Rabbi olduğunu⁶²⁷ söyleyerek bu iddialarını reddettiğini belirtmektedir.⁶²⁸

Herarî, insanın fiilleri çerçevesinde ele alınan “*فَلَمْ تَقْتُلُوهُمْ وَلَكِنَّ اللَّهَ قَتَلَهُمْ وَمَا رَمَيْتَ إِذْ رَمَيْتَ وَلَكِنَّ*”⁶²⁹ Herarî, insanın fiilleri çerçevesinde ele alınan “*فَلَمْ تَقْتُلُوهُمْ وَلَكِنَّ اللَّهَ قَتَلَهُمْ وَمَا رَمَيْتَ إِذْ رَمَيْتَ وَلَكِنَّ*”⁶²⁹ Savaşta onları siz öldürmediniz, onları Allah öldürdü; (oku) attığında da sen atmadın, Allah attı; bunu da müminlere kendinden güzel bir lütufta bulunmuş olmak için yaptı. Allah her şeyi işitmekte, her şeyi bilmektedir.”⁶²⁹ âyetinin tefsirinde Allah’ın kâfirlerin kalbine korku vermek ve meleklerini göndermek suretiyle Müslümanları desteklediğini ifade etmektedir. Hz. Peygamber’in Bedir günü kâfirlerin yüzlerine çakıl taşları attığına dair rivayetleri nakleden müfessir, fiilin hem onlardan olduğunu söylemek hem de onlardan fiili inkâr etmek ona göre yaratmayla ilgilidir. Çünkü gerçekte yaratanın Allah Teâlâ olduğu görüşündedir. Onlara kazanç ve görünüş açısından atfı söz konusu olduğunu ifade ederek fiili Allah’a isnad etmektedir.⁶³⁰

2.2.1.3. Haberî Sıfatları Tefsiri

2.2.1.3.1. İstivâ

Muhammed Emîn el-Herarî, haberî sıfatların tefsirine dair yorumlarda bulunmuştur. “الاستواء” kelimesinin manası hakkında ulemanın verdiği yedi manayı ifade etmektedir. İlk mana, Ferrâ ve Zemahşerî’nin de tercih ettiği “yönelmek, semanın yaratılışını kastetmek” anlamıdır. İkinci manası; “yücelmek, sınırlama olmaksızın yükselmek” manasında olup “O’nun saltanatının ve emrinin yücelmesi “anlamındadır. Üçüncüsü; âyette geçen إلى harfî

⁶²⁶ en-Necm 53/48.

⁶²⁷ “Şi’ra yıldızının rabbi de O’dur.” en-Necm 53/49.

⁶²⁸ Herarî, *Hadâik*, 28/166.

⁶²⁹ el-Enfâl 8/17.

⁶³⁰ Herarî, *Hadâik*, 10/373-374.

cerri على manasındadır. Yani “yeryüzünü yarattıklarının hizmetine vermesinin aksine gökyüzünün hükümlanlığında tektir” manasındadır. Dördüncüsü; “O’nun emri Sema’ya döner ve orada karar bulur “manasında Hassân-ı Basrî’nin görüşüdür. Beşincisi; “yarattığı her şey Sema’ya döner” manasında olup İbn Keysan’ın görüşüdür. Altıncısı; “Sema’da yaratılışı kâmil oldu, tamamlandı” manasındadır. Yedincisi; استوى kelimesindeki zamir, “استوى إلى السماء وهي دخان” 3ayetindeki gibi duhan kelimesine döner denmiştir. Müfessire göre bu mana uzak bir manadır. Bunları saydıktan sonra Herarî, Allah için tüm bu manaların müstahîl olduğunu, layık olduğu üzere istivâyı yücelttiğini ve Sema’ya istivâ ettiği görüşünün en doğru ve tercih edilebilir kelâm olduğunu ifade etmektedir.⁶³¹ İstivâ’nın malum, keyfiyyetinin meçhul ve ona iman etmenin vacip olduğunu ifade eden İmam Mâlik’in görüşünü nakletmektedir.⁶³²

Muhammed Emîn el-Herarî, Allah’ın kulların kaderini Levh-i Mahfuz’da yazılı olduğunu sonrasında ve Allah’ın ilminde saklı olduğunu kabul etmektedir. Sonra Allah en güzel şekilde yaratma kudretine sahiptir. Herarî’ye göre Hûd Sûresi 7. âyette Allah’ın arşının suyun üzerinde olduğunun bildirilmesi Allah’ın kudretinin göstergesidir.⁶³³

2.2.1.3.2. Yed

Herarî Haberî sıfatlardan “yedu’l-Allah”ın mahiyeti hakkında Mâide Sûresi 64. âyetinin tefsirinde yorumda bulunur. Âyette “وَقَالَتِ الْيَهُودُ يَدُ اللَّهِ مَغْلُولَةٌ غُلَّتْ أَيْدِيهِمْ وَلُعِنُوا بِمَا قَالُوا بَلْ يَدَاهُ ۖ” *Yahudiler “Allah’ın eli bağlanmış!” dediler. Asıl kendi elleri bağlanmış ve söyledikleri yüzünden lânetlenmişlerdir. Aksine O’nun iki eli de açıktır, dilediği gibi verir.”* buyurulmaktadır. Müfessir âyette geçen “yed/يد” kelimesinin Arapça’da geldiği manaları ele almıştır. Buna göre vermek konusunda eli sıkı manasını karşılamak için söylenmiştir. Araplarda yaralamak manasında da kullanılmıştır. “وَحَدَّ يَدَكَ” *Eline bir sopa al*⁶³⁴ âyetinin manasında olduğu gibi Araplar, yaralamak manasında kullanırlar. “Yed” kelimesinin bir diğer kullanımı ise “nimet” anlamındadır. Yine

⁶³¹ Herarî, *Hadâik*, 1/266.

⁶³² Herarî, *Hadâik*, 9/346.

⁶³³ Herarî, *Hadâik*, 13/12.

⁶³⁴ Sâd Sûresi 38/44.

Araplarda “كَمْ يَدٍ لِي عِنْدَ فَلَانٍ” kullanımında olduğu gibi nimet anlamında kullanılmaktadır. Hadîd Sûresi 29. âyetteki gibi “قُلْ إِنَّ الْفَضْلَ بِيَدِ اللَّهِ”/Bütün kudretin Allah’ın elinde olduğunu...” “yed” kudret manasına gelmektedir. Bu manada bir diğer örnek ise “يَدُ اللَّهِ مَعَ الْقَاضِي حِينَ يَقْضِي/Hüküm verdiğinde Allah’ın kudreti kadıyla birlikte” cümlesidir. Yed kelimesinin başka bir mana ile geçtiği İsrâ 29. âyette şöyle buyurulmuştur: “وَلَا تَجْعَلْ يَدَكَ مَغْلُولَةً إِلَىٰ عُنُقِكَ وَلَا تَبْسُطْهَا كُلَّ الْبَسْطِ فَتَقْعُدَ مَلُومًا مَّحْسُورًا/Eli sıkı olma, ölçüsüzce eli açık da olma; sonra kınanacak, kendi kendine hayıflanacak duruma düşersin!” Bu âyette geçen غُلَّ اليد tabiri Araplarda cimrilik manasında kullanılmaktadır.⁶³⁵

Mâide Sûresi 64. âyetin tefsirinde Herarî, Yahudilerin “Allah’ın eli bağlıdır” demelerinde haksız olduklarını Allah Teâlâ’nın Yahudilere karşı oldukça cömert davrandığını ve malca çoğalmalarını sağlayarak onlara nimetlerini tattırdığını ifade etmektedir. Fakat onların Hz. Peygamber onlara gönderildiğinde nübüvvetini yalanladıklarını, Allah’ın da onların rızıklarını daralttığını ifade etmektedir. Herarî, Allah’tan şikâyet eden kişilerin asırlar boyu hep var olduğunu, günümüzde bile musibet anında Allah’a karşı nankör davrananların olduğunu ifade etmektedir. Herarî’ye göre bu âyette Allah Teâlâ kendine nispet ettikleri sıfatı onların başına bela etmiş ve onları darlıkla ve Cehennem azabıyla cezalandırmıştır. Herarî, onların elleri bağlanması ve söylediklerinden dolayı lanetlenmelerinin onların cimrilik ve mallarını ellerinde tutmaları yönünde beddua olduğunu böylece onların hayır ve iyilik yolunda infak etmelerinin önünün kapandığı yorumunda bulunmaktadır. Herarî burada iki elin zikredilmesinin tek elin zikredilmesinden daha belîğ olduğunu ve cömertliğin bu nedenle iki ele nispet edildiğini belirtmiştir. Herarî, kelimenin manalarını vererek “yed” kelimesinin Allah’ın sıfatlarından biri manasında kullanıldığını ifade etmiştir.⁶³⁶

Herarî, “yed” kelimesi hakkında mezheplerin görüşlerini ve ulemanın ihtilaf noktalarını söylemiştir. İlk görüş selefî ve Ehl-i Sünnet uleması ile bazı mütekellimin görüşüdür. Bu görüşe göre “yedu’l-Allah”, Allah’ın zâtî sıfatlarından biridir. Tıpkı semî, basar sıfatları gibidir. Kulların buna inanmaları ve teslim olmaları vaciptir. İkinci görüş ehl-i te’vilin

⁶³⁵ Herarî, *Hadâik*, 31/383.

⁶³⁶ Herarî, *Hadâik*, 31/384.

görüşüdür. Lügate “yed” kelimesi birkaç vecihtir. İlk mana onun bir uzuv olmasıdır. İkinci mana, nimet anlamıdır. Üçüncü mana ise kudret manasıdır. Dördüncü mana da mülk manasıdır. Müfessire göre yed kelimesinin burada uzuv manası ile Allah’a isnad edilmesi mümtenîdir. Ulemanın çoğu diğer üç manayı muhtemel görmektedir. Herarî, Fahreddîn er-Râzî, Ebû Hasan el-Eş‘arî’den yed’in kudret manasında zâtî sıfat olduğunu ifade etmekte olup bu görüşü benimsemektedir.⁶³⁷

2.2.1.3.3. Vech

Kur’ân’da müteşâbih görülen kavramlardan bir de “وجه الله” kavramıdır. Bakara Sûresi 115. âyette şöyle buyrulmaktadır. “وَلِلّٰهِ الْمَشْرِقُ وَالْمَغْرِبُ فَأَيْنَمَا تُوَلُّوا فَثَمَّ وَجْهُ اللّٰهِ اِنَّ اللّٰهَ وَّاسِعٌ عَلِيمٌ/Doğu da Allah’ındır batı da. Nereye dönerseniz Allah’ın zâtı oradadır. Şüphesiz Allah (zât ve sıfatlarında) sınırsızdır, her şeyi bilmektedir.” Herarî, Allah Teâlâ’nın mekân ve zamanla sınırlandırılmayacağını, kul her ne yöne dönerse dönsün Allah’ı bulacağını ifade etmektedir. İbn Abbas ve Mukâtil’den rivayeti nakleden Herarî, tıpkı vech ile Zat’ını kastettiğini ve âyetteki anlamı desteklemek için Kasas Sûresi 88. âyetteki “كُلُّ شَيْءٍ هَالِكٌ إِلَّا وَجْهَهُ/O’nun zatından başka her şey yok olacaktır.” âyetini delil getirmiş ve bu manaya geldiğini ifade etmiştir.

2.2.1.3.4. ‘Ayn

Haberî sıfatlardan bir diğeri “‘ayn” kavramıdır. Müminûn Sûresi 27. âyette “فَاَوْحَيْنَا اِلَيْهِ اَنْ اَصْنَعِ الْفُلَّكُ بِاٰوْحَيْنَا وَوَحَيْنَا bildirdiğimiz şekilde gemiyi yap.” buyurulmuştur. عين kelimesinin tefsirine dair Herarî, korumamız, gözetimimiz anlamını vermiştir. Hz. Nûh’un gemisini yaparken Allah’ın onu hatadan koruduğunu ifade etmektedir. فلان بعيني terkinde olduğu gibi “kişi benim gözetimimde, korumamda” manasını veren Herarî, ayn kelimesini lûgat manasında tefsir etmeyerek Allah’ı her türlü tecsimden tenzih etmiştir.⁶³⁸

⁶³⁷ Herarî, *Hadâik*, 31/385,386.

⁶³⁸ Herarî, *Hadâik*, 19/39.

2.2.1.3.5. Mekk

Kur'ân-ı Kerim'de Allah'ın sıfatlarından biri sayılan mekr/tuzak kurmak Allah'a isnat edilmektedir. Bunlardan biri Âl-i İmrân Sûresi 54. âyettedir. Âyette “وَمَكْرُوا اللَّهَ وَاللَّهُ خَيْرٌ” (Yahudiler) tuzak kurdular; Allah da onların tuzaklarını bozdu. Evet, Allah en iyi tuzak bozucudur.” buyurularak Allah'ın mekrinden bahsedilmektedir. Aynı şekilde “أَفَأَمِنُوا” /Allah'ın ansızın gelen azabından emin mi oldular? Fakat ziyana uğrayan topluluktan başkası Allah'ın azabından emin olamaz.” mekr lafzının geçtiği bir diğer âyettir. Âyetin nüzûl sebebini aktaran Herarî, Hz. İsâ'yı inkâr eden Yahudilerin onun hakkında kurdukları tuzağı boşa çıkardığını anlatmaktadır. Allah Teâlâ onların tuzaklarını boşa çıkarmış ve Hz. İsâ'yı göğe yükseltmiştir. “mekr” kavramının aslı “aldatmak, tuzak kurmak”tır. İbn Fâris'in rivayetine göre mekr, bir kişiye gizli yolla zarar vermektir. Bu Allah'a ancak müşâkele yoluyla isnad edilmiştir. Müşâkele lafızda ittifak edip manada ihtilaf anlamını taşır. Çünkü Allah'a tuzak kurulması mümkün değildir. A'raf Sûresi 99. âyette “أَفَأَمِنُوا مَكْرَ اللَّهِ فَلَا يَأْمَنُ مَكْرَ اللَّهِ إِلَّا الْقَوْمُ الْخَاسِرُونَ” /Allah'ın ansızın gelen azabından emin mi oldular? Fakat ziyana uğrayan topluluktan başkası Allah'ın azabından emin olamaz.” âyeti de Allah'a mekrin isnad edildiği bir diğer âyettir. Mekk kelimesinin benzer manada kullanımında Hz. Peygamber'in “Allah'ın lehime tuzak kur aleyhime değil” sözünü delil getiren Herarî, Mekk Allah'ın sıfatlarından olduğunu ve herhangi bir temsil ve tecsim olmaksızın iman edilmesi gerektiği ifade ederek Allah'ı tenzih düşüncesini belirtmiştir.⁶³⁹

2.2.2. Nübüvvât

Herarî, Kur'ân'ın mütevatir yolla geldiği gibi Hz. Peygamber'in nübüvvetinin de bu tevatüren naklin bir parçası olduğu kanaatindedir.⁶⁴⁰ Kelâm ilminin nübüvvet bahsi kapsamında tartışılan peygamberlere iman ve peygamberlerin korunmuşluğu, peygamberlere verilen mucizeler ve Garanik Hadisesi hakkında müfessirin görüşlerine yer verilecektir.

⁶³⁹ Herarî, *Hadâik*, 4/330.

⁶⁴⁰ Herarî, *Mukaddime*, 150.

2.2.2.1. Peygamberlere İman ve İsmetü'l-Enbiya

Bakara Sûresi 285. âyette şöyle buyurulmaktadır. “أَمَّنَ الرَّسُولُ بِمَا أُنزِلَ إِلَيْهِ مِنْ رَبِّهِ وَالْمُؤْمِنُونَ كُلٌّ آمَنَ بِاللَّهِ وَمَلَائِكَتِهِ وَكُتُبِهِ وَرُسُلِهِ لَا نُفَرِّقُ بَيْنَ أَحَدٍ مِنْ رُسُلِهِ وَقَالُوا سَمِعْنَا وَأَطَعْنَا غُفْرَانَكَ رَبَّنَا وَإِلَيْكَ الْمَصِيرُ” Allah'ın elçisi ve müminler, rabbinden ona indirilene iman ettiler. Her biri Allah'a, meleklerine, kitaplarına, peygamberlerine inandılar. “O'nun elçileri arasında ayırım yapmayız” ve “İşittik, itaat ettik, bağışlamayı dileriz rabbimiz, gidiş sanadır” dediler.” Herarî bu âyetin tefsirinde Müminlerin peygamberlere iman etmeleriyle onların günahlardan masum olduklarına da inandıklarını ifade etmektedir. Âyette buyurulan “لَا نُفَرِّقُ بَيْنَ أَحَدٍ مِنْ رُسُلِهِ” O'nun elçileri arasında ayırım yapmayız” kelâmının tefsirinde Herarî, bunun

Yahudiler ve Hristiyanlar gibi peygamberlerin tamamını kabul etmeyenlerin görüşlerine bir itiraz olduğunu ifade etmektedir. Bu âyette müfessir bütün nebilerin nübüvvetinin ispatının olduğu görüşündedir. Peygamberlerden birinin bile inkârının muhal olduğu, peygamberlerin birbirlerine üstünlüğünün de olmadığına vurgu yapmaktadır.⁶⁴¹

Herarî Enfâl Sûresi 67. âyet bağlamında enbiyânın ismetine dair bir fasıl açmıştır. Âyette şöyle buyurulmaktadır: “مَا كَانَ لِنَبِيٍّ أَنْ يَكُونَ لَهُ أَسْرَى حَتَّى يُثْخِنَ فِي الْأَرْضِ تُرِيدُونَ عَرَصَ الدُّنْيَا وَاللَّهُ يُرِيدُ الْأُخْرَةَ وَاللَّهُ عَزِيزٌ حَكِيمٌ” O yerde gerekli temizliği yapıp hâkimiyetini kuruncaya kadar bir peygamberin esirlerinin olması uygun değildir. Siz geçici dünya varlığını istiyorsunuz, oysa Allah âhireti istiyor; Allah izzet ve hikmet sahibidir.” Âyetin sebep-i nüzûlünde Bedir günü esirlerin öldürülmesinin emredildiğinden bahsedilmektedir. Fakat esirlerin akıbetinin ne olacağı hususunda Hz. Peygamber ve ashâbının istişaresinin sonucunda esirlerin öldürülmemesine karar verilmiştir. Bu uygulamanın Peygamber'in masumluğuna zarar verdiğini düşünenler bu emre uymadığı için Hz. Peygamber'in günaha girdiğini iddia etmektedirler. Ayrıca Hz. Peygamber'in esirlerden fidye alması da onun günaha girdiğini iddia edenler tarafından öne sürülen bir başka iddiadır. Hz. Peygamber ve Ebu Bekir'in fidye aldıkları için oturup ağladıklarını görenler bunun yaptıkları kötü işten ve Allah'ın azabından korktukları için olduğunu iddia etmektedirler. Herarî, bu iddialar karşısında âyette esir almanın meşru bir muamele olduğunu ifade etmektedir. Ona göre esirlerin yeryüzünde güçsüz bırakılmaları şartı yerine gelmiştir.

⁶⁴¹ Herarî, *Hadâîk*, 4/148.

Müfessir, sahâbenin savaşa katılan müşriklerin önde gelenlerinden yetmiş kişiyi Bedir günü öldürdüğünü ve yetmiş kişiyi de esir aldığını belirtmektedir. Ona göre âyet, onları güçsüz bıraktıktan sonra esir almakta bir engel oluşturmamaktadır. Herarî, öldürme emrinin sahâbeye olduğunu ve Hz. Peygamber'in buna bizzat muhatap kabul edilmemesi gerektiğini, eğer emrin yerine getirilmemesi sebebiyle günah işlenmişse bu sahâbeye ait kabul edilmesi gerektiği görüşündedir. Ayrıca Hz. Peygamber'in ve Ebu Bekir'in ağlamasının nedeninin sahâbeden bir kısmının esirlerin öldürülmesi emrine muhalefet etmeleri olması mümkündür.⁶⁴²

Herarî'nin peygamberlerin masumluğunu savunduğu ve bu konudaki iddiaları değerlendirdiği bir diğer fasıl, Tâhâ Sûresi 121. âyetin tefsirindedir: “فَاَكَلَا مِنْهَا فَبَدَتْ لَهُمَا

سَوَاتُهُمَا وَطَفِقَا يَخْصِفَانِ عَلَيْهِمَا مِنْ وَرَقِ الْجَنَّةِ وَعَصَى آدَمُ رَبَّهُ فَغَوَىٰ.

Bunun üzerine mahrem yerleri kendilerine göründü, üstlerini cennet yaprağıyla örtmeye çalıştılar. Böylece Âdem rabbine karşı gelmiş ve yolunu şaşırmıştı.” buyurulan âyette Hz. Âdem'in rabbine karşı gelmiş olmasından bahsedilmektedir. Herarî Fahreddîn Râzî'nin ismetü'l-enbiyâ konusundaki görüşlerini aktarmaktadır. İlki bu küfr ve dalaletle ait bir inançtır. Çünkü peygamberlerin hata etmesi düşüncesi caiz değildir. İkinci olarak ise ümmetin nebilerin masumluluğu konusunda icmâ ettikleri bilinmektedir. Çünkü onların kasten ya da sehven hata etmeleri mümkün değildir. Ümmetin bu konudaki ihtilaflı görüşlerini ifade eden Herarî, Şîîlerin nebîlerin doğum anından itibaren masum olduğu görüşünü benimsediğini; Mutezile'nin peygamberlerin buluş çağında ismet sıfatını taşıması gerektiği görüşünde olduğunu; Ebu Huzeyl gibi Mutezile'nin önde gelenlerinin de öne sürdüğü Ehl-i sünnet imamlarının da katıldığı peygamberlerin nübüvvetten sonra günah işleme imkânının olmadığı yönündeki görüşlere yer vermektedir. Herarî, tercihinin son görüş olduğunu yani peygamberliğe seçildikten sonra küçük veya büyük hiçbir günah işlemediğini vurgulamaktadır.⁶⁴³

Herarî, Hz. Âdem'in masumiyetine dair delillerini aktarmaktadır. Hz. Âdem nebî iken ondan bu günahın işlenmesi muhaldir. Hz. Âdem bu günahı işledikten sonra tevbe etmiş, Allah Teâlâ da onun tevbesini kabul etmiştir. Daha sonrasında onu nübüvvet ile müjdelemiştir. Herarî, Kadı İyâz'ın Hz. Âdem bu hataya cahillikten düştüğünü, yediği

⁶⁴² Herarî, *Hadâik*, 11/93,94.

⁶⁴³ Herarî, *Hadâik*, 17/455.

ağacın nehyedilen ağaç olduğunu bilmediğini savunmaktadır. Bu nedenle müfessir Hz. Âdem'in şeytanın oyununa geldiğini ifade etmektedir. Müfessir nebilerin masum oldukları halde Kur'ân'da hatalarından istiğfar etmeleri ve tevbeleri onların mertebelerinin yüksekliğine, taatlerinin kemaline işaret ettiğini ifade etmektedir. Buna göre onların günahları ve tevbeleri diğer insanların günah ve tevbeleri ile mukayese edilmemelidir.⁶⁴⁴

Allah Teâlâ nebîleri hakkında Bakara Sûresi 44. âyette şöyle buyurmaktadır: “اتَّامِرُونَ النَّاسَ / Sizler kitabı okuduğunuz halde insanlara iyiliği emredip kendinizi unutuyor musunuz? Aklınızı kullanmıyor musunuz?” Âyette nebilerin iyiliği emrettikleri kendilerini de gözetmelerini hatırlattığı için günaha bulaşmamış olmaları beklenmektedir. Müfessir, Şuayb'ın (a.s.) “وَمَا أُرِيدُ أَنْ أُخَالِفَكُمْ إِلَىٰ مَا أَنهَيْكُمْ عَنْهُ / Size yasakladığımı kendim yapmak niyetinde değilim.”⁶⁴⁵ ifadeleriyle kavmine seslendiği gibi nebîlerin uyardıkları şeylerden kendilerinin de kaçınması gerektiğini ifade etmektedir.⁶⁴⁶ Müfessir birçok ayette Allah Teâlâ'nın nebilerinin hayırda yarıştığını ve onları kendinin seçerek şereflendirdiğini ifade ettiğine yer verir. Herarî, “اللَّهُ يَصْطَفِي مِنَ الْمَلَائِكَةِ رُسُلًا وَمِنَ النَّاسِ / Allah meleklerden de elçiler seçer, insanlardan da. Şüphesiz Allah her şeyi işitmektedir, görmektedir.”⁶⁴⁷ ve “إِنَّهُمْ كَانُوا يُسَارِعُونَ فِي الْخَيْرَاتِ وَيَدْعُونَنَا رَغَبًا وَرَهَبًا وَكَانُوا لَنَا خَاشِعِينَ / Onlar, hayır işlerinde koşuşurlar, umarak ve korkarak bize yalvarırlardı; onlar, bize karşı derin saygı içindeydiler.”⁶⁴⁸ âyetlerinin peygamberlerin masumiyetine deliller içerdiğini belirtmektedir.

Müfessir, Hz. İbrahim'in kurban ettiği oğlunun İshak mı İsmail mi olduğuna dair muhtelif görüşleri rivayetlerle aktarmaktadır. Hz. İbrahim'in kurban ettiği oğlunun İshak olduğunu iddia edenler Hz. Yusuf'tan O'nun “Ben Hz. İbrahim'in oğlu İshak oğlu Yakup oğlu Yusuf'um” dediği rivayeti nakletmektedirler. Müfessire göre İsmail diyenlerin delilleri, sahîh nazarı ve Kur'ân naslarıdır. İbn Abbâs “Yahudiler kurbanın İshak olduğunu söyleseler de onlar yalan söylemiş, kurban İsmail'dir.” demiştir. İbn Ömer de Mücâhid'in

⁶⁴⁴ Herarî, *Hadâik*, 17/455,456.

⁶⁴⁵ Hûd 11/88.

⁶⁴⁶ Herarî, *Hadâik*, 1/363.

⁶⁴⁷ el-Hac 22/75.

⁶⁴⁸ el-Enbiyâ 21/90.

rivayetine istinaden kurbanın İsmail olduğu görüşündedir. İbn İshak İbrahim'in oğlunu kurban etmesini emrettiği oğlu İsmail olduğu görüşündedir. Müfessir onun “Biz bunu Allah'ın kitabından bulduk” dediğini nakletmiştir. Bu görüşe Hûd Sûresi 71. âyeti delil getirmiştir: “وَأَمْرَأَتُهُ قَائِمَةٌ فَضَحِكَتْ فَلَبَسْنَاهَا بِإِسْحَاقَ وَمِنْ وَرَاءِ إِسْحَاقَ يَغْقُوبُ”/Ayakta bekleyen karısı rahatlayıp güldü; bu sırada ona İshak'ın, İshak'ın ardından da Ya'kub'un doğacağını müjdeledik.” Bu âyette İshak'ın kurban edilmesinden bahsedilmemesinin kurbanın İsmail olduğunu desteklediğini söylemektedir. Herarî, Yahudilerin Araplara olan hasedinden dolayı İshak'ın kurban edilmesinin emredildiğini iddia ettiklerini ifade etmektedir.⁶⁴⁹

2.2.2.2. Peygamberlere Verilen Mucizeler

Muhammed Emîn el-Herarî'ye göre peygamberlerin mucizeleri haktır. Peygamberlerin mucizeleri de dâhil bir olayın mucize olması, o mucizenin beş özelliği taşıyıp taşımamasına bağlıdır. Bunlardan ilki, denizin yarılması, ayın ikiye ayrılması gibi mucizenin beşer gücünün çok üstünde olmasıdır. İkinci özellik, mucizenin harikulade bir şekilde olmasıdır. Hz. Mûsâ da olduğu gibi harikulede bir şey olmuş ve asa yılanı dönmüş ya da Hz. Peygamber'e verilen mucize gibi parmaklarından pınarlar akmıştır. Allah peygamberlerinin nübüvvetini kanıtlamaları için bu mucizeleri vermiştir. Üçüncü olarak Allah, bu mucizeler vesilesiyle peygamberlerinin risaletini desteklemektedir. Dördüncü özellik, bu mucizelerin Müseylemetü'l-Kezzâp örneğinde olduğu gibi iftira atan yalancıların sebebiyle olabilmesidir. Mucizelerin son özelliği ise inkârcıların benzerini getiremeyecek olmalarıdır. Kur'an-ı Kerîm'de Allah Teâlâ Kur'an'ın Hz. Peygamber'in uydurduğu bir kitap olduğu ve ilahi olmadığı iddialarına “أَمْ يَقُولُونَ افْتَرَاهُ قُلْ فَأْتُوا بِسُورَةٍ مِثْلِهِ”

وَادْعُوا مَنِ اسْتَطَعْتُمْ مِنْ دُونِ اللَّهِ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ/Yoksa “Onu Muhammed uydurdu” mu diyorlar?

De ki: “Eğer iddianızda doğru iseniz, o zaman onun benzeri bir sûre de siz getirin bakalım; Allah'tan başka çağırabildiklerinizi de yardımınıza çağırın!”⁶⁵⁰ buyurarak meydan okumaktadır.⁶⁵¹

Hiz. Peygamber'in Miraç mucizesiyle ilgili İsrâ Sûresi'nde geçen ilk âyette şöyle buyurulmaktadır: Herarî, “سُبْحَانَ الَّذِي أَسْرَى بِعَبْدِهِ لَيْلًا مِنَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ إِلَى الْمَسْجِدِ الْأَقْصَا الَّذِي بَارَكْنَا

⁶⁴⁹ Herarî, *Hadâik*, 24/244.

⁶⁵⁰ Yûnus 10/38.

⁶⁵¹ Herarî, *Mukaddime*, 146.

حَوْلَهُ لِنُرِيَهُ مِنْ آيَاتِنَا إِنَّهُ هُوَ السَّمِيعُ الْبَصِيرُ / Bir gece, kendisine bazı âyetlerimizi gösterelim diye kulunu Mescid-i Harâm'dan çevresini mübarek kıldığımız Mescid-i Aksâ'ya götüren Allah eksikliklerden münezzehdir. O, gerçekten her şeyi işitmekte ve görmektedir.” âyetin tefsirinde hadisenin mahiyetini açıklarken İsrâ Sûresi'nde İsrâ ve Miraç hadisesinin keyfiyeti ve ulemaya ait görüşleri aktarmıştır. Müfessir Miraç hadisesinin iki aşamada gerçekleştiği görüşündedir. İlk olarak Hz. Peygamber Mescid-i Haram'dan Mescid-i Aksa'ya gece yürüyüşünde bulunmuştur. Daha sonra dünya semasına yükselmiştir. Bu konuda müfessir Hz. Peygamber'in hem ruhu hem cesediyle birlikte bu yürüyüşü gerçekleştirdiğini düşünenlerin yanı sıra sadece ruhu ile gerçekleştirdiğini ifade edenler de var olduğundan bahsetmektedir. Ona göre âyetin tesbih ile başlamış olması ise bu hadisenin büyüklüğünü göstermektedir. Ayrıca ona göre ayette geçen بعده lafzı Hz. Peygamber'in ruh ve cesediyle yürüyüşe katıldığını göstermektedir. Hz. Peygamber'in bu hızda seyahat etmiş olması ve o sûrede gidip gelmiş olmasını da mümkün görmektedirler. Ebu Cafer et-Taberî'ye göre Allah kulunu Mescid-i Haram'dan Mescid-i Aksa'ya sadece ruhuyla seyahat ettirmiştir. Eğer bu şekilde sadece ruhu ile seyahat ettirmişse bu hadise bir mucize şeklini alır demiştir.⁶⁵²

Âl-i İmrân Sûresi 49. âyette Hz. Meryem'in müjdelendiği Hz. İsa'nın mucizeleri âyette şöyle bildirilmiştir: “Allah onu İsrâiloğulları'na peygamber olarak gönderecek, o da onlara şöyle diyecek: “Şüphesiz ben size Rabbinizden büyük bir mucize getirdim: Size çamurdan kuş suretinde bir şey yapıp ona üfleyeceğim, o da Allah'ın izniyle gerçek kuş olacak. Allah'ın izniyle anadan doğma körleri ve alaca hastalarını iyileştireceğim. Yine Allah'ın izniyle ölüleri dirilteceğim. Evlerinizde ne yiyip, neleri biriktirdiğinizi size bir haber vereceğim. Eğer inanmak isterseniz bunda sizin için kesin bir delil vardır.” Âyetin tefsirinde Herarî, insanların hidayeti ve onun nübüvvetini tasdik etmeleri için Allah'ın Hz. İsa'ya mucizeler verdiğini ifade etmektedir. Hz. İsa'nın bir kuş tasvirine üfleyerek insanların gözleriyle uçtuğunu gördükleri bir kuş haline getirdiğini ve bunun görenler tarafından bir sihir gibi algılanacağını fakat bunun ona verilen bir mucize olduğunu söylemektedir. Hz. İsa'nın mucizelerinden diğeri doğuştan kör olanları şifalandırıp görmesini sağlamasıdır. Aynı şekilde alaca hastalarının deva bulmalarını sağlaması da onun mucizelerinden biridir. Herarî, Hz. İsa'nın yaşadığı zamanda tıp

⁶⁵² Herarî, *Hadâik*, 16/14,15. Krş. Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 17/350.

ilminin çok ileri bir seviyede olduğunu ifade etmektedir. Allah Teâlâ bu nedenle ona mucizeyi bu cinsten vermeyi murat etmiştir. Hz. Mûsâ için de bu durum geçerlidir. Ona da asa mucizesini vermiştir. Çünkü o dönem Mısır'da sihir meşhur bir meziyettir. Aynı şekilde Hz. Muhammed'e de Kur'ân bir mucize olarak indirilmiştir ki onun yaşadığı asır Arabistan Yarımadası'nda fesâhat ve belâgat üst seviyedeydi.⁶⁵³

Müfessir, Kur'ân'ın Peygamber'in mucizelerinden birinin Kur'ân olduğunu ifade etmektedir. Kur'ân'ın icâzı hususunda ulemanın kabul ettiği Kur'ân'ın icâz vecihlerinin yansırı Nazzam'ın ve bazı Kaderiyye mezhebinden kimselerin bu konuya ilavelerde bulunduğunu ifade etmektedir. Müfessir, *Sarfe Teorisi* olarak isimlendirilen Kur'ân'ın benzerini getirme hususunda muhaliflerin engellenmesi, aciz bırakılmaları nedeniyle benzerini getiremedikleri görüşüne Kur'ân'ın bizzat kendisinin mucize olduğunu ifade ederek itirazlarda bulunur. Herarî'ye göre, Kur'ân'ın benzerinin getirilmesinin engellemesi mucize değildir. Bunun Kur'ân'ın mûcizliğine zarar verdiğini ifade etmektedir. Bu görüşü benimsemek muhaliflerin Kur'ân'ın benzerini getirebilecekken getirmediğini söylemektir ki Herarî buna karşı çıkmaktadır. Herarî, İbn Atiyye'den (ö. 541/1147) nakille Kur'ân'ın meydan okumasının fesahati, lafzı ve düzeni ile manalarının doğruluğu noktasında olduğunu ifade etmektedir.⁶⁵⁴ İcâz yönü ise Allah Teâlâ'nın bilgisiyle her şeyi kuşatması ve kelamıyla tüm bilgileri ihata etmesidir. Bu yönüyle bakıldığında beşerin gücü yetmeyeceğinden Kur'ân'ın benzerini getirmenin Araplar dâhil tüm mahlûkatın kudretinde olduğunu iddia etmek batıldır.⁶⁵⁵ Herarî İsrâ Sûresi 88. âyette “De ki: “Yemin ederim, bu Kur'ân'ın bir benzerini ortaya koymak için ins ve cin bir araya gelip birbirine destek olsa dahi onun benzerini ortaya koyamazlar.” buyurularak Hz. Peygamber'in nübüvvetinin kıyamete kadar korunacağını ve Kur'ân'ın bir benzerini getirmeye dünyada hiçbir gücün kudret yetiremeyeceğinin ifade edildiğini söylemektedir. Bunun nedeni ise âyette belirtildiği gibi insanoğlu Kur'ân'ın benzerini getirmekten aciz olmasıdır.⁶⁵⁶

Kendisine mucize verilen peygamberlerden biri de Hz. Mûsâ'dır. A'râf Sûresi 106-108 âyetlerinde şöyle buyurulmaktadır: “قَالَ إِنْ كُنْتَ جَاءَتْ بِآيَةٍ فَأْتِ بِهَا إِنْ كُنْتَ مِنَ الصَّادِقِينَ فَالْقَىٰ عَصَاهُ

⁶⁵³ Herarî, *Hadâik*, 4/307,309.

⁶⁵⁴ İbn Atiyye, *Muharrerü'l-vecîz*, 1/52.

⁶⁵⁵ Herarî, *Mukaddime*, 156.

⁶⁵⁶ Herarî, *Hadâik*, 16/187.

فَإِذَا هِيَ تُعْبَانُ مُبِينٌ وَنَزَعَ يَدَهُ فَإِذَا هِيَ بَيْضَاءُ لِلنَّاظِرِينَ/Firavun şöyle dedi: “Eğer bir mûcize getirdiysen ve gerçekten doğru söylüyorsan onu göster bakalım.” Bunun üzerine Mûsâ asâsını yere attı. Bir de baktılar ki apaçık bir yılan! Ve elini çıkardı. Bir de ne görsünler, o da seyredenlerin gözleri önünde bembeyaz oluvermiş!” Herarî, Hz. Mûsâ’ya verilen mucizelerin en büyük mucizelerden olduğunu bunun da nedeni olarak gönderildiği toplumda yalancılık, iftira ve cahilliğin çok yaygın davranış şekli olmasından ileri geldiğini ifade etmektedir. Hz. Mûsâ kavmini tevhide davet etmekle görevlendirilmişti. Davete icabet etmeyi reddeden Firavun, onun peygamberliğini ispat edeceği bir mucize getirmesini ondan istemişti. Bunun üzerine Hz. Mûsâ onun isteğine cevap olarak asâsını yere attı ve asâsı bir anda büyük devasa bir yılanı dönüştü. Herarî, bu mucizenin büyüklüğüne vurgu yapmaktadır. Ona göre odundan yapılmış bir nesne olan asânın etten ve kandan oluşan bir canlıya dönüşmesi çok dehşet vericidir. Hz. Mûsâ’ya verilen bir diğer mucize ise elini cebinden çıkarması halinde elinin görenleri şaşkına çevirecek parlaklıkta bir beyaz olmasıdır.⁶⁵⁷ Herarî’ye göre, Hz. Mûsâ’nın mucizeleri de onun peygamberliğinin delillerindendir.

2.2.2.3. Garânîk Hadisesi

Garânîk kelime olarak Mekkeli müşriklerin putlarının bir ismidir. İslâm literatüründe garânîk kelimesi, Hz. Peygamber’in müşriklerin gönlünü ısıdırmak için Kur’an âyetleri arasında “Lât, Uzzâ ve diğer üçüncüsü Menât hürmetine, çünkü bu üçü ulu kuğulardır ve şüphesiz şefaatleri umulan varlıklardır” dediğini iddia eden rivayetlerdeki iddialar münasebetiyle put anlamında kullanılmış, müşriklerin âyetler arasında göstermeye çalıştığı bir kelimedir. Necm Sûresi 19 ve 20 ile Hac Sûresi 52 ve 54 âyetleri çerçevesinde literatürde incelenen bu rivayetler hakkında müfessirler iddiaların asılsızlığına dair deliller sunmuşlardır.⁶⁵⁸

Herarî, bu hadise üzerinden İslâm’ın son asırda karşı karşıya kaldığı eleştirilere birtakım cevaplar vermiştir. Hac Sûresi 52. âyette “Şeytan ille de onun arzularına bir şeyler katmaya kalkışmasın. Fakat Allah şeytanın katmaya çalıştığını iptal eder. Sonra Allah kendi âyetlerini (onun kalbine) sağlam olarak yerleştirir.” buyrulmasını müfessir şöyle yorumlar:

⁶⁵⁷ Herarî, *Hadâik*, 10/50,51.

⁶⁵⁸ İsmail Cerrahoğlu, “Garânîk”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 13/361.

Yararlı olan bitkileri, ekinleri ve baklagilleri yetiştirmeye çalışan çiftçiler için, toprakta yetişen ve bu bitkilere zarar veren parazit bitkileri temizleyene kadar rahat yoktur. Onların besinlerini kullanarak büyüyen bu parazit bitkiler, gereksinim duyulan bitkilere daha fazla besin sağlanabilmesi için temizlenmelidir.

Ve gerçekten de dün gece bugüne ne kadar benziyor; çünkü şimdi Avrupalıların, Doğu ülkelerinde ve diğer yerlerde okullar açan ordularını ve misyoner rahiplerini gönderdiğini görüyorsunuz. Onlar Müslümanlara, dinlerinin hurafeler ve yalanlarla dolu olduğunu, bu okullarda eğitim görenlerin dinlerinden şüphe etmelerini sağladıklarını söylüyorlar ve bazı cahiller bu yalanlara inanıyor. Hatta bu dinin bilimle bir arada var olamayacağı, fikir ve düşüncelere kapalı olduğu ve bilimle düşman olduğu söyleniyor.

Müslümanların durgunluğu, kötü durumları ve çirkin inanç ve davranışları onlara söylediklerinde bazı mazeretler sunuyor; bu da onları medeni milletlerin ağzlarında bir lokma haline getiriyor. Allah bu vesveseleri iptal eder ve bu yanılmalara ortadan kaldırır. Birçok bilgili insan bu iftiraları çürütmek için çaba sarf etmiştir. Bilge âlim Muhammed Abduh ortaya çıktı, “İslâm ve Hristiyanlık” adlı kitabını yazdı ve bu misyonerlerin birçok saldırısını püskürttü. Onun ardından birçok dini bilgin aynı yoldan giderek, gece gündüz demeden bu şüpheleri çürütmeye devam etti ve Allah, kâfirler hoşlanmasa bile dinini destekleyecektir.

Bu arada, bazı zındıklar bu ayetin tefsirine uydurma hadisler sokmuşlardır; bu hadisler ne sahih sünnet kitaplarında yer alır ne de dinin temelleri tarafından doğrulanır; sağlıklı akıl onların geçersizliğini gösterir. Bunlar, Müslümanların kendi dinlerine şüphelerle bakmalarına ve vahiy ve peygamber sözleri konusunda şaşkınlığa düşmelerine neden olan şeylerdir. Âlimlerin bu uydurmaları arkalarına atıp ilgilenmemeleri, bunları yorumlamak ve açıklamak için zaman harcamamaları, kağıt ve mürekkep israf etmemeleri gerekmektedir, özellikle de güvenilir hadisçilerin bunların uydurma olduğunu belirtip reddettikleri için, şüpheye yer bırakmayan ve tartışmaya açık olmayan dinin temelleriyle çeliştiği için.⁶⁵⁹

Herarî bu yorumlarla Garânik hadisesine atıfta bulunmakta bunu uydurma ve dine sokulmak istenen ve temizlenmesi gereken yabancı otlara benzetmektedir.

Bu, Garânik hadisesidir. İmam Muhammed b. İshak, Nebi'nin Siret'tini derleyen kişi, Garânik hikâyesi hakkında sorulduğunda, “Bu, zındıkların uydurmasıdır ve bu konuda bir kitap yazmıştır.” dedi. İmam Hafız Ebu Bekir Ahmed bin Hüseyin el-Beyhaki ise, “Bu hikâye nakil yönünden sabit değildir,” dedi ve anlam olarak, “Onun rivayetçileri güvenilirmezdir, “Sahih”lerde veya yeni hadis derlemelerinde onlarca bahsedilen bir şey yoktur; bu yüzden reddedilmesi gerekir,” dedi. Bu nedenle, kitabımda bahsetmemek için temize çıkardım. Allah'ın kitabında şöyle okunurken bu tür şeyleri nakletmek şaşırtıcıdır: “Yıldız düştüğü zaman, arkadaşınız ne sapıttı ne de şaştı. O, heva (heves) üzerine konuşmaz.”⁶⁶⁰

Herarî İmâmü'l-İmâm İbn Huzeyme'nin “Bu hikâye zındıkların uydurmasıdır.” dediğini nakletmektedir. İbn Kesîr ise, “Birçok müfessir burada Garânik hikâyesini zikretmiştir ama tüm yolları mürseldir, sağlam bir isnatla karşılaşmadım,” demiştir. Buradan hareketle

⁶⁵⁹ Herarî, *Hadâik*, 18/373.

⁶⁶⁰ Necm 53/1-3; Herarî, *Hadâik*, 18/374.

müfessir, Allah, ona vahyedilen şeyleri ve şeytanın fısıldadıklarını biliyor olmasından dolayı bu tür fısıltılara izin verme konusunda son derece bilge bir şekilde hareket ederek imanında sağlam olanlarla sarsılanları ayırt edeceği yorumunu yapmaktadır. Yani herşeyin Allah'ın bilgisinde olmasından dolayı şeytan ve onun yandaşlarının yaptıklarını da bilmektedir. Ve Allah onlara gereken en şiddetli cezayı verecektir. Herarî'ye göre Allah'ın hikmetli işlerinden biri de şeytana şüpheleri fısıldama yetkisi vermektir. Bu sayede müminler bunları reddetmek ve bu yalanlarla övünenleri yalanlamak için güçlenir, böylece hak yerine gelir. Herarî, bu hak batıl mücadelesinin nihayetinde gerçeğin bembeyaz bir şekilde o karanlıklar arasından sıyrılmasıyla kalplerinde hastalık olanların ruhlarına yapışmış karanlığın aydınlanacağını ve sağlıklı akılların ufuklarını açarak onları doğruya irşad etmesinde Allah'ın bir hikmetinin söz konusu olduğu görüşünü ifade etmektedir.⁶⁶¹

2.2.3. Sem'ıyyât

Melekler, şeytan, cin gibi varlıklar, kıyamet alametleri ve kıyamet gününe dair haberleri içeren âyetler sem'ıyyat konusu kapsamında tartışılmaktadır.

2.2.3.1. Melekler

Kur'an'da çok sayıda âyette meleklerden bahsedilmektedir. Hz. Nûh'un cahil ve inkar eden kavmine karşı Hûd Sûresi 31. âyette melekleri yücelten ifadesini içeren âyette şöyle geçmektedir: “وَلَا أَقُولُ لَكُمْ عِنْدِي خَزَائِنُ اللَّهِ وَلَا أَعْلَمُ الْغَيْبُ وَلَا أَقُولُ إِنِّي مَلَكٌ وَلَا أَقُولُ لِلَّذِينَ تَزْدَرِي أَعْيُنُكُمْ

Size, 'Allah'ın hazineleri benim yanımdadır' demiyorum, gaybı da bilmem, melek olduğumu da söylemiyorum. Sizin hor gördüğünüz kimseler için, 'Allah onlara faydalı şeyler vermeyecektir' diyemem. Onların içlerinde olan şeyi Allah daha iyi bilir. Bunları yaparsam gerçekten zalimlerden olurum!" Muhammed Emîn el-Herarî âyeti tefsir ederken konunun önemine binaen bir fasıl açarak meleklerin üstünlüğüne dair birtakım iddiaları değerlendirme gereği duymuştur. Hz. Nûh'un "ben melek değilim" ifadesinin meleklerin nebilerin derecelerine üstün oldukları anlamına gelmediği kanaatindedir. Bu konuda Şevkânî'den nakilde bulunarak meleklerin

⁶⁶¹ Herarî, *Hadâik*, 18/374.

nebilere daha faziletli olduğunu iddia edenlerin delillerinin çeşitlilik gösterdiğini ifade etmektedir.⁶⁶²

Hiz. Peygamber'e meleklerin Yahudilerin düşmanı olduğunu söyleyen bir kişinin iddiasını tekzip etmek üzere indirilen Bakara Sûresi 98. âyette şöyle buyurulmaktadır: “قُلْ مَنْ كَانَ عَدُوًّا لِّجِبْرِيلَ فَإِنَّهُ نَزَّلَهُ عَلَى قَلْبِكَ بِإِذْنِ اللَّهِ مُصَدِّقًا لِّمَا بَيْنَ يَدَيْهِ وَهُدًى وَبُشْرَىٰ لِلْمُؤْمِنِينَ/Her kim Allah'a, meleklerine, peygamberlerine, Cebrâil'e ve Mîkâil'e düşman ise bilsin ki Allah da inkârcıların düşmanıdır.” Herarî'ye göre âyette meleklerle düşman olan kişinin Allah'ın da onlara düşman olduğunun beyanı vardır. Çünkü Yahudiler Cibril'e düşmanlıklarından Cibril'in ancak savaş, şiddet, zorluk için indiği iddiasında bulunmaktadırlar. Herarî, bilakis Cibril kâfirlere harp ve şiddet için inerken müminlere hidayet ve müjde için indiğini söylemektedir.⁶⁶³

Âl-i İmrân Sûresi 124. âyet Bedir'de müminlere meleklerin gönderilmesi şöyle anlatılmaktadır: “وَإِذْ تَقُولُ لِلْمُؤْمِنِينَ أَلَنْ يَكْفِيَكُمْ أَنْ يُمِدَّكُمْ رَبُّكُمْ بِثَلَاثَةِ آلَافٍ مِّنَ الْمَلَائِكَةِ مُنَزَّلِينَ”/O zaman inananlara şöyle diyordun: “Rabbinizin, indirilen üç bin meikle size yardım etmesi sizin için yeterli değil mi?”” Herarî, Bedir savaşında Kurz b. Câbir isimli liderin ordularıyla müşriklere destek olmak için savaşa katılacağını duyan müminleri müjdelemek için bu âyetin indirildiğini ifade etmektedir. “بَلَىٰ إِنْ تَصْبِرُوا وَتَتَّقُوا وَيَأْتُوكُم مِّن فَوْرِهِمْ هَذَا يُمِدَّكُمْ رَبُّكُمْ بِخَمْسَةِ آلَافٍ مِّنَ الْمَلَائِكَةِ مُسَوِّمِينَ/Evet, eğer siz sabır gösterip itaatsizlikten sakınırsanız, onlar şu anda süratle üzerinize gelseler bile rabbiniz size nişanlı beş bin meikle yardım edecektir.”⁶⁶⁴ buyurulan bir sonraki âyetin tefsirinde Herarî, müminlerin Allah'a karşı itaat etmeleri durumunda meleklerle yardımın geleceğinin müjdelendiğini ve Allah'ın kudreti dâhilinde bunun gerçekleşebileceğini ifade etmektedir.⁶⁶⁵

2.2.3.2. Şeytanlar ve Cinler

Muhammed Emîn el-Herarî, Bakara Sûresi 34. âyette Hiz. Âdem kıssasında İblis'in Allah'ın emrine karşı gelmesi şöyle anlatılmaktadır: “وَإِذْ قُلْنَا لِلْمَلَائِكَةِ اسْجُدُوا لِآدَمَ فَسَجَدُوا إِلَّا”

وَإِذْ قُلْنَا لِلْمَلَائِكَةِ اسْجُدُوا لِآدَمَ فَسَجَدُوا إِلَّا

Meleklerle, “Âdem'e secde edin” dediğimizde İblis

⁶⁶² Herarî, *Hadâik*, 13/65,66.

⁶⁶³ Herarî, *Hadâik*, 2/129.

⁶⁶⁴ Âl-i İmrân 3/125.

⁶⁶⁵ Herarî, *Hadâik*, 5/108.

dışındakiler derhal secde ettiler; o direndi, büyüklendi ve kâfirlerden oldu.” Herarî’ye göre, Allah İblis’i dünyadaki bozgunculuğu ve fesadı düzeltmesi için meleklerin emiri olarak dünyaya göndermiştir. İsmi Azazil olup ilim olarak meleklerin en bilginidir. Yeryüzüne inmiş ve cinlerle olan mücadele sonucunda onları hezimete uğratmıştır. Onları yeryüzünden çıkarmış, dağların en ıssız yerlerine onları göndermiş, kulların emrindeki görevlerini hafifletmiştir. Müfessir, Allah’ın bir halife yaratmayı murat ettiğini açıklayana kadar yeryüzünde Allah’ın izniyle hüküm sahibi bir melek olarak görev yaptığını ifade etmektedir.⁶⁶⁶ Âyet, Allah Teâlâ’nın bir halife yaratacağını bildirmesi üzerine İblis’in ona secde etmeyi kabul etmemesinden dolayı kâfirlerden olduğunu bildirmektedir. Herarî, onun secde etmemesinin nedenini ateşten yaratılmasından dolayı büyüklenmesi sebebiyle olduğunu söylemektedir.⁶⁶⁷

Bakara Sûresi 168. âyetinde şöyle buyurulmaktadır: “يَا أَيُّهَا النَّاسُ كُلُوا مِمَّا فِي الْأَرْضِ حَلَالًا طَيِّبًا”/Ey insanlar! Yeryüzünde bulunan maddelerin helâl ve temiz olanlarından yiyin; şeytanın peşinden gitmeyin, çünkü o apaçık düşmanınızdır.” Herarî âyetin şeytanın vesvesesine kapılmaktan ve onun yolunu tutmaktan kaçınmanın gereği hususunda indirildiğini ifade etmektedir. Müfessir, şeytanın nefsin isteklerinin ardındaki günahı güzel göstererek kulları fuhşiyata ve ma’siyete yönlendirmesinden dolayı Kur’ân’ın şeytanın yolunu tutmayı yasakladığını vurgulamaktadır.⁶⁶⁸

Cinler hakkında vahyolan Cin Sûresi’nin 1. ve 2. âyetlerinde şöyle buyurulmaktadır: “قُلْ أَوْحِيَ إِلَيَّ أَنَّهُ اسْتَمَعَ نَفَرٌ مِنَ الْجِنِّ فَقَالُوا إِنَّا سَمِعْنَا قُرْآنًا عَجَبًا يَهْدِي إِلَى الرُّشْدِ فَآمَنَّا بِهِ وَلَنْ نُشْرِكَ بِرَبِّنَا أَحَدًا”/De ki: Cinlerden bir topluluğun (Kur’ân’ı) dinleyip şöyle söyledikleri bana vahyolundu: “Biz, doğru yolu gösteren harika bir okuma dinledik ve ona iman ettik. Artık kesinlikle rabbimize kimseyi ortak koşmayacağız.” Herarî bu âyetin tefsirinde cinlerin beşer olmadıkları halde insanlardan inanmayanlara hayret ettiğini ifade etmektedir. Âyette geçen استمع lafzının kasıt olmadan dinlemek anlamına geldiğine dikkat çekmektedir.

Müfessir Hz. Peygamber’in bu cinler topluluğunu görüp görmediği hususundaki ihtilaflara yer vermektedir. Şevkanî’nin İbn Abbas rivayetine yer vererek Hz.

⁶⁶⁶ Herarî, *Hadâik*, 1/290.

⁶⁶⁷ Herarî, *Hadâik*, 1/309.

⁶⁶⁸ Herarî, *Hadâik*, 3/96,97.

Peygamber'in onları görmediği gibi onlara Kur'an'da okumadığını nakleder. Müfessir cinlerin yaratılışıyla ilgili olan tartışmalara yer vermektedir. Buna göre müfessir, Hassân'ın, cinlerin şeytandan doğduğuna dair görüşünü ve Dahhâk'ın cinlerin cinlerden doğduğuna dair görüşlerini nakletmiştir. Cinler konusundaki bir diğer tartışmalı mevzu ise cinlerin hariçte bulunup bulunmadığıdır. Bu konuda insan gözüne görünmeyen varlıklar olduğunun yaygın görüş olduğunu ifade etmektedir. Müfessire göre cinlerin mümin olanları tıpkı mümin kullar gibi cennete, asi cinler ise mümin insanların isyankârları gibi cehenneme girecektir.⁶⁶⁹ Ayrıca Herarî, cinlerin ateşten yaratıldığı bazılarının iddia ettikleri gibi dumandan yaratılmadığı görüşündedir.⁶⁷⁰

2.2.3.3. Kıyamet Günü

Kur'an-ı Kerîm'de pek çok âyet kıyametin gelişi, kıyamet alametleri, Berzâh âlemi, ru'yetullah, kullara şefa'at edilmesi gibi konuları ihtiva etmektedir. Bu âyetlerden birinde *قَدْ خَسِرَ الَّذِينَ كَذَّبُوا بِلِقَاءِ اللَّهِ حَتَّىٰ إِذَا جَاءَتْهُمْ السَّاعَةُ بَعُتَّةً قَالُوا يَا حَسْرَتَنَا عَلَىٰ مَا فَرَّطْنَا فِيهَا وَهُمْ يَحْمِلُونَ أَوْزَارَهُمْ* “*Qâd xasîrâ l-dînin kadzûbâ bilqâ' Allahi hattî idâ câ'atühüm s-sâ'atu ba'uttâ qâlû ya hasrâtnâ alî mâ farraṭnâ fîhâ wühüm yahmilûn auzârahüm*” Allah'ın huzuruna çıkmayı yalan sayanlar gerçekten ziyana uğramışlardır. Nihayet kendilerine kıyamet vakti ansızın gelip çatınca, onlar günahlarını sırtlarına yüklenmiş bir halde diyecekler ki: “Dünyada iyi amelleri terk etmemizden dolayı vah halimize!” Dikkat edin, yüklendikleri vebal ne ağır!”⁶⁷¹ buyurulmakta, kıyamet günü tasvir edilmektedir. Herarî, Dünya hayatında iman edenlerin imanlarının meyvesini alacağını, aklın tahayyül edemediği gözün görmediği nimetlere kavuşacağını ifade etmiştir. Diğer yandan dirilişi ve hesabı inkâr etmenin insan fitratını bozması ve kötülükler ile günahlara yol açmasından bahsetmektedir. Zira bu hayattan sonra bir hayat olmadığına inanmak kâfirlerin dünya zevkleri, bedensel, ruhsal arzularıyla meşgul olmasını, liderlik ve haksız yere yeryüzünde üstün olmak gibi güç savaşlarına girerek yaşamalarına neden olur. Ahiret inancı olmayan bu güç sahiplerinin medeniyet ve bilimde en ileri olanların, kalplerinde bir nebze merhamet hissi olmadan kendi top ve tankları, uçakları ve tüm sanat ve icatlarıyla medeniyet yapılarını nasıl yıktıklarını, ekinleri ve nesilleri nasıl yok ettiklerini, şehirleri ve sanayi binalarını nasıl acımasızca ve şiddetle harap ettiklerini, milyonlarca insanı öldürüp yaraladıklarına insanlığın şahitliği söz konusudur. Müfessir, eğer Allah'a ve ahiret gününe, oradaki hesap ve cezaya inansalardı,

⁶⁶⁹ Herarî, *Hadâik*, 30/288,290.

⁶⁷⁰ Herarî, *Hadâik*, 1/290.

⁶⁷¹ el-En'am 6/31.

bu denli zorbalığa varmayacakları görüşündedir. Herarî, kıyamet saatinin Allah'ın indinde malum olduğunu O'nun peygamberleri ve melekleri dâhil hiçbirine bunu bildirmediğini ifade etmektedir.⁶⁷²

Herarî kıyamet gününe olan inancın insanlığın bugün içinde bulunduğu güç savaşlarının ve zorbalığın önüne geçeceği görüşüne yer vermektedir.

2.2.3.3.1. Berzah Âleminde İnsanların Halleri

A'râf Sûresi 8 ve 9. âyetlerde şöyle buyurulmaktadır. *“O gün ölçü-tartı haktır. Artık kimin tartıları ağır gelirse işte onlar kurtuluşa erenlerdir. Kimin de tartıları hafif gelirse işte onlar, âyetlerimize karşı haksızlık ettiklerinden dolayı kendilerini ziyana sokanlardır.”*

Herarî, ölçü ve tartının keyfiyeti hakkında yorumda bulunmaktadır. Bu amellerin tartılması ve ağır olanlarla hafif olanlar arasında ayırım yapılması olabileceği gibi amel defterlerinin tartılması ya da onların faillerinin tartılması şeklinde üç şeyde tartının uygulanabileceği şeklinde gerçekleşecektir. Herarî'ye göre bunlardan ilki en doğru görüştür. Tartı, bir şeyin miktarını terazi ile ölçmek için yapılan bir işlemdir. “الْحَقُّ” ifadesi tartının bir sıfatıdır; yani o gün adil ve doğru tartı gerçekleşecektir. O gün Allah'ın elçileri ve milletleri sorguya çekeceği gün, Kıyamet günüdür. “وَلَا يَظْلِمُ رَبُّكَ أَحَدًا” âyetinde buyurulduğu gibi Allah kimseye adaletsiz davranmayacaktır. Müfessire göre Allah'ın elçileri ve milletleri sorgulayacağı, onlardan olan her şeyi anlatacağı gün gerçekleşen tartı, işlerin gerçeklerini ve her birinin ödül ve ceza olarak neyi hak ettiğini ortaya koyacağından dolayı terazinin hak olduğu ifade edilmiştir. Eğer Allah kullarının amellerini biliyor olmasına karşılık neden tartıldığı sorulacak olursa Herarî bunun hikmetinin, yaratılmışları bu konuda inançlarıyla imtihan etmek, ahirette onlara karşı delil oluşturmak, kullarına kendilerine ait olan iyilik ve kötülük, güzellik ve çirkinliği göstermek olduğunu ifade etmektedir. Nitekim Allah, kullarının amellerini kesin bir kayıtla Levh-i Mahfuz'a, sonra Âdemoğullarından sorumlu meleklerin defterlerine yazmıştır. Kimin iman ve çok sayıda iyilikle amel mizanları ağırlık kazanır ve sağ taraf sol taraftan ağır gelirse, o zaman felaha ereceklerdendir. Onlar yarın Allah'ın gazabından kurtulanlar ve büyük ödülle mükâfatlandırılanlardır.⁶⁷³

⁶⁷² Herarî, *Hadâik*, 8/276.

⁶⁷³ Herarî, *Hadâik*, 9/218.

Herarî'ye göre, kimin amel tartıları, iyiliklerin hafifliği ya da önemsenmeyen ameller nedeniyle veya kâfirlik ve işlediği çokça kötülükler nedeniyle hafif gelirse, işte tartıları hafif olan bu kişiler, Allah'ın âyetlerini yalanlamaları nedeniyle kendilerini kaybetmişlerdir; çünkü kâfirlik ve günahlarla doğalarını bozdukları için hazır bulunan mutluluğu kendilerinden mahrum bırakmışlardır ve hayatlarının sonuna kadar bunu ısrarla sürdürmüşlerdir. Müminler farklı derecelerdeki amelleriyle mutludurlar, öyle ki biri inanarak ölürse, sa'idlerden yazılırlar. Kâfirlere gelince farklı derecelerde olsalar da büyük bir kayıptadırlar. Üçüncü bir grup daha var ki, iyilikleri ve kötülükleri eşittir. Bu terazinin konulmasındaki hikmet ise, kıyamet gününde insanlara amellerinin ağırlığını göstermektir; eğer iyilik tarafı ağır basarsa, bu durum kişinin sevincini artırır çünkü bu, mevcut durum için faziletinin ve mükemmelliğinin bir göstergesidir; eğer kötülük tarafı ağır basarsa, bu onun üzüntüsünü ve korkusunu artırır. Herarî, Merâgî'den nakille Araf ehlinin durumu şöyle demiştir: "Ehl-i Sünnet, mizanın varlığına ve kıyamet günü insanların amellerinin tartılacağına inanmakta icmâ etmiştir. Mizanın bir dili ve iki kefesi vardır ve amellerle eğilir." Müfessire göre gayb âlemine iman ile Kitap ve Sünnet'te sabit olan haberlerin hepsinin şüphesiz doğru olduğuna iman etmektedir. Bu nedenle, bu konuda sorgulamadan iman edilmesi gerektiğini ifade etmektedir. Ahirette, amellerin, inancın ve ahlakın uygun bir şekilde tartılacağı bir mizanın var olduğun inancının yanı sıra onun keyfiyeti hakkında araştırma yapılmamasının uygun olduğunu vurgulamaktadır.⁶⁷⁴

Herarî A'râf suresi 46. âyetle ilgili olarak A'râf ehli hakkındaki görüşleri aktarmaktadır. Buna göre bu kişiler, kötü amelleri nedeniyle cennete giremeyen ancak iyi amelleri sayesinde cehennemden de kurtulan insanlardan bir gruptur. İnsanlar arasında hüküm verinceye kadar orada bekletilirler. Bu sırada Rab'leri onlara görünür ve onlara, "Kalkın, cennete girin; çünkü ben size bağışladım." demektedir. Bu rivayet, Ebu Şeyh, Beyhakî ve diğerleri tarafından Huzeyfe'den nakledilmiştir. Bir başka rivayette ise, "Allah insanları toplar, sonra A'râf'ın sahiplerine, "Ne bekliyorsunuz?" der. Onlar, "Emrini bekliyoruz" derler. Sonra, "İyi amelleriniz sizi cehenneme girmekten geçirdi, ama günahlarınız cennete girmenizi engelledi, öyleyse benim bağışlamam ve merhametimle girin" denir." A'râf'takilerin gözleri cehennem halkına çarptıkça, Allah'a zalimler arasına katılmamaları için yalvarırlar." Herarî'ye göre bu ayetlerin amacı, korkutarak insanı

⁶⁷⁴ Herarî, *Hadâik*, 9/220; Ayrıca bk. Merâgî, *Tefsîru'l-Merâgî*, 8/107.

uyarmak, kişi işinin sonunu düşünmesi ve ebedi mükâfatı olan cennetin nimetlerine kavuşmayı arzulamasını sağlamaktır. Gözlerin dönüştürülmesi ve yönlendirilmesiyle, onların gözlerini kasıtlı ve arzulu bir şekilde cennet halkına çevirdikleri, onlara selam verdikleri, cehennem halkını görmek istemedikleri anlatılır. Gözleri istemeden onlara döndürüldüğünde, onlar “Rabbimiz, onlarla birlikte olmamızı istemiyoruz.” derler ve bu, zalimlerin durumunun ne kadar kötü olduğunu vurgulayan A’raf ehlinin durumunu tasvirdir.⁶⁷⁵

2.2.3.3.2. Kıyamet Alametleri

Kur’an’da kıyamet günü ile ilgili olarak pek çok âyet bulunmaktadır. Herarî’nin kıyamet alametlerine işaret ettiğini söylediği âyetlerden birinde şöyle buyurulmaktadır: “(İnanmak için) ille de kendilerine meleklerin gelmesini veya rabbinin gelmesini ya da rabbinden bazı işaretlerin gelmesini mi bekliyorlar? Daha önce inanmamış yahut inancı kendisine iyilik kazandırmamış kimseye, rabbinden bazı işaretler geldiği gün iman etmesi fayda sağlamaz. De ki: “Bekleyin! Şüphesiz biz de beklemekteyiz.””⁶⁷⁶ Müfessir, Allah’ın gelmesini, kendisine inananlara vadettiği zaferi ve düşmanlarına dünyada vadettiği azabı getirmesi olarak da yorumlamıştır. Herarî’ye göre kıyametin yakın olduğunu gösteren on büyük işaret vardır: Deccâl, Dâbbetü’l-arz, doğuda bir yarılma, batıda bir yarılma, Arabistan’da bir yarılma, duman, güneşin batıdan doğuşu, Ye’cûc ve Me’cûc, İsâ’nın iniş i ve Aden’den çıkacak bir ateşin insanları mahşere sürüklemesidir.⁶⁷⁷ Herarî kıyamet alametlerine dair hadisleri bir fasıl başlığında nakletmektedir. Ebû Hüreyre’den rivayet edilen “Üç şey ortaya çıktığında, daha önce iman etmemiş olanların imanı fayda sağlamaz: Güneşin batıdan doğması, Deccâl ve Dâbbetü’l-arz.”⁶⁷⁸ hadisini naklederek başlamaktadır. Herarî saydığı on kıyamet alametini haber veren hadislere yer vermektedir.⁶⁷⁹

Kur’an’da kıyamet alametlerinden bahsedilen bir diğer âyet Neml Sûresi 82. âyettir: “Söylenen (kıyamet) başlarına geldiği zaman, onlara yerden bir yaratık çıkarınız da insanların âyetlerimize kesin bir şekilde iman etmedikleri konusunda onlarla konuşur.” Herarî bu âyetle ilgili olarak bahsedilen yaratığın Dâbbetü’l-arz olduğunu ifade

⁶⁷⁵ Herarî, *Hadâik*, 9/336.

⁶⁷⁶ el-En’âm 6/158.

⁶⁷⁷ Herarî, *Hadâik*, 9/167.

⁶⁷⁸ Müslim, “Fiten”, 249.

⁶⁷⁹ Herarî’nin naklettiği rivayetler için bk. Herarî, *Hadâik*, 9/169-174.

etmektedir. Huzeyfe b. Yemân'ın (ö. 36/656) şu rivayetine yer vermektedir. “Resulullah Dâbbe hakkında konuştu, dedim ki: “Ey Allah'ın Resulü, o nereden çıkacak?” Dedi ki: “Allah'a en kutsal olan büyük mescitlerden, İsa ve müminlerle birlikte Beytullah'ı tavaf ederken... Yer sarsılır, Safa Dağı Mescid tarafından yarılr ve Dabbe ilk olarak başını çıkararak Safa'dan çıkar, parlak tüylüdür, peşinden giden ona yetişemez, kaçan ondan kaçamaz, insanları mümin ve kâfir olarak işaretler; mümine gelince, onun yüzünü sanki parlayan bir yıldız gibi bırakır ve gözlerinin arasına “mümin” yazar. Kâfire gelince, gözlerinin arasına “kafir” yazar.” Herarî bu hadise yer verdikten sonra Dabbetü'l-Arz'ın vasıfları hakkında başka rivayetlerden hareketle açıklamalarda bulunur.⁶⁸⁰

Enbiyâ Sûresi “*Nihayet Ye'cûc ve Me'cûc (sedleri) açıldığı ve onlar her tepeden akın ettiği zaman;*” buyurulan 96. âyetle Herarî Ye'cûc ve Me'cûc'ün gelişine dair nakledilen rivayetleri aktarmaktadır. Hazîn'den nakille Hz. İsa'nın yeryüzüne inişi sonrasında, Ye'cûc ve Me'cûc'ün yok edileceğinden bahsetmektedir. Buna göre Hz. İsa'nın duasıyla bu iki kavim yok olmakta ve cesetleri her yeri kaplamaktadır. Sonra Allah, boynuzları deve boyunları gibi olan kuşlar gönderir; bu kuşlar Ye'cûc ve Me'cûc'ün cesetlerini taşıyıp Allah'ın dilediği yere atarlar. Daha sonra Allah, yeryüzünü bu kavmin izlerinden temizlemek için yağmur gönderir. Yeryüzüne bereket yağar ve Hz. İsa ile müminler için hayat düzene girer. Bir süre sonra Allah, her mümini ve Müslümanı alacak hoş bir rüzgâr gönderir. Geriye kalan kötüler ise, vahşi eşekler gibi birbirleriyle çatışarak kıyamete doğru ilerlerler. Hz. İsa'nın ölümü ile ilk sura üflenmesi arasında 120 yıl geçer; ancak bu yıllar, normal zaman algımızdan farklı olarak hesaplanır: bir yıl bir ay, bir ay bir hafta, bir hafta bir gün ve bir gün bir saat kadar sürecektir. Yani, Hz. İsa ile ilk sur arasında normal yıllara göre on iki yıl vardır.⁶⁸¹

2.2.3.3.3. Sûr'a Üfürülmesi

Kıyametin kopuşunu anlatan ve Sûr'dan bahseden âyetlerden biri En 'âm Sûresi 73. âyettir. “*O, gökleri ve yeri hak (ve hikmet) ile yaratandır. “Ol!” dediği gün her şey olur. O'nun sözü gerçektir. Sûr'a üflendiği gün de hükümranlık O'nundur. Gizliyi ve açığı bilendir ve O, hikmet sahibidir, her şeyden haberdardır.*” buyurulan âyetle ilgili

⁶⁸⁰ Herarî, *Hadâik*, 21/55; Ayrıca bk. Hâzin, *Lubâbu't-Te'vîl fî Me'ânî't-Tenzil*, 3/353.

⁶⁸¹ Herarî, *Hadâik*, 2001, 18/188; Ayrıca bk. Hâzin, *Lubâbu't-Te'vîl fî Me'ânî't-Tenzil*, 3/244.

olarak Herarî Hz. Peygamber'e gelen Arabî'nin "Sûr nedir?" sorusuna "Üflen en boynuzdur" buyurduğu rivayeti⁶⁸² nakletmiştir.⁶⁸³

Kıyamet gününü tasvir eden âyetlerden biri olan Yâsîn Sûresi 51. âyette şöyle buyurulmaktadır: "وَنُفِّخَ فِي الصُّورِ فَإِذَا هُمْ مِنَ الْأَجْدَاثِ إِلَىٰ رَبِّهِمْ يَنْسِلُونَ" / *Sûra üflenmiştir. Artık onlar kabirlerinden kalkıp rablerine doğru koşmaktadırlar.*" Âyetin tefsirinde Herarî kıyamet gününün gelişinde şüphe olmadığını âyetin bunun delili olduğunu ifade etmektedir. Buna göre kıyamet, İsrâfil isimli meleğin üflemesiyle gerçekleşir. İkinci nefhada Allah tüm ölüleri yeniden diriltir. Herarî'ye göre iki nefha arasında kırk yıl vardır. Allah bir nefha daha üflemesini emrettiğinde ruhlar cesetlerine dönecektir. Herarî buna rağmen korkusuzca kıyamet saatinin gelişini yalanlayanların olduğundan bahsetmektedir. Fakat o gün "Bu Rahman'ın vaad ettiği gün"⁶⁸⁴ diyerek resullerle haber verdiği günün gerçekleştiğini doğruladıklarını haber vermiştir.⁶⁸⁵

Sûr'dan bahseden bir diğer âyet Zümer Suresi 68. âyettir. "(O gün) sûra üflenecek, ardından -Allah'ın diledikleri dışında- göklerde ve yerde bulunanların hepsi düşüp ölecek; sonra sûra yeniden üflenecek ve onlar birden ayağa kalkmış, etrafa bakıyor olacaklar." Müfessir bu âyette geçen Sûr ile kastedilenin içine rüzgâr üfletilen şey olduğunu ifade etmektedir. Sûr'un keyfiyetine dair nakledilen rivayetlere yer veren Herarî, çıkan sesin dehşetiyle insanların tekrar dirilişten önce ölümüne neden olan korkunç ses olduğunu belirtmektedir. Kur'ân'da "نفخ"nın üflemek manasında beş yerde geçtiğinden bahsetmektedir. Ona göre ilk olarak Allah'ın emriyle Cebrail'in Meryem'in gömleğine üflemesi şeklinde gerçekleşir. Allah'ın, Cebrail'in üflemesiyle bir kadının rahminde bir çocuk yaratmasıdır. İkincisi İsâ'nın kile üflemesi, Allah'ın, İsâ'nın üflemesiyle kili kuşa çevirerek yaratmasıdır. Üçüncü olarak Allah'ın Âdem'in kiline ruh üflemesi, ruhu ona bağlama ve ona hayat verme emriyle gerçekleşir. Allah'ın, eti konuşturan, kemikleri işiten ve kendi ruhundan bir ruhla bedeni canlandırandır. Dördüncüsü, demiri ateş parçasına çeviren Zülkarneyn'in üflemesiyle gerçekleşir. Allah, bir demir parçasını ateşe çeviren Zülkarneyn'in üflemesiyle gerçekleşendir. Beşincisi: İsrâfil'in Sûr'a üflemesidir. Böylece Allah'ın, bir üflemeyle ruhları bedenlerden nasıl

⁶⁸² Tirmizî, "Kıyame", 8 (2430), Ebû Dâvûd, "Kıyame", 24 (4742).

⁶⁸³ Herarî, *Hadâik*, 8/418.

⁶⁸⁴ Yâsîn 36/52.

⁶⁸⁵ Herarî, *Hadâik*, 24/45.

çıkardığına ve bir üflemeyle de ruhları bedenlere nasıl geri döndüreceğine atıfta bulunmaktadır.⁶⁸⁶

2.2.3.3.4. Şefaât

Şefaât Kur’ân’ı Kerim’de geçen bir terimdir. Ehl-i Sünnet âlimlerince büyük günah işleyen kimselere peygamberlerin ya da salih kulların şefaatinin olabileceği meşhur rivayetlerle sabittir.⁶⁸⁷ Herarî’de peygamberlerin ve salihlerin ahirette günahkârlara şefaât edeceği görüşündedir.

Yûnus Sûresi 3. âyette ahiret hayatıyla ilgili olarak şöyle buyurulmaktadır:

“إِنَّ رَبَّكُمُ اللَّهُ الَّذِي خَلَقَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ فِي سِتَّةِ أَيَّامٍ ثُمَّ اسْتَوَىٰ عَلَى الْعَرْشِ يُدَبِّرُ الْأَمْرَ مَا مِنْ شَفِيعٍ إِلَّا مِنْ بَعْدِ”

“İzniyle Rabbiniz, gökleri ve yeri altı günde yaratan, sonra da (yarattığı) arşa hâkim olan, her işi yöneten Allah’tır. O izin vermedikçe şefaât edecek biri de yoktur. İşte bu Allah sizin rabbinizdir, öyleyse O’na kulluk ediniz. Bunları düşünmez misiniz?” Herarî, bu âyetten hareketle Allah Teâlâ’nın burada izni olmadan kimsenin kimseye şefaât edemeyeceğini buyurduğunu belirtmektedir. Bu hususa “مَنْ ذَا”

يَعْلَمُ مَا بَيْنَ”⁶⁸⁸, “يَوْمَئِذٍ لَا تَنْفَعُ الشَّفَاعَةُ إِلَّا مَنْ أَذِنَ لَهُ الرَّحْمَنُ وَرَضِيَ لَهُ قَوْلًا”⁶⁸⁹, “الَّذِي يَشْفَعُ عِنْدَهُ إِلَّا بِإِذْنِهِ”⁶⁹⁰ âyetlerini delil getiren Herarî,

şefaât etme konusunda tasarruf sahibinin Allah olduğunu ifade etmektedir. Allah’a şirk koşmayan ve Allah’tan başka yardımcı aramayan kullara şefaât edecek yalnız Allah’tır.⁶⁹¹

Herarî, Tûr Sûresi “İman eden, soylarından gelenlerin de aynı iman ile kendilerini izledikleri kimselerin yanlarına bu zürriyetlerini katacağız” buyurulan 21. âyetle ilgili olarak kişinin sadece kendi çabasından faydalanacağı görüşünün takyide ihtiyaç duyduğunu ifade etmektedir. Ona göre insan başkasının duasından fayda gördüğü gibi Hz. Peygamber’in hesap gününde insanlara, sonra cennet ehline cennete girişlerinde ve büyük günahkârlara cehennemden çıkmalarında şefaât edeceği icmâ ile sabittir. Ayrıca müfessir her peygamber ve salih kişinin şefaatinin olacağını vurgulamaktadır. Melekler,

⁶⁸⁶ Herarî, *Hadâik*, 25/75-76.

⁶⁸⁷ Sa’düddin et-Teftâzânî, *Şerhu’l-Akâidu’n-Neseî*, thk. Ahmet Hicâzî es-Saka, (Kahire: Mektebetü’l-Külliyetü’l-Ezheriyye, 1408/1988), 76.

⁶⁸⁸ el-Bakara 2/255.

⁶⁸⁹ Tâhâ 20/09.

⁶⁹⁰ el-Enbiyâ 21/28.

⁶⁹¹ Herarî, *Hadâik*, 12/136.

yeryüzündekiler için dua eder ve onlar için istiğfar ederler. Allah Teâlâ, hiçbir iyi iş yapmamış olanları sadece rahmetiyle cehennemden çıkarır. Bu, onların kendi çabaları olmadan elde ettikleri bir faydadır. Herarî, tüm bunların şefaatin imkânını gösteren sınırlar olduğunu, Kitap, Sünnet ve ümmetin icmâını desteklediğini belirtmektedir.⁶⁹²

2.2.3.3.5. Ru'yetullah

Ru'yetullah, Müslümanların ahirette Allah'ı görmesine dair bir terimdir. Ehl-i Sünnet uleması ru'yetullahın aklen caiz, naklen vacip olduğunu ve sem 'i delillerin mü'minlerin ahirette Allah'ı göreceğine işaret ettiği görüşündedir.⁶⁹³ Bu konuyla ilişkilendirilen Kıyâme Sûresi 22-23 âyetlerinde şöyle buyurulmaktadır: “وَجُوهٌ يَوْمَئِذٍ نَاضِرَةٌ إِلَىٰ رَبِّهَا نَاطِرَةٌ” /Oysa o gün bir kısım yüzler rablerine bakarak mutlulukla parılayacak.” Herarî âyetin tefsirinde kıyamet günü müminlerin perde olmaksızın rablerine bakmalarından dolayı yüzlerinin parlayacağını söylemektedir. Herarî âyetten hareketle bu görüşün gözle olacağını ifade etmektedir.⁶⁹⁴ O Sahîh hadislerden tevatüren gelen nakiller ile de bunun tıpkı dolunaylı gecede ayı görmek gibi apaçık bir görüş olacağının anlaşıldığını ifade etmektedir. Buhârî ve Müslim'de geçen ve Ebû Sa'id ve Ebû Hüreyre'den nakledilen hadiste insanların Hz. Peygamber'e rablerini görüp göremeyeceğini sorması üzerine Hz. Peygamber'in bulutsuz bir gün ve gecede ay ve güneşin görülmesinin tartışılıp tartışılmadığını sorduğu nakledilir. Oradakiler güneş ve ayın bunun tartışmaya mahal vermeyecek şekilde görüneceğini ifade edince Hz. Peygamber “Rabbinizi de bu şekilde göreceksiniz” demiştir.⁶⁹⁵ Müfessir, cumhur ulemanın kulların rablerini görmelerinin hak olduğu hususunda icmâının var olduğunu vurgulamaktadır.⁶⁹⁶

Herarî, “Gözler O'nu idrak edemez, hâlbuki O gözleri idrak eder. O en ince şeyleri bilir ve her şeyden haberdardır.” buyurulan En'âm Sûresi 103. âyet ile ilgili olarak da benzer yorumlarda bulunarak ahirette kulların Rablerini görecekleri hususunda sahih hadislerde bir çelişki olmadığını vurgulamaktadır. Herarî Hâzin'den nakille “idrak” kelimesinin bir şeyin mahiyetini ve hakikatini kavrama anlamına geldiğini, gözlerin Yaradan'ı gördüğünü fakat O'nu kavrayamadığını ifade etmektedir. Aynı şekilde kalpler O'nu tanır fakat O'nu

⁶⁹² Herarî, *Hadâik*, 28/167.

⁶⁹³ Teftâzânî, *Şerhu'l-Akâidu'n-Neseft*, 51.

⁶⁹⁴ Herarî, *Hadâik*, 30/450.

⁶⁹⁵ Buhârî, “Tefsir”, 65 (103); Müslim, “Zühr ve'r-Rakâik”, 2968; Ebû Dâvûd, “Sünne”, 42 (135); İbn Mâce, “Mukaddime”, 179.

⁶⁹⁶ Herarî, *Hadâik*, 10/126.

tam olarak kavrayamaz. Sa‘id b. el-Müseyyeb, “Gözler O’nu kavrayamaz.” diye tefsir ederken İbn Abbas, “Yaratılmışların gözleri O’nu kavrama konusunda yetersiz kalır.” demiştir. Ancak bu âyetin açık anlamını savunan Hariciyye, Mu‘tezile ve Mürcîler gibi bazı bid‘at sahipleri Allah’ın hiçbir yaratığının O’nu göremeyeceğini, çünkü Allah’ın gözlerin O’nu kavrayamayacağını bildirdiğini ve bu durumun mantıken imkânsız olduğunu iddia etmişlerdir. Onlar için “idrak”, görmek anlamına gelir; çünkü “gözümle onu idrak ettim” demekle “gözümle onu gördüm” demek arasında bir fark olmadığı kanatini savunmaktadırlar. Bu nedenle, “*Gözler O’nu kavrayamaz.*”⁶⁹⁷ ifadesine genel bir anlam vermektedirler. Müfessir, Ehl-i Sünnet’e göre ise, Müminler, Mahşer günü ve cennette Rab’lerini göreceklerdir ve bunun aklî olarak imkan dâhilinde olduğunu belirtmektedir. Ona göre Ehl-i Sünnet uleması, Kur’ân, sünnet ve sahabe ve onları takip eden selefin icmâsı gibi çeşitli delillere dayanarak bu görüşü savunmaktadırlar. Nihâî olarak Herarî, Kıyâme Sûresi’nde buyurulan “*O gün yüzler, Rablerine bakıyor olacak.*”⁶⁹⁸ âyeti gibi kulların Allah’ı göreceğini müjdeleyen âyet ve bu konuda rivayet edilen hadislerin, müminlerin ahirette Allah’ı göreceğine dair deliller içerdiği görüşündedir.⁶⁹⁹ Nihâî olarak, Herarî kelâmî konularla ilişkili âyetleri itikâdî görüşleri ışığında yorumlamıştır. Mutezile, Hariciyye gibi diğer mezheplerin görüşlerini de aktarmış, daha sonra tercih ettiği görüşü ifade etmiştir.

2.3. FIKHÎ KONULARI TEFSİRİ

Fıkıh “mükelleflerin yapıp etmelerine ilişkin olarak sabit olan şer‘i hükümleri bilmek” olarak tanımlanmıştır.⁷⁰⁰ Fıkıhî tefsirler ise Kur’ân’ın ibâdât, muâmelât ve ukûbat konularıyla ilgilenerken âyetlerden hükümler çıkaran tefsirlerdir. Kur’ân’daki ahkâm âyetlerinin sayısı hakkında ulemanın bir birlik içinde olmaması, âyetlerin tespitinde müfessirin kabiliyeti ve ehliyetinin önemini ortaya çıkarmaktadır. Kur’ân bu konuları külli bir şekilde ele almış olup sünnet tarafından açıklanmaya muhtaçtır. Sahâbe mücmel gördükleri âyetlerde Hz. Peygamber’e müracaat etmiş, Hz. Peygamber, sahâbe ve tabîiler devirlerinden nakillerle ahkâm tefsirlerinin literatürünü oluşturmuştur.⁷⁰¹ Daha sonra

⁶⁹⁷ el-En‘âm 6/103.

⁶⁹⁸ Kıyâme 75/22.

⁶⁹⁹ Herarî, *Hadâik*, 8/509; Ayrıca bk. Hâzin, *Lubâbu’t-Te‘vîl fi Me‘ânî’t-Tenzîl*, 2/142.

⁷⁰⁰ Gazzâlî, *Mustasfâ*, çev. H. Yunus Apaydın (Klasik Yayınları, 2017), 36.

⁷⁰¹ Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 464-465.

fikhî mezheplerin sistematikleşmesi tamamlanmış, mezheplerin görüşlerine göre usûl ve furû kitapları telif edilmiştir. Fukahâ genel olarak mezhebini kitap, sünnet, icmâ ve kıyas üzerine inşa etmiştir. Bu nedenle ulema Kur’ân tefsiriyle meşgul olan kimsenin edilletü’l-fikh, kitap, sünnet, icmâ, kıyas ile imkânı nisbetinde müteşâbihin muhkeme hamlini bilmesi halinde Kur’ânla meşgul olmasını gerekli görmektedir.⁷⁰²

Herarî, tefsirinde ahkâm âyetlerinin tefsirinde fikhî hükümlere yer vermiştir. Şâfiî bir âlim olan Herarî, mezhep imamına atıflarda bulunarak da hükümlere dair izahatlar yapmıştır. Tefsirini Mushaf tertibine göre yapan Herarî, detaylandırmaya amaçladığı fikhî konuya bir fasıl açarak tartışmayı sürdürmüştür. Tefsirinin genelinde olduğu gibi rivayetlerle mezhep görüşlerini bir arada vermiştir. Örneğin Herarî, abdestin fazileti ve sıfatları hakkında açtığı fasılda abdest ile ilgili nakledilen Buhârî, Müslim ve Ebû Dâvûd’da yer verilen dört hadise işaret ederek mezheplerin görüşlerini temellendirdiği hadislerle ve gerekçelerine yer vermektedir.⁷⁰³

Müfessirlerin çoğunun tefsirine başlarken istiaze konusunu ele aldığı bilinmektedir. Müfessirimiz Herarî de tefsirinin başında istiazenin durumları ve hükümleri hakkındaki farklı görüşleri ve hükümleri aktarmıştır. Buna göre müfessir cumhur ulemanın namazda istiazenin sünnet hükmünde olduğuna hükmettiğini belirtmektedir. Namazda istiazenin terkinde namazın batıl olmadığı görüşündedir. Bu konudaki görüşlere yer veren müfessir, namazda istiâzenin vacip olduğunu söyleyenlerden İbn Sîrîn ve Nehaî’nin her rekâtte istiazenin vacip olduğunu söylediklerini Ebu Hanîfe ve İmam Şâfiî’nin sadece ilk rekâtte vacip olduğuna dair görüşleri nakletmektedir. İmam Mâlik’in de istiâzeyi namazın farklarından biri olarak gördüğünü belirtmektedir. Hâzin’den nakilde bulunan Herarî, “*Eğer şeytandan sana bir fitleme gelirse hemen Allah’a sığın! Allah iştendir, bilendir.*”⁷⁰⁴ âyetindeki emre binaen “emir vücûp ifade eder” kaidesine göre vücûbiyetine hükmedileceğini aktarmaktadır.⁷⁰⁵

Herarî’nin icmâyı dayanak olarak kabul ettiği ve her konuda icmâyı başvurduğunu söylemek mümkündür. Herarî, Kur’ân’da bulunduğu iddia edilen elli vakit namazın

⁷⁰² Abdülcebbar, *Şerhu’l-Usûli’l-Hamse*, 606; Ebu’l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed el-Mufaddal Râgıb el-İsfahânî, *Mukaddimetü Câmiu’t-tefâsîr* (Kuveyt: Dârü’d-da’ve, 1984), 95.

⁷⁰³ Herarî, *Hadâik*, 31/143-144.

⁷⁰⁴ Fussilet 41/36.

⁷⁰⁵ Herarî, *Hadâik*, 1/13; Hâzin, *Lubâbu’t-Te’vîl fî Me’ânî’t-Tenzîl*, 1/12.

ahdidir. Birinci ahdi yerine getirene Allah'ın yiyeceklerde ve nikâhta haram ve helal kıldığı şeyler beyan olunmuştur. Sonrasında ikinci ahid ise taat ahdidir ki taatlerin en yücesi imandan sonra namazdır ve namazında ikamesi ancak abdestle mümkündür.⁷⁰⁸ Herarî, abdestte niyetin vucûbiyeti hakkında İmam Ebû Hanîfe ve İmam Şâfiî'nin delillerine yer verdikten sonra bu konudaki fikrini ifade etmektedir. Hz. Peygamber'in "Ameller niyetlere göredir."⁷⁰⁹ hadisini delil getirerek İmam Şâfiî'nin niyeti vacip kabul ettiğini vurgulamaktadır. Zümer Sûresi'nin "*Şüphesiz bana, dini Allah'a has kılarak ona ibadet etmem emredildi.*" buyurulan 11. âyeti abdestte niyetin gerektiğine delil gösterilmektedir. Herarî, Ebû Hanîfe'nin Mâide Sûresi'ndeki âyette dört uzvu yıkamanın farzietini belirttiğini fakat niyetin farzietinden bahsetmediğine dayanarak abdestte niyetin vucûbiyetini gerekli görmediğini ifade etmektedir.⁷¹⁰

Her namaz için abdest hususunda ise Ahmed b. Hanbel, Müslim ve Ashâb-ı Sünen'in rivayetine atıfta bulunmaktadır. Buna göre Hz. Peygamber'in Mekke'nin fethi gününde bir kere abdest aldığı ve ayaklarına mesh giydikten sonra, diğer namazları tek abdestle kıldığına dair rivayeti nakletmiştir.⁷¹¹ Herarî bu rivayetlerden hareketle her namazda namazı bozulan kişinin abdest alması gerektiğini abdestli olana tekrar abdest almanın vacip olmadığını, abdesti varken abdest almanın müstehap olduğunu ifade etmektedir.⁷¹²

Namaz uzuvlarının yıkanması hakkında Herarî Mâlikîlerin aksine yüzün ovulmasına gerek olmayıp üzerinden su geçmesini yeterli görmektedir. Yüzde sakal uzunsu ve deriyi kapatıyorsa altına suyun ulaşmasının gereği olmadığı görüşündedir. Dirseklerin yıkanmasında ise çoğu âlimin dirseklerin yıkanması gerektiği görüşünde olduğunu ifade etmektedir. Abdest âyetindeki "إِلَى الْمَرَافِقِ" kısmındaki edatın Nisâ Sûresi 2. âyette geçen "وَلَا تَأْكُلُوا أَمْوَالَهُمْ إِلَى أَمْوَالِكُمْ"⁷¹³ "إِلَى" edatının "مع" gibi "birlikte" anlamına geldiğini bu nedenle suyun dirseklere ulaşmasının vacip olduğunu belirtmektedir. Bu görüşün hilafına yıkamanın dirseklere ulaştığında son bulduğuna dair Mâlikî ve Zahirîlerin delillerini naklederek haddin mahduda dâhil olmadığı görüşünü de nakletmektedir.⁷¹⁴

⁷⁰⁸ Herarî, *Hadâik*, 7/125.

⁷⁰⁹ Buhârî, "İman", 2 (47); Müslim, "İmâret", 1907.

⁷¹⁰ Herarî, *Hadâik*, 31/139.

⁷¹¹ İbn Mâce, "Tahâret", 84 (543); Tirmizî, Tahâret", 45 (61); Nesâî, "Tahâret", 17 (18).

⁷¹² Herarî, *Hadâik*, 7/138.

⁷¹³ Nisâ 3/2.

⁷¹⁴ Herarî, *Hadâik*, 7/139.

etmektedir.⁷¹⁷ Âyetin “فَلْتَوَلُّوْا قِبْلَةَ تَرْضٰیهَا قَوْلٌ وَجْهَكَ شَطْرَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ” buyurulan kısmında ilk olarak Hz. Peygamber’i ta’zim arzusunun yerine getirmek için O’na hitap edilmiş, “فَوَلُّوْا” kısmında hükmün genel geçerliğini ve kible emrini pekiştirmek ve ümmeti takibe teşvik etmek için hitap genelleştirilmiştir.⁷¹⁸ Herarî, “وَأَقِمُوا الصَّلَاةَ”⁷¹⁹ âyetiyle namazın emredildiğini, “الَّذِينَ هُمْ عَلَى صَلَاتِهِمْ دَائِمُونَ”⁷²⁰ âyetiyle edasında devamlı olunması gerektiğini, “الَّذِينَ هُمْ فِي صَلَاتِهِمْ خَاشِعُونَ”⁷²¹ âyetiyle huşû içinde namazın kılınmasının emredildiğini, “وَارْكَعُوا مَعَ الرَّاكِعِينَ”⁷²² âyetiyle de cemaatle namazın emredildiğini vurgulamaktadır.⁷²³

Bakara Sûresi “Onlar gayba inanırlar, namazı dosdoğru kılarlar ve kendilerine rızık olarak verdiklerimizden infak ederler.” buyurulan 3. âyette Mukâtil’den nakilde bulunarak Herarî, Hz. Peygamber’in Mekke’de akşam namazını iki rekât, yatsı namazını iki rekât olmak üzere kıldığını Mi’rac’a çıktığında beş vakit namazın emredildiğini ifade etmektedir. Mi’racın hallerin en şerefli, vakitlerin en faziletli olduğunu ve bu sebeple imandan sonra namazın en makbul itaat şekli olduğunu söylemektedir. Burada Muhammed Emîn el-Herarî’nin Mi’rac hadisesinin gerçekliğini kabul ettiğine dair ifadelerini görmek mümkündür.⁷²⁴

Herarî, sefer halinde korku durumunda namazın kısaltılmasının Allah’ın kitabıyla sabit olduğu görüşündedir. Korku ihtimali ortadan kalktığı takdirde Hz. Peygamber’in sünneti namazları kısaltmaya ruhsat vermektedir. Bu durumda sefer halinde korku olsun olmasın namazı kısaltmak her durumda ruhsattır. Herarî Şâfiî’lere göre namazı kısaltmanın ruhsat olduğunu Ebû Hanîfe’nin ise vacip kabul ettiğini ifade etmektedir. Savaş durumunda Müslümanların namazlarını uzun kılmaları düşmanların onları öldürmeye fırsat

⁷¹⁷ Kurtubî, *el-Câmi ‘li-ahkâmi’l-Kur’ân*, 3/254.

⁷¹⁸ Herarî, *Hadâik*, 3/14.

⁷¹⁹ Bakara 2/43.

⁷²⁰ el-Meâric 70/23.

⁷²¹ el-Müminûn 23/2.

⁷²² el-Bakara 2/43.

⁷²³ Herarî, *Hadâik*, 1/114.

⁷²⁴ Herarî, *Hadâik*, 1/116; Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, thk. Abdullah Mahmud Şehhâte (Beyrut: Dâru İhyâi’t-Türâs, 1422), 10/210.

kollayacaklarını söyleyerek namazlarını kısaltmalarının ümmetin icma ile sabit olduğu görüşünü kabul etmektedir.⁷²⁵

Muhammed Emîn el-Herârî, namaz ile ilgili olarak “أَقِمِ الصَّلَاةَ لِدُلُوكِ الشَّمْسِ إِلَى غَسَقِ اللَّيْلِ وَقُرْآنَ الْفَجْرِ إِنَّ قُرْآنَ الْفَجْرِ كَانَ مَشْهُودًا”/Gündüzün güneşin gün ortasını aşmasından gecenin karanlığına kadar namazı kıl; bir de sabah namazını; çünkü sabah namazı şahitlidir.” buyurulan İsrâ Sûresi 78. âyeti bu iki zaman dilimi arasında sabah namazı hariç dört namazın edasının kastedildiği şeklinde tefsir etmiştir. “قُرْآنَ الْفَجْرِ”in sabah namazı olduğunu ifade etmektedir. “لدلوك الشمس” hakkında iki görüş olduğunu zikretmektedir. İlk görüş “güneşin gökyüzünün tam ortasından batıya doğru kayması”dır. Hz. Ömer, İbn Ömer, Ebû Hüreyre, Ebû Berzah, İbn Abbas, Hasan, Şa’bi, ‘Ata, Mücahit, Katâde ve Dahhâk gibi sahâbe ve tabiûnun önde gelenleri bu görüştedir. İkinci görüş ise “güneşin batması” manasındadır ki bu görüş de Hz. Ali, İbn Mes’ûd, Übey b. Ka’b’tan nakledilmiştir.⁷²⁶

Herârî fukahânın görüşlerini naklederek Bakara Sûresi 238. âyette “حَافِظُوا عَلَى الصَّلَوَاتِ”/Namazları ve orta namazı aksatmadan kılın” ile kastedilen hususunda ulemanın ihtilaf ettiğini ifade etmektedir. Hz. Ömer, İbn Ömer, İbn Abbas, Muâz, Câbir, ‘Ata, İkrime Mücâhit gibi sahâbe ve tabiîn önde gelenlerinin kabul ettiği birinci görüşe göre bununla kastedilen sabah namazıdır. İmam Mâlik ve Şâfiî de bu görüştedir. İkinci bir görüşe göre öğle namazıdır. Bu görüş de Zeyd b. Sâbit, Üsâme b. Zeyd, Ebi Sa’id el-Hudrî ve Hz. Aişe’den rivayet etmiştir. Üçüncü görüş ise ikindi namazı olduğudur. Ayrıca Ebû Ubeyde es-Selmani, Hasan-ı Basrî, İbrahim en-Nehaî, Katâde, Dahhâk’tan nakledilmiştir. Ebû Hanîfe, Ahmed b. Hanbel, İbn Münzîr de bu görüştedir. Herârî bu son görüşün sıhhatine dair deliller paylaşmıştır. Hz. Peygamber’den rivayet edilen hadise göre Ahzâp diğer bir rivayete göre Hendek günü “Allah onların kalplerini, evlerini ateşle doldursun bizi meşgul ettiler de orta namazı ikindi namazından alıkoydular.”⁷²⁷

⁷²⁵ Herârî, *Hadâîk*, 6/322.

⁷²⁶ Herârî, *Hadâîk*, 16/200.

⁷²⁷ Buhârî, “Cihat”, 56 (144); Müslim, “Mesâcid”, 628.

buyurmuştur. Herarî, bu son görüşü sıhhatli bulmuş ve orta namazın ikindi namazı olduğunu ifade etmiştir.⁷²⁸

2.3.1.3. Oruç

İslam'ın beş temel şartından biri olan oruç, inananlar için Ramazan ayında tutulması farz olan bir ibadettir. Kur'ân-ı Kerîm'de orucun farziyeti, vakti, hasta ve yolcunun durumu hakkında âyetler mevcuttur. Bu âyetlerden biri olan Bakara Sûresi 183. âyette “*Ey iman edenler! Sizden öncekilerin üzerine yazıldığı gibi sakınasınız diye sizin üzerinize de sayılı günlerde oruç yazıldı.*” buyurulmuştur. Müfessir, Allah'ın hiçbir ümmeti orucu farz kılmadan bırakmadığının ifade edilmesindeki hikmeti, emri teyit ve önceki nesillerle teselli bulmak olarak ifade eder. Çünkü oruç zorlayıcı bir ibadettir ve zor bir şey yaygınlaştığında yapılması kolaylaşmaktadır.⁷²⁹

Hasta ve yolcunun orucundan bahseden “*فَمَنْ كَانَ مِنْكُمْ مَرِيضًا أَوْ عَلَى سَفَرٍ فَعِدَّةٌ مِنْ أَيَّامٍ أُخَرَ.../İçinizden hasta veya yolcu olan, başka günlerden sayısınca tutar.*”⁷³⁰ âyetinin tefsirinde Hz. Peygamber'den nakledilen “Dileyen oruç tutsun dileyen iftar etsin.”⁷³¹ buyurulan rivayete atıfta bulunan müfessir, eğer biri hastaysa veya bir yolculuğu tamamlamaya niyetlenmiş ve sabah şafak sökerken oruç tutmak zor gelmiyorsa, oruç onu zorlamasa bile oruç bozmanın mubah olduğu yorumunda bulunmaktadır. Âyette geçen “*وَعَلَى الَّذِينَ يُطِيقُونَهُ فِدْيَةٌ طَعَامُ مِسْكِينٍ/Orucu tutmakta zorlananlar için bir yoksulun (günlük) yiyeceği kadar fidye yeterlidir.*” ile gücü yetmeyen yaşlıların orucunun karşılığında fidye vermelerini emreden âyetin “*فَمَنْ شَهِدَ مِنْكُمُ الشَّهْرَ فَلْيَصُمْهُ/Artık içinizden kim bu aya yetişirse onu oruçlu geçirsin.*” buyurulan bir sonraki âyetle neshedildiğine dair görüşleri nakleden müfessir, İbn Abbas'ın oruç tutmaya gücü yetmeyen yaşlı kadın ya da erkeğin oruçlarının yerine geçecek fidyelerini vermelerinin yeterli olduğuna hükmettiğini belirtmektedir.⁷³²

Herarî, orucu Allah'a yaklaşmak niyeti ile nefsi yemek, içmekten ve cinsel arzulardan belli bir vakit aralığında tutmak şeklinde tanımlamaktadır. “*Oruç gecesinde*

⁷²⁸ Herarî, *Hadâik*, 3/371-372.

⁷²⁹ Herarî, *Hadâik*, 3/151.

⁷³⁰ Bakara 2/184.

⁷³¹ Müslim, “Oruç”, 104; Tirmizî, “Oruç”, 73 (2384), Ebû Dâvûd, “Oruç”, 2402.

⁷³² Herarî, *Hadâik*, 3/154-155.

kadınlarınızla birleşmek size helâl kılındı. Onlar sizin için elbisedir, siz de onlar için elbisesiniz. Sizin kendinizi sıkıntıya sokmakta olduğunuzu Allah bilmiş, tövbenizi kabul etmiş ve sizi bağışlamıştır. Şimdi artık onlarla birleşin ve Allah'ın sizin için yazdığını isteyin. Fecrin beyaz ipi siyah ipinden sizin için ayırt edilir hale gelinceye kadar yiyin için, sonra orucu geceye kadar tamamlayın. Mescitlerde ibadete çekilmişken kadınlarla cinsel ilişkide bulunmayın. Bunlar Allah'ın koyduğu sınırlardır; sakın bu sınırlara yaklaşmayın. Allah âyetlerini insanlar için işte böyle açıklar. Umulur ki sakınırlar.” buyurulan Bakara Sûresi 187. âyette oruçluya gece eşiyle birlikte olmasının mübah olduğunu, eşlerinin birbirlerine örtü olmasının tıpkı evlenen kişinin dininin yarısını tamamladığı buyurulan hadisteki gibi kişinin eksiklerini tamamlayan ve sükûnete erdiren bir nimet olduğunu ifade etmektedir. Bu nedenle Allah Teâlâ kullarına beyaz ipin siyah ipten ayrıldığı vakte kadar verdiği nimetlerden istifade etmesini sonrasında da tam bir teslimiyetle orucunu tutmasını emretmektedir. “Allah'ın sizin için yazdığını isteyin” ile kastedilenin çocuk olduğu ve şehvetin yaratılmasındaki hikmetin bu olduğunu söyleyen Herarî, Allah'ın izin verdiği vakitte oruçlunun ailesiyle birlikte olabileceğini ifade etmektedir.⁷³³

2.3.1.4. Zekât

Herarî, zekâtla ilgili olarak Bakara Sûresi'nin “*Namazı dosdoğru kılın, zekatı verin ve ruku edenlerle ruku edin.*” buyurulan 43. âyetinde zekatın Müslümanların malları üzerindeki hak olduğunu ifade etmektedir. Ayrıca zekâtın temizlik manasına geldiğini ve malın bereketi için zekatı vererek malı pislikten, haramdan temizlemek gerektiğini belirtmektedir. Müfessir, zekâtın kulların kendilerine verilen nimetlere karşı şükürlerinin izharı anlamında olduğunu ve zengin ve fakir insanlar arasında güçlü bir bağ oluşturduğunu vurgulamaktadır. Bu nedenle bu bağı güçlü tutmak gerekmektedir.⁷³⁴

Herarî “*Namazı dosdoğru kılın, zekatı verin; önceden kendiniz için hayır olarak neyi takdim ederseniz, onu Allah katında bulacaksınız. Şüphesiz Allah, yaptıklarınızı görendir.*” buyurulan Bakara Sûresi 110. âyette kulların nefislerini ıslah edebilmeleri için namazı dosdoğru kılmalarını ve zekâtı vermelerini emrettiğini ifade etmektedir. Allah'ın emirlerini, vaciplerine uymak yolunu tutanların kendi nefisleri için hayır işlediklerini ve

⁷³³ Herarî, *Hadâîk*, 3/161,162.

⁷³⁴ Herarî, *Hadâîk*, 1/326.

bu yaptıklarını kıyamet günü bulacaklarını söylemektedir. Zekât ise mâlî bir yakınlık vesilesidir. Allah'ın zenginlere dünyada verdiği nimetlere şükretmelerinin göstergesidir.⁷³⁵

Müfessir, zekâtın dinen verilebileceği kişilerin Kur'ân-ı Kerîm'de şu âyette sekiz grup olarak belirtildiğini ifade etmektedir: “إِنَّمَا الصَّدَقَاتُ لِلْفُقَرَاءِ وَالْمَسْكِينِ وَالْعَامِلِينَ عَلَيْهَا وَالْمُؤَلَّفَةِ قُلُوبُهُمْ

Sadakalar (zekât gelirleri) /وَفِي الرِّقَابِ وَالْغَارِمِينَ وَفِي سَبِيلِ اللَّهِ وَإِنَّ السَّبِيلَ فَرِيضَةٌ مِنَ اللَّهِ وَاللَّهُ عَلِيمٌ حَكِيمٌ

*ancak şunlar içindir: Yoksullar, düşkünler, sadakaların toplanmasında görevli olanlar, kalpleri kazanılacak olanlar, âzat edilecek köleler, borçlular, Allah yolunda (çalışanlar) ve yolda kalmışlar. İşte Allah'ın kesin buyruğu budur. Allah bilmekte ve hikmetle yönetmektedir.”*⁷³⁶ Herarî, bu âyetten önceki iki âyette zekât gelirleri hakkında Hz.

Peygamber'e dil uzatan kâfirlerin eleştirildiğini dile getirmektedir. Bu nedenle bu âyette zekât giderlerinin verileceği grupların Allah tarafından bildirilmesinin bu eleştirilere bir cevap mahiyetinde olduğunu ifade etmektedir. Müfessir, Allah Resûlü'nün kendisine zekât gelirlerinden almadığını vurgulamaktadır. O sadaka sahibinin bu sekiz grup insanın bir kısmına zekâtları verip vermemek konusunda ihtiyar sahibi olunabileceği hususunda iki görüşün mevcudiyetinden bahsetmiştir. İmam Şâfiî ve ilim ehli bir grubun görüşüne göre, âyette geçen “لِلْفُقَرَاءِ” kapsamındaki kişiler miskinden daha kötü durumda olup hiç

malı ve geçimi olmayan, olup da ihtiyacını karşılamayan kişidir. İkincisi ise Ebû Hanîfe, İmam Mâlik ve sahabeden Ömer b. Hattap, Huzeyfe ve İbn Abbas'ın ortak görüşü olan “وَالْمَسْكِينِ” olarak belirtilen kimselerdir. Öyle ki bu kimseler yokluk ve acziyet içinde olan

kimselerdir. Herarî, miskin vasfına insanlardan para dilenmediğinden dolayı fark edilmeyen geçimini sağlayamayan kimselerin girdiğini bizzat Hz. Peygamber'in belirttiğini belirtmektedir. Âyette zikredilen üçüncü grup “الْعَامِلِينَ عَلَيْهَا” hakkında müfessir,

bunlar, sadakaların toplanması ve sahiplerinden alınıp uygun yerlere konulması işleriyle görevlendirilen kişilerin olduğunu ifade etmektedir. Herarî, bu kişilerin ister fakir ister zengin olsun yaptıkları iş karşılığında sadaka mallarından ücret alabildiklerini vurgulamaktadır. Bu, İbn Ömer'in görüşüdür ve Şâfiî de bunu savunmuştur. Mücâhit ve Dahhâk ise, “onlara sadakaların sekizde biri verilir” demiştir. Ancak Şâfiî'nin ifadesine

⁷³⁵ Herarî, *Hadâik*, 2/205.

⁷³⁶ et-Tevbe 9/60.

göre bu, yapılan işin karşılığında ölçülü bir ücrettir. Doğru olan, Haşimîlerin ve Muttalibîlerin sadakalar üzerinde çalışan olmalarının caiz olmadığıdır; çünkü Ebû Râfi'den rivayetle, Resûlullah, sadakalar üzerinde görevlendirilmek üzere Benî Mahzum'dan bir adamı atadığında, Ebû Râfi ona katılmak istemiş, bunun üzerine Resûlullah şöyle demiştir: “Sadaka bize helal değildir, çünkü bir kavmin mevlası da onlardandır.”⁷³⁷ Dördüncü grup olan “الْمَوْلَفَةُ قُلُوبُهُمْ” ile ilgili olarak Herarî, âyetle kalpleri kazanılmaya çalışılan kimselere sadakaların yönlendirilmesi yönünde bir teşviğin olduğunu ifade etmektedir. Bu, İslâm'a girme hususunda niyeti zayıf olan kişilerin İslâm'a ısındırılmaları, İslâm'da sabit kalmaları, Müslümanlara karşı zararlarının önlenmesi, onlardan yarar umulması ya da düşmanlarına karşı onları desteklemek için zekât verilen kişilerdir. Bu kişilere yapılan yardımların çeşitli olduğundan bahsederek bu konular ilgili kitaplarda detaylı bir şekilde anlatıldığını söyleyerek tafsilata girmemektedir. Herarî, âyetle belirtilen sonraki dört gruptan da bahsederek Allah'ın bu grup insana zekât gelirlerinin verilmesini farz kıldığını ifade etmektedir.⁷³⁸

Muhammed Emîn el-Herarî, “الْقُرْبَى وَالْيَتَامَى وَالْمَسَاكِينَ وَابْنِ السَّبِيلِ إِنْ كُنْتُمْ آمَنْتُمْ بِاللَّهِ وَمَا أُنْزِلْنَا عَلَى عَبْدِنَا” / *Allah'a ve ayırım günü yani iki topluluğun karşılaştığı gün kulumuza indirdiğimize iman etmişseniz bilin ki ganimet olarak ele geçirdiğiniz her şeyin beşte biri Allah'a, peygambere, yakınlara, yetimlere, yoksullara ve yolda kalmışlara aittir. Allah her şeye kadirdir.*⁷³⁹ buyurulan Enfâl Sûresi'ndeki âyetle ilgili olarak savaşta kâfirlerden ele geçirilen malın az ya da çok fark etmeksizin beşte birinin Allah'a ait olduğu, bunun ganimetin bu kısmının Allah'ın hükmü altında olduğu ve bu maksatla pay edilmesi manasına geldiğini ifade etmektedir. İmam Şâfi'ye göre, bu kısmı kullanma yetkisi hayatta olan lider tarafından belirlenir ki lider bu malı Müslüman halkın menfaatleri için harcamalıdır. Bu bir kalenin savunulması, silahların alınması şeklinde savunmaya harcanacağı gibi camilerin köprülerin ve okulların inşası gibi toplum yararına kullanılır. Ayrıca Allah'ın yolunu tanıtmak ve yaymak gibi her türlü cihat faaliyetinde hizmet eden İslâm toplumunun faydasını gözeterek faaliyetlerde sarf edilebilir. İmam Mâlik ise lidere verilen tasarruf hakkını istediği şekilde kullanabileceğini

⁷³⁷ Nesâî, “Zekât”, 23 (178); Ebû Dâvûd, “Zekât”, 9 (95); Tirmizî, “Zekât”, 7 (41).

⁷³⁸ Herarî, *Hadâik*, 11/299-300.

⁷³⁹ el-Enfâl 8/41.

söylemektedir. Ebû Hanîfe de liderin vefatı durumunda liderin ve yakınlarının tasarruf hakkı sakıt olacağı görüşündedir. Müfessir, ele geçirilen malın zorla alınması durumunun savaşımadan elde edilen gelirler olan feyy için geçerli olduğunu ifade etmektedir. Savaşımadan kazanılan cizye, ticaret geliri, münafıkların ve mürtedlerin mirası gibi ayrı kurallara tabi olup buna dair hükümler furû fıkhıta belirlenmiştir.⁷⁴⁰

2.3.1.5. Hac

Muhammed Emîn el-Herârî, Hac farızasının anlatıldığı “*Safâ ile Merve Allah’ın nişânelerindendir; dolayısıyla hac veya umre yaparak Beytullah’ı ziyaret eden bir kimsenin bu yerleri tavaf etmesinde kendisi için bir günah yoktur. Kim gönüllü bir iyilik yaparsa bilsin ki Allah iyiliği mükâfatıyla karşılayan ve çok iyi bilendir.*” buyurulan Bakara Sûresi 158. âyetin tefsirini yapmıştır. İbn Abbas’tan rivayette bulunarak Cahiliye’de Safa’nın isminin İsâf, Merve’nin isminin ise yine bir put olan Nâile olduğunu ve Cahiliye ehlinin bu ikisini tavaf etmesinden dolayı Müslümanların bu ikisi arasındaki tavafı kerih gördüklerini Allah’ın da buna bu âyetle izin verdiğini ve “من شعائر الله” dediğini vurgulamıştır. Herârî ulemanın Hac ve Umre esnasında yapılan Safa ve Merve tepesi arasındaki sa’y görevinin hükmü hususunda ihtilaf ettiğini ifade etmiştir. İbn Ömer Câbir ve Hz. Aîşe’nin arasında bulunduğu bir grup sahâbe ve İmam Mâlik ve İmam Şâfiî, Safa ve Merve arasındaki sa’yın vacip olduğu görüşündedirler. Safa ve Merve arasındaki sa’yın bir rûkûn olmadığını ve terk edene bir günah olmadığını ifade edenler arasında ise İbn Abbas, Sevri, İbn Zübeyr, Mücahit, Ebû Hanîfe bulunmaktadır. Onlara göre sa’y tetavvû hükmünde bir ibadettir. Herârî bu ihtilafın sebebinin âyetle geçen “فلا جناح عليه” buyurulması dolayı Safa ve Merve arasında yapılan sa’y vazifesinin vâcib hükmünde olmadığını söylemektedir. Vâcip olduğu görüşünde olanlar ile İmam Şâfiî, Habibe Bint Ebi Tecree’den nakledilen şu rivayete dayanırlar. “Hz. Peygamber’i Safa ve Merve’yi tavaf ederken gördüm. İnsanlar da önünde ve arkasındaydılar. Öyle ki sa’yın şiddetini iki dizinde görebiliyordum. İzârı onu sarmıştı ve o şöyle diyordu: “Sa’y edin! Allah Teâlâ

⁷⁴⁰ Herârî, *Hadâik*, 11/8; Ayrıca bk. Nâsirüddin el-Beyzâvî, *Envârü’t-tenzîl ve esrârü’t-te’vîl*, thk. M. Abdurrahman el-Maraşlî (Beirut: Dâru İhyâi’t-Türâsi’l-Arabî, 1997), 3/60.

size sa'yı emretmiştir.”⁷⁴¹ Ve bu hadisi destekleyen bir diğer rivayette ise “Benden Haccın menasiklarını alın.”⁷⁴² şeklinde buyurulmaktadır.⁷⁴³

Haccın farziyetine dair delil olan ve rukûnlarından bahseden âyette şöyle buyurulmaktadır. “*Haccı ve umreyi Allah için eksiksiz yerine getirin; engellenirseniz kolayınıza gelen bir kurban gönderin. Kurban, mahalline ulaşınca kadar başlarınızı tıraş etmeyin. Fakat içinizden biri hasta ise veya başından bir rahatsızlığı varsa (tıraşını olup) oruç veya sadaka yahut kurban olarak bir fidye ödesin. Güvenlikte olduğunuzda hacdan önce umre yapan kişi, gücünün elverdiği türden bir kurban kessin. Bulamayan ise hac sırasında üç gün, döndükten sonra da yedi gün yani tam on gün oruç tutmalıdır. Bu, ailesi Mescid-i Harâm civarında oturmayanlar içindir. Allah'ın buyruğuna saygılı olun ve bilin ki Allah'ın cezalandırması çok şiddetlidir.*”⁷⁴⁴ Müfessir, âyetin tefsirinde haccın farz olduğuna dair Müslümanların ittifakının olduğunu ifade etmektedir. Bu görüşüne Ebû Hüreyre'den Hz. Peygamber'in “Hac gücü yetene farzdır. Hac edin.” buyurduğuna dair rivayeti delil getirmektedir.⁷⁴⁵ Âyette bahsedilen umre ibadeti hakkında iki görüş mevcuttur. İlki haccı umrenin takip etmesinin emredilmesi olup emir zorunluluk içindir. Bu görüşe göre haccın umre ile tamamlama emri mevcuttur. İkinci görüş ise umrenin sünnet olduğudur. Bu görüş İbn Mes'ûd, Câbir, İbrahim ve Şa'bi'den nakledilir ve bu görüşe Mâlik ile Ebû Hanîfe katılmıştır. Onların umrenin sünnet olduğuna dair delilleri, Câbir'den rivayet edilen Tirmizî hadisidir: “Allah'ın Resulü'ne umrenin farz olup olmadığı sorulduğunda, “Hayır, fakat umre yapmanız sizin için daha hayırlıdır.” demiştir.” Daha sonra da bu hadisin sıhhatiyle ilgili olarak Herarî “Bu hadise verilen yanıt şöyledir: Bu hadisi Haccac b. Artah rivayet eder ve Haccac, tek başına getirdiği haberlerde kabul edilir biri değildir çünkü zayıf hafızası ve rivayet ettiği şeylere dikkat etmemesiyle bilinir.” demiştir. Ardından müfessir, hac ve umrenin ifrâd, temettü, kıran olmak üzere üç çeşit yapılması üzerine ümmetin cevaz verdiğinden bahseden müfessir bunları detaylı anlatır. İmam Mâlik ve Şâfiî'nin bu üç çeşit haccın en faziletlisinin ifrad

⁷⁴¹ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, thk. Şuayb el-Arnâvud - Adil Mürşid (Beyrut: Müessesetü'r Risâle, 1988), 45/363 (27367).

⁷⁴² Nesâî, “Hac”, 24 (445).

⁷⁴³ Herarî, *Hadâik*, 3/61,62.

⁷⁴⁴ el-Bakara 2/196.

⁷⁴⁵ Müslim, “Hac”, 1337.

olduğuna dair görüşlerini Hz. Aişe'den Hz. Peygamber'in ifrad haccı yaptığına dair rivayeti dayandırdıklarını nakletmektedir.⁷⁴⁶

Herarî, hacca ait tıraş ve hedy kurbanı gibi rukûnları, kazası, veda haccı, haccın hangi aylarda yapılacağı ile ilgili görüşlere dair sahabe ve sonraki nesil mezhep imamlarının ihtilaflarını ve mesnet kabul ettikleri rivayetleri naklederek tefsirini yapmaktadır. Kendi görüşünü desteklemeyen görüşlere de قیل diyerek bahsetmektedir. Kimi zaman tercihte bulunurken kimi zaman da mezhep görüşlerini nakletmeyi yeterli görmektedir.⁷⁴⁷

2.3.2. Muâmelât

Muâmelât konusu kişinin toplum ile ilişkisini düzenleyen hükümlere yönelik konuları içermektedir. Herarî'nin bu mevzuya dair görüşlerini anlayabilmek için nikâh, talâk, miras ve vasiyet konularıyla ilgili âyet yorumlarına değinmekle yetinilmiştir.

2.3.2.1. Nikâh

Herarî'nin tefsirinde muâmelat başlığı altında işlenecek konulardan biri nikâhtır.

Nikâh akdi ile ilgili olarak Bakara Sûresi 221. âyette şöyle buyurulmuştur: “وَلَا تَنْكِحُوا

الْمُشْرِكَاتِ حَتَّى يُؤْمِنَ وَلَا مَؤْمِنَةً خَيْرٌ مِنْ مُشْرِكَةٍ وَلَوْ أَعْجَبَتْكُمْ وَلَا تُنْكِحُوا الْمُشْرِكِينَ حَتَّى يُؤْمِنُوا وَلَعَبْدٌ مُؤْمِنٌ

خَيْرٌ مِنْ مُشْرِكٍ وَلَوْ أَعْجَبَكُمْ أُولَئِكَ يَدْعُونَ إِلَى النَّارِ وَاللَّهُ يَدْعُو إِلَى الْجَنَّةِ وَالْمَغْفِرَةِ بِإِذْنِهِ وَيُبَيِّنُ آيَاتِهِ لِلنَّاسِ لَعَلَّهُمْ

يَتَذَكَّرُونَ/İman etmedikleri sürece Allah'a ortak koşan kadınlarla evlenmeyin. Şundan

emin olun ki imanlı bir câriye, sizin hoşunuza gitse de müşrik bir hür kadından iyidir.

İman etmedikleri sürece Allah'a ortak koşan erkeklerle de kadınlarınızı evlendirmeyin.

Şundan da emin olun ki imanlı bir köle, sizin hoşunuza gitse bile müşrik bir hür kişiden

daha iyidir. Onlar insanları ateşe çağırırlar, Allah ise izni ile cennete ve bağışlanmaya

çağırır, gerektiğinde hatırlasınlar diye insanlara âyetlerini açıklar.” Muhammed Emîn

el-Herarî, Müslüman bir erkeğin bir kadınla evlenmesinin şartının Allah ve Resulü'ne

iman olduğuna dair âyet-i kerîmenin Ebû Mirsâd el-Ganevî hakkında nâzil olduğunu

ifade etmektedir. “O bir gün Hz. Peygamber'e gelip müşrik bir kadınla evlenmek

⁷⁴⁶ Herarî, *Hadâik*, 3/202.

⁷⁴⁷ Herarî, *Hadâik*, 3/205-213.

hakkında soru sordu. Bunun üzerine Allah Teâlâ müşrik kadınlarla nikâhı haram kıldı.” şeklinde rivayeti nakletmektedir.⁷⁴⁸

Nikâh ile ilgili hüküm içeren âyetlerden bir diğeri olan Nisa Sûresi 22. âyette şöyle buyurulmaktadır: “وَلَا تَنْكِحُوا مَا نَكَحَ آبَاؤُكُمْ مِنَ النِّسَاءِ إِلَّا مَا قَدْ سَلَفَ إِنَّهُ كَانَ فَاحِشَةً وَمَقْتًا وَسَاءَ سَبِيلًا” /Geçmişte olanlar bir yana, babalarınızın nikâhladığı kadınlarla evlenmeyin; çünkü bu bir edepsizliktir, iğrenç bir şeydir ve kötü bir yoldur.” Âyette kişinin sütten ya da nesepten olan babasının eşleriyle evlenmesi yasaklanmıştır. Herarî’ye göre bu âyet Cahiliye’de yapılan bu tarz evliliklere İslâm’ın karşı çıktığını açıklayan bir âyettir. Bundan dolayı âyetle nikâhta akrabalıktan doğan dört haramlık bildirilmiştir. Bunlar hanımın babası, oğlun eşi, hanımın annesi, hanımın kızıdır. Kişinin bunlardan biriyle nikâh kıyması dinen caiz değildir. Âyette geçen ifadenin nikâh ya da cinsi münâsebet olup olmadığı tartışılmış ve bir kısım ulema babanın zina ettiği kişi de haramlık oluşturur. Herarî, Ebû Hanîfe’nin de bu görüşü benimseyerek evlenmenin yasak olduğu hükmünü verdiğini ifade etmektedir. Buna göre kişinin babasının evlendiği ile münâsebette bulunduğu kişi arasında fark olmayıp annesi hükmüne geçmektedir. Bu nedenle Allah katında ceza gerektiren bir amel olduğundan yasak hükmü verilmiştir. İmam Şâfiî ise zinayı nikâh ile bir tutmamış ve âyette kastedilenin nikâh olmasından dolayı haram kabul etmemiştir.⁷⁴⁹

Bakara Sûresi 232. âyetten hareketle nikâhta velinin rolü ulema tarafından tartışılmıştır. “.../..Aralarında mâkul ve meşrû olçülerde rızalaştıkları takdirde boşayan kocalarıyla yeniden evlenmelerine engel olmayın.” buyurulan âyeti Herarî, Şâfiî ve ona katılanların kadının nikah akdini yönetemeyeceği ve buna izin veremeyeceği görüşüne bir delil olduğunu ifade etmektedir. Bu hususta Hz. Peygamber’den nakledilen “Nikâh ancak veli ile dir.” hadisiyle⁷⁵⁰ delil getirilmektedir. Bu görüşe göre kadın nikâh sürecini yönetebilseydi, engel olma veya velinin engel olmasını yasaklama anlamsız olacağından nikâh

⁷⁴⁸ Herarî, *Hadâik*, 3/288.

⁷⁴⁹ Herarî, *Hadâik*, 5/494.

⁷⁵⁰ Tirmizî, “Nikâh”, 11 (29).

akdinde velinin bulunması zarurîdir. Bu hususta İmam Şâfiî'nin görüşünü nakletmekle yetinen müfessir, mezhebinin görüşünü benimsediği anlaşılmaktadır.⁷⁵¹

Nikâhın sonuçlarından biri olarak Kur'ân'da kadınlara verilmek üzere mehir tayin edilmesi emredilmiştir. *“Elinizin altında bulunan câriyeler müstesna, evli kadınlar da size haram kılındı; Allah'ın size emri budur. Bunlardan başkasını, iffetli yaşamak ve zina etmemek kaydıyla, mallarınızla (mehir vecibesini göz ardı etmeden) istemeniz size helâl kılındı. Onlardan karı-koca ilişkisi yaşadıklarınıza kararlaştırılmış olan mehirlerini verin. Mehir kesiminden sonra karşılıklı anlaşmanızda size günah yoktur. Şüphesiz Allah ilim ve hikmet sahibidir.”*⁷⁵² buyurulan âyetin tefsirinde Herarî, âyetin evli kadınlarla evlenmenin haram kılındığının beyan olunduğu görüşündedir. Ancak dinî savaşlarda esir alınan ve cariye olan kadınlar bu kapsam dışındadır. Bu kadınların kocaları kâfir ve kâfirlerin yurdunda olduğu için, esir kadınların kocalarına geri verilmemesi daha uygun görülmüştür. Müfessire göre, bu durumda onların evlilik bağları çözülür ve belirtilen şartlar altında helal olurlar. Bu kuralların fıkıh kitaplarında açıklandığını ve bunun bazı hikmetlerini zikretmektedir.⁷⁵³ Âyetin devamında evlilik akdi gereği kadına verilmesi gereken mehirin farziyetinden bahseden müfessir, birliktelikten önce tamamı veya çoğunun verilebileceği ancak mehrin tamamının birliktelikle zorunlu hale gelmektedir. Aksi takdirde kadın ve erkeğin birleşmesinden önce boşanma durumunda, üzerinde anlaşılan mehirin yarısı gerekmektedir. Birliktelikten önce hiçbir şey verilmemişse, sonra tamamı verilmelidir. Herarî, bu âyette belirtilen mehrin mut'a nikâhı ile ilgili olduğuna dair görüşlere atıfta bulunmaktadır. Mut'a nikâhının ne olduğuna dair açıklamalarda bulunan müfessir, İslâm'ın ilk zamanlarında mut'a nikâhının Hz. Peygamber tarafından bazı seferlerde caiz kılındığını, fakat daha sonra Hz. Peygamber'in Hayber günü yasakladığına dair hadisi⁷⁵⁴ naklederek haramlığını ifade etmektedir. Buna göre, mut'anın ilk zamanlarda zinadan korunmak için izin verildiğini fakat hadisle kıyamete kadar yasaklanmış olmasına rağmen uygulanmasının bu tür nikâhın zevk peşinde koşanlara hizmet amacıyla kullanıldığını söylemektedir.⁷⁵⁵

⁷⁵¹ Herarî, *Hadâik*, 3/334.

⁷⁵² en-Nisâ 3/24.

⁷⁵³ Herarî, *Hadâik*, 6/9.

⁷⁵⁴ Buhârî, “Meğâzî”, 134 (4216), İbn Mâce, “Nikâh”, 44 (1961).

⁷⁵⁵ Herarî, *Hadâik*, 6/14-15.

Sonuç olarak Herarî nikâh hususunda haramlığı açıklanan kişilerle evlendirmekten sakındırmaktadır. Ayrıca evlenilen kadının Allah ve Resûlü'ne iman etmesinin şart olduğu görüşündedir. Diğer yandan evlilik gerçekleştiğinde mehir vermesi erkek üzerine farz olmaktadır. Mehrin sadece mut'a nikâhında olduğuna dair görüşlere yer vererek karşı çıkmıştır. Mut'a nikâhının Hz. Peygamber tarafından haram kılındığına dair rivayetleri naklederek mut'a nikâhının cevazlığına dair rivayetlere yer vermeyerek konuyu tartışmaya açmamıştır.

2.3.2.2. Talâk

Herarî, Kur'ân-ı Kerîm'de kadın ve erkeğin nikâh akdinin son bulmasına dair hükümleri içeren âyetleri yorumlamaktadır. Bu âyetlerden biri Bakara 228. âyettir. *“Boşanan kadınlar kendi başlarına (evlenmeksizin) üç âdet süresince beklerler. Allah'a ve âhiret gününe iman ediyorlarsa, Allah'ın rahimlerinde yarattığını gizlemeleri onlara helâl olmaz. Eğer taraflar arayı düzeltmeyi istiyorlarsa kocaları, onları kendilerine geri çevirme hususunda başkalarından daha ziyade hak sahibidirler. Kadınların, mâkul ve meşrû ölçülerde ödevlerine denk hakları vardır; erkeklerin ise onların üzerinde bir dereceleri mevcuttur. Allah izzet ve hikmet sahibidir.”* Herarî âyette geçen “قُرْءٍ” kelimesin hakkında mezhep imamlarının görüşlerine müracaat etmektedir. Buna göre boşanmaya karar verildiğinde Şâfiî ve Mâlik'e göre üç temizlenme süresi, Ebû Hanîfe ve Ahmed'e göre ise üç adet dönemi boyunca evlilikten kaçınmaları ve sonra istedikleri takdirde iddet süreleri bittiğinde evlenmeleri gerekmektedir. Kadınların rahimlerinde olanı saklamakta çeşitli amaçlarının olabileceğine işaret eden müfessir, Allah'ın boşanma sürecinde bundan menettiğini vurgulamaktadır. Ayrıca bu âyette Herarî Cahiliye dönemi insanların eşlerine geri dönüş yaparak zarar vermeyi amaçlarının önüne geçmek ve geri dönüşten sonra düzelme ve iyi muamelede bulunmalarını emrettiği anlamına geldiğini belirtmiştir.⁷⁵⁶

Bakara Sûresi 229. âyette boşanmanın hükmüyle ilgili şöyle buyrulmaktadır:

⁷⁵⁶ Herarî, *Hadâik*, 3/313-314.

boşarsa, bundan sonra kadın, boşayandan başka bir koca ile evlenmedikçe ona helâl olmaz görüşünü aktarmıştır. İkinci koca da onu boşarsa, birinci kocası ile bu kadının, Allah'ın kurallarına riayet edecekleri kanaatine varırlarsa, tekrar evlilik hayatına dönmelerinde bir sakınca yoktur. Selef ve halef çoğunluğun görüşüne göre, üç kez boşanmış bir kadının o boşayan koca için helal olması beş şartla mümkündür: Onun iddetini tamamlamalı, ikinci bir kişiyle evlenmeli, ikinci kocanın onunla cinsel ilişkide bulunmasından sonra onu boşamalı ve son olarak ikinci kocadan da iddetini tamamlamalıdır. Müfessir Allah'ın talâkla ilgili koyduğu hükümlerde boşanmadan caydırmak, üç kez boşanmış kadına dönme arzusunu azaltmak gibi hikmetlerinin olduğunu ifade etmiştir.⁷⁵⁹

Talâk Sûresi 1. âyette boşanma ile ilgili hükümler şöyle buyurulmuştur: “يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ إِذَا طَلَّقْتُمُ النِّسَاءَ فَطَلِّقُوهُنَّ لِعَدَّتِهِنَّ وَأَحْضُوا الْعِدَّةَ وَاتَّقُوا اللَّهَ رَبَّكُمْ لَا تَخْرِجُوهُنَّ مِنْ بُيُوتِهِنَّ وَلَا يَخْرُجْنَ إِلَّا أَنْ يَأْتِيَنَّ بِفَاحِشَةٍ مُبَيَّنَةٍ وَتِلْكَ حُدُودُ اللَّهِ وَمَنْ يَتَعَدَّ حُدُودَ اللَّهِ فَقَدْ ظَلَمَ نَفْسَهُ لَا تَدْرِي لَعَلَّ اللَّهَ يُحْدِثُ بَعْدَ ذَلِكَ أَمْرًا” / Ey peygamber! Kadınları boşayacağınız zaman iddetlerini gözeterek boşayın ve bekleme sûrelerini iyice hesap edin. Rabbiniz Allah'a saygısızlıktan sakının. Apaçık bir hayâsızlık yapmış olmadıkça onları evlerinden çıkarmayın, kendileri de çıkmasınlar. Bunlar Allah'ın koyduğu sınırlardır. Kim Allah'ın koyduğu sınırları aşarsa kendisine yazık etmiş olur. Bilemezsin ki; belki Allah bundan sonra yeni bir durum ortaya çıkarır.” âyetin tefsirinde Herarî farklı görüşlere yer vermiştir. Buna göre “لِعَدَّتِهِنَّ”den kastedilen Ebû Hanîfe'ye göre hayızdır. Cürcânî'ye göre ise temizlik demektir. Kelimedeki “لَا” fi manasındadır ve boşanmanın iddetin başlangıcında eşler bir araya gelmeden temizlik döneminde boşanmanın olması gerektiğini ifade etmektedir. İmam Şâfiî'ye göre de burada kastedilen temizlik manasıdır. Âyette hitabın Hz. Peygamber'e olmuş olması onun ümmetine de yapılmış olmasından dolayıdır. Zemahşerî Keşşâf'ta “Nebî'ye yapılan nidâ umuma yapılmış bir hitaptır. Çünkü ümmetin imamı olması nedeniyle ta'zimin gereğidir” diyerek tüm Müslümanlara yönelik bir hüküm içerdiğini ifade etmiştir.⁷⁶⁰

⁷⁵⁹ Herarî, *Hadâik*, 3/320.

⁷⁶⁰ Herarî, *Hadâik*, 29/402,403; Ayrıca bk. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4/552.

2.3.2.3. Miras

Miras paylarıyla ilgili olarak Kur’ân’da bulunan âyetlerden biri Nisâ Sûresi 11. âyettir.⁷⁶¹ Herarî bu âyette, Allah Teâlâ’nın kişinin bıraktığı mallardan ister yetişkin ister küçük olsun, erkek ve kız çocuklarının mirası konusunda emir verdiğini, erkek çocuğa, “iki kızın payına eşit bir pay verilmesi” hükmünü belirttiğini ifade etmektedir. Yani bu, eğer varisler erkek ve kızlardan oluşuyorsa, kızların ikisinin payı kadar bir erkek pay alacağı manasına gelmektedir. Herarî’ye göre bu ifadenin tercih edilmesinin nedeni kıza, erkeğin payının yarısı verildiğini açıklamaktır. Herarî kadın mirasçı için “dişi varis” ifadesini kullanmaktadır. Mirasının sanki belirlenmiş ve bilinen bir durum olduğu ve erkek için bunun iki katı olduğuna dair imâ mevcuttur. Müfessir, erkek payının iki dişi payı kadar yapılmasının hikmetinin olduğunu belirtmektedir. Buna göre erkek, hem kendisine hem de eşine harcama yapması gerektiği için ona iki pay verilmiştir. Herarî, kadının sadece kendi masraflarını karşılamakla yükümlü olmasından ve evlenirse masraflarından eş sorumluluğundan erkeğin payının yarısı verilmiştir. Kadın mirasta genel olarak çocuklar arasında değerlendirildiğinden Herarî, kadının mirastan ayrıca bir pay alamayacağını açıklamaktadır.

Miras konusunda müfessirin değindiği bir diğer konu kâfirin müslümâna mirasçı olamayacağı meselesidir. Sünnet farklı dinlerin mirasçı olmasını engellemiştir. Müfessir Hz. Peygamber’in “İki farklı dinin mensupları birbirlerine mirasçı olamaz”⁷⁶² hadisini nakletmiştir. Mirasçı olamayan ikinci kişi ise kasıtlı olarak ebeveynlerinden birini öldüren kişidir. Herarî, bu kişinin sünnet ve icmâ ile mirastan hariç tutulduğunu belirtmektedir. Mirasçı olmayan bir diğer kişi ise köledir. Eline geçen her şeyin efendisinin mülkü olacağından dolayı kölenin mülk sahibi olmasının imkânsızlığından ötürü icmâ ile miras alamayacağı sabit olmuştur. Şayet köleye miras verilecek olsa bu aslında efendiye verilmiş olur ve böylece gerçekte mirasçı efendi olması gerekmektedir. Son olarak Hz.

⁷⁶¹ “Allah size, çocuklarınız hakkında, erkeğe iki kadın payı kadar (vermenizi) emreder. (Mirasçılar) ikiden fazla kadın iseler bıraktığının üçte ikisi onlarındır. Eğer yalnız bir kadınsa yarısı onundur. Ölenin çocuğu varsa, anne babasından her birinin mirastan altıda bir hissesi vardır. Eğer çocuğu yok da anne babası ona vâris olmuşlarsa annesinin hakkı üçte birdir. Ölenin kardeşleri varsa annesinin payı, vasiyetten ve borçtan sonra altıda birdir. Babalarınız ve oğullarınızdan hangisinin fayda bakımından size daha yakın olduğunu bilemezsiniz. Bunlar Allah tarafından konmuş paylardır; şüphesiz Allah ilim ve hikmet sahibidir.”

⁷⁶² İbn Mâce, “Ferâiz”, 23 (12).

Peygamber miras bırakmamıştır. Zira “Biz peygamberler miras bırakmayız.”⁷⁶³ hadisiyle bu durumu beyan etmiştir.⁷⁶⁴

Herarî, “Allah size, çocuklarınız hakkında, erkeğe iki kadın payı kadar (vermenizi) emreder. (Mirasçılar) ikiden fazla kadın iseler bıraktığının üçte ikisi onlarındır. Eğer yalnız bir kadınsa yarısı onundur. Ölenin çocuğu varsa, anne babasından her birinin mirastan altıda bir hissesi vardır. Eğer çocuğu yok da anne babası ona vâris olmuşlarsa annesinin hakkı üçte birdir. Ölenin kardeşleri varsa annesinin payı, vasiyetten ve borçtan sonra altıda birdir. Babalarınız ve oğullarınızdan hangisinin fayda bakımından size daha yakın olduğunu bilemezsiniz. Bunlar Allah tarafından konmuş paylardır; şüphesiz Allah ilim ve hikmet sahibidir.” buyurulan Nisa Sûresi 11. âyetinin kadınların Cahiliye döneminde mirastan menedilmelerine bir gönderme olduğunu İslâm’ın buna karşı çıktığını ifade etmektedir. Herarî, eğer ölen kimsenin sadece iki kızı varsa mirasın üçte ikisinin bu kızlara verilmesi gerektiğinin ayetten anlaşıldığını ümmetin bu konuda icmânın olduğunu söylemektedir. Eğer kızlar ikiden fazla ise yine mirasın üçte ikisinin bu kızlara paylaşılması gerekmektedir. Müfessir, bunun nedeni olarak Araplarda birden sonrası için çoğul ifadeler kullanıldığına dair kaideyi zikretmektedir. Herarî ölenin anne babasının miras paylarına da değinir. Bu ölenin erkek veya kız bir veya daha fazla çocuğu varsa ve ebeveynlerin altıda biri sonrasında kalan üçte bir, çocuklar tarafından paylaşılmalıdır. Ebeveynlerle bir erkek çocuk veya daha fazlası veya iki veya daha fazla kız varsa, anne ve babadan her biri altıda bir alır ve yanlarında bir kız varsa; ona yarısı, anneye altıda bir, babaya altıda bir verilir. Babası yalnız kaldığında tüm malı alır. Eğer ebeveynlerden biri eşle birlikte mirasçı olursa, annenin payı ona verilen paydan sonra kalan üçte birdir ve geri kalan babaya kalır. Ayrıca Herarî âlimlerin ölenin annesi yoksa büyükannenin altıda bir miras payı hakkı olduğunda oybirliği ile hükmettiklerini söylemektedir. Ulema annenin varlığında büyükannenin miras hakkının düştüğüne de ittifakla karar vermişlerdir. Babanın, anne tarafı büyükannenin miras hakkını düşürmediği görüşünde hem fikirdirler. Ancak büyükannenin ve onun oğlunun mirasını paylaşma konusunda fikir ayrılıkları olmuştur. Bununla birlikte Abdullah b. Zübeyr, Aişe, Muâz b. Cebel, Ubey b. Ka‘b ve diğerleri. Ali b. Ebu Tâlib, Zeyd b. Sâbit ve İbn Mes‘ûd ise, babaya veya anne-babaya ait kardeşlerle birlikte dedenin mirasçı olabileceği ve onlarla

⁷⁶³ Buhârî, “Ferâiz”, 85 (4).

⁷⁶⁴ Herarî, *Hadâik*, 5/434-435.

birlikteyken payından üçte bir veya altıda bir eksiltilmeyeceği görüşündedirler.⁷⁶⁵ Herarî, bu âyet nedeniyle borç ve vasiyetin mirastan önce geldiği konusunda ümmetin icmâ ettiğini ifade etmektedir. Borç, vasiyet gibi ölen kişi üzerinde bir hak olup borcun vasiyetten önce gelmesi gerektiği görüşü hâkimdir. Ayrıca müfessir, borcun âyetle vasiyetle “veya” kullanılarak birleştirilmesi, ikisinin de zorunlulukta eşit olduğunu ve ister birlikte ister ayrı ayrı olsun miras paylaşımından önce gelmeleri gerektiğini vurgulamaktadır. Müfessir, mirastan ilk çıkarılan giderin cenaze masrafları olduğunu ardından mirastan kalan ile borcun ödenmesi gerektiğini ifade etmektedir. Eğer borç tüm mirası kapsarsa, mirasçıların bu mirastan bir hakkı olmaz. Herarî, eğer ölen kişinin bir vasiyeti varsa bu, kalanın üçte birinden karşılanır; ardından kalan miras, Allah’ın farz kıldığı miras kuralları çerçevesinde paylaşılacağını vurgulamaktadır.⁷⁶⁶

2.3.2.4. Vasiyet

Kur’ân’da vasiyetin farz olduğunun beyan edildiği âyetle şöyle buyurulmaktadır: “كُتِبَ عَلَيْكُمُ إِذَا حَضَرَ أَحَدَكُمُ الْمَوْتُ إِن تَرَكَ خَيْرًا الْوَصِيَّةُ لِلْوَالِدَيْنِ وَالْأَقْرَبِينَ بِالْمَعْرُوفِ حَقًّا عَلَى الْمُتَّقِينَ/Birinize ölüm yaklaştığında, eğer geriye mal bırakıyorsa anasına, babasına ve akrabasına uygun bir vasiyette bulunması, sakınanlara bir borç olmak üzere yazıldı.”⁷⁶⁷ Bu âyetin tefsirinde Herarî, İslâm ile vasiyetin mal bırakan kişi için anne-babaya ve diğer yakın akrabalara zorunlu kılındığını ifade etmektedir. Bunun sebebi olarak Cahiliye döneminin insanların gösteriş, şeref ve riya amacıyla daha uzak akrabalara vasiyet edip yakınlarını fakir bırakmaları olduğunu belirtmektedir. Herarî, bu sebeple Allah Teâlâ’nın yakın akrabalara vasiyeti zorunlu kıldığını ancak bu âyet daha sonraki miras âyeti ve Amr b. Hârice’den rivayet edilen “Allah her hak sahibine hakkını verdi, mirasçıya vasiyet yoktur.”⁷⁶⁸ hadisi ile neshedildiğini söylemektedir. Herarî vasiyeti teşvik eden Müslüman birinin üç günden fazla yazılı vasiyeti olmadan dolaşmasının doğru olmadığına dair Hz. Peygamber’in hadislerini nakletmektedir.⁷⁶⁹ “Resulullah, veda haccı yılında, çok şiddetli bir ağrıya yakalandığımda beni ziyarete geldi. Dedim

⁷⁶⁵ Herarî, *Hadâik*, 5/437-438.

⁷⁶⁶ Herarî, *Hadâik*, 5/439-440.

⁷⁶⁷ Bakara 2/180.

⁷⁶⁸ Tirmizî, “Vasiyye”, 30 (6); Ebû Dâvûd, “Vasiyye”, 19 (9); İbn Mâce, “Vasiyye”, 22 (19); Nesâî, “Vasiyye”, 30 (31).

⁷⁶⁹ Herarî, *Hadâik*, 3/134.

ki: Ey Allah'ın Resulü, ağrımın gördüğünüz kadar şiddetli olduğu bir duruma gelirim ve benim de malım varken, mirasçım sadece bir kızım varken, malımın üçte ikisini sadaka olarak bağışlamam uygun mudur? Dedi ki: "Hayır." buyurdu. Bende dedim ki: Peki yarısı ya Resulullah? Dedi ki: "Hayır." Dedim ki: Peki üçte biri? Dedi ki: "Üçte bir, üçte bir çoktur." Çocuklarını zengin bırakman, onları fakir bırakıp insanlardan dilenir hale getirmenden daha iyidir." buyurmuştur.⁷⁷⁰ Sonuç olarak Herarî rivayetlerden hareketle vasiyyetin nebevî çerçevesini belirtmek istemiştir.

2.3.3. Ukûbât

İslâm cezâ hukukunda had ve kısâs gerektiren suçlarda uygulanacak hükümler naslarla belirlenmiştir. Had, Allah'ın hakkı olarak infazı gerek duyulan ceza iken kısâs misilleme esasına dayanan bir ceza nevidir.⁷⁷¹ Herarî'nin tefsiri de Kur'ân'daki toplumsal cezaları ihtiva eden âyetlere dair açıklamalarda bulunmuştur. Herarî'nin bu konuya dair açıklamalarının tümünü aktarmanın mümkün olmamasından dolayı adam öldürme, zina, içki içme ve hırsızlık kapsamında onun yaklaşımı ele alınacaktır.

2.3.3.1. Adam Öldürme

Kur'ân-ı Kerîm'de adam öldürmenin hükümlerine dair âyetler bulunmaktadır. Bu âyetlerden biri olan Bakara Sûresi 178. âyette adam öldürenin cezası olan kısâs ile ilgili uygulama hakkında şöyle buyurulmuştur: "يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُتِبَ عَلَيْكُمُ الْقِصَاصُ فِي الْقَتْلِ أَلْحُرُّ بِالْحُرِّ وَالْعَبْدُ بِالْعَبْدِ وَالْأُنْثَىٰ بِالْأُنْثَىٰ فَمَنْ عُفِيَ لَهُ مِنْ أَخِيهِ شَيْءٌ فَاتَّبِعْ بِالْمَعْرُوفِ وَأَدَّاءُ إِلَيْهِ بِإِحْسَانٍ ذَلِكَ تَخْفِيفٌ / Ey iman edenler! Öldürülenler hakkında kısas size gerekli kılındı. Hüre hür, köleye köle, kadına kadın. Ancak her kime, kardeşi tarafından bir şey bağışlanırsa artık ona hakkaniyetle uymalı ve diyeti ona güzellikle ödemelidir. Bu, rabbinizden bir hafifletme, bir rahmettir. Bundan sonra kim haddi aşarsa ona elem verici bir azap vardır." Muhammed Emîn el-Herarî bu âyetin tefsirinde öldürülen kişinin yakınlarının adalet istemesi halinde öldüren kişinin kısâsa tabi tutulmasının farz olduğunu ifade etmektedir. Hürse hür, köleyse köle, erkekse erkek bireyden kısasın uygulanması gerektiğine dair âyetteki emre dikkat çekmektedir.

⁷⁷⁰ Nesâî, "Vasiyye", 30 (16); İbn Mâce, "Vasiyye", 22 (14).

⁷⁷¹ Hayreddin Karaman, *Anahatlarıyla İslâm Hukuku*, İstanbul: Ensar Yayınları, 2011, 206, 214.

Eğer maktûlün yakını kısas istemez de canını bağışlarsa bu ona kalmış bir haktır. Herarî, öldürme durumunda Yahudi ve Hristiyanlarda da kısâs uygulaması emredildiğini fakat İslâm'daki gibi katilin affedilmesi ve diyet ödenmesi konusunda muhayyerlik bırakılmadığını ifade etmektedir. İslâm'da ise öldürülenin velisinin diyet yoluyla faydalandırılması söz konusudur. Bakara Sûresi 179. âyette “*Sizin için kısasta hayat vardır.*” buyurulmuştur. Herarî bu âyetin tefsirinde öldürmenin emredilmesinin hayat sunmasının nasıl olacağı konusunda bir anlam karmaşasının olabileceğini ifade ederek açıklama getirmektedir. Ona göre kısas sayesinde suçlunun cezasını alması toplumda suçların cezasız kalmayacağını göstereceğinden toplumun fertlerine güven içinde yaşama imkânı verecek ve başka öldürme olaylarının önüne geçerek toplum yaşanabilir bir toplum olacaktır.⁷⁷²

Kısâstan bahsedilen Bakara Sûresi 178. âyete göre özgür Müslümanlar köleler arasında, ahit olanlar arasında (özgür veya köle) kısas durumunda, her bir grup için kendi statüsünden olana kısâs uygulanmaktadır. Yani erkek, erkeği; kadın kadına kısâs hükmü yerine getirilir. Bununla birlikte bir müminin kâfire, özgürün köleye, ebeveynin çocuğa karşı kısas durumu söz konusu değildir. Ayrıca zımmî olan gayrimüslim kişi Müslüman tarafından, köle özgür tarafından, çocuk ebeveyn tarafından kısasa karşılık öldürülemez. İmam Mâlik, Şâfiî ve Ahmed b. Hanbel'in mezhep görüşleri de bu şekildedir. Bu durumu destekleyen bir hadis de şöyledir: “Ali'ye sordum: “Sizin yanınızda Kur'ân dışında Hz. Peygamber'den ona ait başka bir şey var mı?” Dedi ki: “Hayır, andolsun Allah'a ki, taneleri ayıran, nefesleri temizleyen, Allah'ın bir kuluna Kur'ân'ı ve bu kitapta olan anlayıştan başka bir şey vermemiştir.” dedim: “Bu kitapta ne var?” Dedi ki: “Akıl, köle azad etmek ve müminin kâfiri öldürmemesi vardır.” demiştir.”⁷⁷³ Bir diğer Tirmizî'de geçen hadiste de İbn Abbas'tan “Hudûd (ceza hükümleri) camilerde uygulanmaz, bir ebeveyn çocuğunu öldüremez.”⁷⁷⁴ sözü nakledilmiştir. Herarî, herhangi bir suçlu için kısas cezasının sadece aynı kabile veya aşiret mensubu dışından birine de uygulanabileceği görüşündedir. Herarî bu açıklamalarının gerekçesi olarak İslâm öncesi uygulamadan bahsetmektedir. Buna göre Cahiliye döneminde Araplar arasında kan davalarının yaşandığını fakat birilerinin

⁷⁷² Herarî, *Hadâîk*, 3/130,133.

⁷⁷³ Buhârî, “Cihât ve's-Seyr”, 56 (253); Nesâî, “Kasâme”, 45 (39); Tirmizî, “Diyet”, 16 (28).

⁷⁷⁴ Tirmizî, “Diyet”, 16 (17).

diğerine üstünlüğü veya onurunun olması durumunda, “Bizim için özgürlerden sizin için kölelerden öldüreceğiz, erkekler için sizi kadınlardan öldüreceğiz” şeklinde yeminleştiklerini belirtmektedir. Herarî bu âyetin İslâm geldiğinde, bu durumu Hz. Peygamber’e anlatmalarının ardından nazil olduğunu ifade etmektedir. Herarî, âyetin kısas uygulanırken eşitlenmelerini emrettiğini böylece hangi statüde ve cinsiyette olursa olsun zayıfın haksız yere öldürülmesinin önü kesilirken adaletin sağlanmasının esas alındığını vurgulamaktadır.⁷⁷⁵ Âyetin yorumundan da görüldüğü üzere Herarî, dört mezhebin görüşlerine yer vererek onları destekleyici rivayetleri nakletmektedir.

Kur’ân-ı Kerîm’de Nisâ Sûresi 92. âyette adam öldürenin cezası ile ilgili şöyle buyurulmuştur: “وَمَا كَانَ لِمُؤْمِنٍ أَنْ يَقْتُلَ مُؤْمِنًا إِلَّا خَطَاً وَمَنْ قَتَلَ مُؤْمِنًا خَطَاً فَتَحْرِيرُ رَقَبَةٍ مُؤْمِنَةٍ وَدِيَّةٌ مُسَلَّمَةٌ إِلَىٰ أَهْلِهَا إِلَّا أَنْ يَصَّدَّقُوا فَإِنْ كَانَ مِنْ قَوْمٍ عَدُوٍّ لَكُمْ وَهُوَ مُؤْمِنٌ فَتَحْرِيرُ رَقَبَةٍ مُؤْمِنَةٍ وَإِنْ كَانَ مِنْ قَوْمٍ بَيْنَكُمْ وَبَيْنَهُمْ مِيثَاقٌ فَدِيَّةٌ مُسَلَّمَةٌ إِلَىٰ أَهْلِهِ وَتَحْرِيرُ رَقَبَةٍ مُؤْمِنَةٍ فَمَنْ لَمْ يَجِدْ فَصِيَامُ شَهْرَيْنِ مُتَتَابِعَيْنِ تَوْبَةً مِنَ اللَّهِ وَكَانَ اللَّهُ عَلِيمًا

حكيما/Yanlışıklıkla olması dışında, bir müminin bir mümini öldürmeye hakkı olamaz.

Yanlışıklıkla bir mümini öldüren kimsenin mümin bir köle âzat etmesi ve ölenin ailesine teslim edilecek bir diyet vermesi gereklidir; ancak ölünün ailesi diyeti bağışlarsa o başka. Öldürülen, mümin olmakla birlikte size düşman olan bir topluluktan ise mümin bir köle âzat etmek lâzımdır. Eğer kendileriyle aranızda antlaşma bulunan bir topluluktan ise ailesine teslim edilecek bir diyet vermek ve mümin bir köleyi âzat etmek gerekir. Bunları bulamayan kimsenin Allah tarafından tövbesinin kabulü için iki ay peş peşe oruç tutması lâzımdır. Allah her şeyi bilmektedir, hikmet sahibidir.” Bu âyette bir kişinin bir kişiyi öldürmesi yasak bir davranış olarak ifade edilmiştir. Nisâ Sûresi’nde kasıtlı olarak bir kişiyi öldürmenin cezasının ebedi cehennem olduğu ifade edilmiştir. Adam öldürmenin öldürülen kişinin mensubiyeti ve öldüren kişinin kastı olup olmadığına göre hükmü değişmektedir. Herarî İmam Şâfiî’nin bu konudaki görüşünü şöyle açıklar: “İmam Şâfiî’ye göre, kişinin öldürülmesi kasten, kastı olup olmadığı şüpheli ve hata sonucu olmak üzere üç kısımda olabileceği üzerinde durulur. Katil kasten öldürmüş ise ya kısas ya da öldürülen kişinin varislerine kendi malından diyetini vermesi gerekir. İkinci olarak eğer kastî olup olmadığı şüpheli ise kısas takdir edilmez. Katilin maktûlün yakınlarına üç yıla kadar kan parası vermesi gerekir. Hata

⁷⁷⁵ Herarî, *Hadâîk*, 3/131.

ile öldürölme durumunda ise öldürene kısas gerekmez. Yakınlarına diyet vermesi gerekir.”⁷⁷⁶

Nihai olarak Herarî, Kur’ân’ın kişinin öldürölmesi durumunda adaletin sağlanması, İslâm’dan önce uygulanan güçlünün zayıfa karşı uyguladığı haksız tutumun ortadan kaldırılması için belirlediği hükümleri mezhep görüşlerinin esas aldığı hadisler ve mezhep imamlarının görüşleriyle ifade etmiştir.

2.3.3.2. Zina

Ukûbât kapsamında incelenecek bir diğerkonu zina meselesidir. Nisâ Sûresi 15. âyette zina ile ilgili olarak şöyle buyurulmaktadır: “وَالَّتِي يَأْتِيَنِ الْفَاحِشَةَ مِنْ نِسَائِكُمْ فَاسْتَشْهِدُوا عَلَيْهِنَّ” / *Kadınlarınızdan fuhuş yapanlara karşı içinizden dört şahit getirin. Bunlar şahitlik ederlerse, o kadınları, ölüm kendilerini alıp götürönceye veya Allah haklarında bir çıkış yolu belirleyinceye kadar evlerde tutun, dışarı bırakmayın.*” Herarî âyetin tefsirinde Allah’ın Müslümanları şahit tutmalarını emrettiğini, şahitlerde ise adalet ve erkek olma şartının olduğunu ifade etmektedir. Bu âyetteki hikmetin kadınları fuhşiyattan, suçtan ve azaba sebep olacak kötü amelden uzaklaştırmak olduğunu belirtmektedir. Eğer bir kadının fuhuş yaptığına dair şahit getirilirse âyette geçtiği üzere ceza olarak evlerde hapsedilmesi emredilmiştir.⁷⁷⁷

Herarî, eğer zina edenlerin evli değilseler ise cezalarının yüz celde olduğunu ifade etmektedir. İmam Şâfiî bu konuda Hz. Peygamber’den nakledilen hadise dayanarak “Bekâra bir sene sürgün vaciptir.”⁷⁷⁸ demiştir. Ebû Hanîfe, “İmamın içtihadına bırakılır” demişse de İmam Mâlik, “Erkeğe yüz celde ve bir yıl sürgün cezası verilirken, bekâr hür kadına zina cezası olarak yüz celde verilir, sürgüne gönderilmez” demiştir. Herarî, zinanın üç şekilde ispatlanma yöntemi olduğundan bahsetmektedir. İlk olarak itiraf iledir. Bu, İslâm’da zinanın başlıca delillendirme yöntemidir. Hz. Peygamber ile sahâbileri bu şekilde zina yapanlara ceza uygulamışlardır. Diğerkleri ise

⁷⁷⁶ Herarî, *Hadâik*, 6/275.

⁷⁷⁷ Herarî, *Hadâik*, 5/464,465.

⁷⁷⁸ Müslim, “Hudûd”, 1690; Tirmizî, “Hudûd”, 17 (16).

kocas1 olmayan bir kadının hamile kalması ve suçüstü yakalanmalarında onları gören dört tanığın şahitliğidir.⁷⁷⁹

Hız. Peygamber'in evliler için zina cezası olarak recm uyguladığı, Ebubekir, Ömer, Ali, Câbir b. Abdillâh, Ebû Sa'îd el-Hudrî, Ebû Hüreyre, Zeyd b. Halid ve Bureyde el-Eslemî gibi birçok sahâbe tarafından rivayet⁷⁸⁰ edilmiştir. Rivayetlerinde, bir sahâbe olan Mâiz'in zina itirafı üzerine taşlandığı, Beni Lihm ve Beni Gamid'den iki kadının da zina itirafı üzerine halkın gözü önünde taşlandıkları belirtilmiştir.⁷⁸¹

Zina ile ilgili olarak bir diğer âyette “Eşlerine zina suçlamasında bulunup da kendilerinden başka tanıkları olmayanların her birinin tanıklığı, dört kere, doğru söylediğine Allah'ı tanık göstermesi; beşinci olarak da “eğer yalan söyleyenlerden ise Allah'ın lânetine uğramasını” söylemesidir.”⁷⁸² buyurulmaktadır. Bu âyetin sebebi nüzûlü hakkında Herârî şu rivayeti⁷⁸³ nakletmektedir: Buhârî, İbn Abbas'tan, İkrime vasıtasıyla şunu rivayet etmiştir: Hilâl b. Ümmeyye, Nebî'nin huzurunda karısını iftira ile suçladı. Nebi ona dedi ki: “Delil getir ya da sırtında cezayı kabul et.” Hilâl, “Ey Allah'ın Elçisi, birimiz karısını bir erkekle görse delil mi aramalı?” dedi. Nebî, “Delil getir ya da sırtında cezayı kabul et.” demeye devam etti. Hilâl, “Seni hak ile gönderen Allah'a yemin ederim ki ben doğruyu söylüyorum ve Allah, sırtımı cezadan temize çıkaracak bir şey indirecektir.” dedi. Bunun üzerine Cebrâil indi ve Allah şu âyeti indirdi: “Eşlerini suçlayanlar...” âyetini okuyana kadar “Eğer doğru iseler.”⁷⁸⁴ Herârî bu âyetle ilgili olarak iftira atan ve atılanın durumu hakkında yorumlarda bulunmuştur. Buna göre eğer bir adam eğer karısını iftira ile suçlarsa, bu iftiranın gereği yabancı bir kadın iftira edildiğinde olduğu gibidir. Eğer kadın evli ise üzerine had uygulanır, evli değilse ta'zir cezası uygulanır. Ancak, çıkar yolu farklıdır. Bir yabancı erkek veya kadına iftira atıldığında üzerine had uygulanır, ancak dört tanık zina yaptıklarına şahitlik ederse veya iftira edilen kişi zinayı kabul ederse, had cezası düşer. Eşe gelince, bu iki durumdan biri bulunursa veya lanetleşme yapılırsa, had cezası düşer. Eşe yapılan iftirada lanet, delil yerindedir; çünkü bir adam, karısını bir başkasıyla görürse, delil

⁷⁷⁹ Herârî, *Hadâik*, 19/208,209.

⁷⁸⁰ Ebû Dâvûd, “Hudûd”, 40 (75); Tirmizî, “Hudûd”, 17 (7).

⁷⁸¹ Herârî, *Hadâik*, 19/208.

⁷⁸² Nûr 24/6-7.

⁷⁸³ Buhârî, “Tefsir”, 65 (269).

⁷⁸⁴ Herârî, *Hadâik*, 19/204.

sunamayabilir ve utanç üzerinde sabırlı olamayabilir, bu yüzden Allah, laneti onun doğruluğu için bir delil olarak koymuştur. Müfessir, mülâne âyeti olarak bilinen bu âyette lanetleşmenin nasıl uygulanacağını anlatılmaktadır. Lanetleşme, ancak bir hâkim ya da onun temsilcisi huzurunda geçerlidir ve lanetleşme dört aşamada gerçekleştirilir. Sözcüklerin belirlenmesi, yer, zaman ve insanların bir arada olduğu bir topluluk huzurunda yapılması şeklindedir. Sözcüklerin belirlenmesi zorunludur. Yer açısından, lanetleşmenin en şerefli yerlerde yapılması gerekmektedir. Eğer Mekke’de yapılıyorsa, Rukûn ile Makam arasında; Medine’de yapılıyorsa, Peygamber’in minberi yanında yapılmalıdır. Diğer yerlerde ise camide minber yanında yapılmalıdır. Herarî, zaman açısından lanetleşmenin ikindi namazından sonra yapılması gerektiğini vurgulamaktadır. Topluluk açısından ise bunu yapacak en az dört kişi olmalıdır ve aynı zamanda toplulukla yapılması sünnettir, ancak hâkim onların arasında yalnız lanetleşme yaparsa bu da caizdir. Zaman ve yerle ilgili ağırlaştırma konusunda iki farklı görüş vardır. Müfessir, lanetleşmenin detayları ve yerine dair detayların fıkıh kitaplarında daha ayrıntılı olarak ele alındığını ifade etmektedir.⁷⁸⁵

2.3.3.3. İçki İçme

Kur’ân, sarhoşluk veren şeyleri yasaklamaktadır. Nitekim Bakara Sûresi 219. âyette içki ile ilgili şöyle buyurulmuştur: “يَسْأَلُونَكَ عَنِ الْخَمْرِ وَالْمَيْسِرِ قُلْ فِيهِمَا إِثْمٌ كَبِيرٌ وَمَنَافِعُ لِلنَّاسِ” /Sana içkiyi ve kumarı soruyorlar. De ki: Bu ikisinde insanlar için büyük zarar ve bazı faydalar vardır; zararları da faydalarından büyüktür. Sana neyi infak edeceklerini de soruyorlar. De ki: İhtiyaç fazlasını. Allah sizin için âyetlerini işte böyle açıklıyor ki düşünesiniz.” Muhammed Emîn el-Herarî bu âyetin tefsirinde içki ile ilgili dört âyetin Mekke’de nâzil olduğunu ifade etmiştir. Âyetin sebab-i nüzûlüne dair âyetleri nakletmektedir. Herarî, içkinin İslâm’ın ilk yıllarında Müslümanlara helal olmasından dolayı Müslümanların içki içtiklerini anlatmaktadır. Sonrasında Hz. Ömer ve Muâz’ın içki ile ilgili sualine cevaben Medine’de Bakara Sûresi’nin bu âyetinin nâzil olduğunu belirtmiştir.⁷⁸⁶ Bununla ilgili müfessirin naklettiği bir diğer rivayet ise şöyledir. “Bir

⁷⁸⁵ Herarî, *Hadâik*, 19/229-230.

⁷⁸⁶ Sebeb-i Nüzûl rivayeti için bk. Ebû Dâvûd, “Eşribe”, 27 (2).

keresinde Abdurrahman b. Avf yemek yaptı ve Resûlullah'ın ashabından bir grubu davet etti. Onları yedirdi içkiler içildi. Sonra akşam namazı için kalktılar. Biri onlara namaz kıldırıldı. Kıraat eden “قل يا أيها الكافرون أعبد ما تعبدون/De ki; sizin ibadet ettiklerinize ibadet ederim” diyerek yanlış okudu. Bunun üzerine Allah Teâlâ “يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَقْرَبُوا” *bilinceye kadar; cünüp iken de -yolcu olan müstesna- gusül edinceye kadar namaza yaklaşmayın.”* buyurarak Nisâ Sûresi 43. âyeti indirerek sarhoşken namaz kılmaktan menetmiştir.⁷⁸⁷ Daha sonra içkinin haram kılma süreçlerini aktaran Herarî, bu tertip üzere haram kılınmasındaki hikmeti açıklamıştır. O'na göre Allah, kavmin şaraba olan düşkünlüğünü bildiği için onları bir seferde içkiden menetmenin zorluğunu da biliyordu. Bu nedenle içkinin bu şekilde yasaklanması onlara oldukça güç gelen bir durumu kolaylaştırmak içindir.⁷⁸⁸

2.3.3.4. Hırsızlık

Ukûbat başlığında tartışılan âyetlerden biri hırsızlık yapana uygulanacak ceza hükümleri hakkındadır. *وَالسَّارِقُ وَالسَّارِقَةُ فَاقْطَعُوا أَيْدِيَهُمَا جَزَاءً بِمَا كَسَبَا نَكَالاً مِنَ اللَّهِ وَاللَّهُ عَزِيزٌ حَكِيمٌ/Hırsızlık eden erkek ve hırsızlık eden kadının yaptıklarına karşılık bir ceza, Allah'tan bir ibret olarak ellerini kesin. Allah güçlüdür, hikmet sahibidir.”*⁷⁸⁹ buyurulan âyetin yorumunda Herarî konuyla ilgili rivayetleri ve fikhî açıklamaları vererek âyetin tefsirini yapmaktadır. Buna göre müfessir bir erkek ya da kadın hırsızlık yaparsa, yönetici veya hâkimler onun elini avuçtan bileğe kadar kesmişlerdir. Hırsızlığın doğrudan avuçla gerçekleşmesinden dolayı tıpkı vücudun diğer parçaları gibi ön kol ve üst kol avucu taşıdığından dolayı elin kesilmesine hükmedilmiştir. Buna göre kesilecek ilk el sağdır; çünkü almak genellikle bu elle yapılır ve çünkü Hz. Peygamber Tâime adında bir hırsız getirildiğinde, onun sağ elinin bileğinden kesilmesini emretmiştir.⁷⁹⁰

Herarî, hırsızlığın, gözlerden uzakta bir şeyi almak manasında olduğunu vurgulamaktadır. Buna göre, hırsız, sahip olmadığı bir şeyi gizlice aldığından dolayı hırsız olarak

⁷⁸⁷ Tirmizî, “Tefsir”, 47 (78).

⁷⁸⁸ Herarî, *Hadâik*, 3/285.

⁷⁸⁹ el-Mâide 5/38.

⁷⁹⁰ Müslim, “Hudûd”, 1688; Tirmizî, “Hudûd”, 17 (10).

adlandırılmaktadır. Sünnet, kesmenin yeri olarak bileği gösterirken, bazıları dirseği, Haricîler ise omuzu kesme yeri olarak belirtir. İmamlar arasında hırsızlığın el kesmeyi gerektirecek miktarı konusunda farklı görüşler vardır. Hasan el-Basrî ve Dâvûd ez-Zahirî'ye göre, az veya çok fark etmeksizin âyetin açık anlamına ve “Allah hırsız lanetlesin, bir yumurta çalınca eli kesilir, bir ip çalınca eli kesilir.”⁷⁹¹ hadisine dayanarak kesme hükmü verilir. Ancak çoğunluk, bir hırsızın elinin ancak çeyrek dinar -bir çeyrek miskal altın- veya üç dirhem gümüş çaldığında kesileceği görüşündedir. Bu, Hz. Aişe'den rivayet edilen bir hadise dayanmaktadır: “Resulullah bir hırsızın elini çeyrek dinar çaldığında keserdi.”⁷⁹² Hadisin devamında “Fiyatı üç dirhem olan bir kalkan için de kesme işlemi uygulandığı” belirtilmiştir. Hanefîler ise, kesme işleminin ancak on dirhem ve üzeri için uygulanacağını, bunun altındaki miktarlar için uygulanmayacağını, ayrıca malın korunaklı bir yerde olması gerektiğini söylerler; aksi takdirde kesme işlemi yapılmaz, bu da ilerleyen meselelerde ele alınacaktır.⁷⁹³

Müfessir, hırsızlığın, itiraf veya şahitlik ile sabit olacağını belirtmektedir. Şayet hırsız olay emire intikal etmeden önce affedilirse ceza düşeceğini belirtmektedir. Herarî İbnü'l-Cevzî'den nakille kesinlikle iki adil şahidin tanıklığı veya iki kez yapılan itiraf ile kesme işlemi yapılacağı belirtilmiştir. İbn Ebî Leyla, İbn Şubrime ve Ebu Yûsuf da bu görüştedir. Ancak Ebû Hanîfe, Mâlik ve Şâfî'ye göre, bir kez yapılan itiraf yeterlidir ve kesme ile tazminat, kişi varlıklı da olsa, yoksul da olsa bir arada uygulanır. Ebû Hanîfe'ye göre ise, ikisi bir arada uygulanmaz; eğer mal hâlâ mevcutsa, sahibi tarafından alınır, eğer tüketilmişse tazminat gerekmez. Mâlik ise, kişi varlıklıysa tazminatını öder, yoksulsa üzerine bir şey yoktur görüşündedir.⁷⁹⁴

Herarî hırsızlıkla ilgili hususları beş maddede rivayetlerden ve mezhep imamlarının görüşlerinden yola çıkarak ele almıştır. Hırsıza kesme cezasının uygulanabilmesi için hırsız, ergin, akıllı ve hırsızlığın haram olduğunu bilebilecek aklî seviyede olmalıdır. Eğer yeni Müslüman olmuş ve hırsızlığın haram olduğunu bilmeyen birisi ise üzerinde el kesme uygulanmaz görüşü yaygındır. Ayrıca selefin ve fukahânın çalınan mala göre el

⁷⁹¹ Buhârî, “Hudûd”, 86 (28); Müslim, “Hudûd”, 1687; Nesâî, “Kat‘u’s-Sârik”, 46 (4); İbn Mâce, “Hudûd”, 20 (51).

⁷⁹² Müslim, “Hudûd”, 29 (1); Nesâî, “Kat‘u’s-Sârik”, 46 (59); Ebû Dâvûd, “Hudûd”, 40 (34).

⁷⁹³ Herarî, *Hadâik*, 7/272.

⁷⁹⁴ Herarî, *Hadâik*, 7/273; Ayrıca bk. Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn ‘Abdurrahmân b. ‘Alî b. Muhammed el-Bağdâdî İbnü'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr fi ‘İlmi't-Tefsîr*, thk. ‘Abdurrezzâk el-Mehdî (Beyrut: y.y., 1422), 1/546.

kesme cezasının uygulanıp uygulanmayacağı, kesmenin kolun neresinden olacağı, hırsızlığın haddi uygulanması için çalınan malın “korunan yer” statüsünde olabilecek vasıflarda olması gerektiğini vurgulamıştır. Dağın korunan yer statüsünde olmayacağından dolayı dağdan çalınan malın karşılığında had cezasının uygulanamayacağını ifade etmiştir. Ayrıca çocuk babasından, kişi ortağında mal çalarsa elinin kesilemeyeceği ve bu hırsızlık bir, iki üç defa tekrarlanırsa had cezasının hangi uzuvlara uygulanacağı konusunu detaylı olarak ele almıştır.⁷⁹⁵

Sonuç olarak Herarî'nin ibâdât, muâmelât ve ukûbat açısından fikhî konuları mezhep görüşü ışığında tefsir etmiş, furû fıkha dair açıklamalarla bulunmuş, yer yer okuyucuyu fıkıh kitaplarında konunun detaylarını bulabileceğine dair yönlendirmelerde de bulunmuştur. Fikhî konulara yer vermesi Herarî'nin tefsirinde tefsir ve fıkıh ilmi arasında güçlü bir ilişkinin var olduğunu göstermektedir.

2.4.TASAVVUFÎ (İŞÂRÎ) TEFSİRİ

Tasavvuf kelimesi, “تصرف” kelimenin aslı olup “yün giydi” anlamına gelen صوف lafzından müştaktır. Sûfinin dünyanın zevklerinden kendini soyutlamak için kaba ve sert olan yün giydiğini bu nedenle sûfî olarak isimlendirildiğini ifade edilmektedir. Sûfî, dünyanın maddi manevi kirlerinden arınarak ulvî feyz ve ilham âlemine yükselme isteyen kişidir.⁷⁹⁶ Tasavvuf öznel tecrübelerden yola çıkarak tanımlanmaya çalışılsa da onun ortak bir tanımı yapılamamıştır. Fakat tasavvufi yaşayışı benimseyenler bunun köklerinin Hz. Peygamber'in mütevazı ve ahlaklı yaşantısına uzandığı görüşündedir.⁷⁹⁷

Mutasavvıflar tıpkı diğer tefsir yöntemlerini benimseyen müfessirler gibi kendi benimsedikleri yöntemlerle Kur'ân-ı Kerîm'den sezgi ve ilham vesilesiyle işârî yorumlar elde etmişlerdir. İşârî tefsir, “maksadı söz aracılığı olmadan başkasına bildirme; ibareyle anlatılamayan, yalnızca ilham, keşf gibi yollarla elde edilmiş bilgi ve sezgi sayesinde anlaşılabilir kadar gizli olan mâna” olarak açıklanmıştır. İşârî yorumlar, niyet, zühd, sabır gibi ahlakî ve manevî mevzuları konu edinme ve nefis ve dünyanın oyalayıcılığına

⁷⁹⁵ Herarî, *Hadâik*, 7/274-277.

⁷⁹⁶ Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, 2/250.

⁷⁹⁷ Süleyman Ateş, *İşârî Tefsir Okulu* (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1974), 11.

karşı insanı uyarak ibadet ve kulluk bilincini güçlendirmeyi amaçlayan bir muhtevaya sahip olmaktadır.⁷⁹⁸

İşârî tefsir sistematikleşme açısından mutasavvıfların yorumları gibi görülse de dünyadan sakındırıp ahiret hayatına yönlendiren işârî yorumların sadece mutasavvıflar tarafından yapılması gerekmemektedir.⁷⁹⁹ İşârî manalara kalbi açılmış herkes bu yorumları Kur’ân tefsiri çerçevesinde aktarabilmektedir.⁸⁰⁰ Ehl-i sünnet âlimleri lafzın zahiri manasının altında bir takım batınî manaların olabileceğini kabul etmektedirler. Fakat bu batınî mananın âyetin zahiri ile çelişmemesi, mananın doğruluğuna dair başka bir âyetten delilin var olması, bu manaya şer’i ve aklî muarızın bulunmaması ve batınî mananın tek doğru mana olduğunun iddia edilmemesi gibi şartları taşıması halinde kabul edilmesi gerektiğini savunmaktadırlar.⁸⁰¹

Herarî tefsirinde amel, imân, nefis, tezkiyetü’n-nefis, içtinâbu’l-meâsî, takvâ, şehvet, riyâ, süm’a gibi kavramlarla mev’ıza tarzı tefsirlerine rastlamak mümkündür.⁸⁰² Herarî tefsirinin başından sonuna kadar kulun Allah’a yaklaşma yollarını gösterme, Hz. Peygamber’in sünnetine ittibanın gerekliliği, dünya hayatının geçiciliği, ahiret hayatının ebediliği hususunda teşvik edici yorumlarla tefsirini zenginleştirmiştir. Bu nedenle Herarî’nin işârî tefsiri ilk anda akla gelmeyen âyetin batınından çıkarılan manalardan çok tasavvufî ilişkendirilen kavramlar üzerine yoğunlaşmış olduğu yorumlardan ibaret olduğu söylenebilmektedir.

Örneğin Herarî, “أُولَئِكَ يُؤْمِنُونَ بِهِ”⁸⁰³ âyetinde imanlarının derecesini anlatmak için “Onlar vehbî delillerle naklî kesbî delilleri kendilerinde cemediler ve yakînî bir iman ile iman ederler.” ifadeleriyle inananların ulaşabileceği yakînî imana işaret etmiş, zühd kavramı

⁷⁹⁸ Süleyman Uludağ, “İşârî Tefsir”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23/424.

⁷⁹⁹ Yunus Emre Gördük, *Tarihsel ve Metodolojik Açısından İşari Tefsir* (İnsan Yayınları, 2013), 39.

⁸⁰⁰ Muhammet Vehbi Dereli, “İşârî Tefsirlerin Geçerliliği ve Problemleri Üzerine”, *DEÜİFD* 34 (ts.), 129-147; Mahmut Ay, “İşârî Tefsiri Yeniden Düşünmek”, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 24 (2011), 103-148; İşârî tefsirle ilgili tartışmalara dair çalışmalar için bk. Yunus Emre Gördük, “İşârî Tefsirin Mahiyeti, Meşrûiyeti ve Batınî Yorumdan Farkı”, *Marife Dini Araştırmalar Dergisi*, (2011), 9-47.

⁸⁰¹ Zerkeşî, *Burhân*, 2/170-181; Fehd b. Abdi’r-Rahmân er-Rûmî, *İtticâhatu’t-tefsir fi’l-karni’r-rabi’a ‘aşare* (Suûdî Arabistan: Müessesetü’r-Resâle, 1418), 357-376.

⁸⁰² Herarî, *Hadâik*, 13/27.

⁸⁰³ Hûd 11/17.

ile yanyana kullanılan vehb ve yakîn kavramlarını tefsirinde kullanmıştır.⁸⁰⁴ “*Gündüzün güneşin gün ortasını aşmasından gecenin karanlığına kadar namazı kıl; bir de sabah namazını, çünkü sabah namazı şahitlidir. Gecenin bir vaktinde kalkıp kendine mahsus nâfile bir ibadet olarak da namaz kıl ki, Rabbin seni övülmüş bir makama yükseltsin.*” buyurulan İsrâ Sûresi 78. âyette Herarî Râzî’den nakille tefsir yapmaktadır. Ona göre insan için sabah vaktinin şahitli olmasının bazı hikmetleri vardır. Burada Allah’ın görünen kudretinin, hükümlerinin gayba dönük tezahürleri vardır. Böylece insan yerlerin ve göklerin eşsiz hikmetlerini müşahade etme imkânı bulabilmektedir.⁸⁰⁵ “*Gecenin bir vaktinde kalkıp kendine mahsus nâfile bir ibadet olarak da namaz kıl ki, Rabbin seni övülmüş bir makama yükseltsin.*” buyurulan İsrâ Sûresi 79. âyette geçen “*نافلة لك*” ibaresini tefsir ederken de nâfile ibadetin kulun günahlarına kefarete olduğunu ifade etmektedir.⁸⁰⁶

Müfessir, Müddessir Sûresi’nde buyurulan “*وَيُطَهِّرْكَ/Elbiseni tertemiz tut.*”⁸⁰⁷ ifadeleriyle hem cismanî hem de nefsanî kirlerden teminlenmenin kastedildiğini ifade ederek tasavvufî bir yorumda bulunmuştur. Nefsanî kirlerden arınması ise, kişinin kendini ayıplardan uzaklaştırmasıyla mümkündür. Ayrıca bir başka muhtemel mana olarak Herarî “*يُطَهِّرْكَ*” ile “*هُنَّ لِبَاسٌ لَكُمْ وَأَنْتُمْ لِبَاسٌ لَهُنَّ/Onlar sizin için elbisedir, siz de onlar için elbisesiniz.*”⁸⁰⁸ âyetini misal göstererek kişinin ailesinin kastedildiğini ifade etmektedir. Buna göre âyette “Ehlini temizle” ile kişinin ailesine vaaz ve nâsihat vermek ve terbiye etmek suretiyle hatalardan koruması emredilmiştir. Bir sonraki âyette ise “*وَالرُّجْزَ فَاهْجُزْ*”/Her türlü pislikten uzak dur!” emrini tefsir eden Herarî âyetteki “*الرُّجْزَ*” kelimesinin nefsin işlediğinde ahiret azabına neden olacak ma’siyet, kötü amel manasında kullanılan bir kelime olduğunu belirtmektedir.⁸⁰⁹

⁸⁰⁴ Herarî, *Hadâik*, 13/30.

⁸⁰⁵ Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, 32/244.

⁸⁰⁶ Herarî, *Hadâik*, 16/201.

⁸⁰⁷ el-Müddessir 74/4.

⁸⁰⁸ el-Bakara 2/187.

⁸⁰⁹ Herarî, *Hadâik*, 30/388.

Herarî'nin batınî manalara hamlettiği bir başka âyette şöyle buyurulmaktadır: “أَلَمْ يَرَوْا أَنَّا جَعَلْنَا اللَّيْلَ لِيَسْكُنُوا فِيهِ وَالنَّهَارَ مُبْصِرًا إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِّقَوْمٍ يُؤْمِنُونَ / *Dinlensinler diye geceyi yarattığımızı, gündüzü de aydınlık kıldığımızı görmediler mi? İman eden bir kavim için elbette bunda ibretler vardır.*” buyurulan Neml Sûresi 86. âyetteki “görmediler mi?” hitabını tefsir ederken ma‘kûlât kabilinden gözün değil “رؤية القلب” diyerek kalbin bilgi sahibi olması manasını vermesi onun âyetin batınî manalarını da önemseydiğini gösteren bir yorumudur.⁸¹⁰

Herarî, tefsirinin genelinde güzel ahlak, ibadetlerde hassasiyet ve çirkinlikten ve günahlardan kaçınmak hususunda vaaz üslûbunu kullanarak açıklamalarda bulunmuştur. Örneğin; dünya hayatının ziynetini isteyenlere istediklerinin eksiksiz verileceğinin bildirildiği Hûd Sûresi 15. âyetin tefsirinde Herarî, insanların verdikleri sadakaları övünmek maksatlı ifşa ettiklerini ve insanlara duyurulmasını istediklerini bunun Allah'tan sakınılması gereken riya kabilinden bir amel olduğunu anlatır. Bu noktada sadaka veren kişinin amelini gizli tutması halinde kıyamet gününde arşın gölgesinde gölgeleneceğine dair rivayete⁸¹¹ atıf yapmıştır. Buna göre verilen sadakanın gizli olanın makbul olduğunu, aksi takdirde insanların övgüsü için yapılan bir amel haline geldiğini ifade etmiştir. Aynı şekilde insan içinde iken namazını tadil-i erkâna göre kılmaya çalışıp kendi kendine kaldığında alelacele namaz kılanın hali de Allah'tan başkası için yapılan bir amel hükmünde olduğunu bundan kaçınılması gerektiğini vurgulamıştır.⁸¹²

Herarî “Sizin için sağmal hayvanlarda da kesin olarak ibret vardır. Nitekim size hayvanın karnında, besin artıklarıyla kan arasında (oluşan), içenlere lezzet veren saf süt içiriyoruz.” buyurulan Nahl Sûresi 66. âyetin tefsirinde sadık bir kişiye “ihlas” nedir diye sorulduğunda, “Sütü dışkı ve kan arasından ayırt etmek gibi işin kusurlarını ayırt etmektir.” diyerek âyete istişhâdla ihlas kavramına dair veciz bir kelam nakletmiş, ihlas kavramının mefhumunu benimsetmeyi amaçlamıştır.⁸¹³ Müfessirin bu yorumundan onun âyetteki anlatımı tasavvufî bir kavram olan ihlasın anlaşılmasına bir örnek vererek âyete işârî bir yorumda bulunmuştur.

⁸¹⁰ Herarî, *Hadâik*, 21/60.

⁸¹¹ Buhârî, “Ezân”, 10 (54).

⁸¹² Herarî, *Hadâik*, 13/27-28.

⁸¹³ Herarî, *Hadâik*, 15/287.

2.5. İÇTİMÂÎ TEFSİRİ

İçtimâî tefsir, Kur'ân'ın, toplumsal problemlerini âyetler ışığında çözüme kavuşturulabileceğini savunan ve Kur'ân'ın hidayet vurgusunu öne çıkaran tefsir yaklaşımıdır. Bu tefsir yöntemini benimseyenler, Kur'ân'ın hidayet edici yönü üzerinde durarak İslâm toplumunun bulunduğu sosyal, ekonomik ve siyasal açıdan kötüye giden halin iyileşmesine katkı sunmayı amaç edinmektedirler. Ekolün önde gelen isimleri olarak Muhammed Abduh (ö. 1905) ve öğrencisi Reşid Rıza (ö. 1935) sayılmaktadır. Daha sonrasında içlerinde Merâgî'nin de bulunduğu pek çok isim tefsirlerinde içtimâî tefsir örneklerine yer vermişlerdir.⁸¹⁴ Bu görüşe göre klasik tefsirlerin uydurma ve gereksiz rivayetlerle yapılan bidat ve hurafelere yer verilen yorumları Müslümanların ilerleyememesinin en önemli müsebbibidir. Yine bu tefsir yöntemini savunanların ortak eleştirisi, klasik tefsirlerde görülen âyetin nüzûl sebeplerine aşırı vurgu, uzun gramer tahlilleri ve i'rab çözümlemeleri nedeniyle Kur'ân'ın ana mesajının anlaşılmasının zorlaşmasıdır. Onlara göre bu şekilde yapılan tefsir Kur'ân yorumunun toplumla buluşturulması ve toplum tarafından anlaşılmasını imkânsız hale getirmekte ve toplumun problemlerinin çözüme kavuşturulması göz ardı edilmektedir.⁸¹⁵

Son üç asırda Müslümanların siyasî, fikrî, ekonomik ve sosyal krizlerden geçmesi İslâm ülkelerini güçsüz ve fakir bir halde bırakmıştır. Bundan yararlanan Batılı devletler Müslüman coğrafyaları, ekonomik, dinî, siyasî sahalarda etkisi altına almışlardır. Müslüman entelektüelleri toplumlarının içinde bulunduğu bu durumdan çıkış yolları aramışlardır. Bu kişilerin Batı ile irtibatta olmaları Batı'nın ilmi ile İslâm ahlakını mezcetme fikrini yaymaya çalışmaları Müslüman ülkelerde modernleşme hareketlerini başlatmıştır.⁸¹⁶ Batı'nın aksine ıslahat hareketleri dinî mecralarda baş göstermiştir. İşte Muhammed Abduh ve Reşid Rıza bu hareketliliğin aktörlerinden olmaları ve Kur'ân

⁸¹⁴ Merâgî'nin içtimâî tefsirle ilişkisine ve örnekler için bk. Mehmet Seri Doğru, *İçtimâî Tefsir ve Tefsîru'l-Merâgî*, ed. Recep Bilgin (Ankara: İksad Uluslararası Yayınevi, 2022).

⁸¹⁵ Abduh-Reşid Rıza, *Tefsîru'l-Menâr*, 1/25; Ayrıca bk. Mehmet Sait Şimşek, *Günümüz Tefsir Problemleri* (Konya: Kitap Dünyası Yayınları, 2013), 58-59; Celil Kiraz, *Menâr Tefsirinde Özgün Yorumlar* (Bursa: Emin Yayınları, 2017), 34-38.

⁸¹⁶ Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Ira M. Lapidus, *Modernizme Geçiş Sürecinde İslam Dünyası*, çev. Sefa Üstün (İstanbul: İFAV Yayınları, 1996); Fethi Ahmet Polat, *Çağdaş İslam Düşüncesinde Kur'ân'a Yaklaşımlar* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2007); Abdülhamit Birişik, *Hind Altkatısı Düşünce ve Tefsir Ekolleri* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2001); Hikmet Koçyiğit, "Modern Tefsir Hareketinin Niteliği", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XVII/1 (2013), 233-260.

yorumundaki bu köklü değişiklik istekleri nedeniyle akla vurgu yapan ve âyetleri toplumla buluşturma ve çözüm bulma amacı taşıyan bir tefsir önerisinde bulunmuşlardır.⁸¹⁷

İçtimâî tefsir ile ilgili anlatılanlar çerçevesinde Herarî'nin tefsiri göz önüne alındığında, onun tefsirinin tamamıyla bir içtimâî tefsir örneği gösterdiği söylenemez. Hatta Abduh'un eleştirdiği sebab-i nüzûl rivayetleri ve nahiv açıklamaları ile i'râb çözümlemeleri gibi hususlar Herarî'nin tefsirinin olmazsa olmazları arasındadır. Diğer yandan bu başlığın açılma sebebi, Herarî'nin tefsirini yaparken kendi milleti başta olmak üzere Müslüman toplumunun sosyal, siyasi, ekonomik açıdan geri kalmışlığının ve güçsüzlüğünün eleştirisini yaparak bir takım çözüm yollarını gösteriyor olmasıdır. Bunun nedeninin ise Herarî'nin yaşadığı asrın siyasal ve sosyal sorunlarını göz ardı edememesi olduğu ortadadır.

Herarî, âyetler hakkında sosyolojik açıdan değerlendirmelerde bulunmaktadır. Özellikle bu yorumlarda Merâgî'den alıntılarda bulunduğu söylemek mümkündür. Mâide Sûresi 6. âyetle ilgili olarak açıklamalarda bulunan müfessir, temizliğin ehemmiyetine vurgu yapmıştır. Ona göre temizlik, fiziksel sağlığın temel taşıdır. Çünkü kir ve pislik birçok hastalık ve rahatsızlığı getirmektedir. Bu yüzden doktorlar, salgınlar ve bulaşıcı hastalıklar sırasında temizlik konusunda aşırıya gitmekte ısrar etmektedirler. Müslümanların mensup olduğu İslâm dini, vücut, giysi ve mekânların temizliğine büyük önem verdiği için, insanlar arasında en sağlıklı bedenlere sahip olmaları beklenmektedir. Eğer onlar dinin zorunlu kıldığı şeyleri yerine getirirlerse, insanlarda hastalıklara neden olan hastalığın ortaya çıkış nedenleri olan mikroplar ortadan kalkar. Bu görüşü Merâgî'den nakille aktaran müfessire göre, bir Müslüman temiz kalarak ailesi ve içinde yaşadığı toplum nezdinde kendine saygı ile yaklaşmış olur. Çünkü bedeni ve giysileri temiz olan bir kişi, her topluluğa katılmaya layık görülür, insanların ileri gelenleri ve üstün kişilikleri ile buluşabilir. Kirli ve pis bir kişi ise, saygın insanlar tarafından hor görülür ve onların meclislerine katılmaya layık görülmez, kendini aşağılanmış ve küçük düşmüş hisseder. Bu nedenle, insanlara Cuma günleri camilerde toplanıp Allah'a ibadet ettikleri için, yıkanma, güzel kokular sürünme ve temiz giysiler giyme emri verilmiştir. İmam Mâlik, Şâfiî, Ahmed b. Hanbel, Buhârî ve Müslim, çeşitli senetlerle Hz.

⁸¹⁷ İsmail Albayrak, *Klasik Modernizmde Kur'an'a Yaklaşımlar*. (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2004), 22-27.

Peygamber'in şöyle dediğini aktarmışlardır: "Cuma guslü, her ergenlik çağına gelmiş kişi üzerine farzdır."⁸¹⁸ yani, yetişkin ve sorumluluk sahibi herkes üzerine demektir.⁸¹⁹

İslâm milletlerinin zayıflığından ve tembelliğinden bahseden Muhammed Emîn el-Herârî İslâm devletlerinin başkalarına bağımlı kalmaması için düşmana karşı hazırlıklı olmak zorunda olduğunu söylemektedir. "يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا خُذُوا حِذْرَكُمْ فَانْفِرُوا ثُبَاتٍ أَوْ انفِرُوا جَمِيعًا" / *Ey iman edenler! Tedbirinizi alın da savaşa ya ayrı bölükler halinde çıkın veya hep birlikte çıkın.*"⁸²⁰ buyurulan âyetinin tefsirinde Müslüman uluslar güçlenmediği takdirde Doğu Afrika'daki Oromo İslâmi halkları gibi işgal altında kalmaya mecbur olmak durumunda kalacaklarını ifade etmektedir. O burada Müslümanların Habuş örgütünün sömürgesi haline geldiklerini belirtmektedir. Bu âyete göre Müslümanlar bir an evvel Allah'a tevbe etmeli, dinlerine sıkı sıkıya sarılmalı komünist düşmanlarına karşı zafer için yardım dilemekle kalmayıp savaş için gerekli silahlarla donanmalıdırlar.⁸²¹

Herârî'nin âyetlere yaptığı sosyolojik yorumlar ile asrının sosyal konularına mercek tuttuğu bir diğer âyet Bakara Sûresi 111'dir. Ona göre inatçı bir âlim ile taklitçi bir kişi dalalet bakımından aynı seviyededir. Bugünün âlimleri ise fasit zanlarıyla ilim yapan kişiler haline gelmişlerdir. İslâm'ın kaidelerini bilmeden İslâm'a davet etmekte ısrar ettikleri gibi İslâm'ın emirlerini tutmak ve nehyettiklerinden sakınmak hususunda da hassas davranmazlar. Bu kişilerin sonunun hüsrân olduğunu söyleyen Herârî, toplumunun âlimleri arasında ilmine güvenilmeyecek bu özellikte alimlerin türediğinden ve bunlara karşı uyanık olmak gerektiğinden bahsetmektedir.⁸²²

Müfessir, Âdem'in oğulları Hâbil ve Kâbil arasında geçen kıssadan hareketle insanoğlu arasındaki ilk cinayet sebebinin haset olduğunu ifade ederek bugün için bile toplumların ifsad sebebinin haset olduğunu vurgulamaktadır. Nefsanî arzuları baskın bir insan kardeşinin nesep, cins ve din olarak Allah tarafından nimetlendirilmesini çekemediğinde, bu bireylerin bulunduğu milletler yardımlaşmanın olmamasından dolayı gelişme gösteremezler. Nihayetinde izzetten sonra rezilliğe efendilikten sonra köleliğe mecbur

⁸¹⁸ Buhârî, "Ezân", 10 (249); Müslim, "Cum'a", 846; Nesâî, "Cum'a", 14 (14); Ebû Dâvûd, "Tahâret", 1 (342);

⁸¹⁹ Herârî, *Hadâik*, 7/148-149; Ayrıca bk. Merâgî, *Tefsîru'l-Merâgî*, 6/65.

⁸²⁰ en-Nisâ 4/71.

⁸²¹ Herârî, *Hadâik*, 5/201.

⁸²² Herârî, *Hadâik*, 2/25.

kalabilmektedirler. Bunun örneğinin Afrika'nın doğusunda Oromo halklarının tecrübesinde görülebileceğini ifade etmektedir.⁸²³

Muhammed Emîn el-Herârî, Nisâ Sûresi 24. âyetin tefsirinde “فِي هَٰذَا الْعَصْرِ” ifadeleriyle bugün Sudan, Hicâz gibi ülkelerde köleliğin halen uygulanan bir durum olduğunu ifade etmektedir. Bugün hür olan Müslümanların kızlarının nikâhsız bir şekilde sahiplendirilmesinin İslâm'da haram bir uygulama olduğunu ifade eden Herârî, bu durumun âyetle çelişen bir durum olduğundan bahsederek kadınların köleliğinin güncel bir mevzu olduğuna işaret etmektedir.⁸²⁴ Kadınlara aile içinde iyi muamele konusunda da uyarılarda bulunan Herârî, İslâm'ın, kadınlarla iyi geçinmeyi ve onlara sabretmeyi öğütlediğini vurgulamaktadır. Eğer kocaları onlardan hoşlanmazlarsa içlerinde çokça iyilik olacağı ümidiyle sabretmelerinin İslâm'ın erkeklere gösterdiği doğru bir yol olduğunu belirtmektedir. O'na göre kadınların, açıkça kötü bir davranış sergilemedikleri sürece, kendi kendilerini para ile fidye vererek özgürleştirmelerine izin verilmemelidir. Eğer kadınları tutmak, adamın aşağılanmasına, küçük düşürülmesine neden olarsa veya eğer adil davranamayacaklarından korkarlarsa ve ayrılmak isterlerse, erkeklerin kadına tüm haklarını vermesi gerektiği kanaatindedir.⁸²⁵

Nisâ Sûresi 34. âyette “الرِّجَالُ قَوَّامُونَ عَلَى النِّسَاءِ بِمَا فَضَّلَ اللَّهُ بَعْضَهُمْ عَلَى بَعْضٍ وَبِمَا أَنْفَقُوا مِنْ أَمْوَالِهِمْ” /Allah'ın, (iki cinse) birbirinden farklı özellik ve lütuflar bahşetmesi ve mallarından harcama yapmaları sebebiyle erkekler kadınların yöneticisi ve koruyucusudurlar.” buyurulmaktadır. Bu âyetle ilgili yorum yapan müfessir âyetin kadın ve erkeğe bazı sorumluluklar yüklediği görüşündedir. Ona göre ailede erkeklerin zorluklarla mücadele eden, sürekli olarak eşinin çıkarlarını gözeten ve onun yorulmasını engelleyen biri görevinde olmasından dolayı erkeklere daha fazla saygı ve onur verilmelidir. Bu nedenle, erkeklerin kadınlar üzerinde bir derecesi vardır, böylece erkek gönüllü olarak fazlasını yapma ve eşine rahatlık sağlama durumundadır. Erkeklerin kadınlara üstünlüğü, akıl, şahitlik, miras, diyet, imamlik ve yargıcılık yetenekleri gibi konularda kendini göstermekte olduğu görüşü mevcuttur. Herârî'ye göre erkek birden fazla evlilik yapabilir ve cariye edinebilir, kadın için ise bu mümkün değildir. Boşanma erkeğin elindedir, o kadını boşayabilir ve eğer kadını geri almak isterse, bu onun yetkisindedir; kadının elinde

⁸²³ Herârî, *Hadâik*, 31/242.

⁸²⁴ Herârî, *Hadâik*, 6/10.

⁸²⁵ Herârî, *Hadâik*, 5/475.

böyle bir yetki yoktur. Bu nedenle âyette bu yüzden erkeğin kadın üzerine kavvam olduğu ifade edilmiştir.⁸²⁶

Herarî'nin kadınların toplum içindeki durumlarına dair sosyolojik açıklamalarda bulunduğu bir diğer yer Âl-i İmrân Sûresi 61. âyettir. Herarî'ye göre “Sana gelen bu bilgiden sonra her kim bu konuda seninle tartışmaya kalkışursa, de ki: “Gelin, çocuklarımızı ve çocuklarınızı, kadınlarımızı ve kadınlarınızı, kendimizi ve kendinizi çağıralım, sonra da Allah'ın lâneti yalancılara üzerine olsun diye dua edelim.”” buyurulan âyette ibret alacaklar için bir ders vardır. Çünkü bu âyette kadınların, erkeklerle birlikte dini konulardaki istişârelere katılmaları istenmiştir. Bu, genel konularda kadının erkek gibi olduğuna bir delildir. Ancak savaşı bizzat yürütmemesi gibi bazı konularda farklı olduğuna işaret ederek kadınların savaşanlara hizmet edip yaralıları tedavi etmesi görevi daha uygundur. Müfessire göre kadınlar cinayet davaları gibi konularda yargıçlık yapmamalıdır. Fakat Herarî Müslüman kadınların bugün cehalet içinde bırakıldıklarını ifade etmektedir. Özellikle dini konularda cehaletleri ve erkeklerle dini ya da sosyal işlerde ortak edilmemeleri bu sonucu ortaya çıkarmıştır. O'na göre şehirde yaşayan kadınların zenginleşerek sadece günlük olarak yemek, içmek, gezmek ve süslenmek gibi meşguliyetlerle boş zaman geçirmeleri şehirdeki kadınları ilmi açıdan zayıf düşürmüştür. Kırsal bölgelerdeki yoksul kadınlar ise sadece tarlalarda ve evlerde hizmetçilik yaparak ruhlarını ve anlayışlarını genişletip güçlendirecek ortamları bulamamaktan dolayı bu kadınlar arasında bir yozlaşma söz konusudur. Kadınlardaki bu yozlaşma erkek ve kız çocuklarının eğitimi kötüleştirilmiş, bireylerden topluluklara, ailelerden kabilelere ve halklara yayılmıştır. Ona göre, bu son dönemde, birçok İslâm ülkesinde akıllı kişilerden oluşan gruplar, kadının özgürleştirilmesini ve erkeklerle bilim, edebiyat ve yaşam işlerinde ortaklık yapmasını talep etmektedirler. Böylece Müslümanlar kız çocuklarını eğitmeye başlamışlardır. Bununla birlikte bu eğitimin yanında çokça dini eğitim, ahlak ve geleneklerin eğitim öğretiminde düzenlemeye ihtiyaç vardır. Herarî, bu eğitimin İslâm ile Müslümanlara birtakım faydalar sağlayacağı gibi bunun sonucunda kadınların Hristiyanlar ve müşriklerin yollarını takip edip etmeyeceğinin bilinemediği sosyal bir devrime de neden olabileceğini ifade etmiştir.⁸²⁷

⁸²⁶ Herarî, *Hadâik*, 3/315.

⁸²⁷ Herarî, *Hadâik*, 4/338.

Herarî Merâgî'den nakille Enfâl Sûresi 67. âyetin tefsirinde yaşadığı asra ışık tutan yorumlarda bulunmaktadır. Âyette şöyle buyurulmaktadır: “*O yerde gerekli temizliği yapıp hâkimiyetini kuruncaya kadar bir peygamberin esirlerinin olması uygun değildir. Siz geçici dünya varlığını istiyorsunuz, oysa Allah âhireti istiyor; Allah izzet ve hikmet sahibidir.*” Âyetin tefsirinde müfessir, günümüzde askerî devletlerin meydana geldiğinden bahsetmektedir. Askerî yönden güçlü devletlerin otoritesi altında yaşayan beldelerin direniş göstermesi durumunda o belde halkları en kötü muameleye maruz bırakılmaktadır. Beldeler yakıp yıkılmakta isyancılarla birlikte masum halk katledilmektedir. Kadın çocuk yaşlı demeden uçak, tank ve mermilerle öldürülmektedir. Oysaki İslâm rahmet ve adalet dini olup insan katletmeyi mübah saymamaktadır.⁸²⁸ Herarî bu âyete yaptığı yorumla, asırda gördüğü sivillerin öldürülmesine karşı çıkarak âyet yorumunda görüşünü ifade etme gereği duymuştur.

Müfessir “*Onlar, dünya hayatını âhirete tercih eden, Allah yolundan alıkoyan ve onu eğri göstermek isteyenlerdir; işte onlar derin bir sapıklık içindedirler.*” buyurulan İbrahim Sûresi 3. âyetin tefsirinde Merâgî'den nakille bir takım sosyolojik tahlillerde bulunmaktadır. Bugün özellikle ateistlerin Allah'ın yolunda ve dininden insanları uzaklaştırmak istedikleri için İslâm dinin doğru yoldan uzak ve hakikatten sapmış olduğunu iddaa ettiklerini ifade etmektedir. Özellikle Herarî, İslâm'ın cezalar ve suçlarla ilgili kanunlarının son derece sert olduğu ve çöl Arapları için uygulanabileceği büyük bir medeniyet seviyesine ulaşmış milletler için bu kanunların geçerli olmadığı iddialarına karşı bu âyetin bir cevap mahiyetinde olduğunu vurgulamaktadır. Müfessir ayrıca âyette bahsedilen tutumun yüzünü dünyaya çevirmiş ve bir zamanlar dünyanın dizginlerini elinde tutmuş bir milletin şeriatına ait olduğunu ve bu iddialardan uzak olduğunu belirtmektedir. Ona göre adaletle örnek alınan ve zulmünden kaçınılan bu millet, Pers ve Roma imparatorlarının tahtlarını sarsmış, topraklarını ele geçirmiş ve onların izzetini ve hâkimiyetlerini ortadan kaldırmıştır. Ancak, kendi halkı bu değerleri değiştirdiğinde, Allah onları işledikleriyle cezalandırmış, onların izzetini zillate, mutluluklarını ise sefaletle dönüştürmüştür. Bu, Allah'ın sünneti olup yeryüzü, O'nun salih kulları tarafından miras alınmaktadır. İnkâr ve sapıklı gibi özelliklerin bir araya gelmesi ise tam bir dalalet halidir. Bu yüzden, onların sapıklığı Hak'tan sapmak olarak tanımlanmıştır.⁸²⁹

⁸²⁸ Herarî, *Hadâik*, 11/91-92; Ayrıca bk. Merâgî, *Tefsîru'l-Merâgî*, 10/35.

⁸²⁹ Herarî, *Hadâik*, 14/326; Merâgî, *Tefsîru'l-Merâgî*, 13/125.

2.6. BİLİMSEL TEFSİRİ

Bilimsel tefsir ya da ilmî tefsir, Kur'ân'ı bazı ilimlere ve felsefî görüşlere kaynak yapıp âyetlere ilmî ıstılahları hâkim kılmaya çalışan ilim dalı olarak isimlendirilmektedir.⁸³⁰ İlmî tefsiri savunanlar, bu tefsir yönteminin güncel bilimsel gelişmelerin Kur'ân âyetleriyle uyum sağlaması ya da Kur'ân âyetlerini doğrulayıcı bulgulara sahip olması sonucunda Müslümanların Kur'ân'ın yüceliği konusunda teslimiyetini arttırdığını savunmaktadırlar.⁸³¹ Kur'ân muhtevası itibariyle kâinatın ve insanın durumlarından ve yaratılışından bahsetmektedir. Bu nedenle Kur'ân'ın pozitif ilimler dâhil çok sayıda ilmin çıkış noktası olduğu da iddia edilmiştir. Bilimsel tefsir ekolü olarak bilinen bu tefsir yaklaşımı, çoğu zaman aydınlanma hareketlerinin Müslüman toplumlarındaki yansıması olarak 19. yüzyılda ortaya çıkmış bir ekol olarak bilinse de kökleri Gazzâlî'ye (ö. 555/1111) dayanmaktadır. O Kur'ân'ın yetmiş yedi bin iki yüz ilmi barındırdığını, her bir ayetin altmış bin manasının olabileceği görüşünü *İhyâu ulûmi'd-dîn* adlı eserinde açıklamıştır.⁸³² Ondan bir süre sonra etkisini kaybeden tefsir hareketi, Muhammed b. Ahmed el-İskenderânî'nin (ö. 1306/1889) *Keşfu'l-esrâri'n-nûrâniyyeti'l-Kur'âniyye* adlı eserinden serdettiği görüşlerinin ardından tekrar revaç bulmuştur.⁸³³ Bilimsel tefsirin imkânını kabul edenler kadar bu yaklaşıma karşı çıkan, Kur'ân'ın i'cazının bilimsel bulgularla desteklenmeye ihtiyacının olmadığını düşünenler için bu deney ve gözleme dayalı bilgilerin Kur'ân'la karşılaştırılması kabul edilebilir değildir.⁸³⁴ Herarî bu iki grup arasında bir yerde durmaktadır. Onun tefsirini incelerken gerekli gördüğü yerde güncel bilgi ve bulguları tefsirine dâhil ettiğini görmek mümkündür. Bilimsel tefsir yorumlarında *Tefsîru'l-Merâgî*'ye başvurmaktadır.⁸³⁵

⁸³⁰ Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*; Herarî, *Hadâik*, 2001.

⁸³¹ Fehd b. Abdurrahman b. Süleyman er-Rûmî, *Dirâsât fî ulûmi'l-Kur'âni'l-Kerîm* (Riyad: Mektebetü't-Tevbe, 1427), 289.

⁸³² Celal Kırca, *Kur'an-ı Kerim ve Modern İlimler* (İstanbul, 1981), 65.

⁸³³ Abdurrahman Ateş, "Geçmişten Günümüze Bilimsel Tefsir Okulu", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi II* 4 (2002), 124.

⁸³⁴ Ayrıntılı bilgi için bk. Şimşek, *Günümüz Tefsir Problemleri*, 93-110; Abdül Fettah Tabbara, *Kur'an ve Modern Bilim*, çev. Celal Yıldırım (Konya: Uysal Kitabevi, ts.); Celal Kırca, *Kur'an-ı Kerim ve Fen Bilimleri* (İstanbul: Marifet Yayınları, 1994); İbrahim Hilmi Karlı, "Kur'an'ın Bilimsel Tefsiri Üzerine Bazı Mülâhazalar", *Diyanet İlmî Dergi* 46/3 (ts.), 79-94; Talip Özdeş, "Kur'an-Bilim İlişkisinin Problematik Boyutu Üzerine Genel Bir Değerlendirme", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/1 (2010), 7-27; Abdullah Aygün, "Şâtıbî'nin Kur'an'ın Ümmîliği ve İlmî Tefsir Görüşleri Üzerine Bir Değerlendirme", *Usûl*, (ts.), 157-168.

⁸³⁵ Merâgî'nin bilimsel tefsir yorumları için bk. Şule Yüksel Arıcı, "Tefsîru'l-Merâgî'de Kâinatın Yaratılışıyla İlgili Âyetlerin Bilimsel Tefsiri", *İslam Medeniyeti Araştırmaları Dergisi* 9/1 (21 Haziran 2024), 132-158.

Müellif bu tarz tefsir yorumlarında güncel bilimsel verilerle âyetlerin uyum içinde olduğunu göstererek Kur’ân âyetlerini bu bilgi ve bulgularla destekleme yolunu tercih etmiştir. Örneğin “ *يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا خُذُوا حِذْرَكُمْ فَانْفِرُوا ثُبَاتٍ أَوْ انفِرُوا جَمِيعًا* ”/ *Ey iman edenler! Tedbirinizi alın da savaşa ya ayrı bölükler halinde çıkın veya hep birlikte çıkın.*”⁸³⁶ âyetinin tefsirinde mühendislik ve kimya alanına vakıf olmak gerektiğinden bahsederek uçak, top, tank, zırh gibi bugünün savaş teknolojilerinin kullanılması halinde düşmanın hücumda bulunmayacağını ve memleketlerin işgâle maruz kalmayacağını ifade etmektedir.⁸³⁷ Neml Sûresi 15. âyette şöyle buyurulmaktadır: “ *وَلَقَدْ آتَيْنَا دَاوُدَ وَسُلَيْمَانَ عِلْمًا وَقَالَا* ”/ *Şüphesiz biz Dâvûd’a ve Süleyman’a da bir ilim verdik. “Bizi mümin kullarının birçoğundan üstün kılan Allah’a hamdolsun!” dediler.*” Herarî bu âyetin tefsirinde Maverdî’nin (ö. 450/1058) âyette geçen “*عِلْمًا*” kelimesiyle kastedilen bilgi kimya ilminin bilgisi olduğuna dair görüşünü nakletmektedir. Çünkü O’na göre bu ilim, peygamberlerin, resûllerin ve ariflerin ilimlerinden biridir. Gerçekte kimya, varlığa razı olmayı ve yokluğa tamahı terk etmeyi ifade etmektedir. Âyette ise ilmin faziletine ve sahiplerinin şerefine işaret edilmektedir. Herarî, ilim nimetinin Allah’ın kullarına bahşettiği nimetlerin en büyüğü olduğunu vurgulamaktadır. Buna göre ilim sahibine büyük bir şeref verilir ve toplumda faziletin ana sebebi olup onun dışındaki hiçbir nimetle kıyaslanmaz.⁸³⁸

Herarî, Mâide Sûresi 3. âyetin tefsirinde domuz etinin haramlığı ile ilgili olarak zararının modern tıp tarafından kanıtlandığını ifade etmiştir. Domuz etini yemenin domuzların kir yemesinden kaynaklı üreyen solucanların vücuda girmesine neden olduğunu ifade etmektedir. Ayrıca domuzun etindeki kas liflerindeki yağdan dolayı hazmının zor olduğunu belirtmektedir. Etindeki yağlı maddelerden dolayı mide suyunun yiyeceğe ulaşmaması, mide sindirimini zorlaştırdığı gibi mide de ağırlık kalpte rahatsızlık hissettirdiğinden bahsetmektedir. Kişi eğer yedikten sonra kusarsa zararı azaltmış olur aksi takdirde mideyi tahriş edebilmektedir. Herarî, ilim ehlinin yemeğinin insan özünün bir parçasını oluşturduğunu ve yenilen yemekten ahlak kazanıldığını ve domuzun hırslı bir hayvan olduğunu, bu sebeple de yenmesinin haram olduğunu ifade etmektedir.

⁸³⁶ en-Nisâ 4/71.

⁸³⁷ Herarî, *Hadâik*, 6/200.

⁸³⁸ Herarî, *Hadâik*, 20/395.

Franklerin domuzu yemelerinden dolayı tıynetlerinin bu şekilde şekillendiğini ve şiddetli bir hırs sahibi olduklarına dair çıkarımda da bulunmaktadır. Ayrıca hınzırın erkeğinin dişisini kıskanmamasından dolayı insanın fitratından çok uzak bir yapıda yaratıldığını da vurgulamaktadır.⁸³⁹

Herarî'nin bilimsel tefsir yorumunda bulunduğu bir diğer âyet ise “*Sizin için sağmal hayvanlarda da kesin olarak ibret vardır. Nitekim size hayvanın karnında, besin artıklarıyla kan arasında (oluşan), içenlere lezzet veren saf süt içiriyoruz*” buyurulan Nahl Sûresi 66. âyettir. “Yüce Allah sütü kan ve dışkı arasında yaratır. Yiyecekler karında birleştiğinde karnın alt kısmı dışkı haline gelir, ortası saf süt olur, içinde hiçbir şey karışmamıştır. Üst kısmı ise kandır, aralarında ise yüce Allah'ın kudretiyle ayrılmış bir engel vardır. Bu nedenle ikisi de renk, tat veya koku bakımından birbirine karışmaz. Sonra karaciğer, bu üç türü kontrol eder: Kan damarlarında kan akar, meme bezlerinde süt ve dışkı karında kalır, sonra akar.” Bu şekilde Herarî, dışkı ve kanın arasından sütün temiz ve besleyici olarak çıkmasının keyfiyeti hakkında bilime dair açıklamalar yapmıştır.⁸⁴⁰

Herarî âyet yorumlarında modern astronominin verilerine de başvurmaktadır. Kâinatın yaratılışına dair nâzil olan âyetlerden biri Enbiyâ Sûresi 30. âyettir. Âyette “*أَوَلَمْ يَرِ الَّذِينَ كَفَرُوا أَنَّ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ كَانَتَا رَتْقًا فَفَتَقْنَاهُمَا وَجَعَلْنَا مِنَ الْمَاءِ كُلَّ شَيْءٍ حَيٍّ أَفَلَا يُؤْمِنُونَ* / *İnkâr edenler; gökler ve yer bitişik iken onları ayırdığımızı ve her canlıyı sudan yarattığımızı görmezler mi? Hâlâ inanmayacaklar mı?*” buyurulmaktadır. Tefsir literatüründe âyetin bilimsel bulgulara işaret ettiğine dair yorumlar yapılmıştır. Herarî de burada gök ve yerin tek bir bütün halinde iken hareketlenip ayrıldığını böylece feleklerin oluştuğunu ifade etmektedir. Âyetin devamında her şeyin sudan yaratılmasına الماء daki harf-i tarîfin cins ifade ettiğini her türün her bir ferdinin kendi nutfesinin kastedildiğini söylemektedir.⁸⁴¹

Herarî kâinatın yaratılışından bahsetmeye devam eden Enbiyâ Sûresi 31. âyeti tefsir ederken Merâgî'nin bilimsel tefsire dair yorumlarına yer vermektedir. Herarî, modern bilimin dünyanın üç yüz milyon yıl önce ilk olarak alev topu halinde olduğunu daha sonra soğuyarak katılaştığına dair bulgularını destekleyen tabîî oluşumların varlığına dair bulgularına işaret etmektedir. 1909 yılında İtalya'daki Vezüv Yanardağı'nın Messina

⁸³⁹ Herarî, *Hadâik*, 31/102.

⁸⁴⁰ Herarî, *Hadâik*, 15/286.

⁸⁴¹ Herarî, *Hadâik*, 18/68-70; Herarî, bu âyetin tefsir yorumlarını Ahmed Mustafa Merâgî'den alıntılarla yapmıştır. Bk. Merâgî, *Tefsîru'l-Merâgî*, 17/23-27.

şehrini yok ettiği gibi volkanların dünyanın birçok yerine püskürttüğü lav yangınları yer kürenin içindeki sıcak tabakayı göstermekte olup ona göre söz konusu teoriyi desteklemektedir.⁸⁴²

Yûnus Sûresi 5. âyetin tefsirinde şöyle buyurulmaktadır: “هُوَ الَّذِي جَعَلَ الشَّمْسُ ضِيَاءً وَالْقَمَرَ نُورًا” / *Güneşi aydınlatıcı, ayı ise aydınlık yapan, yılların sayısını ve hesaplamayı bilirsiniz diye ona menziller belirleyen O’dur. Allah bütün bunları hikmet ve fayda esasına göre yarattı. Bilme kabiliyetinde olanlar için de âyetlerini detaylı bir şekilde gözler önüne seriyor.*” Herarî, âyetin tefsirini yaparken Güneş’in ve Ay’ın hareketleri, burçların isimleri ile ilgili bilimsel veriler paylaşır. Ay, kendine tayin edilen bir yörüngede dönüşünü bir gün ve bir gecede tamamladığını ifade etmektedir. Ay’ın on iki burcunu koç, boğa, ikizler, yengeç, aslan, başak, terazi, akrep, yay, oğlak, kova ve balık olarak saymaktadır. Ay’ın her bir burçta elli altı saat kaldığına dair verilere başvurmaktadır. Güneş’in bu burçlardaki geçişleri Kıpti aylarına göre düzenlendiğini ifade etmektedir. Ay’ın menzilindeki hareketi daha hızlı olduğunu, oruç ve hac günlerinin Ay’ın hareketine itibarla belirlendiğini vurgulamaktadır. Nitekim şeriatta hicrî aylar hilalin görülmesine itibarla karara bağlanmıştır. Güneş’in de kendi menzili vardır. Âyeti bilimsel verilerle tefsir eden Herarî, ayların, günlerin ve yılların miktarının hesaplanmasında Ay ve Güneş’in rolünün ehemmiyetini vurgulamaktadır.⁸⁴³

Ay’ın ve Güneş’in hareketleri hakkında bilgilere başvuran Herarî, “لَا الشَّمْسُ يَنْبَغِي لَهَا أَنْ تُدْرِكَ الْقَمَرَ وَلَا اللَّيْلُ سَابِقُ النَّهَارِ وَكُلٌّ فِي فَلَكٍ يَسْبَحُونَ” / *Ne güneşin aya yetişip çatması uygundur ne de gece gündüzü geçebilir. Her biri bir yörüngede yüzüp gider.*”⁸⁴⁴ buyurulan âyette Ay’ın bir ayda yirmi sekiz menzil katettiğini belirtir. Güneş’in Ay’a nispetle daha yavaş olduğunu bir on iki burca bölünmüş menzilinin bulunduğunu ve her birinde on üç gün durakladığını ifade etmektedir. Allah’ın Ay ve Güneş’e verdiği bu hareketlerin bir düzene sahip olduğunu ifade eden müfessir Güneş ışığının tüm yaratılmışlar için faydalarının

⁸⁴² Herarî, *Hadâik*, 18/71-72; Ayrıca bk. Merâgî, *Tefsîru’l-Merâgî*, 17/26.

⁸⁴³ Herarî, *Hadâik*, 12/140,141.

⁸⁴⁴ Yâsîn 36/40.

olduğunu ifade etmektedir. Buna göre eğer Ay ve Güneş kendileri için kararlaştırılmış bu yörüngede ilerlemeselerdi kâinatta canlılar yaşayamaz ve kaos meydana gelirdi.⁸⁴⁵

Fussilet Sûresi 11. âyette “ثُمَّ اسْتَوَىٰ إِلَى السَّمَاءِ وَهِيَ دُخَانٌ فَقَالَ لَهَا وَلِلْأَرْضِ ائْتِيَا طَوْعًا أَوْ كَرْهًا قَالَتَا أَتَيْنَا ۖ طَائِعِينَ/Dahası O, duman halinde olan semaya iradesini yöneltti; ardından ona ve arza, “İsteyerek veya istemeyerek (varlık sahnesine) gelin!” buyurdu. “İsteyerek geldik” dediler.” buyurulmaktadır. Bu âyetin tefsirinde Herarî, semanın ve arzın emre itaat ederek gelmelerinin yerçekimiyle gerçekleşmesinin bunun zorla değil itaatle meydana geldiğinin göstergesi olduğunu ifade etmektedir. Dünyanın da güneş tarafından çekilmesi yerçekimiyle açıklanabilmektedir. Herarî, buradaki itaati yaratılış karakterine uygun hareket etmek yani yer çekimi olarak yorumlamaktadır.⁸⁴⁶

Herarî, “وَالْأَرْضَ مَدَدْنَاهَا/Arzı da yaydık”⁸⁴⁷ âyetinde Dünya’nın küre olduğuna dair açıklamalarda bulunmuştur. O’na göre, âyet “yeryüzünü yaydık ve taze suyun üzerine serdik, onu uzunluk, genişlik ve derinlik açısından genişletip uzattık ki, en mükemmel şekilde faydalanılabilsin” manasındadır. Bu yayma ve döşeme yeryüzünün küresel olmadığına delil değildir. Çünkü büyük bir küre düz bir yüzey gibi görülebilir. Astronomi uzmanları yeryüzünün büyük bir kısmının suyun içinde ve bir kısmının da suyun dışında olduğunu iddia etmektedirler. Büyük bir küre olduğunda her bir parçasının büyük bir yüzey gibi görüldüğünü belirtmektedirler. Âyette buna atfedilmiş olması mümkündür. Müfessire göre bu durum yeryüzünün yayıldığını ve genişletildiğini ve aynı zamanda küresel olduğunu doğrulamıştır.⁸⁴⁸

Herarî’nin dünyanın yuvarlaklığından bahsettiği âyetlerden biri de Zariât Sûresi 48’dir. “وَالْأَرْضَ فَرَشْنَاهَا فَنِعْمَ الْمَاهِدُونَ/Yeri de biz döşedik; güzel de yaptık!” buyurulan âyetin tefsirinde Herarî, önceki insanların Dünya’nın yapısı ve şekli konusunda farklı görüşler ileri sürdüklerinden bahsetmektedir. Bazıları Dünya’nın dört yana doğuya, batıya, güneye ve kuzeye doğru düz ve düzlem bir yüzeye sahip olduğunu belirtmiştir. Diğerleri, dünyanın bir masa gibi olduğunu, bazıları ise bir davul gibi olduğunu iddia etmiştir. Bir kısım insanlar Dünya’nın yarım küre ya da bir kubbe şeklinde olduğunu ve göğün

⁸⁴⁵ Herarî, *Hadâik*, 24/29-31; Merâgî, *Tefsîru’l-Merâgî*, 17/26.

⁸⁴⁶ Herarî, *Hadâik*, 25/315.

⁸⁴⁷ el-Hicr 15/19.

⁸⁴⁸ Herarî, *Hadâik*, 15/30.

kenarlarına monte edildiğini söylemiştir. Bazıları ise Dünya'nın ortasının çukur; bir kase gibi olduğunu öne sürmüştür. Herarî çoğunluğun Dünya'nın bir top gibi yuvarlak olduğunu ve göğün her yandan yumurtanın sarısını saran ak gibi onu sardığını kabul ettiğini belirtmektedir. Ona göre, burada sarısı dünyayı, beyazı göğü ve kabuğu da diğer göğü temsil etmektedir. Ancak, onun yaratılışı yumurtanın uzunluğu gibi elips değil, düzgün kesilmiş bir top kadar yuvarlaktır, öyle ki onların mühendisleri bile, eğer dünyanın bir yüzünde hayali bir delik açılrsa, bu deliğin diğer yüze ulaşacağını, mesela Endülüs'te bir delik açılrsa bu deliğin Çin'deki topraklara ulaşacağını söylemişlerdir.⁸⁴⁹

⁸⁴⁹ Herarî, *Hadâik*, 28/19.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
HADÂİK'İN KUR'ÂN İLİMLERİ AÇISINDAN
DEĞERLENDİRİLMESİ

Ulûmu'l-Kur'ân terimi Kur'ân'ı Kerîm'in nüzûlü, tertibi, cemedilmesi, yazıya geçirilmesi, kıraati, i'cazı, nâsih-mensûhu, Mekkî-Medenî bilgisi, muhkem-müteşâbihi gibi pek çok ilgili konuyu inceleyen ilim dalıdır.⁸⁵⁰ Ulûmu'l-Kur'ân, Kur'ân'ın anlaşılması ve yorumlanmasında müfessirin yararlandığı ilimler olarak bilinmektedir. Klasik literatürde bu ilimlerin sayısı hakkında tartışmalar mevcuttur. Bunun nedeni Kur'ân'dan istinbat ederek ortaya çıkan ilimlerle Kur'ân tefsirine yardımcı ilimler arasında tam bir ayırımın olmamasıdır. Herarî'nin de kullandığı yaygın olarak klasik literatürde kabul edilen Kur'ân tefsirine yardımcı ilimler olarak ele almak daha makul görünmektedir.⁸⁵¹ Çünkü Kur'ân, Kur'ân ilimlerinin ve tefsirinin ana kaynağı konumundadır.⁸⁵² Bu nedenle tefsir ilmi çerçevesinde ele alınan te'lif eserler ve Kur'ân tefsirini ilişkilendirdiği ilimlere dair görüşlerini aktarmak için mukaddime yazan müellifler tefsire yardımcı bu ilimlere yer vermişlerdir.⁸⁵³

Bu minvalde Herarî'nin tefsiri kapsamında vahiy ve sonrasında Kur'ân'ın tespiti, cemedilmesi, istinsah, hareke ve nokta faaliyetleri ile Kur'ân'ın okunması, vücûh ve nezâir, mübhemâtü'l-Kur'ân, aksâmu'l-Kur'ân, garîbu'l-Kur'ân, tekrârü'l-Kur'ân gibi lafzına yönelik ilimler; müşkilü'l-Kur'ân, icâzu'l-Kur'ân, münâsebâtü'l-Kur'ân, fezâilu'l-Kur'ân, nâsih-mensûh, esbâbu nüzûl, kısasu'l-Kur'ân gibi Kur'ân'ın manasına ve tarihine ilişkin ilimler incelenecektir.

1. KUR'ÂN'IN NÜZÛLÜ

Kur'ân ilimlerinin ana konularından biri vahyin tanımı, mahiyeti, geliş şekilleri ile ilgili genel olarak rivayetlere dayalı ayrıntılı bilgilerdir. Vahiy sözlükte, “işaret, kitabet, risalet,

⁸⁵⁰ Muhammed Abdulazim Zürkânî, *Menâhilü'l-İrfân*, 1/27; Muhammed Ali es-Sâbûnî, *et-Tibyân fî ulûmi'l-Kur'ân* (Dar İhsan, 2003), 8.

⁸⁵¹ Abdulhamit Birişik, “Ulûmü'l-Kur'ân”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/132-135.

⁸⁵² Abdülhamit Birişik, “Kur'ân İlimleri Terimlerinin Oluşumu ve Kaynağı”, *İslâmî Araştırmalar Dergisi* 19/1 (2006), 29-30.

⁸⁵³ Ulûmu'l-Kur'ân ilmi ile ilgili yazılan eserler için bk. Süleyman b. Abdülkerim el-Bağdâdî Tûfî, *el-İksîr fî ilmi't-tefsîr*, nşr. Abdülkadir Hüseyin (Kahire: Mektebetü'l-âdab, 1397); Ebu'l-Kâsım Muhammed İbn Ahmed İbn Cüzey İbn Cüzeyel-Kelbî, *et-Teshîl li-ulûmi'l-Kur'ân*, nşr. Muhammed Sâlim Hâsim (Beyrut-Lübnan: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1415); Râgıb el-İsfahânî, *Câmiu't-tefâsîr*; İbn Teymiyye, *Mukaddime fî usûli't-tefsîr*; Kâfiyeci, *et-Teyisîr fî kavâidi ilmi't-Tefsîr*; Zerkeşî, *Burhân*; Süyûtî, *İtkân*; Cemâlüddin Ebû Abdillâh el-Mekkî İbn Akîle, *ez-Ziyâde ve'l-ihsan fî 'ulûmi'l-Kur'ân* (Birleşik Arap Emirlikleri: Câmiatu's-Şârika, 2006); Zürkânî, *Menâhilü'l-irfân*; Zarzur, *Ulûmu'l-Kur'ân medhal ilâ tefsîri'l-Kur'ân ve beyâni i'câzihi* (Dimeşk: Mektebetü'l-İslâmiyye, 1401); Kattân, *Mebâhis*.

ilham, kalamü hafî” manalarına gelmektedir.⁸⁵⁴ Terim olarak ise Allah Teâlâ tarafından Peygamberlerine ulaştırılan vahiydir.⁸⁵⁵ Nahl Sûresi 68. âyette “*Ve rabbîn bal arısına şöyle ilham etti: “Dağlardan, ağaçlardan ve insanların kurdukları çardaklardan kendine yuvalar edin.”* buyurulan âyette vahyin bu âyette ilham ve hızlı bir nişan manalarına geldiği gibi mücerred bir ses olduğunu ifade edilmiştir. Müfessire göre Allah’ın nebilerine gönderdiği vahiyken veli kullarına vahyettiği ilhamdır.⁸⁵⁶

Allah Teâlâ’nın peygamberlerine vahyettiğini bildirdiği Nisâ Sûresi 163. âyette şöyle buyurulmaktadır: “*إِنَّا أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ كَمَا أَوْحَيْنَا إِلَى نُوحٍ وَالنَّبِيِّينَ مِنْ بَعْدِهِ وَأَوْحَيْنَا إِلَى إِبْرَاهِيمَ وَإِسْمَاعِيلَ وَإِسْحَاقَ* / Biz Nûh’a ve ondan sonra gelen peygamberlere vahyettiğimiz gibi sana da vahyettik. *Ve İbrâhîm’e, İsmâîl’e, İshak’a, Ya’kûb’a, torunlara, İsâ’ya, Eyyûb’a, Yûnus’a, Hârûn’a ve Süleyman’a vahyettik. Dâvûd’a da Zebûr’u verdik.*” Bu vahiy silsilesinin son halkasını teşkil eden Kur’ân’ın inzâlî hususunda da ise Bakara Sûresi 185. Âyette “*شَهْرَ رَمَضَانَ الَّذِي أُنْزِلَ فِيهِ الْقُرْآنُ* / O (sayılı günler), doğruyu eğriden ayırma, gidilecek yolu bulma konusunda açıklamalar ve insanlara rehber olarak Kur’an’ın indirildiği ramazan ayıdır.” buyurulan âyette de Kur’ân vahyinin Ramazan ayında insanlara hidayet olmak üzere indirildiği ifade edilmektedir. Bu vahyin Hz. Peygamber’e indirilmesinin zamanı ve aşamaları konusunda üç görüş bulunmaktadır: Birinci görüş, Kur’ân’ın tamamının Kadir gecesinde Dünya semasına bir kerede indirildiği görüşüdür. Buna göre ilk inzâlin sonrasında Hz. Peygamber’e vahyin tamamının indirilmesi yirmi ya da yirmi üç yılda olmuştur. İkinci bir görüşe göre yirmi yılda indirilmiş olup her yıl Kadir gecesinde Hz. Peygamber vahyi almıştır. Üçüncü görüşe göre, Kur’ân bir Kadir gecesinde inmeye başlamış ardından parça parça çeşitli vakitlerde Hz. Peygamber’e indirilmeye devam etmiştir.⁸⁵⁷ Zerkeşî’nin (ö. 794/1392) de içinde bulunduğu cumhur ulema bu üç nüzûl şeklinden ilkinin en doğru ve en isabetli görüş olduğunu ifade etmektedir.⁸⁵⁸ Muhammed Emîn el-Herârî de Kur’ân’ın Levh-i Mahfuz’dan dünya semasına bir kerede

⁸⁵⁴ Ebû’l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed İbn Manzûr, *Lisanü’l-Arab* (Beyrut: Dâru Sâdır, ts.), “vahiy”, 4787.

⁸⁵⁵ İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2007), 43.

⁸⁵⁶ Herârî, *Hadâik*, 15/289.

⁸⁵⁷ Süyûtî, *İtkân*, 268.

⁸⁵⁸ Zerkeşî, *Burhân*, 1/228-232.

indirildiği görüşündedir.⁸⁵⁹ Müfessir “وَبِالْحَقِّ أَنْزَلْنَاهُ وَبِالْحَقِّ نَزَّلَ” buyurulan İsrâ Sûresi 105.

âyetinde “Hak üzere inmenin” Kur’ân’ın bu şekilde bir kerede inmesi anlamına geldiğini, daha sonra vukû bulan olaylara göre münecemen Hz. Peygamber’e indirildiği görüşünü vurgulamıştır.⁸⁶⁰ Bu görüşe İbn Abbas’tan rivayet edilen Kur’ân’ın Kadir gecesinde bir defada dünya semasına indirildiğine dair rivayeti delil olarak ileri sürmektedir.⁸⁶¹

Herarî’ye göre, Duhân Sûresi 3. âyetten hareketle “إِنَّا أَنْزَلْنَاهُ فِي لَيْلَةِ مُبَارَكَةٍ” ile inzâlin Kadir Gecesi’nde başladığı ve Beytü’l-izze’ye bir defada toptan indildiği görüşü daha sahihtir. Herarî nüzûlün gece başlamasına dikkatleri çekmiştir. Ona göre gece münacaat vaktidir ve kalplerin Allah’la meşgul olabileceği bir vakittir. Vahyin nuzûlünün Kadir gecesine tahsis edilme nedeni ise mübarek bir gece olmasından dolayıdır. Herarî bu gecede Cebrâil, Mikâil, Azrâil meleklerine görevlerinin dağıtıldığını söylemektedir.⁸⁶² Kadir gecesinin Bakara Sûresi’nde Ramazan Ayı’nda olduğu bildirilmektedir.⁸⁶³ Herarî bu ayın mübarek olmasının tesadüf olmadığını, İncil, Tevrat ve Zebûr’un da tıpkı Kur’ân’ı Kerim gibi Ramazan ayının farklı günlerinde nâzîl olduğunu beyan etmektedir.⁸⁶⁴

Kur’ân’da müşriklerin “*Bu Kur’ân ona toptan bir gecede indirilmeli değil miydi?*”⁸⁶⁵ şeklindeki itirazlarını belirten Herarî, bu kişilerin Ebu Cehîl ve ashâbı olduğunu ifade eder. Vahyin inişini ifade eden “تنزيل” lafzının tedricilik ifade etmediğini fakat âyette geçen “نَزَلَ” lafzının müşriklerin iddia ettikleri “جملة واحدة” ifadesine itiraz barındırdığını belirtmektedir. Ona göre müşriklerin bu şekilde itiraz etmeleri İncil, Tevrat, Zebûr gibi Kutsal kitapların bir defada indirilmiş olmasına dair kanaatlerinden ileri gelmektedir. Herarî, bu görüşe Tevrat’ın da yirmi sekiz yılda nazil olduğunu ifade ederek itirazda bulunmuştur. Ona göre fiilin “تنزيل” şeklinde tef’îl babından getirilmesi bir tesadüf değil

⁸⁵⁹ Herarî, *Mukaddime*, 92.

⁸⁶⁰ Herarî, *Hadâik*, 16/251; Bu konuda daha fazla bilgi için bk. Zürkânî, *Menâhilu’l-irfân*, 1/46.

⁸⁶¹ Muhammed b. Abdullah el-Hâkim en-Nisâbüri, *el-Müstedrek ale’s-sahihayn*, thk. Mustafa Abdülkadir Ata (Lübnan: Dâru’l-kütübü’l-ilmiyye, 1422), “Kitâbu’t-Tefsîr”, 2878.

⁸⁶² Herarî, *Hadâik*, 26/343.

⁸⁶³ el-Bakara 2/185.

⁸⁶⁴ Herarî, *Hadâik*, 26/343.

⁸⁶⁵ el-Furkan 25/32-33.

bizzat Kur'ân'ın yirmi üç yılda münecemen indirildiğine delildir.⁸⁶⁶ İbn Âşûr da Tevrat ve İncil'in iddia edilenin aksine kısım kısım indirildiğini aktarmaktadır.⁸⁶⁷

Herarî ilk olarak vahyin Hz. Peygamber'in kalbine daha sonra anlayışına, son olarak kulağına indiğini ifade etmektedir. Bunun insanda ilk olarak kulaktan işitme şeklinde olduğunu daha sonra ise Hz. Peygamber'de olduğu gibi kalbe nüzûl, kalpte yer edinme ve belleme şeklinde olduğunu belirtmiştir. Hz. Peygamber'e nazil olan vahyin Batiniye mezhebinin iddia ettiği gibi manen indirildiğine karşı çıkan Herarî, vahyin dilinin bizzat Arapça olduğu görüşündedir. Müfessire göre Kur'ân'ın apaçık Arapça ile Cebrail vasıtasıyla Hz. Peygamber'e indirildiği bir gerçektir. Kur'ân'da Arapça dışındaki lehçelere ait kelimelerin olması Kur'ân'ın Arapça indirildiği gerçeğini değiştirmemektedir.⁸⁶⁸

Herarî, pek çok âyette Hz. Peygamber ile Cebrail'in karşılaşmasından bahsetmektedir. Hz. Peygamber'in vahyi alırken büründüğü hali anlatan Müddessir Sûresi'nin başında Hz. Peygamber'in Cebrail'i tıpkı bir taht üzerinde yer ile ufuk arasını dolduran bir ışık içinde gördüğünden ve bunun O'nu ürküttüğünden bahsetmektedir. Bunun üzerine Hz. Hatice'ye sığınan Hz. Peygamber'in Müddessir Sûresi'nin ilk âyetlerinde anlatılan hadisenin⁸⁶⁹ gerçekleştiğini ifade etmektedir.⁸⁷⁰

Kur'ân'ın Hz. Peygamber'e inzâlinin ardından Hz. Peygamber ve ashâbının Kur'ân âyetlerini tespitine özen gösterdiği, ilk etapta ashâbına ezberlettiği daha sonra vahiy kâtiplerine bizzat yazdırdığı bilinmektedir. Müfessir de Kur'ân'ın bir mushafta derlenmesi için Yemame Savaşı'nda hafızların şehit olmasının üzerine Hz. Ömer'in Kur'ân'ın cem edilmesini teklif etmesi sonucunda Zeyd b. Sâbit'in (ö. 45/665 [?]) görevlendirildiğini belirtmektedir. Herarî, Kur'ân'ın Hz. Peygamber'in hayatta olduğu dönemde yazıldığını vurgulamaktadır. İnsanlar âyetleri sahife, taş, levha vb. gibi farklı şeylere yazmışlardır. "Lahaf" adında ince taşların bulunduğu ve bir tanesinin hafif ve zerre gibi incelikte olduğu, yazmak için ise zarar adında keskin bir bıçak gibi bir taşın kullanıldığını belirtmektedir. Herarî, Hz. Ömer'in halife Ebu Bekir es-Sıddık'a (ö. 13/634) Allah'ın kitabını toplamasını önerdiğini, bunun nedeni olarak da Ebû Hüreyre,

⁸⁶⁶ Herarî, *Hadâik*, 20/29.

⁸⁶⁷ İbn Âşûr, *Tahrîr*, 3/148.

⁸⁶⁸ Herarî, *Hadâik*, 20/327.

⁸⁶⁹ Nüzûlün başlangıcında yaşanan hadiseyi anlatan hadis için bk. Müslim, "İmân", 161.

⁸⁷⁰ Herarî, *Hadâik*, 30/386.

İbn Mes'ûd ve Zeyd b. Sâbit gibi önde gelen hafızların ölmesinden korkmuş olmasını ileri sürmüştür. Müfessir, Kur'ân'ın toplanması görevine Zeyd b. Sabit'in önerilmesi ve onun Peygamber'in yapmadığı işi yapmak konusundaki tereddüdünü ifade eden rivayeti aktarmıştır. Herarî, Zeyd b. Sâbit'in görevi devraldıktan sonraki sürece dair şu rivayeti nakletmiştir: Zeyd b. Sâbit'in "Suhurları mushafa kaydettim fakat Ahzâb Sûresi'nin bir ayetini kaybettim ben o âyeti Hz. Peygamber'den dinlemiştim." dediği âyeti Huzeyme b. Sabit'in yanında bulduğunu bu nedenle Allah Resûlü'nün Huzeyme'ye zûşehadeteyn diyerek iki şahit olarak kabul ettiğini belirtmiştir. Herarî bu rivayet öncesinde bunun Berâe Sûresi olduğunu ifade etmiştir. Daha sonra Taberî'den nakille ilk olanın yani Berâe Sûresi'nin Zeyd b. Sabit tarafından Kur'ân'a yerleştirildiğini söyleyerek tercihini belirtmektedir.⁸⁷¹

Sonuç olarak Kur'ân'ın nüzûlü hakkında Muhammed Emîn el-Herarî, Cumhur ulemanın da kabul ettiği Kur'ân'ı Kerîm'in bir defada dünya semâsına inzâlini ve ardından vakıalara bağlı olarak münecemen Hz. Peygamber'e indirildiğini anlatan rivayette bahsedildiği gibi nüzûlün iki aşamalı olduğu görüşündedir. Süyûtî ve Zerkeşî de Kur'ân'ın nüzûlü ile ilgili ortaya atılan üç görüşten sonuncusu olan ilk inzâlin Levh-i Mahfuz'a bir defada olduğu sonrasında kısım kısım indirildiği görüşündedir.

2. İLK VE SON İNDİRİLEN ÂYET

Kur'ân'ın ilk ve son inen âyetlerini bilmenin birtakım faydalarından bahsedilmektedir. Kur'ân'ın tedriciliğinin izlediği seyri takip edebilmek için bu âyetleri bilmek gerekmektedir. Özellikle nâsîh ve mensûh ilmi ile irtibatlı olan literatürde *evvelü ma nezele âhiru ma nezele* başlığıyla işlenmektedir.⁸⁷²

Kur'ân'ın ilk olarak Fâtiha, Müddessir ve Alak sûrelerinin beş âyetinden hangisinin indirildiği hususunda tartışmalar mevcuttur.⁸⁷³ Muhammed Emîn el-Herarî'ye göre, Kur'ân'ın ilk inen âyetleri Alak Sûresi'nin ilk beş âyetidir. Müfessir, Hz. Peygamber'in Hira dağında iken vahyin gelişi ve ardından yaşadıklarını anlatan Hz. Aişe'nin rivayetini

⁸⁷¹ Herarî, *Mukaddime*, 85-86; Ayrıntılı bilgi için bk. Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, 62-78; Ziya Şen, *Kur'an'ın Metinleşme Süreci* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2007).

⁸⁷² Zürkânî, *Menahilu'l-İrfân*, 1/76.

⁸⁷³ Zerkeşî, *Burhân*, 1/208; Süyûtî, *İtkân*, 160.

aktararak ilk inen ayetler hususunda ihtilafa mahal olmadığı kanaatindedir.⁸⁷⁴ Müfessir, Fâtiha Sûresi'nin Müddesir Sûresi'nden sonra nâzil olduğunu ifade etmektedir.⁸⁷⁵

Son indirilen âyetlerin Bakara Sûresi 278, Bakara Sûresi 281, Nisâ 176, Tevbe 128-129, Nasr 1, 3 ile Mâide Sûresi 3. âyetlerinden birinin olabileceği hususunda da ulema arasında ihtilaf mevcuttur.⁸⁷⁶ Herarî Bakara Sûresi'nin “وَاتَّقُوا يَوْمًا تُزْجَعُونَ فِيهِ إِلَى اللَّهِ ثُمَّ تُوَفَّى كُلُّ نَفْسٍ مَا”⁸⁷⁷ buyurulan âyetinin Kur'ân'ın semadan indirilen son âyet olduğunu

ifade etmektedir. Hz. Peygamber Mina'da Veda Haccı'nda bulunduğu sırada nazil olmuştur. Tefsir usûlünde Kur'ân'ın son inen âyetleriyle ilgili olarak on farklı görüş aktarılmaktadır. Bakara sûresi 281. âyetle ilgili rivayet haricinde son inen âyete dair rivayetlerin merfu olmayıp içtihat olduğu görüşü hâkimdir.⁸⁷⁸ Ayrıca Herarî Bakara sûresinde “الَّذِينَ يَأْكُلُونَ الرِّبَا لَا يَقُومُونَ إِلَّا كَمَا يَقُومُ الَّذِي يَتَخَبَّطُهُ الشَّيْطَانُ مِنَ الْمَسِّ”⁸⁷⁹ buyurulan ribâ âyeti de son indirilen âyetlerden olduğu görüşündedir.⁸⁸⁰

3. ÂYETLERİN VE SÛRELERİN TERTİBİ

Muhammed Emîn el-Herarî, Kur'ân âyetlerinin ve sûrelerinin mushaflara yerleştirilmesinin ilahî bir emre göre olduğu görüşündedir. Bu durumda, nüzûl sırasının tevkîfî tertibe değiştirilmesinin hikmetini bilmek gereklidir. Herarî'ye göre Kur'ân'ın belâgatlerini ve mucizelerini anlamaya yönelik uzun araştırmalar sonucu belki bu hikmete ulaşılabilir.⁸⁸¹

Herarî, Fâtiha Sûresi'nin tefsirine başlamadan önce bismelenin Fâtiha'dan bir âyet, müstakil bir âyet ya da Kur'ân'dan bir âyet olup olmadığına dair görüşlere yer vermiştir. İçlerinde Ebû Hüreyre, Ali b. Ebî Talib, İbn Abbas, İbn Ömer gibi sahâbe, İbn Cübeyr, 'Atâ, Zührî gibi tabiûn ve bazı Kûfe ve Mekke ulemasının da içinde bulunduğu bir topluluğun Kur'ân'ın her sûresine ait bir âyet olduğuna dair görüşünü nakletmiştir. Özellikle Ebû Hüreyre'nin bismelenin Fâtiha'nın bir âyeti olduğuna dair rivayetini ve Abdullah b. Mes'ud'un Kur'ân'dan bir âyet olmadığını ifade eden rivayetini naklederek

⁸⁷⁴ Buhârî, *Buhârî*, "Bed'ü'l-Vahy", 1; Herarî, *Hadâik*, , 32/148.

⁸⁷⁵ Herarî, *Hadâik*, 1/43.

⁸⁷⁶ Süyûtî, *İtkân*, 176-187; Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, 56-57.

⁸⁷⁷ el-Bakara 2/281.

⁸⁷⁸ Zürkânî, *Menâhilu'l-irfân*, 1/84.

⁸⁷⁹ el-Bakara 2/271.

⁸⁸⁰ Herarî, *Hadâik*, 1/94.

⁸⁸¹ Herarî, *Hadâik*, 1/350.

ihtilafı görüşleri açıklamıştır. Herarî'nin bu konuda naklettiği görüşlerde ardında bir tercih belirtmediği görülmektedir. Tefsiri boyunca besmeleyi sûreye ait bir âyet kabul etmediği ve teberrüken zikredildiği kanaatinde olduğu daha doğrudur.⁸⁸²

Herarî, âyet ve sûrelerin tertibi hususunda Hz. Peygamber'den nakille mi yoksa sahâbenin içtihadı ile mi belirlendiği konusunda ihtilafın olduğunu ifade etmektedir. Âyetlerin sûrelere Hz. Peygamber'in emri ve gözetiminde konulduğuna dair ulemanın icmâına işaret etmiştir.⁸⁸³ Bu hususta Nahl Sûresi 90. âyetle ilgili Osman b. Affan'ın rivayet ettiği Cebrail'in Hz. Peygamber'e gelip âyeti hangi sûreye koyacağına dair ifadelerini aktarmaktadır.⁸⁸⁴ Tevbe Sûresi'nin 128. ve 129. âyetlerinin diğer mushaflarda olmaması yönündeki tartışmalara sahâbenin bu iki ayeti ezberlediğini ve belleyerek koruduğunu söyleyerek karşı çıkmaktadır. Übey b. Ka'b sözüne dayanmak gerektiğini ifade ederken bu konuda rivayete yer vermemiştir. Fakat rivayeti Tevbe Sûresi'nin bu âyetlerinin sûre sonuna Hz. Peygamber tarafından konulduğuna delil olduğunu ifade etmektedir.⁸⁸⁵ Herarî nihaî olarak Kur'ân-ı Kerîm'in âyet, sûre ve harflerinin tertibinin Cebrail'in Hz. Peygamber'e öğretmesi ile ilahî bir tertibe sahip olduğu görüşünü benimsemektedir.⁸⁸⁶

Muhammed Emîn el-Herarî'nin mukaddimesinde yer verdiği tertip ile irtibatlı olan bir diğer konu âyet sayılarıdır. Zürcânî, ulûmu'l-Kur'ân'da tartışmalara neden olan ihtilafın nedeninin Hz. Peygamber'in âyetlerin bitişini sahâbeye öğretmesine rağmen sahâbenin âyetlerin manalarını tamamlamak için âyetleri bitişirmesinin sebep olduğunu olduğunu ifade etmektedir. Sonrasında Müslümanlar bu konuda kafa karışıklığı yaşamışlar, âyet sayılarında ihtilaf yaşamışlardır.⁸⁸⁷ Herarî, her sûre başında harf, kelime ve âyet sayısını vermeyi gerekli görmektedir. Mekkîlerin sayımına göre 6219; Kûfîlerin sayımına göre 6236; Basrîlerin sayımına göre 6204 âyet bulunduğunu nakletmektedir. 77430 kelime 23015 harf olduğuna dair rivayetleri de nakletmiştir.⁸⁸⁸

⁸⁸² Herarî, *Hadâik*, 1/223-224.

⁸⁸³ Herarî, *Hadâik*, 1/97-98; Ayrıca bk. Süyûtî, *İtkân*, 394.

⁸⁸⁴ Herarî, *Mukaddime*, 94.

⁸⁸⁵ Herarî, *Hadâik*, 12/113.

⁸⁸⁶ Herarî, *Mukaddime*, 96.

⁸⁸⁷ Zürcânî, *Menâhilu'l-irfân*, 1/278.

⁸⁸⁸ Herarî, *Mukaddime*, 99-100.

4. MEKKÎ-MEDENÎ

Sûrelerin tertibi konusunda üzerinde durulması gereken bir diğer konu ise sûre ve âyetlerin Mekkî ve Medeniliği olmuştur. Mekkî-Medenî ayrımında üç farklı tanımın olduğu bilinmektedir. İlk olarak vahyin nazil olduğu yere göre âyet ya da sûrenin Mekkî-Medeniliğini tespit etmişlerdir. İkinci bir taksim ise hicretten önce ya da sonra âyet ya da sûrenin indirilmesine göre kabul edilen belirleme yöntemi olmuştur. Üçüncü olarak ise Mekke veya Medine halkına nazil olmasına göre Mekke halkına inen sûreler Mekkî kabul edilirken Medine halkına inen sûre ve âyetler Medenî kabul edilmiştir.⁸⁸⁹ Bu konuda Herarî'nin Mekkî adlandırdığı sûre ve âyetler için “نزل بمكة”; Medenî olarak adlandırdığı sûre ve âyetler için “نزل بمدينة” ibarelerini kullanmasından ilk taksime göre bir tarifi benimsediğini söylemek makul görünmektedir.⁸⁹⁰ Buna göre Mekke’de ilk inen âyet Alak Sûresi iken; son inen âyet Mutaaffîfîn Sûresidir. Medine’de ilk inen sûre Bakara iken; son inen sûre Tevbe Sûresidir.

Herarî’ye göre sûre ve âyetlerin Mekkî ya da Medenî olduğunu bilmenin pek çok faydası vardır. Bu sayede müfessir İslâm’ın ilk yıllarında kullara hitap eden âyetler ile sonra inen âyetler arasındaki farkı bilebilir. Medenî âyetler Kur’ân’da Mekkî âyetleri neshdebilmektedir. Mekkî bir âyetin nesheden olmasının mümkün olmadığını belirtmektedir. Çünkü Mekkî âyetler nüzûl açısından Medenî âyetlerden önce indirilmiş olduğundan mensûh olabilirler.⁸⁹¹

Mekkî-Medenî ilmini bilmenin gereğini savunan âlimlerden Süyûtî “müfessire gereken ilimler” adında açtığı fasılda Mekkî-Medenîyi bilmenin müfessirin ilgilenmesi gereken önemli kaideler arasında olduğunu ifade etmiştir. Nüzûl cihetlerini bilmenin, Mekke ve Medine’de inen âyetler ile Mekke’de inip hükmü Medenî olan, Medine’de inip hükmü Mekkî olan âyetleri bilmenin, âyetin Beytü’l-Makdis, Taif ya da gece mi gündüz mü indiğini bilmenin Kur’ân ilimlerinin en şerefli olduğunu ifade etmektedir.⁸⁹²

Sûre ve âyetlerin Mekkî-Medenî olduğuna dair bilgi veren müfessir eserinin mukaddimesinde Mekkî ve Medenî sûreleri, nüzûl sırasına göre zikretme gereği

⁸⁸⁹ Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, 59-60.

⁸⁹⁰ Herarî, *Mukaddime*, 92.

⁸⁹¹ Herarî, *Mukaddime*, 36,37.

⁸⁹² Süyûtî, *İtkân*, 43-44.

duymuştur. Seksen beş sûrenin Mekkî olduğunu, yirmi sekiz sûrenin ise Medenî olduğunu ifade etmiştir.⁸⁹³

5. ESBÂBÜ’N-NÜZÛL

Sebeb-i nüzûl, âyetin indirilmesine neden olan hükmü açıklayan, Hz. Peygamber zamanında yaşanan hadiseler ya da O’na yöneltilen sorular veya bu sorulara verdiği cevaplar olarak tanımlanmaktadır.⁸⁹⁴ Vahidî, sebeb-i nüzûl ilminin ancak nüzûle şahit olan sahâbeden semâ ve rivayet yoluyla elde edilebileceğini ifade ederek âyetlerin tefsirinde başvurulması gerekir ilk ilim olduğunu ifade etmektedir.⁸⁹⁵ İbn Abbas’ın Ömer b. Hattab’a ümmetin ihtilaf etmesinin nedenini sorması üzerine sebeb-i nüzûlü bilmeyen kavimlerin Kur’ân’ı okuması ve tefsir etmesi olarak cevap vermesi bu ilmin önemine dair sahâbeden nakledilen rivayettir.⁸⁹⁶

Sebeb-i nüzûl ilminin birçok faydası bulunduğu⁸⁹⁷ sahâbe ve tabiûnun ve ilk müfessirlerin Kur’ân’ı sebeb-i nüzûl rivayetleriyle tefsir etmenin gerekliliğine binaen ilk etapta tefsiri esbâb-ı nüzûl rivayetleriyle yorumlamak olarak tanımlamışlardır.⁸⁹⁸ Bu sayede âyetin emredilmesindeki hikmet açığa çıkmakta, kastedilen mana anlaşılmaktadır. Bir âyetin nüzûl sebebini bilmek âyetin zahirinden ortaya çıkan hasr ihtimalini bertaraf etmektedir. Tıpkı En’âm Sûresi 145. âyette haram edilenler dışında haram edilen bir yiyeceğin olmadığı vehmini sebeb-i nüzûlün ortadan kaldırması örneğindeki gibidir. Mücadele Sûresi’nde buyurulan zıhar ile ilgili âyetlerde olduğu gibi âyetin kimin hakkında indiğini bilmek tahsîs ifade edilen âyetteki müphemliği ortadan kaldırmaktadır.⁸⁹⁹

Kur’ân tefsirine başlayan bir müfessirin tefsir edeceği âyete işaret ettikten sonra Kur’ân ilimlerinden sebeb-i nüzûl rivayetlerini önceleyerek tefsir yapması takip ettiği bir üsûldür.

⁸⁹³ Herarî, *Mukaddime*, 93-94.

⁸⁹⁴ Zürkânî, *Menâhilu’l-irfân*, 1/89.

⁸⁹⁵ Ebü’l-Hasen Ali b. Ahmed b. Muhammed en-Nîsâbü’l-Vâhidî, *Esbâbü Nüzûli’l-Kur’ân*, thk. Seyyid Ahmed Sakr (Beyrut: Dâru’l Kütübi’l ‘İlmiyye, 1991), 8.

⁸⁹⁶ İbn Atiyye, *Muharrerü’l-vecîz*, 1/12.

⁸⁹⁷ Daha geniş bilgi için bk. Kattân, *Mebâhis*, 71-90; Ahmet Nedim Serinsu, *Kur’ân’ın Anlaşılmasında Esbâb-ı Nüzûl’ün Rolü* (İstanbul: Şûle Yayınları, 1994), 62-129.

⁸⁹⁸ Esbâb-ı nüzûl ile ilgili literatüre dair örnekler için bk. İshak Yazıcı, “Nüzul Sebeplerini Bilmenin Kur’ân Tefsirindeki Önemi”, *On Dokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2 (1987), 117-128; Ali Rıza Gül, “Kur’ân Ayetlerini Tarihlendirmede Nüzul Sebeplerinin Rolü”, *Dini Araştırmalar* 7/19 (2004), 191-220; Ahmet Gündüz, “Kur’ân’ın Anlaşılmasında Esbâb-ı Nüzûl’ün Müsbet ve Menfi Etkisi”, *DÜİFAD* 18 (1) (2016), 93-113.

⁸⁹⁹ Zerkeşî, *Burhân*, 1/22; Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, 117.

Herarî de bu yöntemi takip ederek âyetlerin münâsebetine değindikten sonra sebab-i nüzûl rivayetlerini aktarmayı tercih etmiştir. Herarî'nin aralarında ihtilaf olan sebab-i nüzûl rivayetlerinin hepsini aktarma gibi bir metodu vardır. Ayrıca nakillerin senetlerini zikretmeden tek bir ravi ile rivayeti nakletmeyi tercih etmektedir. Genel olarak sahâbe kanalıyla rivayeti aktararak sebab-i nüzûl bilgisi vermektedir. Örneğin وعن ابن عباس رضي الله عنهما أنه قال şeklinde rivayetin önünden sahâbe ya da tabiûnun ismini vererek rivayete yer vermiştir.⁹⁰⁰ Az da olsa hadis kitabından kitab ve bab numarasını da metin içinde vermektedir. Örneğin, *Sahîh-i Buhârî*'de Ka'b b. Mâlik hadisinin bitiminde Meğazî kitabında Tebûk gazvesi babında diyerek alıntı yapmaktadır. Ayrıca aldığı hadisin ricalinin sahîh olduğuna dair bilgi de vermektedir.⁹⁰¹

Herarî, âyetlerin yaşanan bir olay ya da Hz. Peygamber'in soruları ile ona yöneltilen sualler üzerine indirildiği görüşündedir. Ona göre her âyetin sebab-i nüzûlü yoktur. Sebeb-i nüzûl rivayeti olmayan âyetleri tefsirini yaparken "Bu âyetlerin sebab-i nüzûlü yoktur. Mezkûr âyetlerle ilgili birşeye rastlamadım" demektedir.⁹⁰² O'na göre bu rivayetleri bilme yolu ise Hz. Peygamber ve sahâbeden gelen sahîh rivayetlerdir. Herarî sahâbeden gelen rivayetlerin müsned, tabiîn kanalıyla gelenlerin ise mürsel olduğunu ifade etmektedir.⁹⁰³

Muhammed Emîn el-Herarî, esbâbü'n-nüzûl konusunda mukaddimedinde bir fasıl açarak nüzûl sebeplerinin kaidelerine değinmiştir. Müfessir bu fasılda "İbret lafzın umûmîliğinedir sebebin husûsîliğine değil" görüşüne dair izâhat getirir. Buna delil olarak şu rivayeti nakleder: "Ensar'dan bir kişi bir kadını öptü bunun üzerine "إِنَّ الْحَسَنَاتِ يُذْهِبْنَ السَّيِّئَاتِ / Şüphesiz ki iyilikler kötülükleri yok eder." âyeti nazil oldu. Adam Hz. Peygamber'e sadece bu âyetin hükmü benim için mi böyle diye sorunca "İbret lafzın umûmîliğinedir" cevabını verdi." Herarî, bunun tüm Müslümanlar için geçerli bir kural olduğunu ifade etmiştir.⁹⁰⁴

⁹⁰⁰ Herarî, *Hadâik*, 5/75; Herarî, *Hadâik*, 11/10.

⁹⁰¹ Herarî, *Hadâik*, 12/9.

⁹⁰² Herarî, *Hadâik*, 12/245.

⁹⁰³ Herarî, *Mukaddime*, 130.

⁹⁰⁴ Herarî, *Mukaddime*, 130 Hadisin kaynağı için bk. Müslim, "Tevbe", 2763; Tirmizî, "Tefsîru'l-Kur'ân", 44 (166).

Her âyet grubunu tefsir ederken münâsebet ilminden sonra أسباب النزول başlığıyla nüzûl sebebi olan âyetlerle ilgili rivayetleri aktarmıştır. Sebeb-i nüzûle dair rivayetlerin şu sigalarla aktarıldığını bildirmiş, kendisi de bu kalıpları kullanmıştır: “سبب نزولها/Bu âyetin nüzûl sebebi”⁹⁰⁵, “روي في سبب نزول هذه الآية/Bu âyetin sebeb-i nüzûlü hakkında rivayet edildi”⁹⁰⁶, “âyet filanca hakkında indirildi”⁹⁰⁷ gibi ifadelerle ya da bir hadise ya da sorunun ardından ف harfi ile takip eden cümlelerin sebep bildirmesi şeklinde bir metotla sebeb-i nüzûlü bildirmiştir. Herarî’ye göre bir râvî, şöyle dediğinde âyetin indiği bağlama işaret etmektedir. “Bu âyet şuraya indi.” Bu bazen indirilme sebebini ifade ederken bazen de âyetin anlamına katkıda bulunan bir unsur olarak anlaşılır. Ayrıca, birisi şöyle “Bu âyetin şurada inmiş olabileceğini düşünüyorum” veya “Bu âyetin şuraya indiğinden başka bir yerde indiğine inanmıyorum.” dediğinde sebep konusunda kesin bir yargıda bulunmamaktadır.⁹⁰⁸

5.1. Bir Soru Üzerine İnen Âyetler

Herarî’nin âyetin nüzûlünün bir sebep üzerine gerçekleştiğini ifade ettiği Bakara Sûresi 177. âyette şöyle buyurulmaktadır: *“Yüzlerinizi doğuya ve batıya çevirmeniz erdemlilik değildir. Asıl erdemli kişi Allah’a, âhiret gününe, meleklerle, kitaba ve peygamberlere iman eden; sevdiği maldan yakınlarla, yetimlere, yoksullara, yolda kalmışlara, yardım isteyenlere ve özgürlüğünü kaybetmiş olanlara harcayan; namazı kılıp zekâtı verendir. Böyleleri anlaşma yaptıklarında sözlerini tutarlar; darlıkta, hastalıkta ve savaş zamanında sabrederler. İşte doğru olanlar bunlardır ve işte takvâ sahipleri bunlardır.”* Herarî, âyetin nüzûl sebebine dair Katâde’den rivayetle şunları söylemiştir: “Bir gün bana birinin gelip Hz. Peygamber’e “birr”den sorduğu söylendi. Bunun üzerine ayet indirildi. Adam dua etti ve şehadet getirdi.” demiştir.⁹⁰⁹ Bir başka rivayette de Yahudiler Batı’yı kible ediniyorlardı. Hristiyanlar da doğuyu kible ediniyorlardı. Katâde, “âyet bunun üzerine indirildi” demiştir.⁹¹⁰ Nisâ Sûresi 6. âyette şöyle buyurulmaktadır: *“وَابْتَئُوا الْيَتَامَى*

⁹⁰⁵ Herarî, *Hadâik*, 5/378,463.

⁹⁰⁶ Herarî, *Hadâik*, 5/378.

⁹⁰⁷ Herarî, *Hadâik*, 5/396.

⁹⁰⁸ Herarî, *Mukaddime*, 130.

⁹⁰⁹ Tirmizî, “Zekât”, 7 (43).

⁹¹⁰ Herarî, *Hadâik*, 3/120.

...حَتَّى إِذَا بَلَغُوا النِّكَاحَ فَإِنْ آنَسْتُمْ مِنْهُمْ رُشْدًا فَادْفَعُوا إِلَيْهِمْ أَمْوَالَهُمْ / Yetimleri nikâh çağına kadar deneyiniz. Rüşd çağına ulaştıklarını gözlerseniz onlara mallarını veriniz....” Herarî, âyetin Sâbit b. Rifâa’nın amcasının Hz. Peygamber’e gelip yetimine malını ne zaman vermesi gerektiğini sorması üzerine indiğini söylemektedir.⁹¹¹

İsrâ Sûresi 85. âyette şöyle buyurulmuştur: “وَيَسْأَلُونَكَ عَنِ الرُّوحِ قُلِ الرُّوحُ مِنْ أَمْرِ رَبِّي وَمَا أُوتِيتُمْ مِنْ” / Sana ruh hakkında soru sorarlar. De ki: “Ruh rabbimin emrindendir ve size pek az bilgi verilmiştir.” Muhammed Emîn el-Herarî, İbn Mes‘ûd’dan rivayetle âyetin sebep-i nüzûlünü aktarmıştır: “Nebi (sav) ile birlikte Medine’de dolaşırken Yahudi bir grubun yanına uğradı. Birbirlerine Rûh’tan sor diye söylüyorlardı. Onlardan biri kalktı. “Ya Ebû Kâsım Rûh nedir” dedi. Ben de “Ona vahyedendir.” dedim. Bunun üzerine bu âyet nazil oldu.”⁹¹² Hz. Peygamber’in bir sorusu üzerine inen Nâziât Sûresi 42. âyette şöyle buyurulmuştur: “يَسْأَلُونَكَ عَنِ السَّاعَةِ أَيَّانَ مُرْسِيهَا” / “Ne zaman gelip çatacak?” diye sana kıyameti sorarlar.” Hz. Aişe’den rivayetle Hâkim ve İbn Cerir nakletmiştir. Hz. Aişe, “Resûlullah’a Kıyamet Saati’nin ne zaman olduğunu soruyorlardı. Bununla ilgili bu âyet nazil oldu.” demiştir.⁹¹³

5.2. Bir Kişi veya Topluluk Hakkında İnen Âyetler

Kur’ân’da sebep-i nüzûlü bulunan bir kısım âyet de bir kişi ya da grubun yaptıkları olaylar üzerine inmiştir. Bakara Sûresi 89. âyette “وَلَمَّا جَاءَهُمْ كِتَابٌ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ مُصَدِّقٌ لِمَا مَعَهُمْ وَكَانُوا مِنْ” / Onlara Allah katından ellerindekini (Tevrat) doğrulayan bir kitap gelince, daha önce kâfirlere karşı zafer isterlerken işte şimdi bilip tanıdıkları (Kur’ân) kendilerine gelince onu inkâr ettiler. Allah’ın lâneti böyle inkârcıdır.” buyurulmaktadır. Âyetin sebep-i nüzûlü hakkında Herarî, şunları anlatmaktadır: “Yahudiler savaşmışlar ve yenilmişlerdi. Şu duayla Allah’tan yardım dilemişlerdi: Bize ahir zamanda gelmesini vaad ettiği “ümme nebi hakkı için senden istiyoruz” diye dua etmişlerdi. Hz. Peygamber’in nübüvvetinin ardından

⁹¹¹ Herarî, *Hadâik*, 5/396.

⁹¹² Herarî, *Mukaddime*, 188.

⁹¹³ Herarî, *Hadâik*, 31/65; Ayrıca bk. Taberî, *Câmi’u l-beyân*, 13/301.

peygamberin Arapların içinden gönderilmesini hazmedemeyen Yahudiler Allah'ı inkâr etmişlerdir. Ayet bunun üzerine nazil olmuştur.”⁹¹⁴

Nisa Sûresi 19. âyetinde şöyle buyrulmaktadır: “يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا يَحِلُّ لَكُمْ أَنْ تَرِثُوا النِّسَاءَ كَرِهًا”
/Ey iman edenler! Kadınlara zorla mirasçı olmanız helal değildir.” Herarî bu âyetin nüzûl sebebinin İslâm öncesi bir uygulama olduğunu ifade etmektedir. Buna göre, bir kadının kocası öldüğünde kadına adamın başka eşinden oğlu ya da akrabalarından bir erkek kadının üzerine elbisesini atar ve onu kendine alırdı. Herarî, bunları ifade ettikten sonra bu âyetin Ebu Kays b. el-Aslat'ın ölümünden sonra oğlunun üvey annesiyle evlenmek istemesi üzerine nazil olduğunu söylemektedir.⁹¹⁵

Âl-i İmrân Sûresi 100. âyetinde şöyle buyrulmaktadır: “يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِنْ تَطِيعُوا فَرِيقًا مِنَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ يَزِدُّوَكُمْ بَعْدَ إِيمَانِكُمْ كَافِرِينَ”
/Ey iman edenler! Kendilerine kitap verilenlerden bir grubun sözünü dinlerseniz sizi imanınızdan vazgeçirip yeniden küfre döndürürler.” Herarî âyetin sebab-i nüzûlü ile ilgili olarak şunları söylemektedir: “Yahudi asıllı müşrik Şammas b. Kays, Evs ve Hazrec'den bir grubun yanına uğradı. Daha önce düşman olan bu iki kavim İslâm'ı kabul ettikten sonra düşmanlığı Cahiliye'de bırakmışlardı. Şemmas, bu iki kabile düşman iken aralarında geçen Buâs savaşını hatırlattı. Bu savaş Hz. Peygamber'in nübüvvetinden yüz yirmi sene önceydi ve Evs kabilesinin galibiyetiyle sonuçlanmıştı. Öfkelerine yenik düşen iki kabilenin üyelerinin silahlarına sarıldıkları haberi Hz. Peygamber'e ulaştınca muhacir ve Ensar'dan yanındakilerle birlikte kabilelerin yanına gitti ve onlara “Ben sizin aranızdayken Allah sizi İslâm ile şereflendirmişken kalplerinizi birleştirmişken siz Cahiliye'deki halinize mi dönüyorsunuz?” dedi. Kabile üyeleri bunun Şemmas'ın bir tuzağı olduğunu anladılar ve silahlarını attılar.”⁹¹⁶

Herarî, Âl-i İmrân Sûresi'nin nüzûl sebebini şu şekilde nakletmektedir: İbn Cerîr et-Taberî'nin rivayet ettiğine göre, ilk âyet ve sonraki seksen âyet Necran Hristiyanları hakkında nâzil olmuştur. Hz. Peygamber'e Necran'dan binekleriyle yetmiş kişilik bir heyet gelmiştir. İçlerinden on dördü eşraftan kişilerdir. Onların üçü de kavmin ileri gelenlerindendi. Onlara başkanlık yapan Abdu'l-mesîh, danışmanları el-Eyhem, âlimleri piskoposları da Ebû Hârise b. Alkame adlı kişilerdi. Bu üçü Hz. Peygamber ile

⁹¹⁴ Herarî, *Hadâik*, 2/59.

⁹¹⁵ Herarî, *Hadâik*, 5/463 Ayrıca bk. Ebû Dâvûd, “Nikâh”, 12 (44).

⁹¹⁶ Herarî, *Hadâik*, 5/9.

dinlerindeki ihtilaflar hakkında konuşmuşlardır. Bazen Hz. Îsâ'nın Tanrı olduğunu bazen Allah'ın oğlu olduğunu kimi zaman da üçün üçüncüsü olduğunu iddia ediyorlardı. “O Allah'tır” demelerine ölüleri dirilmesini, anadan doğma körleri ve hastaları iyileştirmesini, çamurdan kuş yapıp onu canlandırmasını delil getiriyorlardı. Onun Allah'ın oğlu olduğu iddialarını ise onun babasız dünyaya gelmesini delil getiriyorlardı. Bunun üzerine Hz. Peygamber, “Bilmiyor musunuz ki, Allah ölümsüz Hayy olandır. Hz. Îsâ ise ölümlüdür. Bilmiyor musunuz ki, Rabbimiz her şeye hâkim ve kâimdir. Korur, gözetir ve rızıklandırır. Hâlbuki Îsâ bunları yapamaz.” Bunun üzerine “Evet biliyoruz” dediler. Bunun üzerine Hz. Peygamber, O halde Hz. Îsâ sizin iddia ettiğiniz gibi nasıl bir ilah olabilir? buyurmuş bunun üzerine Âl-i İmrân Sûresi'nin başından seksen ayet nazil olmuştur.⁹¹⁷

Nûr Sûresi 3. âyette şöyle buyurulmaktadır: “الزَّانِي لَا يَنْكِحُ إِلَّا زَانِيَةً أَوْ مُشْرِكَةً وَالزَّانِيَةُ لَا يَنْكِحُهَا إِلَّا زَانٍ أَوْ مُشْرِكٌ وَحُرْمٌ ذَلِكَ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ *Zina eden erkek ancak zinakâr veya müşrik bir kadınla evlenir, zina eden kadınla da ancak zinakâr veya müşrik bir erkek evlenir. Bu müminlere haram kılınmıştır.*” Herarî âyetin nüzûl sebebiyle ilgili olarak ihtilaflardan bahseder. Amr b. Şuayb'dan rivayetle şunları aktarır: Ebû Mersed el-Ganevî denilen kişi, esirleri Mekke'den Medine'ye taşırdı. Bir defasında Medine'ye getirdiği esirler arasında bir fahişeyi getirdi. Bu kadın Cahiliye'de onun arkadaşıydı. Kadın Mersed'in kucağına atılınca Mersed “Allah zinayı haram kıldı” dedi. Kadında onu nikâhlanmasını söyledi. Mersed Resullullah'a gelip durumu anlatınca Hz. Peygamber duraksadı ve cevap vermedi. Bunun üzerine zina edenlerin ancak zina eden ya da şirk koşan kadın ya da erkekle evlenebilecekleriyle ilgili âyet nazil oldu.⁹¹⁸

Eşine zihar yaptığı bilinen Evs b. es-Sâmit hakkında indirilen Mücâdele Sûresi 2. âyette şöyle buyurulmaktadır: “قَدْ سَمِعَ اللَّهُ قَوْلَ الَّتِي تُجَادِلُكَ فِي زَوْجِهَا وَتَشْتَكِي إِلَى اللَّهِ وَاللَّهُ سَمِعُ تَحَاوَرَكُمَا إِنََّّ *Kocası hakkında seninle tartışan ve Allah'a yakınan kadının sözünü Allah işitmiştir. Allah sizin karşılıklı konuşmanızı işitiyordu. Çünkü Allah her şeyi işitmekte ve görmektedir.*” Hz. Aişe Havle binti Sâmit'in eşinin kendisine zihar yapması üzerine eşini Hz. Peygamber'e şikâyet ettiğini anlatmaktadır. “Ya Rasullallah! Gençliğimi ve

⁹¹⁷ Herarî, *Hadâik*, 4/164,165; Ayrıca bk. Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 6/154.

⁹¹⁸ Herarî, *Hadâik*, 19/203 Hadisin kaynağı için bk. Tirmizî, “Tefsîr”, 47 (229); Nesaî, “Nikâh”, 26 (33).

güzelliğini onun için tükettim. Ona çocuklar verdim. Yaşlanınca bana zihar yaptı.” demiştir. Hz. Aişe Havle’nin yakarışını yanındaki kimsenin duyamayacağı şekilde sessiz yaptığını ifade etmiştir.⁹¹⁹ Herarî, âyetin nüzûlüyle ilgili rivayeti bu şekilde aktarmakta bir sebep üzerine indiğini ifade etmektedir.

5.3. Vuku Bulan Bir Olay Üzerine İnen Âyetler

Kur’ân-ı Kerîm’de yaşanan bir olay üzerine nâzil olan âyetler bulunmaktadır. Nisâ Sûresi 43. âyette şöyle buyurulmuştur: “*Ey iman edenler! Siz sarhoş iken ne söylediğinizi bilinceye kadar, cünüp iken de -yolcu olan müstesna- gusledinceye kadar namaza yaklaşmayın. Eğer hasta olur veya yolculuk halinde bulunursanız yahut sizden biriniz ayak yolundan gelirse ya da kadınlara dokunup da -bu durumlarda- su bulamamışsanız o zaman temiz bir toprağa yönelin (teyemmüm edin); yüzlerinize ve ellerinize sürün. Şüphesiz Allah çok affedici ve bağışlayıcıdır.*” Herarî bu âyetin sebep-i nüzûlünden bahsetmektedir. Birgün Abdurrahman b. Avf arkadaşlarına yemek ikram etmiş, birlikte yemek yiyip içki içmişlerdi. Namaz vakti gelince namaz için kıyama durmuşlardı. İmam namazda Kafirûn Sûresi’ni manası değişecek şekilde yanlış okudu. Âyet bunun üzerine nazil olmuştur.⁹²⁰

Herarî hırsızlık yapan kişinin elinin kesilmesini emreden “وَالسَّارِقُ وَالسَّارِقَةُ فَاقْطَعُوا أَيْدِيَهُمَا جَزَاءً” /Hırsızlık eden erkek ve hırsızlık eden kadının yaptıklarına karşılık bir ceza, Allah’tan bir ibret olarak ellerine kesin. Allah güçlüdür.” Mâide Sûresi 38. âyeti ile ilgili rivayeti nakleder. Rivayete göre Hz. Peygamber döneminde hırsızlık yapan bir kadının sağ eli kesildi. Kadın “benim için tevbe var mıdır” diye sordu ve bunun üzerine “فَمَنْ تَابَ مِنْ بَعْدِ ظُلْمِهِ وَأَصْلَحَ فَإِنَّ اللَّهَ يَتُوبُ عَلَيْهِ إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ/Kim bu haksız davranıştan sonra tövbe eder ve halini düzeltirse bilsin ki Allah onun tövbesini kabul eder. Şüphe yok ki Allah çok bağışlayıcı, çok esirgeyicidir.”⁹²¹ âyeti nâzil olmuştur.⁹²²

Ahzâb Sûresi 53. âyette şöyle buyurulmaktadır: “*Ey iman edenler! Size izin verilmedikçe Peygamberin evlerine girip de yemeğin hazırlanmasını beklemeyin; fakat yemeye çağırıldığınızda girin; yemeğinizi yiyince de hemen dağılın, söze dalıp oturmayın. Bu*

⁹¹⁹ Herarî, *Hadâik*, 29/13 Hadisin kaynağı için bk. Nesâî, “Talâk”, 27 (72).

⁹²⁰ Herarî, *Hadâik*, 6/75 Ayrıca bk. Tirmizî, “Tefsir”, 47 (78).

⁹²¹ El-Mâide 5/39.

⁹²² Herarî, *Hadâik*, 31/270 Ayrıca bk. Taberî, *Câmi ‘u’l-beyân*, 10/298.

davranışınız peygamberi rahatsız ediyor, size söylemeye çekiniyor, oysa Allah hak olanı açıklamaktan çekinmez. Peygamber hanımlarından bir şey istediğinizde, onlar perde arkasında iken isteyin; bu sizin kalplerinizin de onların kalplerinin de temiz kalması için en uygunudur. Resûlullah'ı üzmeye hakkınız yoktur, kendisinden sonra ebedî olarak eşleriyle de evlenemezsiniz, sizin bunu yapmanız Allah katında büyük bir günahdır.” Herarî bu âyet, Hz. Peygamber'in Zeynep binti Cahş ile evlendiği geceyle ilgili nazil olduğunu ifade etmektedir. Enes b. Mâlik'in rivayet ettiğine göre insanlar düğün gecesi yiyip içiyorlar uzun uzun konuşuyorlarken Hz. Peygamber müminlerin annesinin yanına birkaç defa girip çıkmış rahatsız olduğunu bildirmeye çalışmıştı. En son iki kişi kalıncaya kadar insanlar kalkmakta gecikmişlerdi. Enes b. Mâlik o iki kişinin kalkıp kalkmadığını görmediğini daha sonra ona haber verildiğini ifade etmiştir. Âyet bunun üzerine vahyolunmuştur.⁹²³

Lian âyeti olarak bilinen Nur Sûresi 4. âyette mülâanede bulunan eşlerle ilgili olarak şöyle buyurulmuştur: “İffetli kadınlara iftira atan, sonra da dört şahit getiremeyen kimselere seksen sopa vurun ve artık onların şahitliklerini asla kabul etmeyin. İşte onlar yoldan çıkanların ta kendileridir.” Âyetin devamında “فَشَهَادَةُ أَحَدِهِمْ أَرْبَعُ شَهَادَاتٍ بِاللَّهِ إِنَّهُ لَمِنَ الصَّادِقِينَ /Eşlerine zina suçlamasında bulunup da kendilerinden başka tanıkları olmayanların her birinin tanıklığı, dört kere, doğru söylediğine Allah'ı tanık göstermesi; beşinci olarak da, “eğer yalan söyleyenlerden ise Allah'ın lânetine uğramasını” söylemesidir.” Herarî, âyetin sebep-i nüzûlünü şöyle aktarır: Uveysir isimli kişi Asım b. Adıyye gelir ve ona “Bir kişi eşini bir erkekle görürse öldürülür mü? Ne yapmak gerekir” demiştir. Asım'a bunu Hz. Peygamber'e sormasını söylemişti. Asım Hz. Peygamber'e gelmiş durumu anlatınca Resûlullah bunu kerih görmüştü. Cevap alamadığını söyleyen Asım Üveysir'e geri dönünce o bizzat kendi sorusunu Hz. Peygamber'e yöneltmiştir. Hz. Peygamber de senin ve arkadaşın hakkında bu ayet indirilmiştir diyerek mulaane âyetini buyurmuştur.⁹²⁴

Sonuç olarak Herarî, Kur'ân'ın tüm âyetlerinin sebep-i nüzûlünün olmayacağı görüşünde olup rivayet malzemesine göre hareket etmiştir. Bununla birlikte o, sebep-i nüzûl ilmine önem vermiş, sahâbe ve tabiûnun sahîh rivayetleri ile nüzûl sebeplerinin bilinebileceğini

⁹²³ Herarî, *Hadâik*, 23/62 Hadisin kaynağı için bk. Tirmizî, “Tefsîr”, 47 (271).

⁹²⁴ Herarî, *Hadâik*, 19/203 Hadisin kaynağı için bk. Müslim, “Liân”, 1495; Ebû Dâvûd, “Talâk”, 13 (79); İbn Mâce, “Talâk”, 10 (53).

ifade etmiştir. Aynı âyetin farklı tarik ile gelen nüzûle dair çok sayıda rivayetini nakletmek konusunda hassas davranmıştır. Rivayetleri çoğu zaman sahâbe ya da tabiûn kanalıyla isnat belirtmeksizin nakletmiştir. Âyetlerin tefsirinde ibretin sebebin umûmiliğine işaret ettiğini genel kabulün bu olması gerektiği, âyetin Müslümanların tümünü bağlayıcılığı kanaatindedir.

6. GARÎBU'L-KUR'ÂN

Garip kelimesi sözlükte, “yurdundan uzak kalan; tek ve nâdir olan; bilinmeyen, mübhem ve kapalı olan” manasına gelmektedir.⁹²⁵ Kur’ân-ı Kerim’de nüzûle muhatap olan sahâbenin Kur’ân’da manalarını bilmedikleri Arap dilinin farklı lehçelerine ait ya da Arap dilinin dışından lehçe ve lügatlara ait lafızlar olmuş ve bu kelimelerin manalarını bilmek hususunda zorlanmışlardır. Garip kelimeler olarak adlandırılan bu lafızların Kur’ân’ın doğru manasının ortaya çıkması için bilinmesi zarurîdir.⁹²⁶ “Kur’ân’ı i’râb edin, gariplerini araştırın” şeklindeki Ebû Hüreyre rivayeti bu hususta teşvik edici bir emir olarak algılanmaktadır. Bu nedenle Süyûtî Kur’ân’daki garip kelimeleri bilmenin müfessir için gerekli olduğunu ifade etmektedir. Süyûtî bununla kast olunanın kelimenin manasını bilmek olduğunu ifade etmektedir. Sahâbenin önde gelenlerinden Hz. Ebû Bekir’e Abese Sûresi 31. âyette geçen “وَفَاكِهَةً وَأَبًّا” lafzı sorulmuş, o da “Eğer bilmediğim bir şey söylersem hangi gök beni gölgelendirir hangi yer beni barındırır” demiştir. Bu rivayetten Kur’ân’ın nüzûlüne muhatap olan sahâbîlerin de anlamına yabancı oldukları kelimelerle karşılaştıkları görülmektedir.⁹²⁷

Herarî’de Kur’ân’da garib kabul edilen kelimelerin manasını vermeye özen göstermiştir. Bakara Sûresi’nin “السُّفَهَااءُ مِنَ النَّاسِ”/İnsanlardan bir kısım sefihler” anlamındaki 142. âyetindeki “سفيه” kelimesinin “lehine ve aleyhine olanı bilmeyecek kadar cahil ve

⁹²⁵ Ebu’l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed el-Mufaddal Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî garîbi’l-Kur’ân*, thk. nşr Muhammed Seyyid Geylânî (Beyrût: Dârü’l-Ma’rife, ts.), 35; İsmail Cerrahoğlu, “Garîbü’l-Kur’ân”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 13/379.

⁹²⁶ Konuyla ilgili yapılmış ilk çalışmalar için bk. Ebû İshâk İbrâhim ez-Zeccâc, *Meâni’l-Kur’âni ve I’râbuhu*, thk. Abdulcelîl Abduh Şelebî (Beyrut: Âlemü’l Kütüb, 1988); Ebû ‘Ubeyde Ma’mer b. el-Musennâ et-Teymî el-Basrî Ma’mer b. el-Musennâ, *Mecâzu’l-Kur’ân*, nşr. Muhammed Fuâd Sezgin (Kahire: y.y., 1381); Ebû Muhammed ‘Abdullâh b. Muslim b. Kuteybe ed-Dîneverî İbn Kuteybe, *Garîbu’l-Kur’ân*, nşr. Sa’îd el-Lihâm (b.y.: y.y., ts.).

⁹²⁷ Süyûtî, *İtkân*, 730.

ahmak” manasında olduğunu ifade etmektedir.⁹²⁸ Aynı şekilde Herarî, A‘raf Sûresi 150. âyette “فَلَا تُشْمِتْ بِيَ الْأَعْدَاءَ وَلَا تَجْعَلْنِي مَعَ الْقَوْمِ الظَّالِمِينَ / *Sen de şimdi düşmanları bana güldürme ve beni zalim kavimle bir tutma!*” buyurulan âyette “شماتة” garip lafzının manasının “düşmanları başına gelen musibetten dolayı güldürmek” manasına geldiğini söylemektedir.⁹²⁹

Garîbu’l-Kur’ân kapsamında tartışılan diğer iki konu Kur’ân’daki Arap lehçelerine ait kelimeler ile Arapça dışındaki dillere ait kelimelerin bulunup bulunmadığı hususudur. İlk husus konusunda klasik ulemanın Kur’ân’da Kureyş lehçesi dışında lehçelerin de var olduğu görüşünde ittifak halinde olduğunu söylemek mümkündür. Bu kapsamda ikinci husus ise Kur’ân’da Arapça dışında kelimelerinin olup olmadığıdır. Literatürde “Muarrep/Arapçalaşmış” olarak bilinen bu lafızlar hakkında Süyûtî, Farsça, Habeşçe kelimelerin varlığının onun bütün ilimlere ve öncekilerin ve sonrakilerin dillerine vakıf bir yüce kitap olmasından dolayı olağan bir durum olduğu kanaatindedir.⁹³⁰

Herarî, Kur’ân’ın üslûb açısından Arapça olduğunu fakat Kur’ân’da bulunan isimlerin bazılarının Arapça olmadığını ifade etmektedir. Bu acem kelimeler, ticari ilişkiler, sahâbenin rıhleleri ve Hristiyanlarla sohbet ilişkileri vasıtasıyla Arapça’ya dâhil olmuşlardır. Herarî’ye göre bu nedenle Kur’ân tümüyle Arapça kelimelerden ibaret değildir. İsrâfîl, Cebrâîl, İmrân, Nûh, Lût gibi alem isimlerin kökünün Arapça olmadığı görüşündedir. Alem olmayan isimlerden Arapça dışında bir kelimenin olup olmadığını tartışan Herarî, Taberî, Ebû Bekir b. Tayyip’in bu alem isimler haricinde Kur’ân’da diğer dillerden kelime olmadığı görüşünde olduklarını nakletmektedir. Fakat Herarî’nin açıklamalarından Kur’ân’da Kureyş lehçesi dışındaki lehçelere ve dillere ait kelimelerin varlığını kabul ettiği anlaşılmaktadır. Kur’ân’da Arapça olmayan kelimelerin olduğunu bunun da Kur’ân’ın Arapçalığına zarar vermediğini söylemektedir. Müfessire göre, bu kelimeler Arap toplumların harflerinden eksiltilerek Arapça lafızlara benzeyen dilin ağırlığını izale eden kelimelerdir. “الأسد” kelimesinin Habeş diline ait olduğunu; “الغساق” ve “البارد” kelimelerinin Türkçe olduğunu; “القسطاس” ve “الميزان” kelimesinin Rum

⁹²⁸ Herarî, *Hadâik*, 3/9.

⁹²⁹ Herarî, *Hadâik*, 10/156.

⁹³⁰ Süyûtî, *İtkân*, 938; Detaylı bilgi için bk. Zerkeşî, *Burhân*, 1/283-296.

dilinden olduğunu: “السجيل”, “الحجارة”, “الطين” kelimelerinin Fars diline ait olduğunu; “الطود”, “الجبيل”, “اليم”, “البحر” kelimelerinin Süryanice olduğunu ifade etmektedir.⁹³¹ Ayrıca “جهنم” lafzının muarrep olup Farsça olduğunu⁹³² “وَأَتَيْنَا عِيسَى ابْنَ مَرْيَمَ الْبَيْتَاتِ وَأَيَّدْنَاهُ بِرُوحٍ”⁹³³ âyetinde geçen “عيسى” kelimesinin İbranice kökenli olduğunu ifade etmiştir.⁹³⁴ Herarî, *Ruhû'l-Beyân*'dan alıntı yaparak “سجبل” kelimesinin Farsça, “فصرهن إليك” Rumca, “فجيدها” Ermenice, “ولاك حين مناصه” Süryanîce, “كفلين” lafzının Habeşçe olduğunu söyleyen Herarî, her fırsatta Arapça'nın dillerin en şerefli olduğunu vurgulamıştır.⁹³⁵ Herarî Yasin Sûresi 1. âyette geçen harflerle “ياس” ile ilgili olarak Arapçalığı konusunda ihtilafın varlığından bahsetmiştir. Said b. Cübeyr Habeşçe bir kelime olduğundan bahsederken İkrime Süryanice olduğunu ifade etmektedir. Şa'bi Tay lehçesinden olduğunu ifade ederken Hasan Kelb lügatından bir kelime olduğunu ifade etmektedir. Herarî kelimeyi Araplara sorduğunu ve Arapça olduğunu öğrendiğini ifade etmektedir.⁹³⁶ Kur'an'da ilk muhatapların dillerine yabancı gelen kelimelerin bulunduğu rivayetlerden görülmektedir. Ayrıca Hz. Peygamber'in Kur'an'ın gariplerinin araştırılması konusundaki emri sonraki nesli de bu konuda çalışmaya teşvik etmiştir. Herarî, bu lafızların Arapça olmamasının Kur'an için bir kusur olmadığını savunmaktadır. Kur'an'da Arap dilinin dışından kelime olduğu kanaatindedir. Bu kelimelerin her ne kadar köken itibarıyla Arapça olmasa da Arap kavminin kelimeleri gibi dilin içinde kaybolduğu ve Arapça'nın ağırlığını ortadan kaldırıp çeşitlilik sağladığı görüşündedir.

7. YEDİ HARF VE KIRAATLER

Kıraat sözlükte, “okumak, tilavet etmek” manalarına gelmektedir. Bu kelimenin terim anlamı ise “kıraat imamlarından her birinin, rivayet ve tariklerde ittifak etmek suretiyle, her birine ait farklı bir okuyuştur.”⁹³⁷ Kur'an'ın bu okunuşları sahâbe kanalıyla Hz.

⁹³¹ Herarî, *Mukaddime*, 143.

⁹³² Herarî, *Hadâik*, 15/66.

⁹³³ Bakara 2/87.

⁹³⁴ Herarî, *Hadâik*, 2/87.

⁹³⁵ Herarî, *Hadâik*, 20/328; Ayrıca bk. Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, 6/307.

⁹³⁶ Herarî, *Hadâik*, 23/475.

⁹³⁷ İsmail Karaçam, *Kıraat İlminin Kur'an Tefsirindeki Yeri ve Mütevatir Kıraatlerin Yorum Farklılıklarına Etkisi* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2013), 73.

Peygamber'den alınmıştır.⁹³⁸ Buna dair Hz. Peygamber'in ashabı arasında geçen Furkan Sûresi'nin başındaki kıraat ihtilafı ile ilgili rivayet şöyledir: "Hz. Ömer, Hişâm b. Hakîm'in okuyuşunu işittim demiştir. O da Resulullah'ın böyle okuduğunu duyduğunu ifade etmiştir. Namazın sonunda yakasından tuttum ve dedim ki: "Bu sûreyi kimden duyduğunu söyle!" Hişâm dedi ki: "Bu sûreyi Resulullah bana okudu." Ben dedim ki: "Yalan söylüyorsun, çünkü Resulullah bana senin okuduğundan farklı okumuştur." Ardından onu Resulullah'a götürdüm ve dedim ki: "Onun Furkan Sûresi'ni senin bana okumadığın harf üzere okuduğunu duydum." Resulullah, "Öyleyse Hişâm okusun" dedi. Benim onu duyduğum gibi okudu. Daha sonra Resulullah, "Aynen böyle indi" dedi. Ardından benim de sûreyi okumamı istedi. Onun bana öğrettiği üzere okudum. Resulullah, "Aynen böyle indi" dedi. Bunun üzerine Resulullah "Kur'ân yedi harf üzere indirilmiştir. Kolayınıza geleni okuyun." buyurmuştur."⁹³⁹ Herarî bu rivayetle yedi harfin Hz. Peygamber'in bu kıraatleri doğrulandığını vurgulamaktadır.⁹⁴⁰ Buna göre Hz. Peygamber'in bu iki farklı kıraati onaylaması, bu okuyuşların manayı ve ahkâmı değiştirmedeği ve kıraatlerin de içtihadî değil tevkîfî olduğu kanaatini desteklemektedir.⁹⁴¹

Muhammed Emîn el-Herarî, yedi harf hususunda eserinin mukaddimesinde uzun bir fasıla yer vermektedir. Kur'ân'ın yedi harf üzere indirilmesiyle ilgili şu rivayeti nakletmektedir: Müslim, Ebû b. Ka'b'den rivayet etti ki, Nebi (s.a.v.), Bani Gifar'ın yanındaydı ve Cebrâil geldi ve şöyle dedi: "Allah sana, ümmetine Kur'ân'ı harf harf okumasını emrediyor." Bunun üzerine Nebi dedi: "Allah'tan af ve afiyet isterim. Fakat ümmetim bunu kaldıramaz." Bunun üzerine Cebrâil ikinci kez geldi. "Allah ümmetine Kur'ân'ı iki harf harf okumasını emrediyor." dedi. Bunun üzerine Nebi dedi: "Allah'tan

⁹³⁸ Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyin b. 'Alî el-Hüsrevî'dî el-Beyhakî, *el-Kırâ'e Halfe'l-İmâm - el-Beyhakî*, thk. Muhammed es-Sa'îd b. Bisîyûnî Zağlûl (Beyrut: y.y., 1405); Ebû'l-Hayr Şemsüddîn b. el-Cezerî Muhammed İbnü'l-Cezerî, *Tayyibetu'n-Neşr fi'l-Kırâ'âti'l-Aşr*, thk. Muhammed Temîm ez-Zağbî (Cidde: y.y., 1414); Ebû 'Amr 'Osmân b. Sa'îd ed-Dânî, *et-Teyisîr fi'l-Kırâ'âti's-Seb'*, thk. Ütev Terizel? (Beyrut: y.y., 1404); Kur'an'ın okunması ve mushaf yapısıyla ilgili detaylı bilgi için bk. Abdülhamit Birışık, *Kıraat İlmi ve Tarihi*. (Bursa : Emin Yayınları, 2004); Abdurrahman Çetin, *Kıraatlerin Tefsire Etkisi* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2020); Kur'an'ın okunması ve mushaf yapısı ve kıraatlerin tefsire etkisiyle ilgili detaylı bilgi için bk. Mehmet Emin Maşalı, *Kur'ân'ın Metin Yapısı : Mushaf Tarihi ve İmlası*. (Ankara: Avrasya Yayıncılık, 2004); İsmail Karaçam, *Kıraat İlminin Kur'ân Tefsirindeki Yeri ve Mütevatir Kıraatların Yorum Farklılıklarına Etkisi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1996).

⁹³⁹ Müslim, "Salâtü'l-Müsâfirîn", 818.

⁹⁴⁰ Herarî, *Hadâik*, 19/466.

⁹⁴¹ Abdurrahman Çetin, *Kur'ân-ı Kerîm'in İndirildiği Yedi Harf ve Kıraatler* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2010), 47.

sağlık ve mağfiret isterim. Fakat ümmetim bunu kaldıramaz.” dedi. Cebrail üçüncü kez geldi. Nebi tekrar mağfiret diledi ve mazeret sundu. Cebrail dördüncü kez geldiğinde şöyle dedi: “Allah sana ümmetine Kur’ân’ı Yedi harf üzere okumasını emrediyor, hangi harf okurlarsa ona ulaşır.”⁹⁴² Herarî, bu rivayete istinaden Kur’ân’ı okuyuşla ilgili farklılıkları yedi harf sınırları içinde bir ihtilaf kabul etmektedir.

Hiz. Peygamber ile Cebrail arasında geçen hadiseyi anlatan Herarî, yedi harfin ne olabileceği ile ilgili olarak ulemanın görüşlerine yer vermiştir. Buna göre bir kelimenin yakın manalarına dair yedi vecih kastedilmiş olabileceği gibi yedi Arap lügatı da kastedilmiş olabilir. Ya da yedi harf ile Kur’ân’ın emir, nehiy, vaad va’id gibi isimlerine işaret edildiğine dair görüşü öne sürülmüştür.⁹⁴³ Herarî Osman Mushafı’nda toplanan yedi kıraatin mütekaddimun ulemanın üzerinde icmâ ettiği yedi imama nispet edilen yedi kıraat olduğunu ve Müslümanların buna iman ettiğini vurgulamaktadır.⁹⁴⁴

Muhammed Emîn el-Herarî, yedi harfin ne olduğu konusunda ulemanın ihtilaf ettiği görüşlerden ilki anlamları yakın lafızlarını farklı olan اقبل تعال هلم gibi kelimelerin olabileceği görüşüdür. Bu görüşü delillendirmek için Ebû Bekir’den rivayet edilen şu hadisi nakletmektedir. “Bir gün Cebrail Hiz. Peygamber’e gelerek “Bir harf üzere oku” dedi. Sonra da “Yedi harf olana kadar arttır.” dedi. Cebrail “Oku! Rahmet âyetini azap âyetiyle, azap âyetini rahmet âyetiyle karıştırmadıkça tamam olur.”⁹⁴⁵ Herarî, rivayette verilen باذر، اسرع، عجل، اقب، تعال، اذهب، باذر kelimelerinin mana olarak birbirine yakın kelimeler olduğunu ve kelimelerin birbiri yerine okunmasının caiz görüldüğünü vurgulamaktadır. Muhammed Emîn el-Herarî, Übey b. Kab’dan nakledilen rivayette “كُلَّمَا”^y ayetini “سَعَوْا فِيهِ” “مَرَوْا فِيهِ” okuduğunu aktarmaktadır. Buhârî ve Müslim’de yer alan Zührî rivayetinde helal ve haramda ihtilaf olmadığını hepsinin bir ve aynı olduğunu ifade etmektedir.⁹⁴⁶ Bu rivayetler göz önüne alındığında yedi harf ve kıraatlerle ilgili farklılıkların Hiz. Peygamber’den tevâtüren nakledildiği ve kolaylaştırma amacı taşıdığı ortadadır.

⁹⁴² Müslim, “Salâtü’l-Müsâfirîn”, 821.

⁹⁴³ Herarî, *Mukaddime*, 72-78.

⁹⁴⁴ Herarî, *Mukaddime*, 78-79.

⁹⁴⁵ Ebû Dâvûd, “Vitr”, 8 (62).

⁹⁴⁶ Herarî, *Mukaddime*, 72.

Herarî tefsiri boyunca takip ettiği sahâbe ve tabiûnden nakil yöntemini kıraatler söz konusu olunca da devam ettirmiş, nakledilen kıraatlere atıfta bulunmuştur. Müfessir A‘raf Sûresi 165. âyette geçen “بِعَذَابٍ بَیْسٍ” kavlinde İkrime ve Dahhâk’ın “بَیْس” şeklinde ya harfinin şeddesiyle قَیْم kelimesindeki gibi okuduğunu, Ebu’l-Âliye ve Ebû Miclez’in ise be ve sin harfinin fethasıyla ve hemzenin kesrasıyla okumuş nakletmektedir.⁹⁴⁷

Herarî, Kur’ân’ın muhataplarının okuma yazma bilmeyen ümmîler olmalarından dolayı Kur’ân’ı kıraat etmenin meşakkatli bir durum olduğunu ifade etmektedir. Diğer yandan müfessir, Kur’ân’da Kureyş, Huzeyl, Hevâzin, Yemen lügatlerinin olmasının da Kur’ân’ın yedi harf üzere okunmasına olanak sağladığını belirtmektedir. Herarî, Hz. Osman’ın Mushafların yazımı esnasında ihtilaf edilen lafızlarda Kureyş lügatıyla yazmalarını emrettiğine dair görüşleri reddetmektedir. Kur’ân’ın Kureyş lehçesi üzere indiği ve bu yedi harfin Kureyş lehçesinin vecihleri olduğu görüşüne karşı çıkmaktadır. Kur’ân’ın tefsirini yaparken Arapça dışındaki kelimelerin kökenlerinin ait olduğu lügat ve lehçelere işaret eden Herarî, Kur’ân’da “إِنَّا جَعَلْنَاهُ قُرْءَانًا عَرَبِيًّا لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ” *Olur ki akıl edersiniz diye onu Arapça bir Kur’ân kıldık.*⁹⁴⁸ âyetini delil getirerek Kur’ân’ın Arapça dilindeki diğer lehçeleri de kapsadığına dikkat çekmektedir.⁹⁴⁹ Kur’ân’ın farklı lehçelerden kelimeleri ihtiva etmesinin yedi harf ve farklı kıraatlerin okuyuşuna olanak sağladığı görüşünü savunmaktadır.

Herarî kıraat okuyuş farklılığına sahip âyetlerle ilgili kıraat imamlarının okuyuşlarını ele almaya çalışmıştır. التفسير و أوجه القراءة başlığı ile yorumladığı âyet grubunun rivayet ve tefsir literatürünün birikiminden yararlanarak tefsir etmesi ve ardından yorumu etki eden ya da lafzen farklılık içeren kıraatlere yer vermesi, tüm tefsiri boyunca takip ettiği bir üslûptur. Herarî’nin kıraat farklılığına değindiği Âl-i İmrân Sûresi 125. âyette “بَلَىٰ إِنَّ” *مُسَوِّمِينَ تَصْبِرُوا وَتَتَّقُوا وَيَأْتُوكُم مِّن فَوْرِهِمْ هَٰذَا يُمْدِدْكُمْ رَبُّكُمْ بِخَمْسَةِ آلَافٍ مِّنَ الْمَلَائِكَةِ مُسَوِّمِينَ* buyurulan “مُسَوِّمِينَ” lafzını İbn Kesîr, Ebû Amr, Asım’ın vav harfinin kesrasıyla okuduğunu, bu haliyle “atlarının ve kendilerinin üzerinde nişane taşıyan muallimler” manasına geldiğini ifade etmektedir. Tefsircilerden birçoğu da “atlarını ganimet toplamak için gönderdikleri”

⁹⁴⁷ Herarî, *Hadâik*, 10/199.

⁹⁴⁸ Zuhuf 89/1.

⁹⁴⁹ Herarî, *Mukaddime*, 74-75.

anlamına gelen “مرسلين خيلهم في الغارة” manasını vermişlerdir. İbn Amir, Hamza, el-Kisâi ve Nâfi‘, bu ifadeyi; “yani beyaz yünlerle süslenmiş hayvanların sırtında olanlar” manasında “مَسْمِينَهُ” olarak vav harfinin fethasıyla okumuşlardır. Herarî, kelimenin kıraatinin farklılığının manaya etkisini de bu şekilde ifade etmiştir.⁹⁵⁰

Muhammed Emîn el-Herarî’ye göre Kur’ân’da Kureyş lehçesi haricinde başka bir lehçe bulunması yedi harfin sınırları kapsamındadır. Bu nedenle tefsiri esnasında bu lehçelerdeki farklılıklara yer vermiştir. Hûd Sûresi “فَلَا تَكُ فِي مِرْيَةٍ مِنْهُ” buyurulan 17. âyetteki مِرْيَةٍ lafzının lehçelere göre farklı okuyuşlarına işaret etmiştir. Cumhur’un Hicâz lügatına göre mim harfinin kesrasıyla okuduğunu aktardıktan sonra Sülemî, Ebû Racâ, Ebu’l-Hattab es-Sedûsî’nin Esed ve Temîm lehçelerine göre mim harfinin dammesiyle مِرْيَةٍ şeklinde okuduğunu nakletmektedir.⁹⁵¹

Bunların dışında Herarî, harf değişiklikleriyle ilgili kıraat farklılıklarına değinmiştir. Herarî “صِرَاطَ الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَلَا الضَّالِّينَ” buyurulan Fâtiha Sûresi 7. âyetteki “عَلَيْهِمْ” lafzının kıraat farklılıklarını zikretmiştir. Beyzâvî’den nakille on farklı okuyuşunun olduğunu ifade etmektedir. “عَلَيْهِمْ” şeklinde he harfinin dammesi ve mim harfinin sükûnuyla, “عَلَيْهِمْ” şeklinde he harfinin kesrası ve mim harfinin sükûnuyla, “عليهم” şeklinde he harfinin ve mim harfinin kesrası ile ve ya harfinin eklenmesiyle, “عليهمو” şeklinde henin kesrası ve mim harfinin dammesi ile, “عليهمو” şeklinde henin ve mimin dammesiyle ve vav harfinin eklenmesiyle, ya da vav eklenmeden he ve mim harfinin dammesi ile olmak üzere altı vecih, kıraat imamlarından nakledilmiştir. Geri kalan dört vecih ise عليهم, علمهم, عليهم, عليهم şeklinde kıraatlerdir.⁹⁵²

Müfesirin kıraat farklılıklarından bahsettiği bir diğer âyet Hicr Sûresi 53. âyettir. “قَالُوا لَا تَوْجَلْ” lafzını kıraat imamlarından Hasan ⁹⁵³ “لَا تَوْجَلْ إِنَّا نُبَشِّرُكَ بِغُلَامٍ عَلِيمٍ” âyetinde

⁹⁵⁰ Herarî, *Hadâik*, 5/109-110.

⁹⁵¹ Herarî, *Hadâik*, 13/31.

⁹⁵² Herarî, *Hadâik*, 1/79.

⁹⁵³ el-Hicr 15/53.

şeklinde okurken لا تاجل لا تواجل tarzında iki şekilde de okuyuşunun olduğunu ifade etmektedir.⁹⁵⁴

Herarî, kıraat farklılıkları bağlamında hareke değişikliği olan kıraatlere atıfta bulunmaktadır. Müfessir, Bakara Sûresi 285. âyetinde geçen “كتبه ورسله” kelimelerinin te harfinin ve sin harfini Yahya b. Ya’mer, Nâfi’ ve Hasan rivayetiyle sukun ile okunduğunu; Cumhur’un رسله kelimesinde olduğu gibi damme ile okuduğunu ifade etmektedir.⁹⁵⁵

Herarî, Nisa Sûresi 24. âyette geçen “المُحَصَّنَاتُ” lafzında vezin değişikliğine dair kıraat ihtilafı olduğunu ifade etmektedir. Cumhur sad harfî ile okurken, Kisâi’nin bu âyette fetha okuyup istisna tutarak Kur’ân’ın tamamında kesra ile okuduğunu söylemektedir.⁹⁵⁶

Müfessir A’raf Sûresi 40. âyette geçen “الجمال” kelimesinin okuyuşuyla ilgili olarak farklılıklara işaret etmektedir. İbn Abbas’ın Şehr b. Havşeb, Mücâhit, İbn Ya’mer, Ebû Miclez, Şa’bi, Mâlik b. Şehîyr, Ebû Racâ, Ebû Raziyn, İbn Muhaysin ve Ebân b. Asım’dan naklen okuduğu şekliyle: “الجُمْل” cim harfinin dammesi ile, mim harfinin fethası ile şeddeli olarak okunduğunu ve “kalın bir halat” manasına geldiğini ifade etmektedir. Müfessir kelimenin İbn Abbas’tan gelen çeşitli rivayetlerle ve İkrime rivayetiyle okuyuşlarına yer verdikten sonra aynı manada olduğunu gemi halatı için de kullanıldığını belirtmiştir.⁹⁵⁷

A’raf Sûresi 165. âyette geçen “بِعَذَابٍ بَيِّسٍ” kavlinde İbn Kesîr, Ebu Amr, Hamza “بَيِّسٍ” şeklinde بَعِیل vezninde okumuştur. Nâfi’, “بَيِّسٍ” şeklinde hemze olmadan be harfinin kesrasıyla okumuştur. İbn Amr da bu şekilde okumuştur. Ebû Bekir’in Hamza’dan rivayetine göre “بَيَّاسٍ” şeklinde بَعِیل vezninde okunmuştur. İbn Abbas ve Eyyüb “بَيَّاسٍ” şeklinde بَعِیَال vezninde okumuşlardır. Abdurrahman es-Sülemî ile Muaz el-Kârî “بَيِّسٍ” şeklinde be harfinin fethasıyla ve hemzenin kesrasıyla ya olmadan بَعِیل vezninde okumuştur.⁹⁵⁸

⁹⁵⁴ Herarî, *Hadâik*, 15/72.

⁹⁵⁵ Herarî, *Hadâik*, 4/148.

⁹⁵⁶ Herarî, *Hadâik*, 6/9.

⁹⁵⁷ Herarî, *Hadâik*, 9/307.

⁹⁵⁸ Herarî, *Hadâik*, 10/198.

Bakara Sûresi 285. âyette geçen “لا يفرق” lafzının İbn Cübeyr, İbn Ya’mer, Ebû Zûr’a b. Amr b. Cerir ve Yakup tarafından “لا يفرق” şeklinde ya harfî ile okunduğunu ifade etmektedir. Herarî, Harun’un “لا يفرقون” şeklindeki kullanımının Übey ve İbn Mes’ûd mushafında olduğunu söylediğini bunun ise şaz olduğunu belirtmektedir.⁹⁵⁹ Muhammed Emîn el-Herarî Şaz kıraatlerle amel etmek hususunda İbn Atiyye’den nakille namaz kılınamayacağını icmâ ile sabit olduğunu ifade etmiştir.⁹⁶⁰

Müfessir şaz kıraatlere de atıfta bulunmaktadır. “وَجَعَلْنَا لَكُمْ فِيهَا مَعَايِشَ وَمَنْ لَسْتُمْ لَهُ بِرَازِقِينَ”⁹⁶¹ âyetinde cumhur ulemanın “مَعَايِشَ” şeklinde ye harfî ile okuduğunu Nâfi’nin ise معائش şeklinde hemze ile okuduğunu ve bunun şaz olduğunu belirtmiştir.⁹⁶²

Herarî, Huzeyfe b. Yemân’ın Hz. Osman’ın yanına gelerek farklı mushaflardaki okuyuşların Müslümanların Hristiyan ve Yahudiler gibi ihtilaf edeceklerine dair ifadelerinin bulunduğu rivayeti⁹⁶³ naklettikten sonra, Müslümanların ihtilafına konu olan mevzuun yedi harf ile ilgili olmadığını vurgulamaktadır. Ona göre ihtilafın hak konuda olmasının imkânsızlığından dolayı problem yedi harf konusundaki anlaşmazlık olmasının mümkün değildir. Herarî, o andaki ihtilafın yedi harf hususunda olmadığını fakat sonraki nesil Müslümanların bu konuda ihtilaflarına nispetle Mushaf haline getirildiğini ifade etmektedir. Sonrasında Hz. Osman’ın Mushaf’ının yakılmasını emrettiğinden bahsetmektedir. Mushafların yakılmasının ümmetin icmâ ile yapıldığından caiz olduğunu da belirtmektedir.⁹⁶⁴

Özellikle oryantalist araştırmacıların Kur’ân’da ziyade ve noksan âyetlerin bulunduğu mushaflarda bulunan okuyuş farklılıklarına dair nakillerin etrafında yedi harf ve kıraat konusunda iddialarda bulundukları görülmektedir.⁹⁶⁵ Kur’ân’ın korunmuşluğuna vurgu yapan Herarî, tefsirinin bütünlüğü dikkate alındığında Kur’ân’ın ziyade ve noksandan korunduğu hususunda Ehl-i sünnet imamlarının icmâ ettiğini, mushafın Hz. Peygamber’e

⁹⁵⁹ Herarî, *Hadâik*, 4/149.

⁹⁶⁰ Herarî, *Mukaddime*, 79; Ayrıca bk. İbn Atiyye, *Muharrerü l-vecîz*, 1/48.

⁹⁶¹ el-Hicr 15/20.

⁹⁶² Herarî, *Hadâik*, 15/32.

⁹⁶³ Buhârî, “Fazailu l-Kur’ân”, 66 (9).

⁹⁶⁴ Herarî, *Mukaddime*, 86-90.

⁹⁶⁵ Oryantalistlerin Kur’ân’ın kaynağı ve kıraatlerle ilgili tartışmalarına dair ayrıntılı bilgi için bk. Abdurrahman Çetin, *Kur’ân-ı Kerim’in İndirildiği Yedi Harf ve Kıraatler* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2009), 334-441.

indirildiği şekliyle okuna geldiğini, sadırlarda ve satırlarda korunduğunu vurgulamıştır. Müfessir, İsrâ Sûresi 88. âyetin “قُلْ لِّئِنْ اجْتَمَعَتِ الْإِنْسُ وَالْجِنُّ عَلَى أَنْ يَأْتُوا بِمِثْلِ هَذَا الْقُرْآنِ لَا يَأْتُونَ” بِمِثْلِهِ/De ki: “Yemin ederim, bu Kur’ân’ın bir benzerini ortaya koymak için ins ve cin bir araya gelip birbirine destek olsa dahi onun benzerini ortaya koyamazlar.” buyurulmasıyla Kur’ân’ın mucizliğine ve korunmuşluğuna bir delil, Kur’ân’ın noksan olduğunu ve ziyadelik bulunduğunu iddia edenlere bir red olduğunu ifade etmektedir. Kur’ân’ın korunmuşluğuyla ilgili bir diğer konu nesilden nesile tevâtüren aktarılmış olmasıdır. Yalan üzere ittifak etmeleri mümkün olmayan sayıca fazla kabul edilecek bir grup tarafından nakledilerek eksik ve noksandan korunarak gelmiştir.⁹⁶⁶

Müfessir, pek çok mushafta ziyade ve noksanlık bulunduğu iddialarına yer verdikten sonra bunların batıl iddialar olduğunu vurgulamaktadır. Ona göre Abdullah b. Kesir-Mücahid-İbn Abbas-Übey b. Ka‘b-Hz. Muhammed muttasıl senedin varlığı, Hz. Peygamber’in ve sahâbenin ittifak ettiği metin yapısında Kur’ân’ın cemedildiğini göstermektedir.⁹⁶⁷

Herarî, mushafı, Hz. Osman ve Hz. Peygamber’in ashabının cem faaliyetinden sonra ortaya atılan Kur’ân’dan beş yüz harfin noksan olduğu iddiasına binaen verilen örnekleri zikretmektedir. Bu iddialardan biri Asr Sûresi 1. âyetin “وَالْعَسْرُ نَوَائِبُ الدَّهْرِ” şeklinde ziyade olup Müslümanların son iki lafzı Kur’ân’dan çıkardığı iddiasıdır. Bir diğer örnek ise “هَذَا صِرَاطٌ عَلَيَّ مُسْتَقِيمٌ” şeklinde olduğu halde “علي” lafzının düşürüldüğü iddiasıdır.

Bunlara cevaplar veren Herarî, “إِنَّا نَحْنُ نَزَّلْنَا الذِّكْرَ وَإِنَّا لَهُ لَحَافِظُونَ”/Kesin olarak bilirsiniz ki bu kitabı kuşkusuz biz indirdik ve onu mutlaka koruyan da yine biziz.”⁹⁶⁸ âyetini delil getirerek Allah’ın kitabını tağyir, tebdil, ziyade ve noksandan koruduğunu ifade etmektedir.⁹⁶⁹

Herarî, Fâtiha Sûresi’nin İbn Mes‘ûd Mushafında bulunmamasından dolayı Kur’ân’dan âyet olmayacağı iddialarına yanıt vermiştir. Buna göre müfessir, Fâtiha’nın Kur’ân’dan olduğu hususunda ulemanın ittifakının mevcut olduğunu ifade etmektedir. Bunun İbn

⁹⁶⁶ Herarî, *Mukaddime*, 136.

⁹⁶⁷ Herarî, *Mukaddime*, 139-141.

⁹⁶⁸ el-Hicr 15/9.

⁹⁶⁹ Herarî, *Mukaddime*, 140.

Mes'ûd'a sorulduğunu cevap olarak Fâtiha'nın namazda her rekâtta okunuyor olmasından dolayı "Fâtiha'yı yazsaydım her sûreyle birlikte yazmam gerekirdi" dediğini ve İbn Mes'ûd'un bu konuda Müslümanların zihnine güvendiğini savunmaktadır.⁹⁷⁰

Sonuç olarak Herarî kıraatlerin tevatüren nakledildiğini, Hz. Peygamber'den bu hususta rivayet edilen hadislerle atıfla kıraatlerin de tevatüren nakledildiğini kabul etmektedir. Bu sahîh okuyuşların Kur'ân'ın korunmuşluğu çerçevesinde ele alan Herarî, yedi harfin Kur'ân'ın îcâzının vecihlerinden olduğunu kabul etmektedir. Kur'ân'ın Kureyş lehçesi dışındaki lehçeleri de kapsadığı görüşünde olan Herarî bu husustaki müşkili Kur'ân'da Arapça'nın diğer lehçelerinden okuyuşların Arapça'nın okuyuşuna dair bir çeşitlilik olarak ifade ederek açıklığa kavuşturmaktadır. Herarî, lehçelerdeki lafızların değişikliğine dair okuyuşlara yer verdiği gibi hareke, harf, vezin değişiklikleriyle ilgili okuyuş farklılıklarına işaret etmiştir.

8. VÜCÛH VE NEZÂİR

Kur'ân ilimleri arasında önemli bir yeri haiz olan Vücûh ve Nezâir ilmi Kur'ân ilimlerinin başında gelmektedir. "Kur'ân'da bulunan lafız ve hareke bakımından aynı kelimelere nezâir, bunların farklı yerlere farklı manalara gelmesine ise vücûh" olarak tanımlanmaktadır.⁹⁷¹ Süyûtî, Fâtiha Sûresi 6. âyette geçen الهدى lafzının "sebat" manasında, Bakara Sûresi 5. âyette "beyan" manasında, Âl-i İmrân Sûresi 73. âyetinde "din" manasında, Meryem Sûresi 76. âyette "İman" dâhil olmak üzere on yedi mana manası olduğunu ifade eder.⁹⁷² Buna göre الهدى lafzının lafzen ve hareke açısından aynı olmasına nezâir denirken, bu kelimelerin bulundukları yere göre farklı mana kazanmasına vücûh manası verilmektedir.⁹⁷³

Bu ilme verilen önemin erken dönemde telif edilen eserlerden de görüldüğünü söylemek mümkündür.⁹⁷⁴ Kaynaklarda bu ilimle ilgili ilk eserlerin İkrime ve Ali b. Talha'ya (ö.

⁹⁷⁰ Herarî, *Hadâik*, 1/43-44.

⁹⁷¹ Celalettin Divlekci, "Kur'an'da Eşanamlılık (Terâdüf) Olgusu (I)", *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7 [Cumhuriyetimizin 77. Yılına Armağan Özel Sayısı] (2000), 167.

⁹⁷² Süyûtî, *İtkân*, 445.

⁹⁷³ Divlekci, "Kur'an'da Eşanamlılık (Terâdüf) Olgusu (I)", 168.

⁹⁷⁴ Vücûh ve Nezâire dair erken dönem yazılmış eserler için bk. Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Sellâm el-Kayravânî Yahyâ b. Sellâm, *et-Tesârif li-Tefsîri'l-Kur'ân mim mâ İştēbehet Esmâuhu ve Tasarrafet Me'ânih*, thk. Hind Şiblî (b.y.: y.y., 1979); Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn 'Abdurrahmân b. 'Alî b. Muhammed el-Bağdâdî İbnü'l-Cevzî, *Nuzhetu'l-'A'yuni'n-Nevâzir fi 'İlmi'l-Vucûh ve'n-Nezâir*, thk.

143/760) ait olduğu ifade edilmiş, fakat bu eserler günümüze ulaşmamıştır. Günümüze ulaşan ilk eserler Mukâtil b. Süleyman'a ait *el-Vücûh ve 'n-Nezâir fî 'l-Kur'âni 'l-Azîm* adlı eseri ile Harun b. Musâ'nın (ö. 170/787) *el-Vücûh ve 'n-nezâair fî 'l-Kur'âni 'l-Kerîm* adlı eseridir.⁹⁷⁵

Vücûh ve nezâir ilmi çerçevesinde ele alınan “لَا إِكْرَاهَ فِي الدِّينِ قَدْ تَبَيَّنَ الرُّشْدُ مِنَ الْغَيِّ فَمَنْ يَكْفُرْ”
بِالطَّاعُوتِ وَيُؤْمِنُ بِاللَّهِ فَقَدْ اسْتَمْسَكَ بِالْعُرْوَةِ الْوُثْقَى لَا انْفِصَامَ لَهَا وَاللَّهُ سَمِيعٌ عَلِيمٌ
Doğru eğriden açıkça ayrılmıştır. Artık kim sahte tanrıları reddeder de Allah'a inanırsa kopmayan sağlam bir kulpa yapışmıştır. Allah her şeyi işitir ve bilir.”⁹⁷⁶ âyetinde الطَّاعُوتِ kelimesi Kur'ân'da sekiz yerde geçmektedir. Muhammed Emîn el-Herârî, ‘بِالطَّاعُوتِ’ lafzına şeytan, putlar, Allah’tan başka tapılan her şey manasına geldiğini ifade ederek kelimenin zû vücûh olduğunu ifade etmektedir.⁹⁷⁷

Vücûh ilmi dâhilinde zikredilebilecek bir diğer örnek çeşitli manalara gelen “السَّوْءُ” lafzıdır. Süyûtî bu kelimenin on bir farklı manaya geldiğini ifade etmektedir. Herârî, bu kelimeye Bakara Sûresi 49. âyette الْعَذَابِ سَوْءٍ يَسُوءُكُمْ” lafız “şiddet” manasını verirken⁹⁷⁸, Yusuf Sûresi 25. âyette “قَالَتْ مَا جَزَاءُ مَنْ أَرَادَ بِأَهْلِكَ سَوْءًا” geçen “السَّوْءُ” lafzına “zina”⁹⁷⁹ manasını vermiştir.

9. MÜNÂSEBÂTU'L-KUR'ÂN

Sözlükte “yakınlık” manasına gelen münâsebet, tefsir usûlünde münâsebatu'l-Kur'ân olarak isimlendirilip âyet ve sûreler arasındaki uyum manasında kullanılmaktadır.

Muhammed ‘Abdülkerîm Kâzım er-Râdî (Beyrut: y.y., 1404); Divlekci, “Kur'an'da Eşanlamlılık (Terâdüf) Olgusu (I)”; Vücûh ve nezâir literatüründe yapılmış çalışmaların birkaçı için bk. Mustafa Karagöz, “Vücûh ve Nezâirin Terimleşme Süreci-‘Nezâir’in ‘Eş anlamlılık’ Olarak Tanımlanması Sorunu-”, *Bilimname* 14 (Ocak 2018), 7-33; Mustafa Karagöz, “İbn Teymiye'nin Vücûh ve Nezâir Tanımının Etkileri ve Sorunları”, *Bilimname* 2018/36 (2018), 261-291; İsmail Kurt, “Vücûh ve Nezâir Literatürünün Doğuşu, Gelişimi ve Sistemleşmesi: Hicri İlk Dört Asır”, *Bilimname* 49/1 (2023), 191-235.

⁹⁷⁵ Ömer Türker, “Mukâtil b. Süleyman”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 31/134-136; Ahmet Karadağ, “Hicri İkinci Asırda Vücûh ve Nezâir ile İlgili Çalışmalar: Mukâtil b. Süleyman ve Hârûn b. Mûsâ'nın Eseri Örneği”, *Hicri İkinci Asırda İslami İlimler-2* (Ankara: İksad Uluslararası Yayınevi, 2022), 203.

⁹⁷⁶ el-Bakara 2/256.

⁹⁷⁷ Herârî, *Hadâik*, 4/24.

⁹⁷⁸ Herârî, *Hadâik*, 1/401.

⁹⁷⁹ Herârî, *Hadâik*, 13/378.

Zerkeşî, münâsebet ilmini te'lif edilen metni sağlam bir bina haline getirmeye yarayan insicam ve uyum sağlayıcı konumunda zikretmektedir. Kur'ân'ın vakıalara göre indirildiğini bu yüzden bir münâsebet aranmaması gerektiğini söyleyen çok sayıda müfessirin olduğundan bahsetmektedir. Zerkeşî, bu görüşe katılmayarak Kur'ân'ın bir defada Beytü'l-İzze'ye indirilişinin ve bir mushafta toplanmasının Kur'ân'ın üslûbunun mucizliğinin bir delili olduğunu sûre ve âyetlerin indirilişinin tevkiî olduğunu ve münâsebet aranması gerektiğini ifade etmektedir.⁹⁸⁰

Münâsebâtü'l-Kur'ân ilminin ilk olarak büyük edebiyatçı Ebû Bekir en-Nîsâburî (ö. 324/936) tarafından tartışılmaya başlandığı kaynaklarda geçmektedir.⁹⁸¹ Nîsâburî, iki âyetin yan yana gelmesindeki ve sûrelerin birbiri ardına sıralanmasındaki hikmeti araştırmıştır. Dirayet tefsirleri arasında münâsebet ilminden bahseden ilk müfessir, Zemahşerî olmuştur.⁹⁸²

Muhammed Emîn el-Herârî de âyetleri tefsirinde münâsebet konusuna önem vermiştir. Onun bu her sûre içinde uyguladığı bir metot olup bazen iki âyet arasında, bazense bir sûrenin sonu ile sonraki sûrenin başı arasında münâsebet bulunduğunu ifade etmektedir.

9.1. Sûre İçi Münâsebet

Herârî'nin aralarında münâsebet olduğunu ifade ettiği iki âyet şöyledir: “إِنَّا أَنْزَلْنَا التَّوْرَةَ فِيهَا هُدًى وَنُورٌ يَحْكُمُ بِهَا النَّبِيُّونَ الَّذِينَ أَسْلَمُوا لِلَّذِينَ هَادُوا وَالرَّبَّائِيُّونَ وَالْأَحْبَارُ بِمَا اسْتُحْفِظُوا مِنْ كِتَابِ اللَّهِ وَكَانُوا عَلَيْهِ شُهَدَاءَ / Kendilerini Allah'a vermiş olan peygamberlerin ve -Allah'ın kitabını korumaları kendilerinden istendiği için rablerine teslim olmuş zâhidlerin, bilginlerin yahudiler arasında kendisiyle hükmettikleri, içinde hidayet ve nur bulunan Tevrat'ı elbette biz indirdik.”⁹⁸³ buyurulan âyetin öncesiyle münâsebetinin olduğunu ifade eden Herârî, Allah Teâlâ'nın Yahudilerin düştüğü Tevrat hakkındaki acayip hali tasvir ederken Tevrat'ı onlar için hidayet vesilesi kıldığını ve Yahudilerin onunla amel etmekten yüz çevirdiklerini ve fesada düştüklerini ifade etmektedir.⁹⁸⁴

⁹⁸⁰ Zerkeşî, *Burhân*, 1/35-37.

⁹⁸¹ Ayrıntılı bilgi için bk. Ebu'l-Hasen İbrâhîm b. 'Omer el-Bikâ'î, *Nazmu'd-Durer fî Tenâsubi'l-Âyâtî ve's-Suver* (Kahire: Dâru'l-Kitâbi'l-İslâmî, 1404); Süyûtî, *İtkân*, 1836-1856; Kattân, *Mebâhis*, 91-94.

⁹⁸² Mehmet Faik Yılmaz, *Âyetler ve Sûreler Arasında Münâsebet* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2009), 34-35.

⁹⁸³ el-Mâide Sûresi, 5/44.

⁹⁸⁴ Herârî, *Hadâik*, 31/299.

Mâide Sûresi 82. ve 85. âyetlerinde Habeşistan hicretinde Müslümanları kabul eden Habeş kralı Necaşî ve beraberindekilerin müspet tavrına binaen inen âyetler bulunmaktadır. Bu kişilerin Hristiyan olmalarına rağmen Kur’ân âyetlerini duyduklarında kalplerinin ürperdiği ve gözlerinin yaşardığını anlatan âyetin ardından Müslümanların kendilerini dünya zevklerinden aileden, eşya gibi nimetlerden mahrum etmelerinden meneden âyet nazil olmuştur. Herarî, Hristiyanların keşiş ve hahamlarıyla ilgili inen âyetten sonra nazil olan “يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَحْرِمُوا طَيِّبَاتِ مَا أَحَلَّ اللَّهُ لَكُمْ وَلَا تَعْتَدُوا إِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ الْمُعْتَدِينَ /Ey İman Edenler! Allah’ın size haram kıldığı temiz şeyleri kendinize haram kılmayın ve sınırı aşmayın. Muhakkak ki Allah sınırı aşanları sevmez.”⁹⁸⁵ âyetiyle keşiş ve hahamların evliliği kendilerine yasak etmeleri ve helal kılınan dünyevî zevklerden uzaklaşmayı tercih etmeleri yanlışlığına işaret etmiş, Müslümanların Allah’a yaklaşmanın bir yolu olarak hakkında haram olduğu ifade edilmeyen dünyalık şeylerden kendilerini alıkoymalarının doğru olmadığını ifade ettiğini açıklamaktadır.⁹⁸⁶

A‘raf Sûresi 137. âyette “*Hor görülüp ezilmekte olan o kavmi de (İsrâiloğulları) içini bereketlerle doldurduğumuz ülkenin doğu taraflarına ve batı taraflarına mirasçı kıldık. Sabırlarına karşılık rabbinin İsrâiloğulları’na verdiği güzel söz yerine geldi. Firavun ve kavminin yapıp yükselttikleri binaları yerle bir ettik.*” buyurulmaktadır. Herarî’ye göre bu âyet Firavun halkının su altında boğularak cezalandırılmalarından bahseden “فَانْتَقَمْنَا مِنْهُمْ فَأَغْرَقْنَاهُمْ فِي الْيَمِّ بِأَنَّهُمْ كَذَّبُوا بِآيَاتِنَا وَكَانُوا عَنْهَا غَافِلِينَ /Nihayet, âyetlerimizi asılsız saymaları ve onlardan gafil kalmaları sebebiyle kendilerini cezalandırdık ve onları denizde boğduk.”⁹⁸⁷ 136. âyetini tasdik etmesinden dolayı aralarında bir insicam söz konusudur.⁹⁸⁷

9.2. Sûreler Arası Münâsebet

Muhammed Emîn el-Herarî’nin münâsebet konusu önem verdiği bir diğer husus iki sûre arasındaki münâsebettir. Bakara Sûresi’nin girişinde Fâtiha ile Bakara sûreleri arasındaki münâsebetten bahsetmiştir. Çünkü Fatihâ Sûresi 6. âyette Allah kullarına “إِهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ /Bizi dosdoğru yola ilet.” buyurup hidayeti emretmektedir. Bakara Sûresi 2. âyette

⁹⁸⁵ el-Mâide 5/82.

⁹⁸⁶ Herarî, *Hadâik*, 8/8.

⁹⁸⁷ Herarî, *Hadâik*, 10/82.

ise “ذَٰلِكَ الْكِتَابُ لَا رَيْبَ ۚ فِيهِ هُدًى لِّلْمُتَّقِينَ” *İşte kitap; onda asla şüphe yoktur. O, gûnahtan sakınanlar için bir rehberdir.*” buyurularak hidayetin yeri ve ona ulaşmanın aracı olarak Kur’ân’ı işaret ederek sûre başlamaktadır. Herarî, Fâtiha Sûresi’nin sonu ile Bakara Sûresi’nin başı arasında böyle bir münâsebetin olduğunu ifade etmektedir. Bakara’nın Elif-Lam-Mim ile başlamasının hikmeti hakkında, Süyûtî’nin görüşünü aktaran Herarî, Fâtiha’nın herkesin anlayabileceği açık ve kesin bir harfle başlaması sebebiyle, anlaşılması noktasında kimsenin mazeret sunmasının mümkün olmadığını belirtmektedir. Fakat Bakara Sûresi’nin başını da buna mukabil tevilden uzak müteşâbih kabul edilebilecek akıllı ve bilge kimselerin mertebelerinin bilinmesi için teşâbüh kılınan bu âyetleri indirdiği kanaatindedir.⁹⁸⁸

Muhammed Emîn el-Herarî, Nisâ Sûresi’nin başında Âl-i İmrân Sûresi ile münâsebet vecihlerinden bahsetmektedir. Bunlardan ilki Âl-i İmrân Sûresi’nin takvâyı emreden âyetlerle bitmiş olmasıdır. Nisâ Sûresi de takvâyı emreden âyetlerle başlamaktadır. Ebû Hayyân’dan nakille sûrenin münâsebetinden bahseden Herarî’ye göre, Allah’ın bu iki sûre arasındaki münâsebetin sûrelerde bahsedilen konuların benzer olmasıdır. Nisâ Sûresi 104. âyette Uhud Savaşı ile ilgili olarak “*Düşman topluluğunu takip hususunda gevşeklik göstermeyin. Siz acı çekiyorsanız şüphesiz onlar da sizin çektiğiniz gibi acı çekiyorlar. Üstelik siz Allah’tan, onların beklemedikleri şeyleri umup bekliyorsunuz! Allah her şeyi bilmektedir, hikmet sahibidir.*” buyurulurken Âl-i İmrân Sûresi 172’de de “*Bunca yara aldıktan sonra yine Allah’ın ve peygamberin çağrısına koşanlar var ya işte onlardan bu güzel davranışta bulunan ve karşı gelmekten sakınanlar için de büyük mükâfat vardır.*” buyurulmakta ve iki âyette Uhud Savaşı’ndan bahsetmesi itibariyle münâsebet örneğidir.⁹⁸⁹

Muhammed Emîn el-Herarî, Enfâl Sûresi’nin başı ile A’râf Sûresi’nin sonu arasında bulunan münâsebeti açıklamaktadır. Enfâl Sûresi takvâyı emir, Allah ve Resûlüne itaate teşvik ve müminlerin sıfatlarından Allah’a itaat etme hususunda tevazû sahibi olma ve Allah korkusundan bahsetmektedir. A’râf Sûresi ise iyiliği emretme, cahillerden yüz çevirme, Kur’ân okunurken dinleme, kulun rabbinden haşyet duyması, Kur’ân’ın manasını tedebbür etmenin imanı ziyadeleştirmesi, meleklerin Allah’a ibadet etmede

⁹⁸⁸ Herarî, *Hadâik*, 1/94.

⁹⁸⁹ Herarî, *Hadâik*, 5/367.

büyüklenmemeleri gibi mü'minlerin sıfatlarını ihtiva etmektedir. Bu konuların birbirleriyle uyum içinde olması sebebiyle iki sûre arasında münâsebet vardır.⁹⁹⁰

Herarî Ra'd Sûresi ile İbrahim Sûresi arasındaki münâsebet vecihlerinden bahsetmektedir. Bunlardan ilki Allah Teâlâ'nın Ra'd Sûresi'nde Kur'an'ı Arapça indirdiğini söylemesine rağmen bunun hikmetinden bir sonraki sûre olan İbrahim Sûresi'nde bahsetmiş olmasıdır. Bir diğer münâsebet ise “كَانَ لِرَسُولٍ أَنْ يَأْتِيَ بِآيَةٍ إِلَّا بِإِذْنِ اللَّهِ لِكُلِّ” Ra'd Sûresi 38. âyet ile “وَمَا كَانَ لَنَا أَنْ نَأْتِيَكُمْ بِسُلْطَانٍ إِلَّا بِإِذْنِ اللَّهِ” İbrâhim Sûresi 11. âyet arasındadır. Ayrıca müfessire göre, hak ve batılın iki sûrede de işlenmiş olması, gökyüzünün direksiz yaratılması, yeryüzünün döşenmesi ile Güneş ve Ay'ın yaratılışına dair açıklamaların iki sûrede de bulunması gibi münâsebetin varlığını gösteren âyetler mevcuttur.⁹⁹¹

Nihai olarak Muhammed Emîn el-Herarî, âyetlerin kimi zaman benzer konulardan bahsetmesi kimi zamanda bir önceki vakıâyı tasdikleyen bir âyetin gelmesi gibi münasebet vecihlerinden bahsetmektedir. Herarî'nin münâsebet konusuna verdiği önem onun Mushaf tertibinin tevkîfiliğine dair tam inancının bir göstergesi olup tertîbu ayât ve's-suver konusuyla bağlantılı ele almaktadır.

10. NÂSİH MENSÛH

Kur'an'ın nâsîhini ve mensûhunu bilmek konusunda Selef ulemanın hassasiyetle üzerinde durduğu bilinmektedir. Müfessirin tefsir yaparken bilmesi gereken ilimlerden bahseden Hûd b. Muhakkem el-Huvvârî (ö. 280/893 civarı), *Tefsîru kitâbillâhi'l-'azîz* adlı eserinde bu ilimler arasında “en-Nâsîh ve el-Mensûh”u zikretmiştir. Bu da klasik dönem tefsir literatüründe nâsîh mensûh ilminin ne denli önemli olduğunu göstermektedir.⁹⁹² Diğer yandan Hz. Ali'nin mescitte vaaz veren bir kişinin vaazını beğenmemesi üzerine nesh ilmini bilip bilmemesini sormasının ardından aldığı cevabın olumsuz olmasının üzerine onu mescitte vaaz vermekten men ettiğine dair rivayeti nakleden Kurtûbî, ulemanın nâsîh mensûh ilmini bilmesi gerektiğini ifade etmiştir.⁹⁹³

⁹⁹⁰ Herarî, *Hadâik*, 10/328.

⁹⁹¹ Herarî, *Hadâik*, 14/317-318.

⁹⁹² Huvvârî, *Tefsîru kitâbillâhi'l-'azîz*, 1/71; Koçyiğit, *Müfessirin Nitelikleri Üzerine*, 127.

⁹⁹³ Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'an*, 2/300.

10.1. Neshin Tarifi, Kısımları ve Şartları

Herarî'ye göre nesh, lügatte “izale” ve “nakil” manalarına gelmektedir. Nesh izale manasında Arapların “نسخ الشمس الظل” örneğinde olduğu gibi “güneş gölgeyi yok etti” anlamına gelmektedir.⁹⁹⁴ “Nakletmek” manasındaki kullanımı ise نَسَخْتُ الْكِتَابَ “kitabı diğer bir kitaba aktardı nakletti” şeklindedir. Müfessir Herarî'ye göre Kur’ân’da nâsîh ve mensûh ayetler olduğu için tilavet edilir fakat mensûh ayetle amel edilmez. Herarî, bunun örneği ölen kişinin eşinin bir sene olan iddeti ile ilgili indirilen “وَالَّذِينَ يُتَوَفَّوْنَ مِنْكُمْ وَيَذَرُونَ أَزْوَاجًا وَصِيَّةً لِأَزْوَاجِهِمْ مَتَاعًا إِلَى الْحَوْلِ غَيْرِ إِخْرَاجٍ فَإِنْ خَرَجْنَ فَلَا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ فِي مَا فَعَلْنَ فِي أَنْفُسِهِنَّ مِنْ مَعْرُوفٍ وَإِلَيْكُمْ تُرْجَعْنَ”⁹⁹⁵ âyetinin “وَالَّذِينَ يُتَوَفَّوْنَ مِنْكُمْ وَيَذَرُونَ أَزْوَاجًا يَتَرَبَّصْنَ بِأَنْفُسِهِنَّ أَرْبَعَةَ أَشْهُرٍ وَعَشْرًا فَإِذَا بَلَغْنَ أَجَلَهُنَّ فَلَا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ فِي مَا فَعَلْنَ فِي أَنْفُسِهِنَّ بِالْمَعْرُوفِ وَاللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبِيرٌ”⁹⁹⁶ âyetiyle nesh edildiğini söylemektedir.⁹⁹⁷ Böylece ilk âyetteki iddet süresi neshedilmiş ve dört ay on gün olarak hüküm değişmiştir.

Herarî, nesh konusuna verdiği önemden dolayı eserin mukaddimesinde neshin tanımı, kısımları ve çeşitleri hakkında teorik bilgi aktarmıştır. Herarî aslen neshedenin Allah Teâlâ olduğunu ifade etmektedir. Ona göre neshi bilmenin yollarından ilki lafızda ona

⁹⁹⁴ Ebü'l-Hattâb Katâde b. Diâme b. Katâde es-Sedûsî el-Basrî (ö. 117/735) müfessir tabîîlerden olup Nâsîh ve'l-Mensuh konusunda ilk eser yazan kişidir. Herarî'nin tanımı Katâde'ye aittir. Fakat kaynak belirtmemiştir. Ebu'l-Hattâb Katâde b. Diâme es-Sedûsî el-Basrî Katâde b. Diâme, *en-Nâsîh ve'l-Mensûh*, thk. Hâtîm Sâlih ed-Dâmin (b.y.: y.y., 1418), 6; Konuyla ilgili yapılmış benzer çalışmalar için bk. Ebû 'Ubeyd Kâsım b. Sellâm b. 'Abdullâh el-Herevî el-Bağdâdî Ebû 'Ubeyd, *en-Nâsîh ve'l-Mensûh fî'l-Kur'âni'l-'Azîz ve mâ fihi mine'l-Ferâ'idî ve's-Sunen*, thk. Muhammed b. Sâlih el-Mudeyfir (Riyad: y.y., 1418); Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn 'Abdurrahmân b. 'Alî b. Muhammed el-Bağdâdî İbnü'l-Cevzî, *Nevâsihu'l-Kur'ân*, thk. Ebû 'Abdullâh el-Âmilî es-Selefi ed-Dânî b. Munîr Âl-i Zehûyî (Beyrut: y.y., 1422).

⁹⁹⁵ Bakara 2/240.

⁹⁹⁶ Bakara 2/234.

⁹⁹⁷ Herarî, *Mukaddime*, 117.

delalet eden karinelerin olmasıdır. Örneğin, Hz. Peygamber'in "Sizi kabirleri ziyaret etmekten nehyetmişim. Şimdi oraları ziyaret edin."⁹⁹⁸ buyurması bunun örneğidir. İkinci olarak ravinin tarih zikretmesidir. "Hendek yılında olduğunu duydum" ya da "şu âyet şu hükmü nesh etti" demesi gibi tarihi ifadelerin rivayetlerde bulunmasıdır. Üçüncü olarak ümmetin o âyetin mensûh olduğu hususunda icmânın olmasıdır.⁹⁹⁹

Herarî neshin üç kısmını zikretmiştir. İlki tilaveti ve hükmü nesh edilen âyetlerdir. Bunun örneği on emzirmenin haramlığına dair nasdır. İkinci kısım nesih ise tilaveti nesh olup hükmü nesholmayan âyettir ki bu âyet Kur'ân'dan neshedilmiştir: "الشيخ والشيخة إذا زنيا" buyurulan âyetin neshedildiğini belirtmiştir. Üçüncü nesh türü de hükmü nesh olan tilaveti baki olan naslarda neshdir. Bu da iddetin bir yıl olduğunu ifade eden âyet ile örneklendirilebilir.¹⁰⁰⁰

Herarî, nesh için dört şart ileri sürmektedir: Bunlardan ilki neshin bir hitap olduğudur. Çünkü hüküm sorumlu tutulmanın vefatıyla düşmektedir. İkinci şart ise hükmen ve şer'an mensûh olmasıdır. Berâati aslî olan akli durumlar nesh edilemezdir. Üçüncü olarak önceki hükmün tahsîs edilmiş bir zamanla kayıtlanmış olmamasıdır. Hz. Peygamber'in sabah namazından sonraki güneş doğuncaya kadar ikindiden sonra ve güneş batana kadar olan zaman aralığında namazın olmayacağını söylediği gibi örnekler vakitle mukayyed olduğundan neshe manidir. Herarî'ye göre son şart ise zamanın değişmesiyle maslahatın değişmesi gibi durumlarla nesh eden âyetin nesh edilene göre daha müsamahalı olmasıdır.¹⁰⁰¹

Herarî'nin neshi tartıştığı bir diğer âyet Rad Sûresi 39'dur. "يَمْحُوا اللَّهُ مَا يَشَاءُ وَيُثَبِّتُ وَعِنْدَهُ أُمُّ" *الكِتَابِ* /Allah dilediğini siler, dilediğini de yerinde bırakır; ana kitap onun katındadır."

buyurulan âyette Herarî, Allah'ın neshetmeyi dilediğini neshettiğini ve o hükmün mislini ya da daha hayırlı bir hükmü getirerek sabit kıldığını ifade etmektedir.¹⁰⁰² Herarî'nin nesh hakkındaki şüpheleri kaldırdığını ifade ettiği bir diğeri Nahl Sûresi 101. âyette şöyle buyurulmaktadır: "وَإِذَا بَدَّلْنَا آيَةً مَكَانَ آيَةٍ وَاللَّهُ أَعْلَمُ بِمَا يُنَزَّلُ قَالُوا إِنَّمَا أَنْتَ مُفْتَرٍ بَلْ أَكْثَرُهُمْ لَا يَعْلَمُونَ" /Biz bir

⁹⁹⁸ Nesâî, "Cenâiz", 21 (215).

⁹⁹⁹ Herarî, *Mukaddime*, 122; Ayrıntılı bilgi için bk Remzi Kaya, *Kur'ân-ı Kerim'de Nesih* (İstanbul: Yağmur Yayınları, 2020), 50-51.

¹⁰⁰⁰ Herarî, *Mukaddime*, 118.

¹⁰⁰¹ Herarî, *Mukaddime*, 118.

¹⁰⁰² Herarî, *Hadâik*, 14/294.

âyetin yerine başka bir âyeti getirdiğimiz zaman -ki Allah neyi indireceğini çok iyi bilir- “Sen sadece uyduruyorsun” dediler. Öyle değil, fakat onların çoğu bilmezler.” Bu âyet, Hz. Peygamber’in nübüvveti ile ilgili ve neshle ilgili olarak asılsız iddialarda bulunanlara Kur’ân’ın ilahî bir kelim olduğu ve neshin geçmiş bir hükmü yeni bir âyetle ortadan kaldırılabileceğine bir delildir.¹⁰⁰³

Muhammed Emîn el-Herârî, nâsih mensûh âyet olmayan sûreler, nâsih mensûh âyet olan sûreler, sadece nâsih âyet olan sûreler ile sadece mensûh âyet olan sûreler olarak dört kategoride ele alır.

İçeriğinde Nâsih ve Mensûh âyet olmayan Sûreler: Kırk üç tanedir. Bunlar: el-Fâtîha, Yûsuf, Yâsîn, el-Hucurât, er-Rahmân, el-Hadîd, es-Sâf, el-Cum‘a, et-Tahrîm, el-Mülk, el-Hâkka, Nûh, el-Cîn, el-Mürselât, en-Nebe, en-Nâziât, el-İnfîtâr, el-Mutaffîfîn, el-İnşikâk, el-Burûc, el-Fecr, el-Beled, eş-Şems, el-Leyl, ed-Duhâ, el-İnşirâh, el-Kalem, el-Kadr, el-Kıyâme, el-Adiyât, ez-Zilzal, el-Kâria, et-Tekâsür, el-Hümeze, el-Fîl, Kureyş, el-Maûn, el-Kevser, en-Nasr, Tebbet, el-İhlâs, el-Felak, en-Nâs.

İçeriğinde Nâsih ve Mensûh olan sûreler: Yirmi beş tane sûredir. el-Bakara, Âl-i İmrân, en-Nisâ, el-Mâide, el-Enfâl, et-Tevbe, İbrahim, Meryem, el-Enbiyâ, el-Hacc, en-Nûr, el-Furkân, eş-Şuarâ, el-Ahzâb, Sebe, el-Mü‘minûn, eş-Şûrâ, ez-Zâriyât, et-Tûr, el-Mücâdele, el-Vâkıa, el-Müzzemmil, el-Müddessir, et-Tekvîr, el-Asr.

İçeriğinde Mensûh âyet olan Sûreler: Kırk tanedir. el-En‘âm, el-A‘râf, Yûnus, Hûd, er-Râd, el-Hicr, en-Nahl, el-İsrâ, el-Kehf, Tâhâ, el-Mü‘minûn, en-Neml, el-Kasas, el-Ankebût, er-Rûm, Lokman, Elif Lâm Mim es-Secde, Fatır, es-Sâffât, Sâd, ez-Zümer, Hâ Mîm Secde, ez-Zuhrûf, ed-Duhân, el-Câsiye, el-Ahkâf, Muhammed, Kâf, en-Necm, el-Kamer, el-Mümtehine, el-Meâric, el-Kıyâme, el-İnsân, Abese, et-Târık, el-Gaşiye, et-Tîn, el-Kâfirûn, Nûn.

İçeriğinde Nâsih âyet olan Sûreler: Altı tanedir. el-Feth, el-Haşr, el-Munâfikûn, et-Teğâbûn, et-Talâk, el-‘A‘lâ.¹⁰⁰⁴

Herârî her sûrenin başında o sûrede bulunan nâsih ve mensûh âyetlere işaret etmektedir. Hicr Sûresi’nde seyf âyetiyle mensûh beş âyeti zikretmektedir. Bunlar: “ذَرَهُمْ يَأْكُلُوا وَيَتَمَتَّعُوا

¹⁰⁰³ Herârî, *Hadâik*, 15/374.

¹⁰⁰⁴ Herârî, *Mukaddime*, 123-124.

لَا تَمُدَّنْ عَيْنَكَ إِلَى مَا مَتَّعْنَا بِهِ“¹⁰⁰⁶, ”السَّاعَةَ لَأْتِيَهُ فَاصْفَحِ الصَّفْحَ الْجَمِيلَ“¹⁰⁰⁵, ”وَيُلْهِمُهُمُ الْأَمْلُ فَسَوْفَ يَعْلَمُونَ“¹⁰⁰⁷, ”وَقُلْ إِنِّي أَنَا النَّذِيرُ الْمُبِينُ“¹⁰⁰⁸, ”أَزْوَاجًا“¹⁰⁰⁹ âyetleridir.¹⁰¹⁰

Herarî, Nisâ Sûresi'nin başında 24 âyetin mensûh âyet olduğunu ifade etmektedir. Nesh edilen âyetlerin yirmi dördünü de tek tek ele almaktadır. “وَإِذَا حَضَرَ الْقِسْمَةَ أُولُو الْقُرْبَىٰ وَالْيَتَامَىٰ” buyurulan Nisâ Sûresi 8. âyetin aynı sûrenin 11. âyetiyle “يُوصِيكُمُ اللَّهُ فِي أَوْلَادِكُمْ لِلذَّكَرِ مِثْلُ حَظِّ الْأُنثِيَيْنِ فَإِنْ كُنَّ نِسَاءً فَوْقَ اثْنَتَيْنِ فَلَهُنَّ ثُلُثَا مَا تَرَكَ” âyetiyle neshedildiğini ifade etmektedir. Nisâ Sûresi 9. âyetin, “وَلْيَخْشَ الَّذِينَ لَوْ تَرَكَوْا مِنْ خَلْفِهِمْ ذُرِّيَّةً” buyurulan Bakara Sûresi 182. âyetle neshedildiğini, Nisâ Sûresi 10. âyetin Bakara 220. âyetle neshedildiğini zikrederek sûredeki yirmi dört âyeti belirtmektedir.¹⁰¹¹

Muhammed Emîn el-Herarî, İslâm'ın başlarında ölen kişinin malının vasiyet yoluyla anne babaya ve yakın akrabaya vacip olduğunu ifade etmektedir. Bunun nedeni olarak Herarî, Cahiliye'de ölen kişinin şeref talebiyle ya da riya amacıyla akraba olmayan kişilere vasiyette bulunduğunu, yakın akrabayı gözetmediğini ifade etmektedir. Allah Teâlâ akrabaya vasiyeti emretmiştir. Sonra da Bakara Sûresi 180. âyetle bu âyetin hükmünü nesh etmiştir. Amr b. Harice'den rivayetle Hz. Peygamber'in şöyle buyurduğunu rivayet etmiştir: “Allah her hak sahibine hakkını verir. Mirasçıya vasiyet yoktur.”¹⁰¹² buyurmuştur.¹⁰¹³

Nisâ Sûresi'nin “وَلِكُلِّ جَعَلْنَا مَوَالِي مِمَّا تَرَكَ الْوَالِدَانِ وَالْأَقْرَبُونَ وَالَّذِينَ عَقَدَتْ إِيمَانُكُمْ فَأَتَوْهُمْ نَصِيْبُهُمْ إِنَّ اللَّهَ”¹⁰¹⁴ / Anne, baba ve akrabaların geride bıraktıklarından her biri için yakın vârisler belirledik. Antlaşma yoluyla yakınlık bağı kurduğunuz kimselere de paylarını

¹⁰⁰⁵ el-Hicr 15/3.

¹⁰⁰⁶ el-Hicr 15/85.

¹⁰⁰⁷ el-Hicr 15/88.

¹⁰⁰⁸ el-Hicr 15/89.

¹⁰⁰⁹ el-Hicr 15/94.

¹⁰¹⁰ Herarî, *Hadâik*, 15/8-9.

¹⁰¹¹ Herarî, *Hadâik*, 5/370-374.

¹⁰¹² Tirmizî, “Vasiyye”, 30 (6); Ebû Dâvûd, “Vasiyye”, 19 (9); İbn Mâce, “Vasiyye”, 22 (19); Nesâî, “Vasiyye”, 30 (31).

¹⁰¹³ Herarî, *Hadâik*, 3/133.

verin. Bilin ki Allah her şeyi görmektedir.”¹⁰¹⁴ buyurulan âyetinin “وَالْمُؤْمِنُونَ وَالْمُؤْمِنَاتُ بَعْضُهُمْ أَوْلِيَاءُ بَعْضٍ يَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَيُقِيمُونَ الصَّلَاةَ وَيُؤْتُونَ الزَّكَاةَ وَيُطِيعُونَ اللَّهَ وَرَسُولَهُ أُولَئِكَ سَيَرْحَمُهُمُ اللَّهُ إِنَّ اللَّهَ عَزِيزٌ حَكِيمٌ Müminlerin erkekleri de kadınları da birbirlerinin velileridir; iyiliği teşvik eder, kötülükten alıkoyarlar, namazı kılarlar, zekâtı verirler, Allah ve resulüne itaat ederler. İşte onları Allah merhametiyle kuşatacaktır. Kuşkusuz Allah mutlak güç ve hikmet sahibidir.” manasındaki Tevbe Sûresi 71. âyetle neshedildiğini ifade etmektedir. Herarî, bunun İbn Abbas’tan nakille geldiğini ifade etmektedir.¹⁰¹⁵

10.2. Hakkında Nesh Konusunda İhtilafın Olduğu Âyetler

Herarî nesh konusunda ihtilaf bulunan âyetlerden bahsetmektedir. Herarî Tevbe Sûresi’nin “انْفِرُوا خِفَافًا وَثِقَالًا وَجَاهِدُوا بِأَمْوَالِكُمْ وَأَنْفُسِكُمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ ذَلِكُمْ خَيْرٌ لَّكُمْ إِنْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ /Kolay da olsa zor da olsa sefere çıkın ve mallarınızla canlarınızla Allah yolunda cihad edin. Bilerseniz, bu sizin kendi iyiliğinizdir.” 41. âyetinin Tevbe Sûresi 91’de buyurulan “لَيْسَ عَلَى الضَّعَفَاءِ وَلَا عَلَى الْمَرْضَى وَلَا عَلَى الَّذِينَ لَا يَجِدُونَ مَا يُنْفِقُونَ حَرَجٌ إِذَا نَصَحُوا لِلَّهِ وَرَسُولِهِ مَا عَلَى الْمُحْسِنِينَ عَلَى الْغُرِّ حَرَجٌ وَاللَّهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ /Güçsüzler, hastalar ve harcama yapma imkânı olmayanlar için - Allah ve peygamberine sadık kaldıkları sûrece- sorumluluk yoktur. İyi niyet sahiplerini sorumlu tutmak olmaz. Allah bağışlayıcıdır, esirgeyicidir.” âyetiyle neshedildiğini söyleyenlerin olduğunu söylemektedir. Bir kısım kimseler de Tevbe Sûresi 41. âyetin Fetih Sûresi 17 de “لَيْسَ عَلَى الْأَعْمَى حَرَجٌ وَلَا عَلَى الْأَعْرَجِ حَرَجٌ وَلَا عَلَى الْمَرِيضِ حَرَجٌ” buyurulan âyetle tahsis edildiği ve neshin vuku bulmadığı görüşündedir. Herarî bu âyetle ilgili olarak Tevbe Sûresi 41. âyetin tashih ifade ettiğini söylemektedir. Çünkü cihat farzı kifayedir. Hz. Peygamber Tebuk gazvesinde kadınları ve bazı erkekleri Medine’de bırakmıştır.¹⁰¹⁶ Bu minvalde bir diğer örnek Mâide Sûresi 42. âyette şöyle buyurulmaktadır: “سَمَاعُونَ لِّلْكَذِبِ أَكَالُونَ لِلْسُّحْتِ فَإِنْ جَاؤُكَ فَاحْكُم بَيْنَهُمْ أَوْ أَعْرِضْ عَنْهُمْ وَإِنْ تُعْرِضْ عَنْهُمْ فَلَنْ يَضُرُّوكَ شَيْئًا وَإِنْ حَكَمْتَ لَهُمُ الْكُفْرَ فَإِنَّكَ فَاحْكُم بَيْنَهُمْ بِأَلْسِنَتِكَ فَإِنَّكَ فَاحْكُم بَيْنَهُمْ بِأَلْسِنَتِكَ فَإِنَّكَ فَاحْكُم بَيْنَهُمْ بِأَلْسِنَتِكَ /Onlar, hep yalana kulak veren ve durmadan haram

¹⁰¹⁴ en-Nisâ 4/33.

¹⁰¹⁵ Herarî, *Hadâik*, 6/57.

¹⁰¹⁶ Herarî, *Hadâik*, 11/257.

yiye kimselerdir. Sana gelirlerse aralarında hüküm ver veya onlardan yüz çevir. Onlardan yüz çevirirsen sana hiçbir zarar veremezler. Eğer hüküm verirsen aralarında adaletle hükmet. Şüphesiz Allah âdil olanları sever.” Muhammed Emîn el-Herârî bu âyetle ilgili hükümlerden bahsetmektedir. İlk olarak bu âyetin mensûh olduğunu ifade etmektedir. Ehl-i Kitap’tan bir kısım kimseler Hz. Peygamber’e başvurduklarında o Ehl-i i kitab’ın aralarında hüküm vermek hususunda muhayyer bırakılmıştı. İster aralarında hükmeder isterse de onlardan yüz çevirirdi. Herârî bu hususta söz konusu hükmün İbn Abbas, Ata‘, Mücahit ve İkrime’den nakledildiğini ve âyetin “وَأَنِ احْكُم بَيْنَهُم بِمَا أَنزَلَ اللَّهُ وَلَا تَتَّبِعْ أَهْوَاءَهُمْ وَاحْذَرْهُمْ” buyurulan Mâide Sûresi 49. âyetle nesh edildiğini belirtmektedir.

Böylece hüküm vermek zorunlu hale gelmiş ve muhayyerlik ortadan kalkmıştır.¹⁰¹⁷

Mâide Sûresi 42. âyetle ilgili olarak ikinci görüş âyetin muhkem olduğudur. Mâide 49. âyette Ehl-i kitap onlara başvurduğunda hüküm konusunda muhayyer bırakılmışlardır. İsterlerse adaletle hükmederler dilerlerse de yüz çevirirler şeklindedir. Bu görüş Şa‘bi, Nehaî ve Zürhî’den nakledilmiştir. “فَاَحْكُم بَيْنَهُمْ أَوْ اَعْرِضْ عَنْهُمْ” âyetinde hüküm ve yüz çevirme arasında muhayyerlik varken, “وَأَنِ احْكُم بَيْنَهُم بِمَا أَنزَلَ اللَّهُ” buyurulan 49. âyette hükmedildiğinde nasıl hükmedileceği hususunda beyan bulunmaktadır. İmam Fahreddîn Râzî’nin görüşünü aktaran Herârî, Şâfiî mezhebinde Ehl-i kitap hususunda hüküm gerektiğinde hükmetmenin vacip olduğunu aktarmaktadır.¹⁰¹⁸ Ehl-i kitap ile Müslümanlar bir müddete kadar sözleşirlerse hüküm vacip olmaz. Herârî, bu âyetin “المعاهدین” ile tahsis edildiğini ifade etmektedir.¹⁰¹⁹

10.3. Nesh ve Bedâ Arasındaki Fark

Muhammed Emîn el-Herârî, selef uleması arasında neshin cevazı hakkında icmâının olmasına rağmen neshi inkâr eden müteahhir ulemanın olduğunu ifade etmektedir.¹⁰²⁰

¹⁰¹⁷ Herârî, *Hadâik*, 7/284.

¹⁰¹⁸ Râzî, *Mefâtîhu’l-gayb*, 11/361.

¹⁰¹⁹ Herârî, *Hadâik*, 7/285.

¹⁰²⁰ Nesh konusunu çeşitli yönlerden ele alan çalışmalar için bk. Mehmet Sait Şimşek, *Kur’an’ın Anlaşılmasında İki Mesele* (Konya: Kitap Dünyası Yayınları, 2012), 77-147; Ali Galip Gezin, “Kur’an’da ‘Nesh Problemi’ne Eleştirel Bir Yaklaşım”, *İslâmî Araştırmalar (Dergi)* 14/1 (2001), 49-67; Yakup Çiçek, “Nasih-Mensuh İlmini Bilmenin Tefsire Getirdikleri ve Götürdükleri”, *Kur’an ve Tefsir Araştırmaları*, 2002, 371-384; Veysel Güllüce, “Kur’an’da Nesh Edilmiş Âyet Var mıdır?”, *EKEV Akademi Dergisi* 10/26 (2006), 51-74; Ömer Dinç, “Hicri İlk Üç Asır Bağlamında Nesh

Yahudilerin de neshi reddettiklerini ve neshi bedâya benzettiklerini söylemektedir. Allah'ın Hz. Nûh'a kanlı et hariç hayvan eti yemeyi haram kılmazken Hz. Mûsâ'ya ve İsrailoğullarına haram kılması, Hz. Âdem'in zürriyetine kardeşlerin evliliğini yasaklamamışken Hz. Musa'ya haram kılması, Hz. İbrahim'e evladını kurban etmesini emredip sonra kesmemesini söylemesi, Hz. Musa'ya buzağıya tapanlar için ölüm emri vermişken sonra onlardan bu emri kaldırması gibi olayları bedâ olarak yorumlamaktadırlar. Herarî, bunları bedâ değil gizli maslahatın açığa çıkarılması olarak yorumlamaktadır. Ya da Müslümanların bir hükme muhatapken başka bir hükme muhatap olmaları manasına gelmektedir. Çünkü peygamberlerin şeriatleri yaratılmışların faydası için konulmuştur. Bedâda işlerin durumunun gelecekte değişmesi bilgisi önceden yoktur. Allah için bu muhaldir. Çünkü O bütün işlerin başını ve sonunu bilmektedir. Yahudiler de nesh ve bedâyı aynı kabul etmişlerdir.¹⁰²¹

Nesh ile bedâ arasındaki farkı açıklayan Herarî, bedânın değişen durumlar için kullanıldığını ve beşerin noksanlığından dolayı insan için mümkün olan bir durum olduğunu ifade etmektedir. Muhammed Emîn el-Herarî, “ مَا نَنْسَخُ مِنْ آيَةٍ أَوْ نُنْسِهَا نَأْتِ بِخَيْرٍ مِنْهَا ”/ *Biz bir âyetin hükmünü yürürlükten kaldırır veya onu unutturursak, mutlaka daha iyisini veya benzerini getiririz. Bilmez misin ki Allah her şeye kâdirdir.*”¹⁰²² âyetinin neshin sırrını beyan ettiğini ve iftira atanlara red amacı taşıdığını ifade etmektedir. Allah Teâlâ bir şey emrederken ve bir maslahat gördüğü noktada emri iptal edebilmektedir.¹⁰²³

Muhammed Emîn el-Herarî, Bakara Sûresi 106. âyetin sebep-i nüzûlünde Yahudilerin ve müşriklerin “Muhammed’e ne oluyor. Bir gün ashabına emrettiğini ertesi gün nehyediyor. Bu kitap muhakkak Muhammed’in sözüdür.” dediğini söylemektedir. Nisa Sûresi 16. Ayette geçen “ فَأَمْسِكُوهُمْ فِي الْبُيُوتِ حَتَّى ”/ *canlarını yakın*” âyeti ile hüküm verilmişken “ فَأَمْسِكُوهُمْ فِي الْبُيُوتِ حَتَّى ”/ *o kadınları ölüm alıp götürünceye yahut Allah onlara bir yol açıncaya kadar evlerde tutun.* ” buyurulan Nisa Sûresi 15. âyetle hükmünün nesh

Meselesinin Tarihi Süreci Üzerine Bir Tahlil Denemesi”, ed: Nuriye Kayar vd., *III. Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi*. 1: Sosyoloji, ilahiyat, eğitim (Üsküdar, İstanbul: İlmi Etüdler Derneği, 2014).; Melek Yılmaz, “Modern Dönem Nesih Tartışmaları ve İbn Kesîr’in Neshe Yaklaşımı”, *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 20/2 (2016), 349-349.

¹⁰²¹ Herarî, *Mukaddime*, 119.

¹⁰²² el-Bakara 2/106.

¹⁰²³ Herarî, *Hadâik*, 2/189.

edilmesine mana veremeyen müşrik ve Yahudilerin Kur'ân'ın âyetlerinin çeliştiğini iddia ettiklerini ifade etmektedir. Allah Teâlâ'nın da bunun üzerine bu âyeti indirdiğini belirtmektedir.¹⁰²⁴

Netice olarak Herarî, neshi kabul eden klasik ulemanın yolunu takip etmektedir. Onun tefsirinde önemli bir yere sahip olan nesh konusunda selefin ve sonraki ulemanın icmâını kabul etmektedir. Neshi reddedenlere karşı çıkmakta ve ilgili yerlerde onlara karşı deliller sunmaktadır. Görüşünü temellendirmek için cumhur ulemanın görüşüne ve mütekaddimun ulemanın tefsirine müracaat etmektedir. Herarî'nin sûreleri dört kategoride ele almasından nesh konusundaki zihninin berrak olduğunu göstermektedir. Nesh ile bedâyı aynı manada tutan Yahudiler'e cevap mahiyetinde Allah'ın ilminde bir değişme olmayacağını ve olmuş ile olacak her şeyin O'nun ilmi dâhilinde olduğunu ifade ederek bedâyı Allah'a isnad edenlere karşı reddiye sunmaktadır.

11. KISASU'L-KUR'ÂN

Literatürde kasasu'l-Kur'ân ya da kısasu'l-Kur'ân olarak adlandırılan Kur'ân'da geçmiş kavimlerin, peygamberlerin ya da ashâb-ı Kehf gibi şahısların haberlerini ve geçmişte yaşanmış vâkıaları konu edinen ilimdir.¹⁰²⁵ Kıssaların Allah'ın nebilerini cesaretlendirmek ve şeriatine davet etmek, İslâm'ı tebliğ ederken Hz. Peygamber'in ve inananların kalbini güçlendirip teselli etmek, geçmiş peygamberleri tasdik etmekle birlikte Hz. Peygamber'in nübüvvetini doğrulamak gibi faydaları söz konusudur.¹⁰²⁶ Kur'ân'da kıssaların kronolojik olarak verilmediği görülmektedir. Ayrıca Kur'ân, kıssalarla ilgili oyalayıcı kabul edilebilecek tarih, yer ve kişilere odaklanmadan bir anlatım tarzı benimsemektedir. Çünkü Kur'ân'ın kıssaları anlatmaktaki amacı terbiye edip ibret alınmasını sağlamaktır. Ayrıca bu kıssalardan Kur'ân'ın bir sûresinde detaylı yer verilirken başka bir sûrede daha kısa ve veciz bir şekilde bahsedilmiştir.¹⁰²⁷ Bunun kulun kalbinde manaları tazeleyen bir yönü olduğunu söylemek mümkündür. Kıssaların Kur'ân'da anlatılış şekilleri ve tekrar tekrar değinilmesi Kur'ân'ın i'câzının

¹⁰²⁴ Herarî, *Hadâik*, 2/191.

¹⁰²⁵ Ayrıntılı bilgi için bk. Hâlid Abdurrahman el-Akk, *Usûlü't-Tefsir ve Kavâidüh* (Dimeşk: Dâru'Nefâis, 1406), 7/164-316; Akk, *Usûlü't-Tefsir ve Kavâidüh*, 67/76.

¹⁰²⁶ Subhi Sâlih, *Mebâhis fi ulûmi'l-Kur'ân* (Beyrut: Dâru'l-'ilmi li'l-melâyîn, 1977), 301.

¹⁰²⁷ Kıssaların tekrar edilmesindeki hikmetle ilgili olarak bk. İbn Akile, *Ziyâde*, 6/368-375.

delillerindendir. Çünkü aynı mananın farklı suretlere bürünerek tekrar edilmesi Kur'ân'ın belâgat ve fesâhatte en yüksek mertebede olduğunun delillerindendir.¹⁰²⁸

Kur'ân kıssalarının hayal ürünü tarihî anlatılar olduğu düşüncesi Kur'ân'ın i'câz üslûbu ile uyuşmamaktadır. O'nun edebî yönden güçlü anlatıma sahip olması bizzat hakikati kulların kalbinde yerleştirmeyi amaçlamaktadır. Buradan hareketle Allah Teâlâ'nın geçmiş kavimlerin ve ümmetlerin başından geçen gerçek olayları aktaran bir tarih kitabı olmamakla birlikte tarihte yaşanmış belgelerden ve milletlerden bahsettiğini söylemek mümkündür.¹⁰²⁹ Bu görüşün aksine Kur'ân kıssalarının mitolojik anlatılar olduğuna dair iddiaları barındıran Mısırlı Araştırmacı Muhammed Ahmed Halefullah, *el-Fennu'l-kasasî fi'l-Kur'ân* isimli doktora tezinde, kıssalardan ibret alınması için gerçek olması gerekmediğini iddia etmiştir. Bu görüş pek çok kişi tarafından taraftar bulmuş ve tartışılmaya devam etmektedir.¹⁰³⁰

Ulûmu'l-Kur'ân literatüründe Kur'ân kıssaları önemli bir yer almaktadır. Müfessirin Kur'ân'daki peygamber ve kavimlerin kıssalarını bilmesi¹⁰³¹ Kur'ân tefsiriyle meşgul olan kimse için zarurî görülmektedir. Herarî'nin tefsirinde de kıssalar konusu önem arz etmektedir. Bu nedenle Hz. Nûh,¹⁰³² Hz. Hûd'un kavmi Âd,¹⁰³³ Hz. Lût,¹⁰³⁴ Hz. Musa¹⁰³⁵ ve Harun,¹⁰³⁶ Hz. İbrahim,¹⁰³⁷ Hz. Salih ve kavmi Semûd,¹⁰³⁸ Hz. Yusuf,¹⁰³⁹ Ashâb-ı Ress,¹⁰⁴⁰ Ashâb-ı Kehf¹⁰⁴¹ ve Hızır Kıssası¹⁰⁴² onun çok defa değindiği kıssalar olmuştur. Herarî'nin kıssalarla ilgili çeşitli görüşlere dair rivayetleri derleyerek konuyu ele aldığını söylemek mümkündür. Herarî kıssalarla ilgili yorumlarında *Tefsîru'l Merağî*¹⁰⁴³, *Fethu'l-*

¹⁰²⁸ Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, 172; Kattân, *Mebâhis*, 301-303.

¹⁰²⁹ Kattân, *Mebâhis*, 304.

¹⁰³⁰ Şimşek, *Günümüz Tefsir Problemleri*, 342; Ayrıntılı bilgi için bk. Muhsin Demirci, *Tefsir Usûlü* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2008), 227-230.

¹⁰³¹ Râgıb el-İsfahânî, *Câmiu't-tefâsîr*, 95.

¹⁰³² Herarî, *Hadâik*, 20/37, 255; Herarî, 28/206-213.

¹⁰³³ Herarî, *Hadâik*, 20/261, 28/214-218.

¹⁰³⁴ Herarî, *Hadâik*, 20/294, 28/225-228.

¹⁰³⁵ Herarî, *Hadâik*, 20/157.

¹⁰³⁶ Herarî, *Hadâik*, 20/34.

¹⁰³⁷ Herarî, *Hadâik*, 20/217.

¹⁰³⁸ Herarî, *Hadâik*, 28/219-224.

¹⁰³⁹ Herarî, *Hadâik*, 13/301, 334, 429.

¹⁰⁴⁰ Herarî, *Hadâik*, 20/38.

¹⁰⁴¹ Herarî, *Hadâik*, 16/289-292.

¹⁰⁴² Herarî, *Hadâik*, 16/432.

¹⁰⁴³ Herarî, *Hadâik*, 16/296, 20/395.

*kadîr*¹⁰⁴⁴, *Ruhu'l-beyân*¹⁰⁴⁵, *Bahru'l-muhîr*¹⁰⁴⁶ eserlerinden çokça yararlanmaktadır. Bunun yanında Neseî, Fahrreddîn Râzî, Taberî, Ebu's-Süüd, Beyzâvî gibi kişilerin tefsir eserlerine de başvurur. Ayrıca kıssalar Herarî için bir amaca matuf olarak Kur'ân'da yer almıştır ve hakikat içeren anlatımlardır. Bu nedenle kıssaların gerçek olduğuna dair bölge arkeolojik kalıntılarla ilgili araştırmaları tefsirinde kullanır. Bu minvalde müfessirin Kur'ân kıssaları hususundaki yorumlama yöntemi ele alınacaktır.

11.1. Kıssaların Amacını Zikretmesi

Muhammed Emîn el-Herarî, kısasu'l-Kur'ân ilmini hidayet ve ilmin ziyası olarak nitelemektedir. Peygamber kıssalarının özellikleri pek çok yönden benzerlik göstermektedir. Allah'ın varlığına ve birliğine, ilmine, rahmetine iman, yeniden dirilmeye iman gibi tüm peygamberlere gönderilen vahiyde ortak unsurlar vardır. Bununla birlikte kıssalar resûllerin vazifelerinin, Allah'ın vahyini hiçbir menfaat elde etme amacı gütmeyen tebliğ etmek olduğuna dair deliller içermektedir. Bununla birlikte insanın aklî ve nefsî yeteneğini gözeterek sünnetullahı açıklamayı amaçlamaktadır. Kıssaların bir diğer amacı ise yaratılmışlara karşı Allah'ın peygamberlerini desteklediğine dair deliller sunmaktır. Diğer yandan her bir nebinin kıssası gönderildiği toplumun özellikleri ve tutumları nispetinde farklılık göstermektedir. Örneğin; Hz. Nûh kavminin gururlu olmasıyla, Hz. Mûsâ'nın gönderildiği kavminde vahyi kabul etmeyi reddeden Firavun'un servet sahibi olmasıyla, Âd Kavmi'nin kuvvet ve güç sahibi olmasıyla, Lût Kavmi'nin de kötülük ve azgınlıkta ileri gitmesiyle anlatılması söz konusudur.¹⁰⁴⁷

Muhammed Emîn el-Herarî, kıssaların Kur'ân'dan önceki ilahi kitaplarda olması ve anlatımlarındaki harikuladeliğin, ilahi hitabın tabiatından ileri geldiğini söylemektedir. O'na göre, Kur'ân'ın kıssalar haricindeki âyetleri, gece ve gündüzün peşi sıra gelmesi, Güneş, Ay ve gezegenlerin yaratılışı ile diğer yeryüzünün ziynetleri bu kadar harikulade iken kıssaların anlatımında bir mucize aramak yersizdir.¹⁰⁴⁸

Herarî, Hz. Nûh'un insanlığa gönderilen ilk resûl olduğunu ifade etmektedir. Hz. Nûh'un nübüvvetinin birtakım özelliklerini sıralayan Herarî, Allah'ın onu insanları tevhide davet

¹⁰⁴⁴ Herarî, *Hadâik*, 16/294, 20/259.

¹⁰⁴⁵ Herarî, *Hadâik*, 16/293, 20/40.

¹⁰⁴⁶ Herarî, *Hadâik*, 16/295, 432, 20/266.

¹⁰⁴⁷ Herarî, *Hadâik*, 13/56.

¹⁰⁴⁸ Herarî, *Hadâik*, 16/293.

etmekle görevlendirmesinin ardından kavminin ona peygamberin bir insan olmasından dolayı itaat etmeyi reddettiğini ifade etmektedir. Kavmin şereflipleri Hz. Nûh'un güçsüz bir insan olmasını öne sürerek kavmin şerefliplerinin ona uymasını kabul etmemişlerdir.¹⁰⁴⁹ Herarî, Nûh kıssasında gemidekiler haricinde tüm kavmin boğularak helak olduğunu ve bunun insanlığa ibret kılındığını ifade etmektedir.¹⁰⁵⁰

Hz. Hûd'dan bahseden “إِنِّي أَخَافُ عَلَيْكُمْ عَذَابَ يَوْمٍ عَظِيمٍ” / *Doğrusu sizin hakkınızda büyük bir günün azabından korkuyorum.*” buyurulan Şuarâ Sûresi 135. âyette Herarî, Hz. Hûd'un kavmine karşı söylediği onlara verilen nimetleri inkâr etmelerinin üzerlerine azabın gelmesine sebep olduğundan bahsetmektedir. Şükretmek ise nimetlerin artmasını sağlar. Eğer insanlar inkâra devam eder ve bu nimetlere şükretmezse, onları şiddetli bir azap beklemelidir. Bu azabın şiddetinden dolayı emziren kadın bebeğinden habersiz olacak kadar dehşete düşecektir ve o günün azabından insanlar sersem bir şekilde dolaşacaklardır. Herarî kıssaların bugünün azabıyla ilgili onları uyarmada, korkutup cesaretlendirmede ve korkutmada en üst noktaya ulaştığını vurgulamaktadır. Fakat Hz. Hûd'un kavminin peygamberlerine karşı küçümseme, ilgisizlik ve duymuş olduklarına aldırmama şeklinde tepki verdiklerini ifade eden Herarî, âyette belirtildiği üzere onlara “قَالُوا سَوَاءٌ عَلَيْنَا أَوَعَضْتَ أَمْ لَمْ تَكُنْ مِنَ الْوَاعِظِينَ” / *Söyle cevap verdiler: “Sen öğüt versen de vermesen de bizce birdir.”*¹⁰⁵¹ dediğini zikretmektedir. Herarî, Hz. Hud'a kavminin verdiği cevapla onları uyarmaya çalıştığında nankörlük yaptıkları ve tevhide tabi olmadıkları takdirde şiddetli azaba çaptırılacaklarını anlatmakla Kur'an kıssalarındaki uyarıcı ve tehdit edici yönünü vurgulamaktadır.¹⁰⁵²

Herarî, Şuarâ Sûresi'nde yedi peygamberin kıssalarının tekrarlanması hikmetlerinden de bahsetmektedir. Bu kıssalar resullere teselli, vahyi yalanlayanlara ise öğüt, tehdit ve uyarı amacıyla getirilmiştir. Kur'an'ın söz konusu bu kıssaları detayıyla açıklamasına rağmen inkârcılar küfür üzere olmakta ısrarcı olmuşlardır.¹⁰⁵³

Neml Sûresi'nin ilk âyetlerinde Hz. Musa ile Firavun'u anlatan âyetlerin tefsirinde Herarî, Firavun'un helakına kudret yetiren Allah'ın kıyamete kadar vahyi inkar edenlere

¹⁰⁴⁹ Herarî, *Hadâik*, 13/59.

¹⁰⁵⁰ Herarî, *Hadâik*, 20/38.

¹⁰⁵¹ eş-Şuarâ 26/136.

¹⁰⁵² Herarî, *Hadâik*, 20/264.

¹⁰⁵³ Herarî, *Hadâik*, 20/307.

karşı azabının devamlı olduğunu, bununla birlikte Allah'ın dinine yardım edenlere desteğinin ve iyiliğinin de sürekli olduğunu ifade etmektedir. Akıl sahibi kişilerin Kur'ân'da anlatılan bu kıssalardan ibret alarak üzerine düşen vazifeyi yerine getirmesi gerektiğini ifade etmektedir.¹⁰⁵⁴

11.2. Kıssaları Fasil Açarak Anlatması

Muhammed Emîn el-Herârî, genellikle kıssaları bir fasıl açarak anlatmaya başlamaktadır. Bu kıssaların geçtiği âyetlerin tefsirlerini yaparken *قصة موسى وهارون عليهما السلام* gibi başlığında konuyu etraflıca ele almaya gayret etmiştir. Kıssadaki unsurları teker teker açıklayarak kıssanın anlaşılır ve açık bir hale gelmesine önem vermektedir.

Herârî Kehf Sûresi'nde bahsedilen Hz. Mûsâ ile Hızır Kıssasıyla ilgili ilk olarak Hz. Mûsâ'nın kim olduğuna dair bilgiler vermektedir. Herârî, Hz. Musa'nın kendine verilen mucizelerin daha önce hiçbir nebiye verilmediğini ve Tevrat'ın Hz. Mûsâ'ya indirildiğini ifade etmektedir. Hızır'ın ise Mûsâ'nın arkadaşı olarak bilindiğini belirtmektedir.¹⁰⁵⁵

Herârî, Hz. Mûsâ ile ilgili *وَإِذْ قَالَ مُوسَى لِفَتَاهُ لَا أَبْرَحُ حَتَّى أَبْلُغَ مَجْمَعَ الْبَحْرَيْنِ أَوْ أَمْضِيَ حُقُبًا* / *Bir vakit Mûsâ genç adamına, "Ta iki denizin birleştiği yere varmadıkça yahut (bu yolda) senelerce yürümedikçe durup dinlenmeyeceğim" demişti.*" buyurulan Kehf Sûresi 60. âyetinde bahsedilen *"مَجْمَعَ الْبَحْرَيْنِ"* diye ifade edilen yerin neresi olduğu hususunda açıklamalarda

bulunmuştur. Hint Okyanusu ve Kızıl Deniz'in buluştuğu bir noktada olduğuna dair bir görüşe değinmektedir. İkinci olarak da Rum denizi ile Atlantik Okyanusu'nun arasında olabileceği gibi Muhammed b. el-Kab el-Kurazî'nin görüşüne göre bu iki deniz, Cebeli Tarık Boğazı'nda Akdeniz ve Atlas Okyanusu olabilir. Herârî bu görüşlerden bahsettikten sonra Kur'ân'da bu iki denizin neresi olduğunun açıkça bahsedilmediğini ifade etmektedir.¹⁰⁵⁶ Müfessir, ilgili âyetin tefsirinde Hz. Mûsâ ile Hızır kıssasını fasıl açarak etraflıca anlatmıştır.¹⁰⁵⁷

Hz. Îsâ ile ilgili fasılda Herârî, Hz. Îsâ'nın Meryem oğlu olduğunu ve babasız dünyaya gelmesi kundakta konuşmaya başlaması gibi mucizelere sahip olduğunu ifade etmektedir.

¹⁰⁵⁴ Herârî, *Hadâik*, 20/393.

¹⁰⁵⁵ Herârî, *Hadâik*, 16/430.

¹⁰⁵⁶ Herârî, *Hadâik*, 16/431.

¹⁰⁵⁷ Ayrıntılı bilgi için bk. Herârî, *Hadâik*, 16/432-445.

Hız. İlsâ'nın Filistin'e bağlı Nasıra denen yerde doğmuş olmasından dolayı "Nasranî" olarak isimlendirildiğini açıklamaktadır.¹⁰⁵⁸

Herarî'nin tefsiri nebîlerin kıssaları için önemli bir kaynak teşkil etmektedir. O her bir nebinin kıssasına önem vererek detaylı anlatımlarda bulunmuştur. Örneğin, Müminûn Sûresi 41. âyette "فَاخَذَتْهُمْ الصَّيْحَةُ بِالْحَقِّ فَجَعَلْنَاهُمْ غَنَاءً فَبُعْدًا لِلْقَوْمِ الظَّالِمِينَ/Nitekim kaçınılmaz bir âkıbet olarak onları o korkunç ses yakalayiverdi; böylece sel süprüntüsüne çevirdik onları! Zalimlerin canı cehenneme!" buyurularak kastedilen kavimlerin Herarî, Sâlih, Lût ve Şuayb peygamberlerin kavimleri olduğunu ifade ederek kıssalarını anlatmaktadır. Onların helakına sebep olan nedenin nebilerin davetlerinden yüz çevirmeleri olduğunu Kur'ân'dan örnekler getirerek açıklamaktadır.¹⁰⁵⁹

Ashab-ı Ress ile ilgili "أَدَا، وَغَادَا وَثُمُودَا وَأَصْحَابَ الرَّسِّ وَقُزُونًا بَيْنَ ذَلِكَ كَثِيرًا" *Ad'ı, Semûd'u, Res halkını, bunlar arasında daha birçok nesli de (cezalandırdık).*" buyurulan Furkan Sûresi 38. âyetin tefsirinde bilgiler vermektedir. Müfessir, Araplar arasında "er-Ress" isminin bir kuyu olarak bilindiğini ve üzerinin kapatılamadığını anlatmaktadır. Herarî, Kelbî'den rivayetle şu görüşü aktarmaktadır: "Ashâb-ı Ress, putlara tapınan bir millettir. Allah onlara Şu'ayb'ı peygamber olarak gönderdi, ancak onu yalanladılar. İçme suyu ve hayvanlarını suladıkları kuyu etrafında iken, kuyu çöktü ve onları ve evlerini yuttu. Kimi insanlar ise er-Ress'in, Yemame'ye yakın bir köyde bulunan Semûd kalıntılarına atıfta bulunduğunu söylemektedirler. Allah onlara bir peygamber gönderdi, ancak onu öldürdüler ve böylece helak oldular." şeklinde anlatmıştır. Diğer bir görüşe göre, er-Ress halkı Hanzala ibn Safvan'ın halkıdır. Onlar devasa bir kuş olan el-Anka ile sınanmış bir topluluktur. Bu kuşun tüyleri çeşitli renklere sahip olup uzun boyunludur. Çocuklarını ve yiyeceklerini kaçırdığını anlatılırdı. Hanzala onun hakkında Allah'a lanet okudu ve yıldırım tarafından vuruldu, böylece onun zararından kurtuldular. Ardından Hanzala'yı öldürdüler ve böylece helak oldular. Son bir görüşe göre Herarî, er-Ress'in Suriye'nin Antakya şehrinde bulunan bir kuyuya atıfta olabileceğini ifade etmektedir. Bu görüşe göre bu topluluk, Habib-i Neccar'ı yalanladılar ve onu öldürdüler. Ardından onu kuyuya attılar ve bu yaptıklar sebebiyle helak oldular.¹⁰⁶⁰

¹⁰⁵⁸ Herarî, *Hadâik*, 19/78.

¹⁰⁵⁹ Herarî, *Hadâik*, 19/72.

¹⁰⁶⁰ Herarî, *Hadâik*, 20/39.

11.3. Kıssaların Gerçekliğine Dair Deliller Sunması

Muhammed Emîn el-Herârî, nadiren de olsa bazı kıssalarla ilgili tarihî verilere başvurarak kıssalarında geçen kişileri, yeri ve zamanı açıklamaktadır. O kıssaların yaşandığını yer ve zaman ile ilgili bilgiler vererek delillendirmektedir. Buradan Herârî'nin kıssaların gerçekliği hususunda çoğunluğun görüşüne tabi olduğuna ulaşılabilmektedir. Örneğin Herârî, Kehf Sûresi'nin tefsirinde kıssanın ne zaman gerçekleştiği ile ilgili olarak İbn Kesîr'den nakille "Hristiyanlığın gelişinden önceydi sonra değil" demektedir.¹⁰⁶¹ İbn Abbas'tan rivayet edildiğine göre, Kureyşliler Medine'deki Yahudi hahamlarına bir grup göndermişler ve onlardan Resûlullah'a imtihan maksatlı şeyler sormuşlardı. O'na Kehf ashabı, Zülkarneyn'in haberi ve Rûh hakkında sorup bilgileri aldıklarını anlatan Herârî, hahamların bu bilgiye sahip olduğunu anlatan rivayetin kıssanın Hristiyanlıktan önce yaşandığının en büyük delili olduğunu ifade etmektedir.¹⁰⁶²

Herârî Hz. Mûsâ'nın âsâsının yılanı sonra yılanın asaya dönmesi, elinin bembeyaz olması, çekirge salgını, bit afeti, kurbağa sürülerinin Mısır'ı istila etmesi, suların kana dönmesi, iki denizin yarılması mucizelerini vahyi yalanlayanlara bir delil olarak gelen mucizeler olduğunu ifade etmektedir.¹⁰⁶³ Hz. Mûsâ ve Hârûn kıssasının anlatan Herârî "Sonra Mûsâ ve kardeşi Hârûn'u, âyetlerimizle ve apaçık bir delil ile Firavun'a ve onun önde gelen adamlarına gönderdik. Fakat onlar büyüklük tasladılar. Zaten onlar herkese tepeden bakan bir topluluktu. Nitekim şöyle dediler: "Soydaşları bize kölelik ederlerken bizden farklı olmayan bu iki adama mı inanacağız!" Böylece onları yalancılıkla itham ettiler, sonuçta helâk edilenler arasına onlar da katıldı." buyurulan Müminûn Sûresi 46-48 âyetlerinde Hz. Mûsâ'nın davetine tabi olmayan kavminin büyüklük taslamasını anlatmaktadır. "Helak edilenler" ifadesiyle inkârcı kavmin Kızıl Deniz'de boğulduğunun kastedildiğini açıklamaktadır.¹⁰⁶⁴ Herârî'nin bu kıssa anlatımından da anlaşıldığı üzere kıssada anlatılanların tarihi bir vakîa olarak gerçekleştiği görüşündedir.

Muhammed Emîn el-Herârî Hz. Lût kavmi hakkında Şuarâ Sûresi'ndeki âyetleri tefsirinde bu kavmin helakını ve helak nedenlerini anlatmıştır. Bu kıssayla ilgili Şuarâ Sûresi 133-136 âyetlerinde "Kuşkusuz Lût da elçilerimizdendi. Geride kalanlar arasında

¹⁰⁶¹ İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîm*, 5/140.

¹⁰⁶² Herârî, *Hadâik*, 16/296.

¹⁰⁶³ Herârî, *Hadâik*, 19/74.

¹⁰⁶⁴ Herârî, *Hadâik*, 19/76.

bırakılan yaşlı bir kadın dışında onu ve bütün ailesini kurtarmıştık; Sonra diğerlerini helâk ettik.” buyurulmaktadır. Bu kıssa hakkında bazı araştırmacıların haftalık bir dergide yazdıkları fasıldan hareketle kıssanın gerçekliğine dair kalıntıların haberlerine yer verdiklerini anlatmaktadır. Buna göre, Allah’ın kitabında helak ettiğini bahsettiği şehirlerin Sodom ve Gomorra ile yanlarında bulunan üç şehir olduğundan bahsetmiştir. Kavim, kükürt ve ateş yağmuruna tutularak yok olmuştur. Bu şehirlerde yaşayanlardan sadece Hz. İbrahim ve ailesi ile Hz. Lût ve kızları kurtulmuştur. Hz. İbrahim bu şehirlerden birinde değildir. O dönemde kabilelerin göçebe alışkanlıkları gereği yiyecek ve otlatma alanı bulmak için kuzeyden başka bir bölgeye göç etmiştir.¹⁰⁶⁵ Herarî, bir kısım tarihçinin Hz. Lût kıssasının efsanevi olduğunu düşünürken, bir kısmının da gerçek olduğunu söylediğini aktarmıştır. Herarî, Merâgî’den nakille bu konuda bir makaleye atıfta bulunarak Lût Gölü’nün (Ölü Deniz) yakınındaki bölgelerde bulunan kalıntıların bu kıssanın tüm ayrıntılarıyla gerçek olduğuna delâlet ettiği görüşündedir. Buna göre Dr. Albright, Ürdün Nehri vadisinde ve Lût Gölü kıyısında geniş araştırmalar yapmış ve bu kıssanın Sodom, Gomorra ve diğer üç şehirde gerçekleştiğini doğrulamıştır. Ayrıca, İbrahim’in M.Ö. 19. yüzyılda Mezopotamya’dan Filistin’e (Kudüs) göç ettiğini ve yanında Lût ve ailesiyle birlikte birçok hayvanla Filistin’e yerleştiğini tespit etmiştir. Daha sonra Hz. Lût’un Hz. İbrahim’den ayrıldığını ve Sodom ve Gomora’yı içine alan Ürdün vadisine yerleştiği bilgisini vermektedir. Dr. Albright, bu kıssanın doğruluğunu gösteren kanıtlar arasında deniz seviyesinden yaklaşık 500 fit yükseklikte eski bir kale kalıntısı bulunduğunu ifade etmektedir. Kalenin yanında direk şeklinde yükselen taşlar olan bir sunak bulunmuştur. Bu dönemde putperestlerin bu taşlara kurbanlar sundukları düşünülmektedir. Ayrıca, jeologlar, Lut Gölü’nün (Ölü Deniz) çevresindeki diğer beş şehir bölgesinin tamamen su altında olduğunu ve bu bölgede yaşayanların yok olduğunu gösteren kalıntıların bulunduğunu ifade etmektedir. Tarih boyunca Sodom ve Gomora olayına benzer jeolojik olayların meydana geldiği bilinen bir durumdur. Bir volkan patlamasıyla yayılan lavlar komşu ülkelere yayabilmesi onları sular altında bırakarak kalabalık bir insan topluluğunu yok etmesi bir vakıadır. Bu yaşanan olayla geniş bölgeler çökebilme deniz üzerini kaplayarak bitki, hayvan ve insanlarla birlikte yeryüzü kaybolabilmektedir. Bu bilgilere başvurduktan sonra Herarî Lût kıssasını şöyle özetlemektedir: Hz. Lût örneğinde Kur’ân’da helakından bahsedilen şehir halkları

¹⁰⁶⁵ Herarî, *Hadâik*, 20/299.

genelde güçlü kralların yerleştikleri yerlerdi ve bollukları, suları ve zenginlikleri ile tanınan milletlerdi. Bununla birlikte halkları yozlaşmıştı ve nefsanî arzularının esiri haline gelmişlerdi. Kendi elleriyle işledikleri kötü davranışlar nedeniyle Allah'ın seçtiği elçiler ve onun etrafındaki küçük bir grup haricinde Allah'ın azabı onları yakalamış ve kurtuluşa eren olmamıştır.¹⁰⁶⁶

Muhammed Emîn el-Herârî, bu kıssaları uzun uzun anlattıktan sonra inkârcı ve sapkın kavimlerin helakına neden olan azap şekillerinin yıldızların ve gezegenlerin hareketine bağlı doğa olaylarıyla ilişkilendirenlere cevap vermektedir. Kavimlerin başına gelen azap şekillerinin inkârları neticesinde onlar için takdir edilen imtihan nevinden olduğunu ve doğa olaylarıyla açıklanamayacağını ifade ederek kıssaların gerçekliğini ifade etmektedir.¹⁰⁶⁷

Nihai olarak Herârî'ye göre kıssalar uyarıcı ve ibret verici anlatımlardır. Herârî de klasik tefsir literatüründe olduğu gibi rivayetlere dayalı olan kıssalar konusunu nakilleri derleyerek açıklamalar yapmıştır. Herârî de Kur'ân'da kıssaların tüm detayları ile aktarılmadığı için Ehl-i kitap bilgileri ve rivayet malzemesiyle mücmel hususlar açıklanmaya çalışmıştır. O ayrıca kıssaların gerçekliğini gün yüzüne çıkarmak için ilmi bulgulara atıflarda da bulunmuştur.

12. MÜBHEMÂTU'L-KUR'ÂN

Kur'ân-ı Kerim'de isimleri açıkça zikredilmeyerek ismi mevsul ve zamirler vasıtasıyla işaret edilen insanlar, topluluklar ve kabileler ile melek ve cin gibi gayb âleminden varlıkların ne olduğunu ortaya çıkarmayı konu edinen ilimdir.¹⁰⁶⁸ Mübhem'in bilinebilmesi için bir kısım âlimlerin Kur'ân'dan bir ayet ya da sahâbe ve tabiûnden nakiller gerektiği görüşünü benimsediği bilinmektedir. Buna göre müphemâta konu olan rivayetlerin sağlam senetle gelmiş olması şart koşulmuştur.¹⁰⁶⁹ Bununla birlikte müphem konusunun Süyûtî'nin de iddia ettiği gibi içtihadı başvurularak ortaya çıkarılabileceği

¹⁰⁶⁶ Herârî, *Hadâik*, 20/299-230; Ayrıca bk. Merâgî, *Tefsîru'l-Merâgî*, 19/96.

¹⁰⁶⁷ Herârî, *Hadâik*, 20/308.

¹⁰⁶⁸ Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, 186; Demirci, *Tefsir Usûlü*, 151; Abdulhamit Birişik - Hüseyin Abdülhâdî Muhammed, "Mübhemâtü'l-Kur'ân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 31/436; Ayrıca bk. Hüseyin Yaşar, *Kur'an'da Anlamı Kapalı Ayetler* (İstanbul: Umut Yayıncılık, 1997); İsmail Aydın, *Kur'ân Müphemleri Olarak Zamirler* (İzmir: Tibyan Yayıncılık, 2012); Süleyman Gezer, *Sözlü Kültürden Yazılı Kültüre Kur'an* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2008), 162-194.

¹⁰⁶⁹ Süyûtî, *İtkân*, 2022.

görüşünü savunanlara göre Kur'ân, Tevrat, tarih, mitoloji, sahâbe ve tabiûnun şahsi kanaatleri müphem lafızların açıklanmasında müracaat edilebilecek kaynaklar olarak görülebilmektedir.¹⁰⁷⁰

Müphem lafızlardan birinin bulunduğu Bakara Sûresi 30. âyette şöyle buyurulmaktadır: “وَقُلْنَا يَا آدَمُ اسْكُنْ أَنْتَ وَزَوْجُكَ الْجَنَّةَ / Ey Âdem! Sen ve eşin cennette oturun.” Herarî, âyette geçen “زَوْجُكَ” lafzının Hz. Âdem’in hanımı Havvâ olduğunu dile getirmektedir.¹⁰⁷¹

Zümer Sûresi’nin “وَالَّذِي جَاءَ بِالصَّدَقِ وَصَدَّقَ بِهِ أُولَئِكَ هُمُ الْمُتَّقُونَ / Gerçeği getiren kişiye ve onu tasdik edene gelince, işte takvâ sahipleri onlardır.”¹⁰⁷² âyetinde geçen mübhem kısımlardan “sıdkı getiren”i Hz. Muhammed; “sıdkı tasdik eden”i ise Hz. Ebû Bekir olarak açıklamaktadır.¹⁰⁷³ Yine bir başka âyette Herarî “وَجَعَلْنَا ابْنَ مَرْيَمَ وَأُمَّهُ آيَةً وَآوَيْنَاهُمَا إِلَىٰ ذَاتِ الْقُرْآنِ وَمَعِينٍ / Meryem oğlu ile annesini de bir mûcize yaptık; ikisini de kalmaya elverişli, kaynak suyu bulunan yüksekçe bir yere yerleştirdik.” buyurulan Müminûn Sûresi 50. âyette “ابْنَ مَرْيَمَ”ın Hz. Îsâ, “أُمَّهُ” lafzının ise Hz. Meryem olduğunu ifade etmektedir.¹⁰⁷⁴

Kur'ân'da mübhem lafızlardan biri Abese Sûresi'nde “وَتَوَلَّىٰ أَنْ جَاءَهُ الْأَعْمَى / Görme engelli o kişi geldi diye yüzünü ekşitip başını çevirdi.”¹⁰⁷⁵ buyurulan âyetteki “الْأَعْمَى” lafzının kim olduğudur. Herarî, bu konudaki ihtilaftan bahsetmektedir. Âyette geçen söz konusu lafzın Amr b. Lüey ve ya Amr b. Hilâl gibi isimler olduğu ortaya atılsa da müfessirlerin bu kişinin sahâbeden Abdullah b. Mektûm olduğu hususunda icmâ ettiklerini söylemektedir.¹⁰⁷⁶

Kevser Sûresi 3. âyette “إِنَّ شَانِئَكَ هُوَ الْأَبْتَرُ / Asıl soyu gelmeyecek olan, sana karşı nefret duyandır.” Hz. Peygamber’e kinlerinden dolayı “soyu kesik” manasında “ebter” diyen kişilerin âyette tahkir amacıyla zikredilmediği ifade edilmektedir.¹⁰⁷⁷ Muhammed Emîn

¹⁰⁷⁰ Halis Albayrak, “Müphemâtü'l-Kur'ân İlmi ve Kur'ân Tefsirindeki Yeri”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 32 (1992), 163-167.

¹⁰⁷¹ Herarî, *Hadâik*, 1/313.

¹⁰⁷² Zümer 39/33.

¹⁰⁷³ Herarî, *Hadâik*, 25/10.

¹⁰⁷⁴ Herarî, *Hadâik*, 19/77.

¹⁰⁷⁵ Abese 80/1.

¹⁰⁷⁶ Herarî, *Hadâik*, 31/117.

¹⁰⁷⁷ Süyûtî, *İtkân*, 2020.

el-Herârî bu aradaki müphemliği ortadan kaldırmak için İbn Abbas'ın bir rivayetinde Ebû Cehil, başka bir rivayette de Ka'b b. Eşref olduğuna dair görüşünü nakletmektedir. İbn Abbas'ın tüm İslâm düşmanlarını kastettiğini de ifade etmektedir.¹⁰⁷⁸

13. MÜTEŞÂBİHU'L-KUR'ÂN

Muhkem, delalet yönünden açık ve nesh ihtimalini barındırmayan şekilde işkâl içermeyen, müteşâbih ise manasının nakil yoluyla ve aklî çıkarımlarla anlamı açığa çıkmayan tarzda gizli saklı olan manasındadır.¹⁰⁷⁹ Müteşâbihu'l-Kur'ân konusu çerçevesinde muhkem ve müteşâbih kavramları, muhkem ve müteşâbih kelimelerinin geçtiği âyetlerden hareketle tartışılmaktadır. Müteşâbihu'l-Kur'ân çerçevesinde ele alınan âyetlerden biri Hûd Sûresi 1. âyettir: “الرَّ كِتَابٌ أُحْكِمَتْ آيَاتُهُ ثُمَّ فُصِّلَتْ مِنْ لَدُنْ حَكِيمٍ خَبِيرٍ”

/Elif-lâm-râ. Bu, hikmet sahibi ve her şeyden haberdar olan Allah tarafından âyetleri sağlam kılınmış, sonra da şu şekilde açıklanmış bir kitaptır.” buyurulan âyetin tefsirinde Herârî, Kur'ân'ın nazımında ve sanatlarının eşsizliği hususunda bir benzerinin olmaması ile noksan ve çelişkinin bulunmaması yönüyle muhkem olduğu görüşündedir.

Kur'ân'ın tamamının müteşâbih olduğunun tartışıldığı Âl-i İmrân Sûresi 7. âyetle ilgili Herârî, “müteşâbihât” kelimesini açıklamaktadır. “هُوَ الَّذِي أَنْزَلَ عَلَيْكَ الْكِتَابَ مِنْهُ آيَاتٌ مُحْكَمَاتٌ هُنَّ أُمُّ الْكِتَابِ وَأُخَرُ مُتَشَابِهَاتٌ فَأَمَّا الَّذِينَ فِي قُلُوبِهِمْ زَيْغٌ فَيَتَّبِعُونَ مَا تَشَابَهَ مِنْهُ ابْتِغَاءَ الْفِتْنَةِ وَابْتِغَاءَ تَأْوِيلِهِ وَمَا يَعْلَمُ تَأْوِيلَهُ إِلَّا اللَّهُ وَالرَّاسِخُونَ فِي الْعِلْمِ يَقُولُونَ آمَنَّا بِهِ كُلٌّ مِنْ عِنْدِ رَبِّنَا وَمَا يَذَّكَّرُ إِلَّا أُولُو الْأَلْبَابِ” buyurulan âyette “مَّا يَعْلَمُ تَأْوِيلَهُ” kısmında İbn Abbas'ın Kur'ân'ı tefsir hususundaki rivayetini naklemektedir:

Bu rivayete göre, Kur'ân'ı herkesin tefsir edebildiği, sadece Arapların tefsirini bildiği, ilimde derinleşen ulemanın tefsirini bildiği kısım ve sadece Allah'ın ilminde gizli olan kısım olmak üzere Kur'ân'ın manalarının anlaşılmasında dört tabaka mevcuttur. “مَّا يَعْلَمُ تَأْوِيلَهُ” isti'naf cümlesi olduğunu “İlimde derinleşenler muhkem ve müteşâbih tüm âyetlere inandık derler.” manasını vererek zamiri “muhkem ve müteşâbih âyetlere” atfetmektedir. Müteşâbihin, Allah'ın ilminde gizli olduğunu ve manalarının bilinemeyeceğini ifade etmektedir. İlimde rusûh sahiplerinin Allah'ın zatını ve sıfatlarını

¹⁰⁷⁸ Herârî, *Hadâik*, 32/372.

¹⁰⁷⁹ Zürkânî, *Menâhilu'l-irfân*, 2/214; Ayrıntılı bilgi için bk. Zerkeşî, *Burhân*, 1/112-132; Yusuf Şevki Yavuz, “Müteşâbih”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/204-207; Muhsin Demirci, *Kur'ân'ın Müteşâbihleri Üzerine* (İstanbul: Birleşik Yayınları, 1996).

yakinî olarak bildiğini, müteşâbihat karşısında âyetin zahiri manası Allah'ın muradıyla çeliştiği noktada Allah'a havale ettiklerini ifade etmektedir.¹⁰⁸⁰ Herarî bu rivayeti naklederek Kur'ân'ın muhatapları arasında tefsir tabakalarının mevcudiyetini kabul etmekte ve müteşâbihlerinin bilgisinin Allah'ın ilminde saklı olduğunu ifade etmektedir. Bu âyet hakkında açıklamalarda bulunan Süyûtî, muhkem âyetlerde tek yorum ihtimalinin olduğu ve te'vil imkânının olmadığını ifade ederken müteşâbihlerin te'vil edilebileceği görüşündedir.¹⁰⁸¹

Herarî, Zümer Sûresi 23. âyette geçen müteşâbih lafzını ise manalarının sıhhatinin güzelliği, lafızların uyumu, belâgat açısından en yüce ve fasih oluşu şeklinde tefsir etmiştir.¹⁰⁸² Herarî, tartışmaların etrafında geliştiği bu üç âyeti klasik ulemanın da kabul ettiği yorumların paralelinde tefsir ettiği görülmektedir.

Herarî, kavramsal açıdan müteşâbih kabul edilen “Ruh”¹⁰⁸³, “Sûr”, “Dabbetü'l-Arz”, “Arş”, “Kürsî”, “Kalem”, “Levh-i Mahfûz”, “Sidretü'l-Müntehâ”, “Beyt-i Ma'mûr” gibi lafızların mahiyetine dair yorumlarda bulunur. Herarî'ye göre “وَيَسْأَلُونَكَ عَنِ الرُّوحِ قُلِ الرُّوحُ مَا أُمِرْتُ أَنْ أُبَيِّنَ لَكَ بِهِ شَيْئًا وَكَانَ الرُّوحُ مِنْ أَمْرِ رَبِّي وَمَا أُوتِيتُمْ مِنَ الْعِلْمِ إِلَّا قَلِيلًا”/Sana ruh hakkında soru sorarlar. De ki: “Ruh rabbimin emrindendir ve size pek az bilgi verilmiştir.” İsrâ Sûresi'nin 85. âyetinde “الرُّوحُ” kavramı mübhem ve tafsilatı olmayan bir ifadedir. O bu kavramın müteşâbihattan olduğunu ancak Allah'ın ilminde saklı olduğunu ve insanın bunun hakikatini idrakten aciz yaratıldığını ifade ederek manasının bilinemeyeceği görüşündedir.¹⁰⁸⁴

Herarî'nin cumhur ulema tarafından da müteşâbih olduğunu ifade ettiği kavramlardan biri de “Dâbbetü'l-arz”dır. Herarî, klasik tefsirlerde olduğu gibi onun mahiyeti nereden ve ne zaman çıkacağıyla ilgili nakledilen rivayetleri derleme yoluna gitmektedir. Bu rivayetlerde Dâbbetü'l-arz'dan ürküp kaçan bir devenin taşın kovuğuna sığındığını, taşın tabakalaştığını ahir zamanda dünyaya çıkacağı; Huzeyfe b. Yemân'ın rivayetinde Safa tepesinden çıkacağı ve Hz. Ali'den nakledilen bir rivayette de bir insana göre altmış zirâ boyunda olduğu gibi rivayetler bunların bir kısmıdır. Kurtubî'nin dâbbe hususundaki işkâli Huzeyfe'nin rivayetiyle çözdüğüne dair görüşünü aktarır. Müfessire göre

¹⁰⁸⁰ Herarî, *Hadâik*, 4/180-181.

¹⁰⁸¹ Süyûtî, *İtkân*, 1336.

¹⁰⁸² Herarî, *Hadâik*, 24/535.

¹⁰⁸³ Herarî, *Hadâik*, 1/102.

¹⁰⁸⁴ Herarî, *Hadâik*, 16/209-210.

Dâbbetü'l-Arz'ın uzunluğu, genişliği tarzında tasviri ve zamanına dair abartılı görüşlere güvenilmesi gerekmediği gibi bu konuda gelen rivayetlerin tasdik edilip güvenilmesi de şart değildir. Çünkü gaybî konularda bu rivayetlere inanmak, sadece Hz. Peygamber'den gelen kesin delil sabit olmadıkça gerekli görülmemektedir.¹⁰⁸⁵

Herarî Bakara Sûresi 1. âyette buyurulan “آلَمْ” harflerinin müteşâbihattan olduğunu ifade etmektedir. Hurûf-u mukatta harfleri on dört tanedir. Müminler bu harflerin zahirine iman ederler. Herarî'ye göre bu harflerden her biri Allah'ın isimlerinden bir isme işaret etmektedir.¹⁰⁸⁶ Herarî, hurûf-u mukattaâ harflerinin manasının idrak edilmesinin mümkün olmadığını ifade etmektedir. Bu harflerin ilminin Allah'ın katında malum olduğunu ve müminlerin bu harflerin Kur'an'dan olduğuna iman ettiklerini söylemektedir.¹⁰⁸⁷ Hurûf-u mukattaâ hususunda Herarî İbn Abbas'ın rivayetine yer vermektedir. Buna göre bu harfler Allah'ın isimlerinden bir isim olup Allah bu harflerle kasem etmiştir. Katâde'nin görüşüne göre de bu harfler, Kur'an'ın isimlerinden biridir. Hasan'dan gelen rivayete göre sûrenin ismidir. Ebu'l-Âliye, المص harflerinden elif, Allah isminin anahtarı, lâm Latif isminin anahtarı, mim Mecîd isminin anahtarı, sad ise Sâdık ve Sabûr isimlerinin anahtarıdır. Herarî, hurûf-u mukattaânın Allah'ın ilminde gizli olduğuna ve Allah'ın kitabında gizli sırrı olduğuna dair görüşlerin olduğunu ve bu görüşün en doğru görüş olduğunu ifade etmektedir.¹⁰⁸⁸ Herarî Âl-i İmrân Sûresi'nin başında Ebu'l-Leys es-Semerkandî'den (ö. 373/983) nakille mukattâ harflerinin tefsir edilemeyeceğini ve Allah'ın muradının bilinmeyeceğini naklederek ayrıntıya girmeyi gerekli görmemektedir.¹⁰⁸⁹

Mü'min Sûresi'nde “كَذَّبَتْ قَبْلَهُمْ قَوْمُ نُوحٍ وَالْأَحْزَابُ مِنْ بَعْدِهِمْ وَهَمَّتْ كُلُّ أُمَّةٍ بِرَسُولِهِمْ لِيَأْخُذُوهُ وَجَادِلُوا”

كَذَّبَتْ قَبْلَهُمْ قَوْمُ نُوحٍ وَالْأَحْزَابُ مِنْ بَعْدِهِمْ وَهَمَّتْ كُلُّ أُمَّةٍ بِرَسُولِهِمْ لِيَأْخُذُوهُ وَجَادِلُوا بِأَلْبَاطِلِ لِيُدْحِضُوا بِهِ الْحَقَّ فَأَخَذْتُهُمْ فَكَيْفَ كَانَ عِقَابِ / Bunlardan önce Nûh'un kavmi, onların ardından da çeşitli topluluklar ilâhî gerçeği yalanlamış, her topluluk kendi peygamberlerini yakalayıp etkisiz hale getirmeye kalkışmış, asılsız iddialarla gerçeği ortadan kaldırmak için mücadele vermişlerdi; sonunda onların yakalarına yapıştım.

¹⁰⁸⁵ Herarî, *Hadâik*, 21/54-55.

¹⁰⁸⁶ Herarî, *Hadâik*, 1/103.

¹⁰⁸⁷ Herarî, *Hadâik*, 23/475.

¹⁰⁸⁸ Herarî, *Hadâik*, 16/210.

¹⁰⁸⁹ Herarî, *Hadâik*, 4/171; Ayrıca bk. Ebu'l Leys es-Semerkandî, *Tefsîru's-Semerkandî*, thk. Ali Muhammed Muavvez - Âdil Ahmed Abdülmevcûd (Beirut: Dâru'l Kütübi'l İlmiyye, 1993), 1/21.

Nasılmış benim cezalandırmam, gördüler!” buyurulan 5. âyetin tefsirini yapan müfessir inkârcıların Kur’ân hakkında eskilerin masalları, sihir ya da büyü iddialarında bulunduğunu ve Kur’ân’ın müteşâbihleriyle ilgili tartışmalara girdiğini ifade etmektedir. Herarî, âyette geçen cedelin aslen hakkı izhar etmek ve kapalılığı ortadan kaldırmak manasına geldiğini fakat burada müteşâbihat hakkındaki batıl tartışmaları bitirmek için yapıldığını vurgulamaktadır. Herarî, âyette bahsi geçen mücadelenin ise kâfirlerin inkâr amacıyla yaptıkları bir mücadele olduğunu ifade etmektedir.¹⁰⁹⁰

Sonuç olarak Herarî Kur’ân’ın müteşâbihleri hakkında tartışmanın batıl olduğu görüşünü açıklamaktadır. Bunun sebebi ise müteşâbihlerin ilminin Allah’ın sırrı olduğu düşüncesidir. Buna görüşünü Âl-i İmrân Sûresi 7. âyetinin tefsirinde müteşâbihlerin ilminin Allah’a ait olduğu manasına gelecek şekilde راسخون ile başlayan cümleyi isti’naf cümlesi olarak tefsir etmesiyle açıklamak mümkündür. Mutlak müteşâbih olarak kabul edilen hurûf-u mukattaa hakkında da konuşmayı doğru bulmaz. Bu harfler tefsir ve yorum yapılamayan manası ancak Allah tarafından bilinebilecek âyetlerdir.

14. AKSÂMU’L-KUR’ÂN

Kasem, yemin anlamında lügatte “sağ el, kuvvet, güç” gibi manalara gelirken aksâmu’l-Kur’ân¹⁰⁹¹, kişinin kararlılığını desteklemek amacıyla Allah’ın adını ya da bir sıfatını zikrederek yemin etmesi manasına gelmektedir.¹⁰⁹² Kur’ân nâzil olmadan önce Cahiliye Arapları arasında yeminleşmenin çok çeşitli şekillerde ve durumlarda gerçekleştirildiği bilinmektedir. Bu nedenle İslâm öncesi toplumdaki bu sözlü yeminleşme onların anladıkları üslûb üzere örneklerle Kur’ân âyetlerinde görülmektedir.¹⁰⁹³ Kur’ân-ı Kerîm’de Allah Teâlâ kendi ismine yedi yerde yemin etmiş¹⁰⁹⁴ ve Hz. Peygamber’e de

¹⁰⁹⁰ Herarî, *Hadâik*, 25/120.

¹⁰⁹¹ Ayrıntılı bilgi için bk. Ebû ‘Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb ez-Zür‘aî ed-Dimaşkî el-Hanbelî İbn Kayyim el-Cevziyye, *et-Tibyân fî Aksâmi’l-Kur’ân*, thk. Muhammed Hâmid el-Fakî (Beyrut: y.y., ts.); Zerkeşî, *Burhân*, 3/40-46; Süyûtî, *İtkân*, 1945-1955; İbn Akile, *Ziyâde*, 6/464-473.

¹⁰⁹² İlgili çalışmalardan bazıları için bk. Abdalbaki Turan, “Kur’an-ı Kerîm’deki Yeminler (Aksamu’l-Kur’an)”, *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2 (1986), 96-114; Muhammed Coşkun, “Aksâmu’l-Kur’ân 89/Fecr, 1-14. Âyetleri Örneğinde Yemin İfadelerinin Anlaşılması ve Tercüme Edilmesi”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 46/46 (2015), 37-68; Yunus Emre Gördük, “Aksâmu’l-Kur’ân’da ‘Muksem Bih’ ve ‘Muksem Aleyh’ İlişkisi”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 43 (2015), 174-212.

¹⁰⁹³ Ertuğrul Boynukalın, “Yemin”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013); Gezer, *Sözlü Kültürden Yazılı Kültüre Kur’an*, 197-200.

¹⁰⁹⁴ Bu âyetlerin bir kısmı için bk. el-Hicr 15/92; ez-Zâriyât 51/23; Yûnus 10/53.

yemin etmesini emretmiştir.¹⁰⁹⁵ Ayrıca Kur’ân’da on yedi sûreye yeminle başlayarak Kur’ân’ı kullarının ihtiyaç duyduğu her şeyi barındırdığı için ve sıfatlarını yüceltmek, insana, meleklerle, kâinata ve tabiatta bulunan nesnelere, ceza, vaad ve va‘id ile ilgili durumlara yemin etmiştir.¹⁰⁹⁶

Herarî, “رَبِّنَا اِنْدُوْصْ بِمَا كَانُوْا يَعْمَلُوْنَ /Rabbine andolsun ki yaptıklarından dolayı muhakkak surette onların hepsini sorguya çekeceğiz!”¹⁰⁹⁷ âyetinde geçen yeminin vahiy ile peygamberini terbiye eden Rabbin kendisine kasemi olduğunu ifade etmektedir.¹⁰⁹⁸

Başında yeminlerin bulunduğu sûrelerden biri olan Yasin Sûresi’nde “يَسَّ وَالْقُرْآنِ الْحَكِيمِ” /Yâsîn. Hikmet dolu Kur’ân’a andolsun ki,” buyurulmaktadır. Herarî, burada hurûf-u mukattaa harfleriyle Allah’ın kasemde bulunduğunu, Kur’ân’a kasem edildiğini ifade etmektedir. Herarî, Allah Teâlâ’nın Hz. Peygamber’den başka hiçbir peygambere yemin etmediğini ifade etmektedir. Allah Teâlâ bu yeminlerle O’nu yüceltmek ve övmek istemiştir.¹⁰⁹⁹ Fakat bu harflerin başında tıpkı “الله لافعلن” ifadesindeki gibi kasem harfi hazfolunmuştur. Zemahşerî bunun caiz olduğu görüşündedir.¹¹⁰⁰ Benzer şekilde İbrahim Sûresi 1. âyette bulunan “الزَّ” hurûf-u mukattaâ harflerinden elif harfinin Allah’ın nimetlerine, lam harfinin kerem ve lütfuna, ra harfinin ise Kur’ân’a yemin ettiği şeklinde tevîl etmektedir.¹¹⁰¹

Muhammed Emîn el-Herarî Zâriyât Sûresi’nin ilk âyetlerinde olduğu gibi hurûf-u mukatta dışında sûre başlarında da Allah’ın kasemde bulunduğunu ifade etmektedir. “وَالذَّارِيَاتِ ذُرَّوْا فَالْحَامِلَاتِ وِقْرًا” /Savurdukça savuranlara, yükü taşıyanlara, kolaylıkla akıp gidenlere, işleri taksim edenlere andolsun ki size vaad edilen şey kesinlikle doğrudur ve son yargılama mutlaka gerçekleşecektir.”¹¹⁰² Bu kasemlerin amacı tevhid, risalet ve haşr gibi üç esasın tespiti içindir ve imanı tamamlayıcı niteliktedir. Herarî, Allah Teâlâ’nın

¹⁰⁹⁵ et-Teğâbûn 64/7.

¹⁰⁹⁶ Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, 168; Süyûtî, *İtkân*, 1946,1951.

¹⁰⁹⁷ el-Hicr 15/92-93.

¹⁰⁹⁸ Herarî, *Hadâik*, 15/114.

¹⁰⁹⁹ Herarî, *Hadâik*, 23/476.

¹¹⁰⁰ Herarî, *Hadâik*, 1/104; Ayrıca bk. Ebu’l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 26/366.

¹¹⁰¹ Herarî, *Hadâik*, 14/321.

¹¹⁰² ez-Zâriyât 1-6.

Sâffât Sûresi'nde “وَالصَّافَّاتِ صَفًّا فَالزَّاجِرَاتِ زَجْرًا فَالتَّالِيَاتِ ذِكْرًا إِنَّ إِلَهُكُمْ لَوَاحِدٌ” olanlara, (yanlışları) engellemeye çalışanlara ve anmak için okuyanlara andolsun ki kuşkusuz tanrınız bir tekdir.” âyetleriyle tevhid için yemin ettiğini, Necm Sûresi 1. âyetiyle “وَالَيْلِ إِذَا” Battığı sırada yıldızla andolsun ki” ve Duhâ Sûresi'nin “وَالضُّحَىٰ”/Yemin olsun, kuşluk vaktine; Kararıp sakinleştiğinde geceye ki;”¹¹⁰³ âyetleriyle risaleti ispat için, Zariat Sûresi'nin başındaki âyette de yeniden diriliş ve ceza gününü ispat için yemin ettiğini ifade etmektedir.¹¹⁰⁴

15. TEKRÂRU'L-KUR'ÂN

Sözlü iletişimde tekrardan faydaların beklendiği malumdur. Muhatabın zihninde meselenin özümsemesini sağlamak ya da sözün gücünü arttırmak ve kelamın önemine vurgu yapmak amaçlanmaktadır. Kur'ân'da bazen âyetlerin bazen kıssaların tekrar ettiği bilinmektedir. Kur'ân indiği toplumun dili olan Arapça'nın da sahip olduğu tekrar üslûbunu Kur'ân'ın icâzının göstergelerinden biri olarak görmek mümkündür. Kur'ân'da bulunan tekrarların da sözü güçlendirip tekit etmek amacı öne çıkmaktadır.¹¹⁰⁵

Enfâl Sûresi 52. âyette “كَذَّابِ الْفِرْعَوْنُ وَالَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ كَفَرُوا بِآيَاتِ اللَّهِ فَآخَذَهُمُ اللَّهُ بِذُنُوبِهِمْ إِنَّ اللَّهَ قَوِيٌّ” Firavun hânedanıyla onlardan öncekilerin âdet haline getirdikleri gibi Allah'ın âyetlerini inkâr ettiler; Allah da onları günahları yüzünden yakalayıp cezalandırdı. Allah güçlüdür, azabı çetindir.” ve 54 âyette “كَذَّابِ الْفِرْعَوْنُ وَالَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ كَذَّبُوا بِآيَاتِ رَبِّهِمْ فَأَهْلَكْنَاهُمْ بِذُنُوبِهِمْ وَأَعْرِفْنَا الْفِرْعَوْنَ وَكُلَّ كَانُوا ظَالِمِينَ” Firavun hânedanıyla onlardan öncekilerin yapageldikleri gibi bunlar da rablerinin âyetlerini yalanladılar; biz de günahları yüzünden onları helâk ettik. Firavun hânedanını da suya gömdük. Bunların hepsi hak hukuk tanımaz kimselerdi.” buyurulmuştur. Herarî, âyette geçen “كَذَّابِ” lafzının tekrar etmesindeki faydadan bahsetmektedir. İlk olarak ikinci lafzın ilk lafzı açıklayıcı bir âyet olduğunu ifade etmektedir. İkinci olarak ilk kısımda Allah'ın âyetlerini inkâr ederlerken ikinci kısımda âyetleri yalanladıkları görülmektedir. Bu nedenle kıssayı

¹¹⁰³ ed-Duhâ 11/1-2.

¹¹⁰⁴ Herarî, *Hadâik*, 27/499.

¹¹⁰⁵ Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, 173; Gezer, *Sözlü Kültürden Yazılı Kültüre Kur'an*, 208.

tekrar etmek tekid maksadı taşımaktadır. Onların nimetlere nankörlük ettiklerine dair ziyadesiyle bir delalet söz konusudur. Tarihte Firavun hanedanı gibi çok sayıda hanedana tanıklık edilmiştir. Onların küfürlerine, yalanlamalarına ve zulümlerine Allah cezasıyla karşılık vermiştir. Bu Allah Teâlâ'nın inkâr eden kavimler için sünnetidir.¹¹⁰⁶

Herarî'ye göre, “وَيُرِيدُ اللَّهُ أَنْ يُحَقِّقَ الْحَقَّ بِكَلِمَاتِهِ وَيَقْطَعَ دَابِرَ الْكَافِرِينَ” buyurulan Enfâl Sûresi 7. âyet ile 8. âyette lafzen tekrar gibi görülen “لِيُحَقِّقَ الْحَقَّ” ibaresi tekrar değildir. Çünkü ilk olarak, bu olayın zafer ve düşmanların yenileceğine dair Allah'ın vaadini teyit etmek amaçlanırken, ikinci olarak, dinin güçlendirilmesi ve İslâm'ın günler boyunca yüceltilmesi amacıyla bir tekit hedeflenmektedir. Çünkü Bedir günü gerçekleşen mü'minlerin zaferi ve sayılarının azlığına rağmen kâfirlerin mağlubiyeti, dinin yüceltilmesine ve güçlenmesine sebep olmuştur. İşte bu nedenle, Allah'ın isteği ile onların isteği arasındaki farkı göstermek için bu ifadeler kullanılmıştır. Diğer bir yoruma göre, ilk ifade Allah'ın kastı ile insanların iradesi arasındaki farkı belirtirken, ikinci ifade Bedir gününde gerçekleşen zaferi ve mü'minlerin zaferini ifade etmek için kullanılmıştır. Bu zafer, mü'minlerin Bedir gününde savaş bayrağını taşıyan kişinin Allah'a davet ettiğini ve kâfirlerin zaferinin nedeninin, dinin yüceltilmesine sebep olduğunu açıklamak içindir.¹¹⁰⁷

Rahmân Sûresi'nin 7., 8., 9. âyetlerinde Herarî, “الْمِيزَانُ” lafzının üç defa tekrarlanmasının manayı etkilemeyen faydasız bir tekrar olduğu görüşüne karşı çıkmaktadır. Lafzın ilki dünya ölçüsü, ikincisi ahiret ölçüsü üçüncüsü akıl ölçüsü yani adalet olarak anlaşılmalıdır. Herarî bu açıklamalarıyla lafzen tekrar olsada mana açısından kast olunanın farklı olduğunu ve tekrarın burada da bir faydaya râcî olduğunu ifade etmektedir. Ona göre Rahmân Sûresi'nde defaatle tekrarlanan “فَبِأَيِّ آلَاءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِ” âyetinin tekrarında gafleti defedip huccete vurgu yapmak ve nimetleri hatırlatmak gibi faydalar gözetilmiştir. Kur'ân'ın bu üslûbu Arapların dilinde yaygın bir kullanım olduğundan Kur'ân'da böyle bir üslûb vardır. Allah ifade tarzıyla kullarına “Size onca nimet vermedim mi? Yağmurla suladım, zamanında nehirler ve göletlerle destekledim. Buna rağmen siz, insanlar ve cinler, bunu inkâr mı ediyorsunuz?” demiştir.¹¹⁰⁸

¹¹⁰⁶ Herarî, *Hadâîk*, 11/53.

¹¹⁰⁷ Herarî, *Hadâîk*, 10/342.

¹¹⁰⁸ Herarî, *Hadâîk*, 28/272-278.

Arap Edebiyatında şiir, meramı anlatmada başvuru olan yaygın bir yöntemdir. Bazen şairin manayı tekrarlama isteği ortaya çıkmaktadır. Bununla beğendiği manayı ruhuna yerleştirmek isteyen şair kimi zaman da tekrarın oluşturduğu nağmeden heyecan ve coşku zuhur etmesini bekler.¹¹⁰⁹ Rahmân Sûresi'ndeki tekrarların Arap dilinde ve şiirlerinde yaygın kullanımının olduğunu açıklamak için Mühlil'in kardeşi Küleyb'i anlatan bir beyitte bu tarz bir ifade mevcuttur:¹¹¹⁰

علي أن ليس عدلاً من كليب إذا ماضيم جيران المجير

علي أن ليس عدلاً من كليب إذا خرجت مخبأة الخدور

علي أن ليس عدلاً من كليب إذا خيف المخوف من الثغور

علي أن ليس عدلاً من كليب إذا ما خار جأش المستجير

Herarî, şiirde de görüldüğü üzere tekrarların Arap dilinde yaygın bir üslûb olduğu görüşündedir. Kelamda kastolunan ifadeyi aynı lafızla tekrarlanmasına rağmen farklı manalar ifade ettiğini böylece vurguyu değiştirdiğini bu örnekle göstermiştir.

16. MÜŞKİLÜ'L-KUR'ÂN

İlk bakışta iki âyet arasında çelişki ya da tenakuz varmış hissini veren ihtilaf durumuna literatürde Müşkilü'l-Kur'ân denilmektedir.¹¹¹¹ Tefsir âlimleri “ أَفَلَا يَتَذَكَّرُونَ الْقُرْآنَ وَلَوْ كَانَ مِنْ ” *Kur'an'ı inceleyip düşünmüyorlar mı? Eğer Allah'tan başka birinden gelmiş olsaydı onda birçok tutarsızlık ve çelişki bulurlardı!*” buyurulan Nisâ Sûresi 82. âyeti delil getirerek Kur'ân'ın âyetleri arasında bir tenakuz ve ihtilaf vehminin muhal olduğu görüşündedirler.¹¹¹² Kur'ân'ın Allah katından inzâl olmuş olması ile fesâhatin ve belâğatin zirvesinde bir hitap olması hasebiyle beşerin sözündeki tearuz ve

¹¹⁰⁹ Erdoğan Baş, *Kur'an'ın Üslûbu ve Tekrarlar* (İstanbul: Pınar Yayınları, 2003), 30.

¹¹¹⁰ Herarî, *Hadâik*, 28/276.

¹¹¹¹ Âdem Yerinde, “Müşkilü'l-Kur'ân”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/164.

¹¹¹² Müşkilü'l-Kur'an ile ilgili yapılmış çalışmalar için bk. Ebû 'Abdullâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî Ahmed b. Hanbel, *er-Redd 'alâ'l-Cehmiyye ve'z-Zenâdika*, thk. Sabrî b. Selâme Şâhîn (b.y.: y.y., ts.); Ebû Muhammed Mekkî b. Ebî Tâlib el-Kaysî Mekkî b. Ebî Tâlib, *Müşkilü'l-Kur'ân*, thk. Hâtim Sâlih ed-Damin (Beyrut: Mu'essesetu'r-Risâle, 1405); Ebu'l-Kâsım Mahmûd b. Ebî el-Hasen b. el-Huseyn el-Ğaznevî Beyânu'l-Hak en-Nisâbü'rî, *Bâhiru'l-Burhân fî Me'ânî Müşkilâti'l-Kur'ân*, thk. Su'âd binti Sâlih (Mekke: y.y., 1419).

ihtilaf söz konusu olmayacağı hususunda ittifak etmişlerdir.¹¹¹³ Herarî, Kur'ân'da birbiriyle çelişen âyetlerin olmamasının Kur'ân'ın nazminin bütünlüğünün nişânelerinden ve Kur'ân'ın i'câz yönlerinden biri olduğunu ifade etmektedir.¹¹¹⁴

Muhammed Emîn el-Herarî, kendinden önceki müfessirlerin mevzu ihtilâfı, hakikat ve mecâz imkânı, fiilin isnadından kaynaklanan müşkil, zıt anlamın sebep olduğu ihtilaf, hakiki bir durumun farklı biçimlerde anlatılması gibi nedenlerden dolayı Kur'ân'da bulunan müşkilleri te'vil yoluyla çözümlediğinden bahsetmektedir.¹¹¹⁵ Bu örneklerden biri şöyledir: Mürselât Sûresi 35. ve 36. âyetlerde şöyle buyurulmaktadır: “هَذَا يَوْمٌ لَا يَنْطِقُونَ”

وَلَا يُؤْذَنُ لَهُمْ فَيَعْتَذِرُونَ /Bu öyle bir gündür ki artık konuşamazlar. (Zamanı geçtiği için)

kendilerine izin de verilmez ki mazeret bildirsinler.” Herarî, âyette azabın çok şiddetli olacağı o günde artık kulların lehine hiçbir şey konuşmalarının mümkün olmayacağını ifade edildiğinden bahsetmektedir. Müfessir, el-Fâşânî'nin dudakların o gün izin verilmemesinden ötürü mühürleneceğini söylerken Ebu Osman, Rabbin heybetinden ve günahların mahcubiyetinden dolayı konuşamayacakları görüşünde olduğunu nakletmektedir. Herarî, âyetin Gafîr Sûresi diye de bilinen Mü'min Sûresi'ndeki “يَوْمٌ لَا

يَنْفَعُ الظَّالِمِينَ مَعَذَرُهُمْ/O gün zalimlere mazeretlerinin hiçbir faydası olmaz.”¹¹¹⁶ âyetiyle

çelişeceğini hususundaki müşkile, kıyamet gününün uzun bir gün olması sebebiyle bir kısmında mazeret sunulamazken bir kısmında mazeret sunulabileceği cevabını vermektedir. Bugünün hakkın batıldan, kulların birbirinden, zalimin mazlumdaki ayrılacağı gün olduğunu vurgulamaktadır.¹¹¹⁷ Te'vilî müşkili'l-Kur'ân müellifi İbn Kuteybe (ö. 276/889), bu âyetlerin müşkil olduğunu ifade ederek insanların ahirette mazeret sunarak kendilerini affettirmeye çalışacaklarını daha sonra faydasız olmasından dolayı susup haklarındaki karara boyun eğeceklerini ifade etmektedir. Bu müşkil, insanların bir süre zarfında konuşmalarına izin verilecekken haklarında hüküm kesinleştikten sonra konuşmalarına izin verilmeyeceği ifade edilerek ortadan kaldırılmıştır.¹¹¹⁸

¹¹¹³ Zerkeşî, *Burhân*, 2/45; Süyûtî, *İtkân*, 1478; İbn Akile, *Ziyâde*, 5/196.

¹¹¹⁴ Herarî, *Mukaddime*, 155.

¹¹¹⁵ Demirci, *Tefsir Usûlü*, 205-210.

¹¹¹⁶ el-Mü'min 40/52.

¹¹¹⁷ Herarî, *Hadâik*, 30/549.

¹¹¹⁸ Celil Kiraz, *Şerif Murtazâ'nın Emâli'sinde Kur'ân Müşkilleri ve Müteşâbihleri*. (Bursa: Emin Yayınları, 2010), 53.

Herarî Hicr Sûresi “فَوَرَبِّكَ لَنَسْأَلَنَّهُمْ أَجْمَعِينَ عَمَّا كَانُوا يَعْمَلُونَ”/Rabbine andolsun ki yaptıklarından dolayı muhakkak surette onların hepsini sorguya çekeceğiz!” buyurulan 92 ve 93. âyetler ile “فَيَوْمَئِذٍ لَا يُسْأَلُ عَنْ ذَنْبِهِ إِنْسٌ وَلَا جَانٌّ”/İşte o gün insana da cine de günahı hakkında soru sorulmaz (çünkü her şey apaçık ortadadır).” buyurulan Rahmân Sûresi 39. âyetin çelişip çelişmediği konusundaki müşkili gidermektedir. Ona göre Hicr Sûresi’nde bahsedilen sorgulama yaptıklarından ve küfürlerinden dolayı kınamak amacıyladır, aksine bilgi almak öğrenmek amacıyla değildir. Rahmân Sûresi’nde ifade edilen sahne de dikkate alındığında bu sorgulama, her şeyin bilgisi katında olan Mâlik-i Yevmi’-d-din olan Allah’ın sorgulaması olduğu ortaya çıkmaktadır.¹¹¹⁹

İnsanın yaratılışıyla ilgili Rahmân Sûresi 14. âyet “O, insanı ateşte pişirilmiş toprak kaplar gibi kurutulmuş çamurdan yarattı.” buyurulmaktadır. Daha sonra Sâffât Sûresi 11. âyet “Biz onları yapışkan bir çamurdan yarattık.” buyrulmuştur. Yaratılıştan bahseden Hicr Sûresi 26. âyet ise “وَلَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ مِنْ صَلْصَالٍ كَالْفَخَّارِ”/O, insanı ateşte pişirilmiş toprak kaplar gibi kurutulmuş çamurdan yarattı.” buyurulmaktadır. Herarî insanın yaratılışıyla ilgili indirilen âyetlerden son olarak Âl-i İmrân Sûresi 59’da “إِنَّ مَثَلَ عِيسَىٰ عِنْدَ اللَّهِ كَمَثَلِ آدَمَ”/Andolsun biz insanı şekillenebilir özlü balçıktan, (şekil verilip) kurutulmuş çamurdan yarattık.” buyurulmaktadır. Herarî insanın yaratılışıyla ilgili indirilen âyetlerden son olarak Âl-i İmrân Sûresi 59’da “إِنَّ مَثَلَ عِيسَىٰ عِنْدَ اللَّهِ كَمَثَلِ آدَمَ”/Allah nezdinde İsâ’nın durumu Âdem’in durumu gibidir. Onu topraktan var etti; sonra ona “ol” dedi ve oluverdi.” buyurulan âyetleri örnek getirerek buradaki işgâle işaret etmektedir. Âyetlere göre, Allah insanı topraktan yaratmıştır. Sonra sırasıyla onu “وَمِنْ صَلْصَالٍ كَالْفَخَّارِ”/özlü balçık, kurutulmuş çamur” şeklinde merhale merhale yaratmıştır. Herarî her bir sûrede insanın yaratılışının farklı bir merhalesine işaret edildiğini, burada bir çelişkinin olmadığını ifade etmektedir.¹¹²⁰ Herarî’ye göre bu bir hakikatin farklı yönleriyle anlatımıdır ki bu Kur’ân’da çokça görülebilecek bir anlatım biçimidir.

İsra Sûresi 72. âyet “وَمَنْ كَانَ فِي هَذِهِ أَعْمَىٰ فَهُوَ فِي الْآخِرَةِ أَعْمَىٰ وَأَضَلُّ سَبِيلًا”/Bu dünyada kör olan âhirette de ködür; yolunu daha da şaşırmıştır.” buyurulmaktadır. Âyetle kişinin dünya

¹¹¹⁹ Herarî, *Hadâik*, 15/114.

¹¹²⁰ Herarî, *Hadâik*, 28/277.

ve ahirette kör olmasının kastedilmesinden dolayı bir müşkil olduğu görülmektedir. Herarî Nîsâbü'rî'nin dünyada kör olmayla kalbin körlüğünden bahsettiğini söylemektedir. Nitekim bu manayı Tâhâ Sûresi'nin 124. âyetinde “وَمَنْ أَعْرَضَ عَنْ ذِكْرِي فَإِنَّ لَهُ مَعِيشَةً ضَنْكاً”

وَنَحْشُرُهُ يَوْمَ الْقِيَمَةِ أَعْمَى/Kim de beni anmaktan yüz çevirirse mutlaka sıkıntılı bir hayatı olacaktır ve onu kıyamet günü kör olarak haşrederiz.” buyurularak aynı mananın başka bir âyetle desteklendiğini ifade etmektedir. Dünyada Allah'ın verdiği nimetleri görmeyenler, nimetleri Allah'tan bilmeyenler ahiret nimetlerine karşı da kör olacaklar göremeyeceklerdir. Herarî, dünya hayatında Allah'ın varlığına ve birliğine karşı kör olmalarından dolayı Allah'ın af ve merhametine muhatap olamayacakları için kör olarak haşredileceğinden bahsedildiğini ifade etmektedir.¹¹²¹ Herarî'ye göre söz konusu âyetle görüldüğü üzere Kur'an'daki bir kısım âyetleri mecaz manasında gelebilmektedir. Bu Kur'an'ın üslub zenginliğinden biridir.

Aralarında çelişki vehmi uyandıran âyetlere dair örneklerde de ifade edildiği gibi Kur'an âyetleri bütünlük içinde ele alındığında işkâl ortadan kalkmaktadır. Âlimler Kur'an'da işkâle yol açan âyetleri açıklamak için te'vil ya da te'lif yolunu kullanmışlardır. Kur'an'da ihtilafın olduğu yönündeki iftiralara Kur'an bizzat beşer üstü olduğunu beyan etmiştir. Herarî de Kur'an'da müşkil âyetlerindeki vehmi tevil yoluyla çözmüştür.

17. İ'ÂZÜ'L-KUR'ÂN

İ'âz kelimesi acz kökünden “âciz bırakmak” anlamında olup Kur'an'ın muhataplarına Kur'an'ın edebi güzellik ve eşsiz muhteva açısından bir benzerinin getirilemeyeceğine dair meydan okumasına î'câzü'l-Kur'an denilmektedir.¹¹²² Kur'an'ın edebî î'câz, gaybî î'câz, ilmî î'câz vecihleri vardır.¹¹²³ Ulema Kur'an'ın bu î'câz vecihlerinin aklî ve hissî mucizeleri ihtiva ettiğini ifade etmiştir.¹¹²⁴ Hz. Peygamber'e yirmi üç yılda indirilen Kur'an-ı Kerim, nazmı, sûreleri arasındaki münâsebet, kıssaları anlatış tarzı, etkileyici anlatımı, insanların aklına hitab eden delilleri, fonetiğindeki ahenk, beyanının çeşitliliği

¹¹²¹ Herarî, *Hadâik*, 16/194.

¹¹²² Yusuf Şevki Yavuz, “İ'câzü'l-Kur'an”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/403.

¹¹²³ Celalettin Divlekci, “Fîruzâbâdî'nin (Ö. 817/1415) Kur'an İlimlerine Dair Görüşleri”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 29 (2017), 18.

¹¹²⁴ Zerkeşî, *Burhân*, 2/93; Süyûtî, *İtkân*, 1873.

ile hem lafız hem mana itibariyle muciz bir kelimedir.¹¹²⁵ İnsanlığa cahiliye karanlığından iki âlemin saadetine giden yolları göstermiştir. Şirk ve küfür bataklığında çirkin ve ahlaksız davranışlar içinde yaşayan insanlığa hidayet etmesi Yüce Kur'ân'ın üslûbunun güzelliğindendir.¹¹²⁶

Peygamberlere verilen hissi mucizeler Kur'ân'ın i'câz yönlerinden biridir. Herarî bu mucizelerin beş özelliğinden bahsetmekte olup bunlardan biri olmadığı takdirde vakıya mucize demenin doğru olmadığını söylemektedir. Ona göre mucizenin herhangi bir beşerin gücü ve kudreti oranında olmaması gerekmektedir. Tıpkı Hz. Mûsâ ve beraberindekilere denizin yarılması ve *Şakku'l-Kamer* hadisesi gibi insanın güç ve kuvvet yetiremeyeceği bir olay olmalıdır. Güneşin doğudan doğması, asânın yılan olması, taşın yarıp devenin çıkması, Hz. Peygamber'in parmaklarından suyun akması gibi harikulade olayların cereyan etmesi mucizelerin ortak özelliklerindendir. Bu mucizelerin tevatüren seleften halefe nakledilmesi de bu olayların mucize olduğunun göstergelerindendir.¹¹²⁷

Herarî'ye göre Kur'ân'ın lafzının benzersizliğinin mucize olması sünnetullahtır. Çünkü Allah peygamberlerine dönemlerinin meşhur ve öne çıkan hadiselerinden bir mucize vermektedir. Hz. Îsâ'ya tıp ilminin, Hz. Mûsâ'ya da sihir ve büyücülüğün, Hz. Muhammed'e de fesâhatin zirvesi olan Arapça Kur'ân'ın verilmesi, peygamberlerin kendi kavimlerine karşı meydan okumasıdır.¹¹²⁸

Kur'ân'ın lafzen mucize olduğunun da pek çok nişanelerinin varlığından bahseden Herarî, îcâzın on veçhini açıklamaktadır. Nazzâm (ö. 231/845) ve Kaderiye'den bazılarının Kur'ân'ın i'câzına dair bunlardan daha fazla sayıda mucize olmasının delillerini saydıklarından bahsetmektedir. Kur'ân'ın kıraatini dinleyenini onu beşer sözünden ayrı bir lafız terkibi olduğunu anlamasının bunlardan biri olduğunu belirtmektedir. Ayrıca Sarfe nazariyesinin Kur'ân'ın zâtı dışında bir mucize olduğundan

¹¹²⁵ Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Ebu'l-Hasen 'Alî b. 'Îsâ Ebu'l-Hasen er-Rummânî, *en-Nuket fi I'câzi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Halefullah, Muhammed Zağlûl Selâm (b.y.: y.y., 1976); Ebû Suleymân Hamd b. Muhammed b. İbrâhîm b. el-Hattâb el-Bustî el-Hattâbî, *Beyânu I'câzi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Halefullâh, Muhammed Zağlûl Selâm (b.y.: y.y., 1976); Ebû Bekr Muhammed b. et-Tayyib el-Bâkillânî el-Bâkillânî, *I'câzu'l-Kur'ân*, thk. Ahmed Sakr (Mısır: y.y., 1997).

¹¹²⁶ Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, 159; İ'câzla ilgili çalışmalar için bk. Enver Arpa, "İ'câzü'l-Kur'an Konusunda Farklı Bir Yaklaşım", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 43/1 (2002), 81-107; Celalettin Divlekci, "Hattâbî'nin (ö. 388) İ'câz Anlayışı ve Kur'ân'ın İfade Biçimine Yönelik Tenkitlere Yaklaşımı", *EKEV Akademi Dergisi* 18/60 (2014), 97-124; Celalettin Divlekci, "Alî b. İsa er-Rummânî'nin (ö. 384/994) İ'câz Anlayışı", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi İlahiyat* 35 (2016), 7-54.

¹¹²⁷ Herarî, *Mukaddime*, 146.

¹¹²⁸ Herarî, *Mukaddime*, 158.

bahsetmektedir. Bu konuda Kur’ân’ın mislini getirmek insanın kudretindeyken Allah’ın bu konuda insanlığı aciz bıraktığı ve insanın buna hiçbir zaman güç yetiremeyeceği yönündeki iki tartışmalı görüşü nakletmektedir. Herarî’ye göre insan yaratılış gereği buna güç yetiremez ve Kur’ân’ın benzerini getirmek noktasında güç sahibi değildir. İsrâ

Sûresi 88. âyette Allah kullarını bu konuda aciz bıraktığını şöyle ifade etmiştir: “قُلْ لِّئِنْ اجْتَمَعَتِ الْإِنْسُ وَالْجِنَّ عَلَى أَنْ يَأْتُوا بِمِثْلِ هَذَا الْقُرْآنِ لَا يَأْتُونَ بِمِثْلِهِ وَلَوْ كَانَ بَعْضُهُمْ لِبَعْضٍ ظَهِيراً /De ki: “Yemin ederim, bu Kur’ân’ın bir benzerini ortaya koymak için ins ve cin bir araya gelip birbirine destek olsa dahi onun benzerini ortaya koyamazlar.””¹¹²⁹ Tehaddi âyeti olarak bilinen bu âyet muhataplarının iddialarını çürütmekte ve onlara meydan okumaktadır. Çünkü o manalarının fesâhatı ve lafızlarının benzersiz insicamı ile bir beşer tarafından meydana getirilmemiştir.¹¹³⁰

Herarî’ye göre Kur’ân, sadırlarda korunan, dillerde tilavet edilen, noksan ve ziyadedden yana kusursuz bir şekilde mushaflarda yazılı olan Hz. Peygamber’e inen bir mucize olduğu hususunda ümmet ve Ehl-i Sünnet âlimleri arasında hilaf yoktur. Bu Kur’ân mucizesi kıyamete kadar devam edecektir. İsrâ Sûresi 88. âyette Kur’ân’ın benzerini getiremeyeceklerinden bahseden âyetteki meydan okumanın Kur’ân’ın nazmı, manalarının sıhhati ve lafızlarının dizilişi itibarıyla Kur’ân’ın mucize olduğunun delili olduğunu ifade etmektedir.¹¹³¹

Muhammed Emîn el-Herarî Kur’ân’ın icâz yönlerinden bahsetmektedir. Bunlardan ilki Kur’ân nazımının eşsizliğidir. Herarî Kur’ân’da Allah Teâlâ’nın “وَمَا عَلَّمْنَاهُ الشِّعْرَ وَمَا يَنْبَغِي لَهُ” /Biz ona şiir öğretmedik; zaten ona yaraşmazdı da. Ona vahyedilen, ancak bir öğüt ve apaçık Kur’ân’dır.”¹¹³² buyurmasının bunun delili olduğunu ifade etmektedir. Müslim’in rivayet ettiği bir hadis delil getiren Herarî, Şair olan Üneys ile kardeşi Ebu Zer arasındaki diyalogtan bahsetmektedir. Bir gün Üneys Ebu Zer’e “Mekke’de kendini Allah’ın resûl gönderdiğini söyleyen senin dininden biriyle karşılaştım. İnsanlar ona şair, kâhin, büyücü diyorlar. Şair olan Üneys dedi ki: “Kâhinlerin sözünü de duydum. Onların sözü gibi söz söylemiyor. Muhakkak ki o doğru söylüyor.

¹¹²⁹ el-İsrâ 17/88.

¹¹³⁰ Herarî, *Mukaddime*, 155-156; Ayrıntılı bilgi için bk. Zerkeşî, *Burhân*, 2/92-93.

¹¹³¹ Herarî, *Mukaddime*, 136.

¹¹³² Yasîn 36/69.

Diğerleri yalan söylüyorlar.” demiştir. Herarî âyetin tefsirinde bu rivayete yer vererek şairlerin bile Allah’ın kelamının bir şiire benzemediğini itiraf ettiklerini delil getirmektedir.

Müfessire göre i‘câz yönlerinden bir diğeri Kur’ân’ın kâinatının yaratılışından Kur’ân’ın nüzûlüne kadar geçen olayları, geçmiş resûllerin kavimlerinden öncesinde okuma yazması olmayan ümmi birinden haber vermesidir. O’na göre, Kur’ân’da bu anlatılan ancak birinin anlatımıyla öğrenilebilir ki bu da ancak önceki dinlerden hahamlar, tarihçilerle bir arada olmakla mümkün olabilir.¹¹³³

Herarî’ye göre Kur’ân’ın icâz yönlerinden biri de vahiy haricinde kimsenin haber vermediği gayba dair bilgilerin varlığıdır. Hz. Ömer’in fetihlere çıktığında ordusunu Allah’tan gelecek bir vahiyle müjdelediğini, ardından Enfâl Sûresi 46. âyette “*Allah ve resulüne itaat edin, birbirinize düşmeyin, sonra zayıflarsınız ve zaferi elden geçirirsiniz. Sabredin, kuşkusuz Allah sabredenlerle beraberdir.*” buyurulduğu gibi Allah’ın yardımının inananlara ulaştığını anlatmaktadır. Hz. Peygamber’in bu gibi müjdelerle inananları müjdelemesi ve ardından vaad ettiği gerçekliğin vuku bulması ancak Kur’ân vahyinin muciz tabiatındandır. Benzer şekilde Nûr Sûresi 55, Fetih Sûresi 27, Enfâl 7, Rûm Sûresi 2. âyetlerinin Allah’ın ilminde bulunan gayba dair bilgi verdiği âyetlerden bazılarıdır.¹¹³⁴

İsrâ Sûresi’nde Kur’ân’ın üslûbuyla ilgili şöyle buyurulmaktadır: “وَقُرْآنًا فَرَقْنَاهُ لِتَقْرَأَهُ عَلَى النَّاسِ

عَلَى مُكْتٍ وَنَزَّلْنَاهُ تَنْزِيلًا/Biz onu, insanlara aralıklarla okuyasın diye okumaya elverişli

bölmelere ayırdık, peyderpey indirdik.”¹¹³⁵ Herarî, Kur’ân’ın hakkı batıldan ayırıcı

olduğunun âyetinde belirtildiğini ifade etmektedir. “فَرَقْنَاهُ” ile Kur’ân’ın emir, nehiy,

hükümler, öğütler, emsaller, kıssalar, haberler ve gayba dair bilgilerden mürekkep bir hitap olmasının kastedildiği de yorumlar arasındadır. Kur’ân, kısım kısım indirilmiş bir kitaptır. Bunun insanların anlaması, ezberlemesi ve uygulamasını kolaylaştırma için olduğu anlaşılmaktadır. Müfessire göre eğer bir defada tüm emir ve yasaklar indirilmiş olsaydı insanlar bu emirlere itaat edemez ve nefret duyacaklardı. Allah, Kur’ân’ı

¹¹³³ Herarî, *Mukaddime*, 153.

¹¹³⁴ Herarî, *Mukaddime*, 154.

¹¹³⁵ el-İsrâ 17/106.

müneccemen indirerek bunun önüne geçmiştir.¹¹³⁶ “وَسَأَلَهُمْ عَنِ الْقَرْيَةِ الَّتِي كَانَتْ حَاضِرَةَ الْبَحْرِ إِذْ

يَعْدُونَ فِي السَّبْتِ إِذْ تَأْتِيهِمْ حَيَاتُهُمْ يَوْمَ سَبْتِهِمْ شُرْعًا وَيَوْمَ لَا تَأْتِيهِمْ إِلَّا تَابُتُهُمْ كَذَلِكَ نَبْلُوهُمْ بِمَا كَانُوا يَفْسُقُونَ

/Onlara, deniz kıyısında bulunan şehir halkının durumunu sor. Onlar, cumartesi tatili yaptıkları gün, avlayacakları balıklar sürüler halinde suyun yüzüne çıkarak onlara doğru gelirken, tatil yapmadıkları günde ortalığa çıkmıyorlar diye cumartesi yasaklarını çiğniyorlardı. Yoldan çıkmaları sebebiyle onları işte böyle sınıyorduk.”¹¹³⁷

Muhammed Emîn el-Herârî, konunun Bakara Sûresi’nde icmalen A’râf Sûresi’nde ise tafsilen bahsedildiğini ifade etmektedir. A’râf Sûresi İslam’ın başında Mekke’de indirilmiştir. Hz. Muhammed’in okuma yazma bilmeyen ümmî bir peygamber olduğunu ifade eden müfessir nitekim Ankebût Sûresi 48. âyette “وَمَا كُنْتُمْ تَتْلُوا مِنْ قَبْلِهِ مِنْ كِتَابٍ وَلَا تَخُطُّهُ

يَا أَيُّهَا الْمُبِطُونَ/Sen bundan önce ne bir kitap okuyabiliyor ne de onu kendi elinle yazabiliyordun; öyle olsaydı gerçeği çürütmeye çalışanlar kuşkuya düşerlerdi.”

buyurulan âyette bunun nedeninin inkârcılar tarafından Kur’ân’ı Hz. Peygamber’in yazdığı iddialarının önüne geçen kuvvetli bir delil olduğunu vurgulamaktadır. Herârî bunun Kur’ân’ın mucize oluşunun delillerinden biri olarak ifade etmektedir.¹¹³⁸ Diğer yandan müfessire göre Kur’ân’ın Allah katından kul ve resulü olan Hz. Muhammed’e indirilişi itibarıyla de bir mucizedir. Kur’ân bir kerede dünya semasına indirilmiş oradan da Beytü’l-İzze’ye indirilmiştir. Hz. Muhammed’e ise yirmi üç yılda parça parça indirilmiştir. Herârî, Hz. Peygamber’in diğer nebilerin aksine okuma ve yazma bilmeyen bir ümmî bir peygamber olması nedeniyle Kur’ân’ın ezberlenmesini sağlamak için kısım kısım indirildiğini bunun da Kur’ân’ın mucize oluşunu ispat ettiğini ifade etmektedir.¹¹³⁹

Herârî Hûd Sûresi 31. âyetin tefsirinde, âyeti Batınîlerin “Kur’ân ilhamdır ve harfleri Resûl’ün harfleridir” demesiyle ilişkili bir tefsir yapmaktadır. Herârî Bâtınîlerin bu görüşünü reddetmektedir. Kur’ân’ın nazmıyla birlikte apaçık bir mucize olduğunu ve Allah’ın vahiy olarak isimlendirdiğini, Arapça bir kitap olarak Cebrail’in Kur’ân’ı Hz. Peygamber’e bizzat indirdiğini ifade etmektedir. Cebrail’e düşman olanlara Allah’ın da düşman olacağını ve bunun onlara gazap indirilmesine neden olacağı yönünde tefsir eden

¹¹³⁶ Herârî, *Hadâîk*, 16/252.

¹¹³⁷ el-A’râf Sûresi 7/163.

¹¹³⁸ Herârî, *Hadâîk*, 10/194.

¹¹³⁹ Herârî, *Hadâîk*, 1/233.

Herarî, Hz. Peygamber'in Kur'ân'ı indirmedeki görevinin ilham olduğu düşüncesine karşı gelmektedir.¹¹⁴⁰

Muhammed Emîn el-Herarî, Bakara Sûresi 23. âyette “وَإِنْ كُنْتُمْ فِي رَيْبٍ مِّمَّا نَزَّلْنَا عَلَىٰ عَبْدِنَا فَأْتُوا بِسُورَةٍ مِّثْلِهِ ۚ وَادْعُوا شُهَدَاءَكُمْ مِنْ دُونِ اللَّهِ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ /Kulumuza indirdiğimiz kitaptan dolayı bir şüphe içinde iseniz onun benzeri bir sûre de siz getirin, Allah'tan başka taptıklarınızı da yardıma çağırın; eğer iddianızda samimi iseniz!” buyurulmaktadır. Kur'ân'ın Allah'ın kulu olan Hz. Muhammed'e indirildiğini ifade eden âyette Herarî, Allah Teâlâ'nın ulûhiyyet ve rubûbiyyetini ispat ederken Hz. Peygamber'in nübüvveti hakkındaki şüpheleri de izâle etmeyi amaçlamaktadır.

18. FEZÂİLÜ'L-KUR'ÂN

Fezâilu'l-Kur'ân, Kur'ân-ı Kerim'in tamamını ya da bir kısmını okuyup, anlayan, anlatan ve ezberleyen kişilerin üstünlükleri ve faziletleri hakkında rivayet edilen nakiller konu edilen ilim olarak bilinmektedir. Kur'ân'ı en başta Kur'ân'ın kendisi övmektedir. Kur'ân, Mü'minlere şifa ve rahmet ve insanları karanlıktan aydınlığa çıkaran bir hidayet vesilesi olduğu ve Hak ile batılı ayıran Furkan olduğu gibi pek çok sıfatından bahsetmektedir. Kur'ân'ın faziletlerinden bahseden kaynakların başında hadisler yer almaktadır. Çok sayıda hadis, Kur'ân'ı okumanın öğrenmenin ve öğretmenin faziletinden bahsetmekte ve tefsir eserleri bunları nakletmektedir.¹¹⁴¹ Herarî de tefsirinin mukaddimesinde bu konuya oldukça önem vermektedir. O'nun mukaddimesinde ele aldığı ilk fasılda Kur'ân'ın faziletinden, O'nu okumanın öğrenmenin ve öğretmenin faziletinden bahsettiği on beş rivayeti nakletmektedir.¹¹⁴²

Müfessir, mukaddimesinde sûrelerin faziletine dair rivayetlerin pekçok müfessir tarafından nakledildiğini ifade etmektedir. Fakat Vahidî'yi tefsirlerden bu rivayetleri alma konusunda titiz olmamakla itham ederek söz konusu rivayetler hususunda hassas olunması gerektiğini vurgulamaktadır.¹¹⁴³ Herarî fezâilu'l-Kur'ân rivayetlerinin sıhhatiyle ilgili bilgiler de vermektedir: İbn Ebî Şeybe, Ahmed, Ebû Dâvûd, Muhammed b. Nasr tarafından aktarılan bir rivayete göre Büreyde şöyle dedi: Resulullah şöyle

¹¹⁴⁰ Herarî, *Hadâik*, 2/131.

¹¹⁴¹ Abdullah Aydemir, “Fezâilü'l-Kur'ân”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/532.

¹¹⁴² Herarî, *Mukaddime*, 20-24.

¹¹⁴³ Herarî, *Mukaddime*, 133.

buyurdu: “Bakara Sûresi ve Âl-i İmran Sûresi’ni öğreniniz. Bu iki sûre Kıyamet gününde sahibiyle beraber gölgelenen iki çiçek gibidir. İkisi de sanki bulutlar gibi uçan kuşlardan ayrılırlar.”¹¹⁴⁴ İbn Kuteybe dedi ki: “Bu rivayetin isnadı Müslim’in şartlarına göre hasendir.”¹¹⁴⁵ Herarî Kur’ân’ın faziletine dair Zeyd b. Erkam’ın rivayet ettiği şu Müslim’de yer alan “Sizde bıraktığım iki değerli şey var; birincisi Allah’ın kitabı, içinde rehberlik ve nur bulunur, ona sıkı sıkıya sarılın ve onunla amel edin.”¹¹⁴⁶ hadisini nakletmektedir.¹¹⁴⁷

Müfessir, Bakara Sûresi’nin başındaki âyetlerin belâgat nüktelerine değindikten sonra Hz. Peygamber ile bir bedevi arasında geçen Übey b. Ka’b’tan nakledilen şu rivayete yer vermektedir: “Ben Hz. Peygamber’in yanındaydım. Ardından bir Bedevi geldi ve şöyle dedi: “Ey Allah’ın peygamberi! “Bende ve kardeşimde bel ağrısı var.” Bunun üzerine peygamber, elini belinin üzerine koydu. Fâtiha ve Bakara Sûresi’nin ilk dört âyetini okuyarak Allah’a sığındı. “Ve sizin ilahınız bir tek ilahtır.”¹¹⁴⁸ ve Ayete’l-Kürsî, ayrıca Bakara Suresi’nin son üç âyeti, Âl-i İmran Suresi 18. Âyeti, A’râf Suresi 54. Âyetlerini ve Mü’minûn Sûresi 116. âyeti okuyarak ellerini vücudunun üstüne sürdü ve şöyle dedi: “Şu muhakkak ki rabbimizin şanı çok yücedir; O ne bir eş edinmiştir ne de çocuk edinmiştir.”¹¹⁴⁹ buyurmuştur. Cinn Suresi’nden bir âyet okudu. Ardından Sâffât Sûresi’nin ilk on âyetini, Haşr Sûresi’nin son üç âyetini ve Muavvizeteyn (Felak ve Nas) sûrelerini okudu. Adam, sanki hiç şikâyet etmemiş gibi kalktı.”¹¹⁵⁰

Herarî, sûrelerin faziletine dair rivayetlerin sıhhati konusunda uyarılarda bulunmakla birlikte onun bu rivayetler gibi pek çok rivayeti naklederek âyet ve sûrelerin fazileti konusu üzerinde ehemmiyetle durduğunu söylemek mümkündür.

¹¹⁴⁴ Müslim, “Salâtu’l-Müsâfirîn”, 804.

¹¹⁴⁵ Herarî, *Hadâik*, 1/95.

¹¹⁴⁶ Müslim, “Fazâilü’s-sahâbe”, 2408.

¹¹⁴⁷ Herarî, *Mukaddime*, 21.

¹¹⁴⁸ el-Bakara 2/163.

¹¹⁴⁹ Cîn 72/3.

¹¹⁵⁰ Herarî, *Hadâik*, 1/134.

19. MECÂZU'L-KUR'ÂN

Kur'ân'da bulunan bir kelimenin bir karinenin varlığı nedeniyle gerçek anlamı dışında bir manaya hamledilmesine mecâzu'l-Kur'ân¹¹⁵¹ denilmektedir.¹¹⁵² Süyûtî, Kur'ân'da mecâzın varlığı hususunda icmânın olduğunu ifade ederken mecâzın yalanın kardeşi olduğu görüşünde olan Zahirîyye gibi grupların mecâzı reddettiklerini ifade etmektedir.¹¹⁵³ Herarî, Kur'ân'da mecâzın varlığını kabul eden müfessirlerden biridir. O'na göre felsefecilerin hikmete verdikleri isim makulâtıdır. Bu da aklın bir ürünü olup akıl yaratılmışların sıfatıdır. Bu ancak mecâz yoluyla anlaşılabilir. Kur'ân'daki âyetleri mecâza hamletmek, Allah'ın hikmet ve adaletinin gerektirdiği, ilminin ve fazlının genişliğince adetullahı işlemektedir.¹¹⁵⁴

Herarî'nin mecâz yorumuna verilebilecek âyetlerden birinde şöyle buyrulmaktadır: “يُخَادِعُونَ اللَّهَ وَالَّذِينَ آمَنُوا وَمَا يَخْدَعُونَ إِلَّا أَنْفُسَهُمْ وَمَا يَشْعُرُونَ” *Akıllarınca Allah'ı ve iman edenleri aldatmaya kalkışıyorlar; hâlbuki onlar farkında olmadan yalnızca kendilerini aldatmış oluyorlar.*¹¹⁵⁵ Herarî âyette istiare yoluyla bir mecâz olduğunu ifade etmektedir. Halkın inançlarını açığa vurup kâfirliklerini gizlemek suretiyle kendi hükümdarını aldatma durumu Allah'a atfedilmiş olan bir kandırmaca ile kıyaslanmaktadır. Bu, içlerindeki itaatsizliğin belirtilmesi anlamına gelir, ki gerçekte olan gizli şeyler Allah'a gizli değildir. Ayrıca, bir sonraki âyette geçen “فِي قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ فَزَادَهُمُ اللَّهُ مَرَضًا” buyurulan kısımda cehalet ve kötü inanç nedeniyle kalpleri kaplanan karanlık için hastalık terimi mecâz olarak kullanılmıştır. Çünkü hastalık aslen bedenlerde görülen bir durum olup günah ve kötülüğün kalplerin halini bozarak manevi olarak kirlettiğinden dolayı hastalığa benzetilmiştir.¹¹⁵⁶

¹¹⁵¹ Mecâzü'l-Kur'ân konusunda ilk akla gelen eser Ebû Ubeyde'nin Mecâzü'l-Kur'ân isimli eseridir. Ma'mer b. el-Musennâ, *Mecâzu'l-Kur'ân*; Hikmet Akdemir, “Kur'an-ı Kerim'de Mecâzın Varlığı Problemi”, *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4 (1998), 59-90; Celil Kiraz, “Zemahşerî'nin el-Keşşâf'ında Allah'ın Bazı Sıfatlarıyla İlgili Temsil, Mecâz ve İstiare Algılamaları”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Dergisi* 17/2 (2008), 519-560; Selim Türkan, “Mecâz Teriminin Gelişim Sürecinde el-Ferrâ'nın Yeri”, *İslâmî İlimler Dergisi* 8/1 (2013), 47-72.

¹¹⁵² Abdulhamit Birişik, “Mecâzü'l-Kur'ân”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/223.

¹¹⁵³ Süyûtî, *İtkân*, 1507; Sâlih, *Mebâhis*, 329; Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, 177.

¹¹⁵⁴ Herarî, *Hadâik*, 15/37.

¹¹⁵⁵ el-Bakara 2/9.

¹¹⁵⁶ Herarî, *Hadâik*, 1/217.

Müfessir “أُولَئِكَ الَّذِينَ اشْتَرُوا الضَّلَالَةَ بِالْهُدَىٰ فَمَا رَبِحَتْ تِجَارَتُهُمْ وَمَا كَانُوا مُهْتَدِينَ”/Doğruya karşılık sapkınlığı satın alanlar işte onlardır. Bu sebeple ticaretleri kâr etmemiş ve doğru yolu da bulamamışlardır.”¹¹⁵⁷ buyurulan âyetteki mecâzları belirtmektedir. İlk olarak “اشْتَرُوا” ile ifade edilen hidayetin yerine dalaleti tercih etmeleri tıpkı para karşılığı yapılan bir alışverişe benzetilmiştir. Bu sebeple istiâre yoluyla mecâz bulunmaktadır. Ayrıca âyetin “فَمَا رَبِحَتْ تِجَارَتُهُمْ” kısmında fâil ticaret yapılmış, kâr elde etmek ticarete isnad edilmiştir. Müfessir ticareti yapanın insan olması durumundan dolayı burada mecâzî aklî bulunduğunu ifade etmiştir.¹¹⁵⁸

Herarî’nin mecâz olduğuna işaret ettiği bir diğer âyete örnek Mülk Sûresi’ndedir. “إِذَا الْفُؤَا فِيهَا سَمِعُوا لَهَا شَهِيقًا وَهِيَ تَفُورُ”/Oraya atıldıklarında, onun kaynarken çıkardığı uğultuyu işitirler.”¹¹⁵⁹ buyurulan âyetteki “شَهِيقًا” kelimesinin eşeğin sadrından çıkan anırma sesi manasına geldiğini söyleyen müfessir, “زفير” kelimesine de eşeğin gırtlğından giren nefes manasını vermiştir. Sonraki âyette “تَكَادُ تَمَيِّزُ مِنَ الْغَيْظِ”/Cehennem neredeyse öfkesinden çatlayacak!”¹¹⁶⁰ cehennemın uğultusunu tıpkı bu nefes alıp vermeye benzeten Herarî, cehennemın içindeki kıvılcım ve ısı nedeniyle bir kazan gibi kaynayan, sürekli olarak yükselen ve alçalan bir yer olarak tasvir ederken cehennemdekilerin ise sıcak su içinde kaynayan bir tohum gibi hiç durmadan hareket eder bir vaziyette olduğunu ifade etmektedir. Müfessir, onların ateşle yanmasına dair anlatım, cehennem ateşinin onlara zarar verme gücü ile öfkelenen birinin başkasına zarar verme çabasına benzetilerek istiâre edildiğini belirtmektedir. Bu yanma için “الْغَيْظِ” kelimesi mecaz anlamda kullanıldı.

Herarî, bu mecâzın nedeni, öfkelenildiğinde kalpteki kanın kaynaması ve hacminin artarak damarların neredeyse yırtılacak kadar dolmasına nispetle de anlaşılabilmektedir.¹¹⁶¹

Herarî’nin âyetlerin manasında mecâza hamlettiği yorumlar da mevcuttur. Örneğin İsrâ Sûresi 82. âyette “وَنُنَزِّلُ مِنَ الْقُرْآنِ مَا هُوَ شِفَاءٌ وَرَحْمَةٌ لِّلْمُؤْمِنِينَ وَلَا يَزِيدُ الظَّالِمِينَ إِلَّا خَسَارًا”

¹¹⁵⁷ el-Bakara 2/16.

¹¹⁵⁸ Herarî, *Hadâik*, 1/219.

¹¹⁵⁹ el-Mülk 67/7.

¹¹⁶⁰ el-Mülk 67/8.

¹¹⁶¹ Herarî, *Hadâik*, 30/24-25.

buyurulmaktadır. Müfessir âyette Kur'ân'ın şifa olmasını mecâz yoluyla iki manaya geleceğini ifade etmektedir. İlk olarak Kur'ân'ın kalpteki şüpheyi ve cehaleti izale edip delillerin üzerindeki örtüyü kaldıran bir şifalanma sağlayacağından bahsetmektedir. İkinci olarak da muavvizeteyn ve rukye sayesinde zahir hastalıklardan kurtulunabileceğini ifade etmektedir.¹¹⁶²

20. EMSÂLÜ'L-KUR'ÂN

Kur'ân-ı Kerîm'de çeşitli amaçlarla pek çok darb-ı mesel mevcuttur. Müfessir Herarî de bu mesellerin bir sebebe mebnî olmasına atıfla emsâlu'l-Kur'ân konusuna önem vermektedir. O Kur'ân'ın bin kadar âyetinin mesellerden oluştuğunu ifade etmektedir. O mesel hakkında şunları söylemektedir: “Mesel, hayalî olanı aklın hizmetine sunmanın en zarif yolu ve cahili eğitmenin, azgın inatçıyı bastırmanın en güçlü yöntemidir. Emsâller kabul edilmeyeni tanıdık bir biçimde göstermek, vahşiyi alışılmış bir formda sunmak, hayali gerçek kılmak, akla gelmesi zor olanı somutlaştırmak ve anlamları kişilerin suretlerinde tasvir etmek manasına geldiğinden sözü kibarca söylemenin yoludur.” demiştir. Müfessir Süyûtî'nin *el-İtkân* adlı eserinden “Kur'an ilimlerinin en yücesi onun emsalleridir.” dediğini nakletmektedir.¹¹⁶³

Kur'ân'ı reddeden inkârcıların durumlarını tasvir amacıyla indirilen âyetlerden birinde “*إِنَّ اللَّهَ لَا يَسْتَحْيِي أَنْ يَضْرِبَ مَثَلًا مَا بَعُوضَةٌ فَمَا فَوْقَهَا*” *Şüphe yok ki, Allah herhangi bir şeyi, bir sivrisineği, hatta onun da ötesindekini misal vermekten utanıp çekinmez.*¹¹⁶⁴ buyurulmaktadır. Müfessir âyetin Allah Teâla'nın verdiği mesel örneğini kâfirlerin inkâr etmesine karşılık indirildiğini belirtmektedir. Bu âyetin öncesinde “*مَثَلُهُمْ كَمَثَلِ الَّذِي اسْتَوْفَدَ نَارًا فَلَمَّا أَضَاءَتْ مَا حَوْلَهُ ذَهَبَ اللَّهُ بِنُورِهِمْ وَتَرَكَهُمْ فِي ظُلُمَاتٍ لَا يُبْصِرُونَ*” *Onların misali, bir ateş yakan insan gibidir. Ateş tam etrafını aydınlattığında Allah ışıklarını yok eder de onları karanlıklar içinde, hiçbir şeyi görmez bir halde bırakır.*¹¹⁶⁵ buyurulan kelimada İslam'ın nurundan nasipsizliklerindeki halleri, inkârlarından dolayı ateş yakıpta sonra ateşi söndürülen karanlıkta kalan kişiye benzetilmiştir. Sonrasında “*أَوْ كَصَيِّبٍ مِنَ السَّمَاءِ فِيهِ*”

¹¹⁶² Herarî, *Hadâik*, 16/206.

¹¹⁶³ Herarî, *Hadâik*, 1/187; Ayrıca bk. Süyûtî, *İtkân*.

¹¹⁶⁴ el-Bakara 2/26.

¹¹⁶⁵ el-Bakara 2/17.

“¹¹⁶⁶ظُلُمَاتٌ وَرَعْدٌ وَبَرْقٌ” âyetinde Hasan ve Katâde’den rivayet edilen “Allah Teâlâ, kitabında sinek ve örümceği anıp müşrikler için onlarla örnek verince, Yahudiler güldü ve “Bu nasıl Allah kelimasına benzeyebilir?” dediler. Bunun üzerine Allah bu âyeti indirdi” rivayetini nakletmektedir.¹¹⁶⁷ Herarî, bu âyet hakkında Rabîa b. Enes’in Allah’ın sivrisinek ile darb-ı meselinin dünya insanları için bir ibret nazarıyla düşünülmesi gerektiğine dair görüşlerini aktarmaktadır. Çünkü sivrisinek aç kaldığı sürece yaşar ve doyduğunda ölür. Aynı şekilde dünya sahibi de zenginleştğinde azar ve sonunda felakete uğrar. İmam Ebu Mansûr ise şöyle demiştir: Küçük bedenli ve küçük yapıdaki yaratıklarda, büyük ve muazzam olanlardan daha fazla, Allah’ın vahdâniyetine delilleri vardır; çünkü tüm yaratıklar bir araya gelse ve bir sivrisinek veya sinek gibi küçük bir canlının şeklini çizmeye ve ağız, burun, göz, bacak, el gibi gereken tüm yapıları oluşturmaya çalışsa, bunu başaramazlar. Büyük bedenlere sahip canlıların büyük kemiklerini şekillendirmeyi nispeten başarabileceğini belirtmektedir. Nihai olarak Herarî, küçük ve önemsiz görünen sivrisinek, kendi küçük ölçeğinde güçlü büyük bir filin aldığı her organ ve aracı aldığını ve yaratılışındaki bu muazzamlık nedeniyle sivrisineğin güçlü bir mesel olduğunu ifade etmektedir.¹¹⁶⁸

İnَّ الَّذِينَ كَذَّبُوا بِآيَاتِنَا وَاسْتَكْبَرُوا عَنْهَا لَا تُفَتَّحُ لَهُمْ أَبْوَابُ السَّمَاءِ وَلَا يَدْخُلُونَ الْجَنَّةَ حَتَّى يَلِجَ الْجَمَلُ
 فِي سَمِّ الْخَيْاطِ وَكَذَلِكَ نَجْزِي الْمُجْرِمِينَ / Bizim âyetlerimizi asılsız sayanlar, büyüklenip onlardan yüz çevirenler var ya, işte onlara göğün kapıları açılmayacak ve onlar, deve iğne deliğinden geçinceye kadar cennete giremeyeceklerdir! Suçluları işte böyle cezalandırırız!”¹¹⁶⁹ âyetinde iğne deliğinin darlığından hayvanların en cüsseli olanı devenin geçmesi örneğini veren Allah’ın âyetlerini yalanlayan inkârcıların durumlarından haber verdiğini vurgulamaktadır. Bu meselde devenin iğne deliğinden geçmesinin imkânsız olması gibi, kâfirlerin cennete girmesi de imkânsız olduğundan dolayı bu durum ifadeyi güçlendirecek mesel ile anlatılmıştır.¹¹⁷⁰

¹¹⁶⁶ el-Bakara 2/19.

¹¹⁶⁷ Rivayetin kaynağı için bk. Ebû Muhammed ‘Abdullâh b. ‘Abdurrahman et-Temîmî ed-Dârimî, *Sunenu’l-Dârimî*, thk. Huseyn Selîm ‘Esed ed-Dârânî (b.y.: Dâru’l-Muğnî, 1421), 4/2109 (3395).

¹¹⁶⁸ Herarî, *Hadâîk*, 1/249.

¹¹⁶⁹ el-A‘râf 7/40.

¹¹⁷⁰ Herarî, *Hadâîk*, 9/307.

Kur'ân'da inananları iyi ahlaka ve ibadete teşvik eden meseller de mevcuttur. Bu ibadetlerden biri de infaktır. Allah Teâlâ Kur'ân'da infaktan çokça bahsetmiştir. Bu husus pekiştirmek için âyette darb-ı mesel getirmiştir: “مَثَلُ الَّذِينَ يُنْفِقُونَ أَمْوَالَهُمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ كَمَثَلِ حَبَّةٍ”¹¹⁷¹ *Mallarını Allah yolunda harcayanların örneği, her başağında yüz tanenin bulunduğu yedi adet başak çıkaran bir tohum tanesi gibidir. Allah dilediğine katlayarak verir, Allah (zât ve sıfatlarında) sınırsızdır, her şeyi bilmektedir.*¹¹⁷¹ buyurulan âyet-i kerimede Allah'ın infak eden kuluna kat kat fazla vereceğini müjdeleyen bir mesele yer verilmiştir. Herarî, böyle bir başağın imkân dâhilinde olduğunu mısırın buna bir örnek olabileceğini ifade etmektedir. Ayrıca eğer bir insan, kazanç ve artış arayan, bir tane tohum ektiğinde ondan yedi yüz tane çıkardığını öğrenirse, bu tohumu bir başına bırakmaması ve ihmal etmemesi gerekir. Öyleyse, ahirette Allah katında mükâfat arayan bir kişinin de bir verdiğinde yüz ve yedi yüz katını elde edeceğini bildiğinden Allah yolunda harcamaktan geri durmaması gerekir ki bu kişilerin harcamalarına karşılık mükâfatının yedi yüze katlanacağı müjdelenmiştir.¹¹⁷²

¹¹⁷¹ el-Bakara 2/261.

¹¹⁷² Herarî, *Hadâik*, 4/59.

SONUÇ

Muhammed Emîn el-Herârî, son asırda yaşamış bir müfessirdir. Erken yaşlardan itibaren ilmî çevrelerde bulunmuş, sarf, nahiv, belâgat, fıkıh, hadis, tefsir gibi İslâmî ilimler alanındaki eserleri tedris etmiş bir âlimdir. Müfessir, bu ilimler açısından elde ettiği donanımını âyet yorumlarına yansıtmıştır. Herârî'nin bir cildi mukaddime olan otuz üç cilt halinde telif ettiği *Hadâiku'r-Ravh ve'r-Rayhân* adlı eseri, başlıklandırmalarındaki tasnif ve âyetlerin anlaşılması için müracaat ettiği kaynak ve ilimler açısından, dilinin anlaşılabilirliği ve Kur'ân'ı baştan sona bir bütünlük içinde tefsir etmiş olması yönünden önemli bir tefsirdir. Bir grup âyeti alıntı yaptıktan sonra münâsebet, esbâb-ı nüzûl, tefsir ve kıraât vecihleri, i'râb, sarf ve müfredâtü'l-luga ile belâgat başlıkları altında âyetlerle ilgili rivayet ve dirayet malzemesini aktarmaktadır.

Herârî'nin bu tasnif çabası tefsirini sistemli bir zihinsel çaba ile te'lif ettiğinin göstergesidir. O Kur'ân'ın bütününde harf, kelime ve âyet sayısını vermeyi ihmal etmemiştir. Bu çalışması Kur'ân'ın tamamının noksan ve ziyâdeden korunmuş olduğu görüşünün bir delilidir. Ele aldığı âyetlerin sebep-i nüzûl bilgisine dair tüm rivayetleri vermeyi ihmal etmemekle birlikte sebep-i nüzûlü nakledilmemiş âyetlerin rivayetinin olmadığını belirtmiştir. Sûrelerin ihtivâ ettikleri konularla ilgili maddeler halinde açıklamalarda bulunan Herârî, Kur'ân kıssaları hakkında açıklamalar, kelâmî ve fikhî konulardaki rivayetler ve surenin içerdiği maksatlar gibi başlıklar koyarak üzerinde hususiyetle durduğu mevzuları öne çıkarmayı amaçlamıştır. Tefsirin her cildine ait cilt sonunda verdiği fihristin tüm tefsir ve cilt ve sûre bazında panoramik görünümünü sağlaması açısından sistematik bir düzene sahiptir.

Herârî'nin Kur'ân'ın özellikleri ve ilimleri ile Kur'ân tarihine dair bilgileri mukaddimesinde başlıklar halinde ele aldığını ve tefsirinin metoduna dair etraflı bir çerçeve çizdiğini söylemek mümkündür. Özellikle tefsir ile te'vil arasındaki fark, Kur'ân'ın i'râbı, rey ile tefsirden sakındırma, nesh, Kur'ân'ın eksik ve ziyâdeden korunmuşluğu, sebep-i nüzûl kaideleri ile Kur'ân'ın Arapçılığı hususlarındaki görüşlerine dair geniş açıklamalarda bulunmuştur. Bunun Herârî'nin klasik tefsir geleneğindeki mukaddime usulüne bağlılığına dair fikir vermesinin yanı sıra tartışmalı konulara bakış açısını mukaddimede bir arada verme çabasına dair de bilgi vermektedir.

Herarî, seçici olmakla birlikte zengin bir kaynağa müracaat etmiştir. Genellikle kabul ettiği tefsir yorumlarını aktarmayı tercih etmektedir. Naklettiği rivayetler hususunda sıhhat derecelerini bildirdiği gibi isrâiliyat ile ilgili nakillerde bulunup sonrasında bunun sahih kaynaklarda yer almadığını ifade etmesi sadece görüşünü destekleyen rivayetlere yer vermediği, rivayetleri tartışmaya açtığının bir göstergesidir. Bununla birlikte Herarî'nin uydurma kabul edilebilecek bu rivayetlere, zayıf nakillere ve şâz kıraatlere yer vermesi onun eleştirilebilecek zaafiyet noktalarından biridir.

Herarî'nin tefsir tanımından yola çıkıldığında “Kitap, Sünnet, âsâr ve Arapların fasih kelimeleri” şeklindeki ifadeleri onun tefsirde bir hiyerarşi takip ettiğini göstermektedir. Tefsirin ancak nâsih-mensûh ve sebep-i nüzûl rivayetleriyle yapılacak bir yorum faaliyeti olduğunu, te’vilin ise tefsirden farklı olarak kaidelerinin yerine getirmek suretiyle rey ile tefsir yapmak olarak tanımlanabileceği görüşündedir. Herarî'nin eserinde bir âyetle ilgili olarak birden çok rivayete başvurmuş olması onun rivayet yönünden zengin bir te’lif olmasına neden olmuştur.

Herarî'nin tefsirinde öne çıkan metot, onun Kur’ân-ı Kerîm’i yine Kur’ân’dan bir âyete başvurarak ya da merfu ve maktû rivayetle açıklamayı tercih etmesi, tefsirde klasik bir usûl takip ettiğini göstermektedir. O uydurma rivayetler konusunda uyarılarda bulunmakla birlikte sahâbe ve tabiûn kaynaklı rivayetleri doğrudan alıntı yaptığı sıhhat dereceleri hakkında yorum yapmayıp kaynak vermeyi yeterli gördüğü de vâkidir. Rivayetleri nakîl metodu olarak isnatlı ve isnatsız olarak yer verdiği rivayetlerin kaynaklarını büyük oranda metin içinde klasik usule göre vermiştir.

Herarî'nin tefsir tanımında bahsettiği Arap kelimeleri çerçevesinde sarf, nahiv, belâgat ile ilgili dilbilimsel tahliller ile Kur’ân’ı Fâtîha’dan Nâs’a kadar i’râb etmiş olması ve kelimelere ve âyetlere dair morfolojik tahliller ve Arapların kelimelerinden delillerle âyet gruplarını tefsir etmesi onun sadece bir rivayet tefsiri özelliğine sahip olmadığını göstermektedir.

Herarî'nin tefsiri işârî, kelâmî, fikhî, içtimâî ve bilimsel açıdan da kaynak değerindedir. Kur’ân’ın âyetleri çerçevesinde ortaya çıkan fikhî yorumlarda Ehl-i sünnet ulemanın yorumlarına başvurarak tefsirini onların görüşleri çerçevesinde yapmaktadır. Fıkıh usûlüne dair açıklamalarda teferruata girmemiş, furû fıkıh ile ilgili meseleleri tefsir etmekle yetinmiştir. İbâdât, ukûbât ve muâmelât konusunda İmam Şâfiî, Ebû Hanîfe,

İmam Mâlik ve Ahmed b. Hanbel'in görüşlerini aktararak çok sayıda hadislerle âyetlere dair mezhep görüşlerini nakletmektedir.

Kelâmî konularda İsâ'nın nuzûlü, rûyetullah, müteşâbihlerin te'vili, Peygamberlere verilen mucizeler, Allah'ın sıfatlarının te'vili, insanın fiillerinden sorumlu olması ve büyük günah konularını tartışmış ve mezhebinin görüşünü destekleyen çok sayıda hadislere "Bu konu hakkında gelen hadislere dair fasıl" diyerek yer vermiş ve yorumlarda bulunmuştur. Ayrıca Mutezile, Mürcie, Hariciyye, Mücessime, Kaderiyye gibi Ehl-i Sünnet dışındaki fırkalara ait görüşlere de yer vererek tenkitte bulunmuş ve cevap kabilinden yorumlar yapmıştır.

Müfessirin tefsirinde takip ettiği bir başka metot işârî tefsir yaklaşımıdır. Kur'ân'da bulunan güzel ahlak, şeytan ve nefsin kaçınılması gereken kötü hasletleri, iyiliği ve ahlakî davranışlara dair övgü, iyiliği emretmek ve kötülükten sakındırma içeren âyetler hakkında tasavvufî yorumları mevcuttur.

Bununla birlikte Herarî'nin tefsiri çağdaş tefsirlerde görülen çağının sorunlarına ve modern ilmî verilere referansla tefsir yorumunda bulunma metodunu kullanması açısından çağdaş bir tefsir özelliği göstermektedir. Tefsirinde yaşadığı toplumda sorun olarak gördüğü hususlara temas ederek Müslüman halkların siyasî açıdan geri kalması, toplumsal statü olarak kadının eğitimi, kölelik gibi mevzuları tartışmaya açması ve çözüm yolları sunması onun tefsirinde çağının sorunlarını ele aldığını göstermesi açısından yaptığı içtimâî tefsirlerdir. Ayrıca Kur'ân'ın bazı âyetlerini bilimsel bulgulara atıfla yorumlaması O'nun Kur'ân'ın bilimsel verilerle açıklanabileceği ve Kur'ân'ın bazı ilimlere işaret edebileceği kabulüne sahip olduğuna bir delildir.

Hadâik, ulûmu'l-Kur'ân açısından geniş bir birikime hâkim olduğu görülmektedir. Kur'ân'ın Mekkî-Medenî âyetlerinin bilinmesinin ehemmiyetine her fırsatta vurgu yapmaktadır. Bu konuyu nesh ile ilgili sıkı bir ilişki içinde değerlendirmektedir. Kur'ân ve âyetlerin tertibinin tevkîfiliğini savunmaktadır. Ayrıca âyetler ve sûreler arasındaki münâsebetlere verdiği önem göz önünde bulundurulduğunda tüm bu ilimlerin Kur'ân'ın bütünlüğünü gösteren ilimler olarak değerlendirmekte olduğu ortadadır. Herarî, ayrıca Kur'ân'da Arapça dışında kelimelerin varlığını kabul etmekte ve bu lafızların Kur'ân'ın Arapça oluşuna zarar vermediği görüşündedir. Nesh konusunda hem mukaddimedede hem de âyet tefsirleri esnasında açıklamalarda bulunan müfessir, neshin tarfini kısımları ve

şartlarıyla ilgili açıklamalarla nesh ve bedâ tartışmalarına yer vermekte, neshin bedâdan farklı olduğunu ifade etmektedir.

Müfessirin önem verdiği bir diğer Kur'an ilmi konusu kısasu'l-Kur'ân'dır. O Kur'ân'da bahsedilen tüm kıssaların gerçekliğini savunmuştur. Örneğin, Lût kavminin yaşandığına dair güncel ilmi verilere yer vermektedir. Müteşâbihu'l-Kur'ân ilmi hakkında ise Herarî'nin Rûh, Sûr, Dabbetü'l-arz, hurûf-u mukattaa gibi müteşâbihler konusunda te'vile gitmediği, gaybî konularda rivayetlere bağlı kalmayı tercih ettiğini söylemek mümkündür. Kur'ân'da tekrarlar bulunmasını, tekrarların Arap kelimasında yaygın bir üslûb olmasıyla açıklayan Herarî, sözü te'kid amacıyla Kur'ân'da tekrarlara yer verildiğini ifade etmektedir. Müşkilü'l-Kurân ile ilgili tartışılan meselelere te'vil yoluyla çözümler bulan Herarî, Kur'an'ın âyetlerinin çelişmediğini vurgulamaktadır. Müfessir Kur'ân'da mecâzın bulunduğunu Allah'ın aklî mecaz yoluyla hitap ettiğini ifade etmektedir. Ayrıca müfessir Kur'an'da bulunan mesellerin Kur'ân'ın eşsiz üslûbunun bir özelliği ve sözü söylemenin en zarif yolu olduğu görüşündedir.

Nihâi olarak Herarî'nin *Hadâiku'r-Ravh ve'r-Rayhân*'ı günümüze yakın bir zamanda te'lif edilmiş olması, bununla birlikte rivayetlere önem vermesinin yanı sıra yaşadığı asrın sosyolojik ve bilimsel açıklamalarını tefsirine alması açısından tüm yönleriyle çalışılması gereken bir tefsirdir. Öncelikle müfessirin, rivayet, dirayet tefsiri ile kelâmî ve fikhî tefsir yorumlama yöntemi incelendiğinde Kur'ân'ı Kur'ân'la, Kur'ân'ı sahih hadislerle yorumladığı ve ulemanın icmâına dayanarak bir tefsir yaptığını söylemek mümkündür. Bu yönüyle muasır olan çağdaş tefsirlerden ayrılarak klasik bir dirayet tefsir özelliği göstermektedir. Eser, asırlar boyu devam eden tefsir te'lif zincirinin seyrini takip etmek açısından önem arz etmektedir. Herarî'nin tefsiri incelendiğinde fikhî, kelâmî konularda mezhep görüşleri yönünde yorum yaptığı görülmektedir. Diğer yandan *Hadâik*, Kur'ân ilimleri yönünden zengin bir eserdir. Kur'ân'ın nüzûlü, tekrarların ve mecâzın varlığı, kıssaların gerçekliği, yedi harf ve kıraatler, nâsîh ve mensûh, garîbu'l-Kur'ân gibi Kur'ân ilimleri konusunda gelenekteki tartışmalarla ilgili görüşlere yer vererek kendi tercihine yer vermiştir.

Tefsirin özellikleri gözönüne alındığında günümüz araştırmacıları için çeşitli yönlerden çalışmaya değer bir te'liftir. Tefsir geleneğine nazaran hacimli mukaddimesi ulûmu'l-Kur'ân açısından kaynak değerinde olup araştırmacılar açısından çalışılmayı beklemektedir. Ayrıca kıssalar, yedi harf ve kıraatler, garîbu'l-Kur'ân gibi ulumu'l-

Kur'ân'ın her biri özelinde yorum zenginliğine sahip olan tefsir, rivayet, dirayet ve işârî açıdan gerek münferid gerekse karşılaştırmalı olarak çalışılabilecek bir eser hüviyetindedir. Herarî'nin modern dönemde yazdığı bu eserde yöntem açısından klasik tefsire mutabık kaldığı görülmekle birlikte yaşadığı asrın sosyo-kültürel bağlamının izinin sürülebileceği ve bilimsel verilerle âyet yorumlarının varlığı açısından da kaynak değerindedir. Bunların hepsinin ötesinde tefsir, kapsayıcılık ve pekçok konuyu ve usûlü ihtivâ etmesi açısından ansiklopedik bir eser özelliği göstermektedir. Hadâik'in çağdaş dönemde tefsire bu kadar farklı açılardan yaklaşan bir tefsir olması bu çalışmayı orijinal kılan bir özelliktir.

KAYNAKÇA

- Abduh, Muhammed - Reşid Rıza. *Tefsîru'l-Menâr*. Kahire: Darü'l-Menâr, İkinci Baskı., ts.
- Abdülcebbar, Kâdî. *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*. thk. Ahmed b. Hüseyin b Ebî Hâşim. Mektebetü Vehbe, İkinci Baskı., 1408.
- Ahmed b. Hanbel. *el-Müsned*. thk. Şuayb el-Arnâvud - Adil Mürşid. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1988.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû 'Abdullâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî. *er-Redd 'alâ'l-Cehmiyye ve'z-Zenâdika*. thk. Sabrî b. Selâme Şâhîn. b.y.: y.y., ts.
- Akdemir, Hikmet. "Kur'an-ı Kerim'de Mecazın Varlığı Problemi". *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4 (1998), 59-90.
- Akk, Hâlid Abdurrahman. *Usûlü't-Tefsîr ve Kavâidüh*. Dimeşk: Dârü'Nefâis, İkinci Baskı., 1406.
- Albayrak, Halis. *Kur'an'ın Bütünlüğü Üzerine Kur'an'ın Kur'an'la Tefsiri*. İstanbul: Şûle Yayınları, 1996.
- Albayrak, Halis. "Müphemâtü'l-Kur'an İlmi ve Kur'an Tefsirindeki Yeri". *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 32 (1992), 155-301.
- Albayrak, İsmail. *Klasik Modernizmde Kur'an'a Yaklaşımlar*. İstanbul : Ensar Neşriyat, 2004.
- Arpa, Enver. "İ'câzü'l-Kur'an Konusunda Farklı Bir Yaklaşım". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 43/1 (2002), 81-107.
- Ateş, Abdurrahman. "Geçmişten Günümüze Bilimsel Tefsir Okulu". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi II* 4 (2002), 117-141.
- Ateş, Süleyman. *İşârî Tefsir Okulu*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1974.
- Ay, Mahmut. "İşârî Tefsiri Yeniden Düşünmek". *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 24 (2011), 103-148.
- Aydemir, Abdullah. "Fezâilü'l-Kur'an". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12/532-534. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Aydemir, Abdullah. *Tefsirde İsrâiliyyât*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, ts.

- Aydın, İsmail. *Kur'an Müphemleri Olarak Zamirler*. İzmir: Tibyan Yayıncılık, 2012.
- Aydın, İsmail. *Kur'an'ın Filolojik Yorumu Tarihsel Gelişim ve Sorunlar*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2014.
- Aydın, Muhammed. "Kur'an-ı Kerim Tefsirinde Bilinmesi Gerekenler Üzerine". *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/4 (01 Aralık 2013), 7-20.
- Aygün, Abdullah. "Şâtıbî'nin Kur'an'ın Ümmîliği ve İlmî Tefsir Görüşleri Üzerine Bir Değerlendirme". *Usûl*, 157-168.
- Bâkillânî, Ebû Bekr Muhammed b. et-Tayyib. *İ'câzu'l-Kur'ân*. ed. Ahmed Sakr. Mısır: y.y., 1997.
- Baş, Erdoğan. *Kur'an'ın Üslûbu ve Tekrarlar*. İstanbul: Pınar Yayınları, 2003.
- Bedeva, Abdullah. "İbn 'Âşûr'un Tefsirinde İstişhâd Yöntemi". *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11 (25 Haziran 2018), 311-331.
- Beyânu'l-Hak en-Nisâbûrî, Ebu'l-Kâsım Mahmûd b. Ebî el-Hasen b. el-Huseyn el-Gaznevî. *Bâhiru'l-Burhân fî Me'ânî Müşkilâtı'l-Kur'ân*. thk. Su'âd binti Sâlih. Mekke: y.y., 1419.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyin b. 'Alî el-Hüsrevcirdî. *el-Kırâ'e Halfe'l-İmâm - el-Beyhakî*. thk. Muhammed es-Sa'îd b. Bisyûnî Zağlûl. Beyrut: y.y., 1405.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyin b. 'Alî el-Hüsrevcirdî. *es-Sunenu'l-Kubrâ*. thk. 'Abdullâh et-Turkî. b.y.: Merkezi Hicr, 1432.
- Beyzâvî, Nâsirüddin. *Envârü't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl*. thk. M. Abdurrahman el-Maraşlî. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1997.
- Bıyıkoglu, Yakup. "Rivayet Türü Tefsir Mukaddimelerinin Tefsir Usûlü Bilgisi Bağlamında Değeri (Hüseyin el-Begavî, Muhammed İbnü'l-Cevzî ve İbn Kesîr Örneği)". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 28 (Ocak 2019), 39/57.
- Bikâ'î, Ebu'l-Hasen İbrâhîm b. 'Omer. *Nazmu'd-Durer fî Tenâsubi'l-Âyâtî ve's-Suver*. Kahire: Dâru'l-Kitâbî'l-İslâmî, 1404.
- Birişik, Abdulhamit. "Mecâzü'l-Kur'ân". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 28/223-225. Ankara: TDV Yayınları, 2003.

- Birişik, Abdulhamit. “Ulûmü’l-Kur’ân”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42/132-135. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Birişik, Abdulhamit-Muhammed, Hüseyin Abdülhâdî. “Mübhemâtü’l-Kur’ân”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/437-439. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Birişik, Abdülhamit. *Hind Altkıtası Düşünce ve Tefsir Ekolleri*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2001.
- Birişik, Abdülhamit. “İsrailiyyat”. *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*. 23/199-202. İstanbul: TDV Yayınları 2001.
- Birişik, Abdülhamit. *Kıraat İlmi ve Tarihi*. Bursa : Emin Yayınları, 2004.
- Birişik, Abdülhamit. “Kur’ân İlimleri Terimlerinin Oluşumu ve Kaynağı”. *İslâmî Araştırmalar Dergisi* 19/1 (2006), 29-43.
- Boynukalın, Ertuğrul. “Yemin”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 43/417-420. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu’fî. *el-Câmiu’s-Sahîh*. Dimeşk-Beyrut: Dârû İbn Kesîr, 2002.
- Bulut, Ali. *Belâgat Meâni Beyân Bedi’*. İstanbul: İFAV Yayınları, 2013.
- Bursevî, İsmail Hakkı. *Rûhu’l-Beyân*. Beyrut: Daru’l-Fikr, ts.
- Cerrahoğlu, İsmail. “Garânîk”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 13/361-366. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Cerrahoğlu, İsmail. “Garîbü’l-Kur’ân”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 13/379-380. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Cerrahoğlu, İsmail. *Tefsir Tarihi*. Ankara: Fecr Yayınevi, 2014.
- Cerrahoğlu, İsmail. *Tefsir Usûlü*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2007.
- Coşkun, Muhammed. “Aksâmu’l-Kur’ân 89/Fecr, 1-14. Âyetleri Örneğinde Yemin İfadelerinin Anlaşılması ve Tercüme Edilmesi”. *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 46/46 (2015), 37-68.
- Çalışkan Başer, Hatice Merve. “Mukâtil b. Süleymân’ın Tefsir Yönteminden Hareketle Tefsirde Rivayet-Dirayet Ayrımının İmkânı Üzerine”. *Artuklu Akademi* 10/1 (26 Haziran 2023), 17-29.
- Çetin, Abdurrahman. *Kıraatlerin Tefsire Etkisi*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2020.

- Çetin, Abdurrahman. *Kur'ân-ı Kerim'in İndirildiği Yedi Harf ve Kıraatler*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 3. Basım, 2009.
- Çiçek, Yakup. "Nasih-Mensuh İlmini Bilmenin Tefsire Getirdikleri ve Götürdükleri". *Kur'an ve Tefsir Araştırmaları*. 371-384, 2002.
- Çol, Muhammet. "Müfessirin İhtiyaç Duyduğu Kaideler Üzerine Sistematiik Bir İnceleme Denemesi". *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 42 (2019), 205-226.
- Dânî, Ebû 'Amr 'Osmân b. Sa'îd. *et-Teyisîr fî'l-Kur'âti's-Seb'*. thk. Ütev Terizel. Beyrut: y.y., 1404.
- Dârimî, Ebû Muhammed 'Abdullâh b. 'Abdurrahman et-Temîmî. *Sunenu'd-Dârimî*. thk. Huseyn Selîm 'Esed ed-Dârânî. b.y.: Dâru'l-Muğnî, 1421.
- Demirbaş, Servet. "Muhammed el-Emîn el-Hererî'nin Hayatı, Eserleri Ve Hadâiku'r-Ravh Ve'r-Rayhân'da Tefsir Yöntemi (Âl-İ İmrân Sûresi Örneği)". *Bayburt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14 (30 Aralık 2021), 109-132. <https://doi.org/10.47098/bayburt-ilahiyat.1003227>
- Demirci, Muhsin. *Kur'ân'ın Müteşâbihleri Üzerine*. İstanbul: Birleşik Yayınları, 1996.
- Demirci, Muhsin. *Tefsir Usûlü*. İstanbul: İFAV Yayınları, 7. Basım, 2008.
- Dereli, Muhammet Vehbi. "İşârî Tefsirlerin Geçerliliği ve Problemleri Üzerine". *DEÜİFD* 34 (ts.), 129-147.
- Dinç, Ömer. "Hicri İlk Üç Asır Bağlamında Nesh Meselesinin Tarihî Süreci Üzerine Bir Tahlil Denemesi". *III. Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi. 1: Sosyoloji, ilahiyat, eğitim*. ed. Nuriye Kayar vd. 203-219. Üsküdar, İstanbul: İlmi Etüdler Derneği, 2014.
- Divlekci, Celalettin. "Ali b. İsa er-Rummânî'nin (ö. 384/994) İ'câz Anlayışı". *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 35 (2016), 7-54.
- Divlekci, Celalettin. "Fîruzâbâdî'nin (ö. 817/1415) Kur'an İlimlerine Dair Görüşleri". *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 29 (2017), 1-32.
- Divlekci, Celalettin. "Hattâbî'nin (ö. 388) İ'câz Anlayışı ve Kur'ân'ın İfade Biçimine Yönelik Tenkitlere Yaklaşımı". *EKEV Akademi Dergisi* 18/60 (2014), 97-124.

- Divlekci, Celalettin. “Tefsirde Yorum Farklılığına Yol Açan Sebepler”. *EKEV Akademi Dergisi* 58 (20 Mart 2014), 1-20.
- Divlekci, Celalettin. “Kur’an’da Eşanlamlılık (Terâdüf) Olgusu (I)”. *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7 [Cumhuriyetimizin 77. Yılına Armağan Özel Sayısı] (2000), 149-169.
- Doğru, Mehmet Seri. *İçtimâî Tefsir ve Tefsîru’l-Merâğî*. ed. Recep Bilgin. Ankara: İksad Uluslararası Yayınevi, 2022.
- Durmuş, İsmail. “Şiir”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39/144-154. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Dursun, Davut. “Etiyopya”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11/488-491. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Ebû Dâvud, Ebû Dâvûd Süleymân b. el-Eş‘as es-Sicistânî. *Sünenü Ebî Dâvûd*. thk. Şuayb Arnavut. Dimeşk: Dâru’l-Risâletü’l-âlemiyye, 1430.
- Ebû Hayyân el-Endelüsî. *el-Bahrü’l-Muhît*. thk. Âdil Ahmed Abdu’l-Mevcûd. 8 Cilt. Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, Birinci Baskı., 1413.
- Ebû ‘Ubeyd, Ebû ‘Ubeyd Kâsım b. Sellâm b. ‘Abdullâh el-Herevî el-Bağdâdî. *en-Nâsih ve’l-Mensûh fî’l-Kur’ânî’l-‘Azîz ve mâ fîhi mine’l-Ferâ’idi ve’s-Sunen*. thk. Muhammed b. Sâlih el-Mudeyfir. Riyad: y.y., 1418.
- Gazzâlî. *Mustasfâ*. çev. H. Yunus Apaydın. Klasik Yayınları, 2. Baskı., 2017.
- Gezer, Süleyman. “Kur’an Yorumlarının Mahiyeti Üzerine”. *Bayburt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/6 (2017), 5-18.
- Gezer, Süleyman. *Sözlü Kültürden Yazılı Kültüre Kur’an*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2008.
- Gezgin, Ali Galip. “Kur’ân’da ‘Nesh Problemi’ne Eleştirel Bir Yaklaşım”. *İslâmî Araştırmalar (Dergi)* 14/1 (2001), 49-67.
- Gördük, Yunus Emre. “Aksâmu’l-Kur’ân’da ‘Muksem Bih’ ve ‘Muksem Aleyh’ İlişkisi”. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 43 (2015), 174-212.
- Gördük, Yunus Emre. “İşârî Tefsirin Mahiyeti, Meşrûiyeti ve Bâtınî Yorumdan Farkı”. *Marife Dini Araştırmalar Dergisi*, 9-47.
- Gördük, Yunus Emre. *Tarihsel ve Metodolojik Açından İşari Tefsir*. İnsan Yayınları, 2013.

- Gül, Ali Rıza. “Kur’ân Ayetlerini Tarihlendirmede Nüzul Sebeplerinin Rolü”. *Dini Araştırmalar* 7/19 (2004), 191-220.
- Güllüce, Veysel. “Kur’ân’da Nesh Edilmiş Âyet Var mıdır?” *EKEV Akademi Dergisi* 10/26 (2006), 51-74.
- Gümüş, Sadreddin. *Kur’ân Tefsirinin Kaynakları*. Ankara: Kayıhan Yayınları, 1990.
- Gündüz, Ahmet. “Kur’ân’ın Anlaşılmasında Esbâb-ı Nüzûl’ün Müsbet ve Menfî Etkisi”. *DÜİFAD* 18 (1) (2016), 93-113.
- Hassen, Ibsa Ahmed. *Etiyopya Harar Bölgesinde Yeniden İslâmlaşma (XVIII-XX. Yüzyıllar)*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018.
- Hatiboğlu, İbrahim. “İsrâiliyat”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 23/195-199. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit. *el-Kifâye fî ma ‘rifeti ‘usûli’r-rivâye*. nşr. Ebû İshak İbrâhîm b. Mustafa. 1. Basım, y.y.: Dâru’l-Hüdâ, 1423/2003.
- Hattâbî, Ebû Suleymân Hamd b. Muhammed b. İbrâhîm b. el-Hattâb el-Bustî. *Beyânu İ‘câzi’l-Kur’ân*. thk. Muhammed Halefullâh, Muhammed Zağlûl Selâm. b.y.: y.y., 3. Basım, 1976.
- Hâzin, Ebu’l-Hasen ‘Alî b. Muhammed. *Lubâbu’t-Te’vîl fî Me‘ânî’t-Tenzîl*. thk. Muhammed ‘Alî Şâhîn. b.y.: y.y., ts.
- Herarî, Muhammed el-Emîn. *Mukaddimetü’t-Tefsîr el-Musemmât Nuzûlü Kirâmi’d-Dîyfân fî Sâhati Hadâiki’r-Ravhi ve’r-Rayhân*. Beyrut: Dâru Tavki’n-Necât, 2001.
- Herarî, Muhammed el-Emîn. *el-Kevkebu’l-Vehhâc ve’r-Ravdu’l-Behhâc fî Şerhi Sahîhi Muslim b. el-Haccâc*. Beyrut: Dâru’l-Minhâc, 2001.
- Herarî, Muhammed el-Emîn. *Hadâiku’r-Ravh ve’r-Rayhân fî Ravâbî Ulûmi’l-Kurân*. 32 Cilt. Beyrut: Dâru Tavki’n-Necât, 2001.
- Herarî, Muhammed el-Emîn. *al-Bakûretü’l-Ceniyye min Kitâfî Metni’l-Ecrumiyye*. Beyrut: Dâru Tavki’n-Necât, 2007.
- Herarî, Muhammed el-Emîn. *el-Futûhâtü’l-Kayyûmiyye fî Halli ve Fekki Meânî ve Mebenî Metni’l-Ecrumiyye*. y.y: Mektebetü en-Nûri’l-İslâmiyye, 2008.

- Herarî, Muhammed el-Emîn. *ed-Dürrerü'l-Behiyye fî Irâb-ı Emsileti'l-Ecrumiyye*. Beyrut: Dâru Tavki'n-Necât, 2014.
- Herarî, Muhammed el-Emîn. *Cevâhiru't-Talîmât fî Halli ve Fekki Meânî ve Mebenî Takrîzât*. Suûdî Arabistan: Daru'l-Minhâc, 2011.
- Herarî, Muhammed el-Emîn. *Menâhilü'r-Ricâl alâ Lâmiyyeti'l-Efâl*. Mısır: Ömer bin Hattab, 2007.
- Herarî, Muhammed el-Emîn. *Tahnîkü'l-Etfâl alâ Lamiyyeti'l-Ef'âl*. Yemen: Mektubetü el-İmam el-Vedâ'ı, 2007.
- Herarî, Muhammed el-Emîn. *el-Bakuretü'l-Ceniyye alâ Manzumeti'l-Beykûniyye*. Yemen: Mektubetü el-İmam el-Evzâi, ts..
- Herarî, Muhammed el-Emîn. *Hidâyetü't-Tâlibi'l-Mu'dem ilâ Meânî Dibâceti'l-Müslim*. y.y: ts..
- Herarî, Muhammed el-Emîn. *Hulâsatü'l-Kavli'l-Müfhim alâ Terâcüm-i Ricâl-i Sahîh-i Müslim*. Suûdî Arabistan: Mektebetü Cedde, 1986.
- Herarî, Muhammed el-Emîn. *Hediyyetü'l-Ezkiyâ alâ Tayyibeti'l-Esmâ fî Tevhîdi'l-Esma ve's-Sıfat*. Beyrut: Dâru Takı'n-Necât, 2011.
- Huvvârî, Hûd b. Muhakkem. *Tefsîru kitâbillâhi'l-'azîz*. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslamî, 1990.
- İbn Akîle, Cemâlüddin Ebû Abdillâh el-Mekkî. *ez-Ziyâde ve'l-ihsan fî 'ulûmi'l-Kur'ân*. 10 Cilt. Birleşik Arap Emirlikleri: Câmiatu's-Şârika, Birinci Baskı., 2006.
- İbn Âşûr, Muhammed Tahir b. *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*. 27 Cilt. Tunus: ed-Dâru't-Tunusiyye, 1984.
- İbn Atiyye, Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib b. Abdirrahman el-Endelüsî. *Muharrerü'l-vecîz fî tefsîrî'l-Kur'âni'l-Azîm*. thk. Abdüsselam Abdü's-şâfî. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1422.
- İbn Cüzey el-Kelbî, Ebu'l-Kâsım Muhammed İbn Ahmed. *et-Teshîl li-ulûmi'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Sâlim Hâsim. Beyrut-Lübnan: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Birinci Baskı., 1415.
- İbnu'l-Enbârî, Ebû Bekr Muhammed b. el-Kâsım. *el-Eddâd*. thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhîm. b.y.: y.y., 1407.

- İbn Hişâm, Ebû Muhammed Abdülmelik. *es-Siretü'n-nebeviyyet*. thk. Mustafa Sekkâ-İbrâhim Ebyârî- Abdülhâfîz Şelebî. Beyrut: Daru ihyâi't-türâsü'l-Arabiyye, 1971.
- İbn Kayyim el-Cevziyye, Ebû 'Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb ez-Zür'aî ed-Dımaşkî el-Hanbelî. *et-Tibyân fî Aksâmi'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Hâmid el-Fakî. Beyrut: y.y., ts.
- İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâil b. Şihâbiddîn Ömer. *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîm*. thk. Mustafa Seyyid Muhammed - Muhammed Seyyid Reşad. 15 Cilt. Kâhire: Mektebetü Evlâdî's-Şeyhi li't-Türâs, Birinci Baskı., 1421.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed 'Abdullâh b. Muslim b. Kuteybe ed-Dîneverî. *Ğarîbu'l-Kur'ân*. thk. Sa'îd el-Lihâm. b.y.: y.y., ts.
- İbn Mâce, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvînî. *Sünenü İbn Mâce*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. Beyrut: Dârü'l-Cîl, Birinci Baskı., 1418.
- İbn Manzûr, Ebû'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed. *Lisanü'l-Arab*. Beyrut: Dâru Sâdır, ts.
- İbn Teymiyye, Takiyyüddîn Ahmed b. Abdülhalim İbn Teymiyye. *Mukaddime fî usûli't-tefsîr*. thk. Fevvâz Ahmed Zemralî. Beyrut-Lübnan: Dâru İbn Hazm, 2. Basım, 1414.
- İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn 'Abdurrahmân b. 'Alî b. Muhammed el-Bağdâdî. *Nevâsihu'l-Kur'ân*. thk. Ebû 'Abdullâh el-'Âmilî es-Selefî ed-Dânî b. Munîr Âl-i Zehûyî. Beyrut: y.y., 1422.
- İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn 'Abdurrahmân b. 'Alî b. Muhammed el-Bağdâdî. *Nuzhetu'l-'A'yuni'n-Nevâzir fî 'İlmi'l-Vucûh ve'n-Nezâir*. thk. Muhammed 'Abdulkerîm Kâzım er-Râdî. Beyrut: y.y., 1404.
- İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn 'Abdurrahmân b. 'Alî b. Muhammed el-Bağdâdî. *Zâdu'l-Mesîr fî 'İlmi't-Tefsîr*. thk. 'Abdurrezzâk el-Mehdî. Beyrut: y.y., 1422.
- İbnü'l-Cezerî, Ebû'l-Hayr Şemsüddîn b. el-Cezerî Muhammed. *Tayyibetu'n-Neşr fî'l-Kırâ'ati'l-'Aşr*. thk. Muhammed Temîm ez-Zağbî. Cidde: y.y., 1414.
- Kâfiyeci, Muhyiddin Muhammed b. Süleyman. *et-Teysîr fî kavâidi ilmi't-Tefsîr*. thk. Mustafa Muhammed Hüseyin ez-Zehebî. Kahire: Mektebetü'l-Kudsî, 1419.

- Kahraman, Ferruh. *Araplarda Şiir*. Ankara: Fecr Yayınevi, 2023.
- Karacelil, Süleyman. “Müfessirin Kur’an’ı Tefsirinde Etkili Unsurlar ve Müfessirin Yönteminin Tespiti”. *Tarihten Günümüze Kur’an’a Yaklaşımlar*. ed. Bilal Gökkır vd. 121-142. İstanbul: İlim Yayıma Vakfı Kur’an ve Tefsir Akademisi, 2010.
- Karaçam, İsmail. *Kıraat İlminin Kur’an Tefsirindeki Yeri ve Mütevatir Kıraatlerin Yorum Farklılıklarına Etkisi*. İstanbul: İFAV Yayınları, 2013.
- Karadağ, Ahmet. “Hicri İkinci Asırda Vücûh ve Nezâir İle İlgili Çalışmalar: Mukâtil b. Süleyman Ve Hârûn b. Mûsâ’nın Eseri Örneği”. *Hicri İkinci Asırda İslami İlimler-2*. 203-305. Ankara: İksad Uluslararası Yayınevi, 2022.
- Karagöz, Mustafa. *Dilbilimsel Tefsir ve Kur’an’ı Anlamaya Katkısı*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2010.
- Karagöz, Mustafa. “İbn Teymiye’nin Vücûh ve Nezâir Tanımının Etkileri ve Sorunları”. *Bilimname* 2018/36 (2018), 261-291.
- Karagöz, Mustafa. “Tefsirde Rivayet-Dirayet Ayırımının Ortaya Çıkışı ve Mahiyeti”. *Bilimname: Düşünce Platformu* 2/5 (2004), 46-60.
- Karagöz, Mustafa. “Vücûh ve Nezâirin Terimleşme Süreci-‘Nezâir’in ‘Eş Anlamlılık’ Olarak Tanımlanması Sorunu-”. *Bilimname* 14 (Ocak 2018), 7-33.
- Karaman, Hayreddin. *Anahatlarıyla İslâm Hukuku*. (İstanbul: Ensar Yayınları, 2011).
- Karşlı, İbrahim Hilmi. “Kur’an’ın Bilimsel Tefsiri Üzerine Bazı Mülâhazalar”. *Diyanet İlmi Dergi* 46/3 (ts.), 79-94.
- Karşlı, İbrahim Hilmi. “Tarihsel Gelişimleri İtibariyle Tefsir Mukaddimelerine Dair Bir İnceleme”. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20 (2003), 226-260.
- Kâsımî, Muhammed Cemâlüddîn b. Muhammed b. Sa’îd b. Kâsım ed-Dımeşkî. *Mehâsinü’l-te’vîl*. thk. Muhammed Fuâd Abdalbâkî. 17 Cilt, 1376.
- Katâde b. Di’âme, Ebu’l-Hattâb Katâde b. Di’âme es-Sedûsî el-Basrî. *en-Nâsih ve’l-Mensûh*. ed. Hâtim Sâlih ed-Dâmin. b.y.: y.y., 1418.
- Kattân, Mennâ’. *Mebâhis fî ‘ulûmi’l-Kur’ân*. Kahire: Mektebetü Vehbe, Yedinci Baskı, 1995.

- Kavas, Ahmet. “Harar”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11/107-109. İstanbul: TDV Yayınları, ts.
- Kaya, Mehmet. “Hak Dini Kur’an Dili Tefsirinde Şiirle İstişhâd”. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 17/1 (30 Mayıs 2017), 9-41.
- Kaya, Mesut. “Dönemsel İlmî Şartların Müfessirin Donanımı Üzerindeki Belirleyiciliği - Klasik ve Modern Dönem Mukayesesi-”. *Marife*. (Kış 2013), 9-31
- Kaya, Remzi. *Kur’ân-ı Kerim’de Nesih*. İstanbul: Yağmur Yayınları, 2020.
- Kayhan, Veli. *Kur’ân’ı Tefsirde Usûl ve Gerekli İlimler*. Bursa: Kurav Yayınları, 2007.
- Kazvînî, Hatîb. *el-Îzâh li Telhîsi’l-Miftâh*. Beyrut: Dâru’l-kutubi’l-İlmiyye, 2003.
- Kılıç, Hulusi. “Belâgat”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7/380-383. TDV Yayınları, 1992.
- Kırca, Celal. *Kur’ân-ı Kerim ve Fen Bilimleri*. İstanbul : Marifet Yayınları, 1994.
- Kırca, Celal. *Kur’an-ı Kerim ve Modern İlimler*. İstanbul, 2. Basım, 1981.
- Kiraz, Celil. *Menâr Tefsirinde Özgün Yorumlar*. Bursa: Emin Yayınları, 2017.
- Kiraz, Celil. *Şerif Murtazâ’nın Emâlî’sinde Kur’ân Müşkilleri ve Mütешâbihleri*. Bursa: Emin Yayınları, 2010.
- Kiraz, Celil. “Zemahşerî’nin el-Keşşâf’ında Allah’ın Bazı Sıfatlarıyla İlgili Temsîl, Mecâz ve İstiâre Algılamaları”. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Dergisi* 17/2 (2008), 519-560.
- Koçyiğit, Hikmet. “Modern Tefsir Hareketinin Niteliği”. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/1 (2013), 233-260.
- Koçyiğit, Hikmet. *Müfessirin Nitelikleri Üzerine*. İstanbul: Pınar Yayınları, 2015.
- Kurt, İsmail. “Vücûh ve Nezâir Literatürünün Doğuşu, Gelişimi ve Sistemleşmesi: Hicri İlk Dört Asır”. *Bilimname* 49/1 (2023), 191-235.
- Kurtubî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed. *el-Câmi’ li-ahkâmi’l-Kur’ân*. thk. Abdullah b. Abdulmuhsin. 24 Cilt. Beyrut: Müessesetu’r-Risale, 2006.
- Lapidus, Ira M. *Modernizme Geçiş Sürecinde İslam Dünyası*. çev. Sefa Üstün. İstanbul: İFAV Yayınları, 1996.
- Maşalı, Mehmet Emin. *Kur’ân’ın Metin Yapısı : Mushaf Tarihi ve İmlası*. Ankara: Avrasya Yayıncılık, 2004.

- Ma'mer b. el-Musennâ, Ebû 'Ubeyde Ma'mer b. el-Musennâ et-Teymî el-Basrî. *Mecâzu'l-Kur'an*. thk. Muhammed Fuâd Sezgin. Kahire: y.y., 1381.
- Mekkî b. Ebî Tâlib, Ebû Muhammed Mekkî b. Ebî Tâlib el-Kaysî. *Muşkilu i'râbi'l-Kur'an*. thk. Hâtim Sâlih ed-Damin. Beyrut: Mu'essesetu'r-Risâle, 1405.
- Merâgî, Ahmed Mustafa. *Tefsîru'l-Merâgî*. 30 Cilt. Mısır: Mektebetü Mustafa Bâbî el-Halebî, 1946.
- Muhammed b. Ali eş-Şevkânî. *Fethu'l-kadîr*. Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1414.
- Mukâtil b. Süleymân. *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*. thk. Abdullah Mahmud Şehhâte. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâs, 1422.
- Müslim, Ebû'l-Hüseyn Müslim b. Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî. *el-Câmi'u's-Sahîh*. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Birinci Baskı., 1412.
- Nesâî, Ebû Abdirrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî. *Sünenü'n-Nesâî*. thk. Abdülfettah Ebû Gudde). Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, Dördüncü Baskı., 1414.
- Nesefî, Ebu'l-Berekât 'Abdullâh b. Ahmed. *Medâriku't-Tenzîl ve Hakâiku't-Te'vîl*. thk. Yûsuf 'Alî Budeyvî. Beyrut: Dâru'l-Kelimi't-Tayyib, 1419.
- Nisâbüri, Muhammed b. Abdullah el-Hâkim. *el-Müstedrek ale's-sahîhayn*. thk. Mustafa Abdülkadir Ata. Lübnan: Dâru'l-kütübü'l-ilmiyye, İkinci Baskı., 1422.
- Öğmüş, Harun. "İbn Atiyye'nin Tefsirinin Şiirle İstişad Yöntemi Açısından Değeri". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20 (2009), 77-94.
- Öğmüş, Harun. "Tefsirde Şiirle İstişad Açısından Hicri 2. Asrın Önemi". *Tarihten Günümüze Kur'an İlimleri ve Tefsir Usûlü*. ed. Bilal Gökçır vd. 345-362. İstanbul: İlim Yayıma Vakfı Kur'an ve Tefsir Akademisi, 2009.
- Özdeş, Talip. "Kur'an-Bilim İlişkisinin Problematik Boyutu Üzerine Genel Bir Değerlendirme". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/1 (2010), 7-27.
- Öztürk, Levent. "Etiyopya". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11/491-496. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Polat, Fethi Ahmet. *Çağdaş İslam Düşüncesinde Kur'an'a Yaklaşımlar*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2007.

- Râgıb el-İsfahânî, Ebu'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed el-Mufaddal. *el-Müfredât fî garîbi'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Seyyid Geylânî. Beyrût: Dârü'l-Ma'rife, ts.
- Râgıb el-İsfahânî, Ebu'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed el-Mufaddal. *Mukaddimetü Câmiu't-tefâsîr*. Kuveyt: Dârü'd-da've, 1984.
- Râzî, Ebû Abdillâh (Ebü'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî et-Taberistânî. *Mefâtîhu'l-gayb*. Beyrut: Dâru İhyai't-Türasi'l-Arabî, 3. Basım, 1999.
- Rûmî, Fehd b. Abdî'r-Rahmân. *İtticâhâtü't-tefsîr fî'l-karni'r-râbi' aşare*. Suûdî Arabistan: Müessesetü'r-Resâle, 1418.
- Rûmî, Fehd b. Abdurrahman b. Süleyman. *Dirâsât fî ulûmi'l-Kur'âni'l-Kerîm*. Riyad: Mektebetü't-Tevbe, Onbeşinci Baskı, 1427.
- Rummânî, Ebu'l-Hasen 'Alî b. 'Îsâ. *en-Nuket fî İ'câzi'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Halefullah, Muhammed Zağlûl Selâm. b.y.: y.y., 1976.
- Sâbûnî, Muhammed Ali. *et-Tibyân fî ulûmi'l-Kur'ân*. Dar İhsan, 2003.
- Sâlih, Subhî. *Mebâhis fî ulûmi'l-Kur'ân*. Beyrut: Dâru'l-İlmi li'l-melâyîn, Onuncu Baskı., 1977.
- Sekkâkî, Ebû Ya'kûb Yûsuf b. Ebî Bekr b. Muhammed b. 'Alî es-Sekkâkî el-Harzemî el-Hanefî. *Miftâhu'l-'Ulûm*. Beyrut: y.y., 1407.
- Semerkandî, Ebu'l Leys. *Tefsîru's-Semerkandî*. thk. Ali Muhammed Muavviz - Âdil Ahmed Abdülmevcûd. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l Kütübî'l İlmiyye, 1993.
- Serinsu, Ahmet Nedim. *Kur'ân'ın Anlaşılmasında Esbâb-ı Nüzul'ün Rolü*. İstanbul: Şûle Yayınları, 1994.
- Se'âlibî, Ebû Zeyd 'Abdurrahman b. Muhammed b. *el-Cevâhiru'l-Hisân fî Tefsîri'l-Kur'ân*. thk. Muhammed 'Alî Mu'avvid, 'Âdil Ahmed 'Abdulmevcûd. Beyrut: y.y., 1418.
- Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahman b. Ebî Bekr. *el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'ân*. thk. Ali b. Ahmed. Kâhire: Dârü'l-hadîs, 2006.
- Şâtibî, Ebû İshak. *el-Muvâfakât*. çev. Mehmet Erdoğan. İstanbul: İz Yayıncılık, 2016.
- Şehhâte, Abdullah Mahmud. *Ulûmu'l-Kur'an*. Kahire: Dâru'l-Garîb, ts.
- Şen, Ziya. *Kur'an'ın Metinleşme Süreci*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2007.

- Şimşek, Mehmet Sait. *Günümüz Tefsir Problemleri*. Konya: Kitap Dünyası Yayınları, 11. Baskı, 2013.
- Şimşek, Mehmet Sait. *Kur'an'ın Anlaşılmasında İki Mesele*. Konya: Kitap Dünyası Yayınları, 2012.
- Tabbara, Abdül Fettah. *Kur'an ve Modern Bilim*. çev. Celal Yıldırım. Konya: Uysal Kitabevi, 2. Basım, ts.
- Taberî, Ebû Câfer Muhammed b. Cerîr b. Yezid et-Taberî. *Câmi 'u'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân*. thk. Abdullah b Abdü'l-muhsin et-Türkî. Kahire: Dâru Hicr, 1422.
- Teftâzânî, Burhâniddîn Abdillâh el-Herevî el-Horâsânî. *el-Mutavval Şerhu Telhîsi Miftâhi'l-Ulûm*, 2000. Beyrut: Daru'l-kütübi'l-ilmiyye, t.y.
- Teftâzânî, Sa'düddin. *Şerhu'l-Akâidi'n-Nesefiyye*. thk. Ahmed Hicâzî es-Saka. Kahire: Mektebetü'l-Külliyetü'l-Ezheriyye, 1408/1988.
- Tirmizî, Ebû 'Îsâ Muhammed b. 'Îsâ b. Sevre. *Süneni't-Tirmizî*. thk. Ebû 'Ubeyde Meşhûr b Hasan el-Eslemân. Riyad: Mektebetü'l-Meârif li'n-Neşri ve't-Tevzî, Birinci baskı., 1417.
- Tûfî, Süleyman b. Abdülkerim el-Bağdâdî. *el-İksîr fî ilmi't-tefsîr*. thk. Abdülkadir Hüseyin. Kahire: Mektebetü'l-âdab, İkinci Baskı., 1397.
- Turan, Abdulbaki. "Kur'an-ı Kerîm'deki Yeminler (Aksamu'l-Kur'an)". *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2 (1986), 96-114.
- Türkan, Selim. "Mecaz Teriminin Gelişim Sürecinde el-Ferrâ'nın Yeri". *İslâmî İlimler Dergisi* 8/1 (2013), 47-72.
- Türker, Ömer. "Mukâtil b. Süleyman". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/134-136. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Uludağ, Süleyman. "İşârî Tefsir". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 23/424-428. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Vâhidî, Ebû'l-Hasen Alî b. Ahmed b. Muhammed en-Nîsâbûrî. *Esbâbü Nüzûli'l-Kur'ân*. thk. Seyyid Ahmed Sakr. Beyrut: Dâru'l Kütübi'l 'İlmiyye, 1. Basım, 1991.
- Yahyâ b. Sellâm, Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Sellâm el-Kayravânî. *et-Tesârîf li-Tefsîri'l-Kur'ân mimmâ İştebehet Esmâuhu ve Tasarrafet Me'ânih*. thk. Hind Şiblî. b.y.: y.y., 1979.

- Yaşar, Hüseyin. *Kur'an'da Anlamı Kapalı Ayetler*. İstanbul: Umut Yayıncılık, 1997.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Müteşâbih". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/204-207. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Yazıcı, İshak. "Nüzul Sebeplerini Bilmenin Kur'an Tefsirindeki Önemi". *On Dokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2 (1987), 117-128.
- Yerinde, Âdem. "Müşkilü'l-Kur'ân". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/164-167. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Yılmaz, Mehmet Faik. *Âyetler ve Sûreler Arasında Münâsebet*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2009.
- Yılmaz, Melek. "Modern Dönem Nesih Tartışmaları ve İbn Kesîr'in Neshe Yaklaşımı". *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 20/2 (2016), 349-349.
- Yusuf Şevki Yavuz. "İ'câzü'l-Kur'ân". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/403-406. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Zarzur. *Ulûmu'l-Kur'ân medhal ilâ tefsîri'l-Kur'ân ve beyâni i'câzihi*. Dimeşk: Mektebetü'l-İslâmiyye, 1401.
- Zeccâc, Ebû İshâk İbrâhim. *Meâni'l-Kur'âni ve İ'râbuhu*. thk. Abdulcelîl Abduh Şelebî. Beyrut: Âlemü'l Kütüb, 1988.
- Zehebî, Muhammed Hüseyin. *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*. 3 Cilt. Kahire: Mektebetü Vehbe, 2000.
- Zemahşerî, Ebû'l-Kâsım Cârullâh Mahmûd b. Ömer b. Muhammed. *el-Keşşâf 'an Hâkâiki Ğavâmizi't-Tentîl ve 'Uyûni'l-Ekâvîl fî Vücûhi't-Te'vîl*. thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd-Muhammed Muavviz. Riyâd: Mektebetü'l-Ubeykân, 1998.
- Zerkeşî, Ebû Abdillâh Bedrüddin Muhammed b. Bahadır b. Abdillâh. *el-Burhân fî ulûmi'l-Kur'ân*. 4 Cilt. Kahire: Dâru't-Tûras, ts.
- Zürkânî, Muhammed Abdu'l-Azîm. *Menâhilu'l-irfân fî ulûmi'l-Kur'ân*. thk. Fevvaz Ahmed Zemrali. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kitabi'l-Azi, Birinci Baskı., 1995.

ÖZGEÇMİŞ

Adı-Soyadı	Şule Yüksel		ARICI
Doğum Yeri			
Bildiği Yabancı Diller	Arapça / İngilizce		
Eğitim Durumu	Başlama- Bitirme Yılı	Kurum Adı	
Lise	2005	2009	Bergama Anadolu İmam Hatip Lisesi
Lisans	2009	2014	Uludağ Üniversite İlahiyat Fakültesi
Yüksek Lisans	2014	2017	Yalova Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi
Doktora	2017	2024	Bursa Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Çalıştığı Kurum (lar)	Başlama- Ayrılma Yılı	Çalışılan Kurumun Adı	
1.	2014	---	İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Katıldığı Projeler	1- İzmir'in Dini ve Sosyo-Kültürel Yapısını ve Bu Yapıdaki Değişimi Osmanlı Devleti'nin Son Yıllarında İzmir'de Çıkan Dergiler Üzerinden Okumak (BAP-ULUSAL 18.04.2022-18.04.2024 -Araştırmacı) 2- Arapça Klasik Metinleri Okuma Grupları UBSS-2022-03, Diger (Ulusal), Yürütücü 3- Kur'an Kıssaları Seminerleri UBSS-2022-11, Diger (Ulusal), Yürütücü		
Yayınlar:	1. Şule Yüksel Arıcı, "Tefsîru'l-Merâğî'de Kâinatın Yaratılışıyla İlgili Âyetlerin Bilimsel Tefsiri", <i>İslam Medeniyeti Araştırmaları Dergisi</i> 9/1 (2024), 132-158. https://doi.org/10.20486/imad.1458691 2. İmam Birgivî'nin İzhâr'ında Ayetle İstişhad Metodu ve Birgivî'nin İrsad Edici Yönü. <i>Geçmisten Günümüze Balıkesir'in Kültürel Mirası Uluslar Arası Sempozyumu</i>. 4 Aralık 2022. 2/		

	331-343. (Tam Metin Bildiri/Sözlü Sunum)(Yayın No:8225952) 3. Dijital Dünyada Din ile Yaşamının İmkânı Üzerine. Uluslararası İslam ve Yorum-V, 1, 179-199. (Tam Metin Bildiri/Sözlü Sunum)(Yayın No:7278752) 4. Kitap Kritiği, Menâr Tefsirinde Özgün Yorumlar. 2021. Mizanü'l-Hak (13), 653-657. (Yayın No: 7554485) 5. <i>Toplum, Din ve Kadın</i>, “Kur'an'dan Hareketle Sosyal Hayatta ve Dijital Dünyada Kadının Konumu Tartışmaları” (2022). Editör: Emine Öztürk. Basım sayısı:1, Sayfa Sayısı 483-497, ISBN:978-605-73657-7-4, Türkçe (Bilimsel Kitap), (Yayın No: 8225993)
İletişim (e-posta):	.
Tarih:	05.08.2024
Adı-Soyadı:	Şule Yüksel ARICI